سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري
۽ دفتري ڪارج

مختيار احمد ملاح

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري ۽ دفتري ڪارج

مختيار احمد ملاح

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد، سنڌ
2022ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو ڪتاب نمبر 347
سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري ۽ دفتري ڪارج (برطانوي دور جي حوالي سان)

ليکڪ: مختيار احمد ملاح

ڇاپو: پهريون، جون 2022ع

لي آئوٽ: اسدالله ڀٽو

تعداد: 500

قيمت: -/600 روپيا

ناشر: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، پاڪستان

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Catalogue Reference
Official usage of Sindhi Language
Mallah, Mukhtiar Ahmed
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-625-124-8

Official usage of Sindhi Language

By:	Mukhtiar Ahmed Mallah
Edition:	1st: June, 2022
Quantity:	500
Price:	Rs. 600/-
Composed by:	Majid Solangi
Published by:	Secretary, Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel:	022-9240050-53
E-mail:	contact@sindhila.edu.pk
Website:	www.sindhila.org
Printing by:	M/S Peacock Printers & Publishers, Karachi

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

هيءُ ڪتاب، شبنم گل، سيڪريٽري، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، پيڪاڪ پرنٽرس ۽ پبلشرس ڪراچيءَ مان ڇپرائي، اداري جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.

ارپنا

هيءَ ڪتاب ارپيان ٿو:
سنڌي ٻوليءَ جي با اختيار اداري کي
هي ادارو پنهنجي قيام کان وٺي،
ممڪن حد تائين سنڌي ٻوليءَ جي واڌ ويجهہ ۽
نفاذ جي سلسلي ۾ ڪوششون جاري رکندو پيو اچي.

مختيار احمد ملاح

فهرست

ناشر طرفان 09

ٻه ٻول — ڊاڪٽر فهميده حسين 13

ليکڪ جو نوٽ — مختيار احمد ملاح 21

سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جو مفهوم 27

سنڌ ۾ سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جا مختلف دور 33

- آريائي ۽ سنسڪرتي دور 34
- پاليءَ جي سنڌ ۾ سرڪاري ۽ ڌرمي حيثيت 39
- راءِ ۽ برهمڻ دؤرن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري حيثيت 45
- عربن جي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي 50
- سومرن جي دور ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي 58
- سمن جي دور ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي 63
- ارغون، ترخان ۽ مغلن جي دورن ۾ سرڪاري ٻولي 67
- ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي 72
- ٽالپرن جي دور ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي 76

برطانوي دور ۾ سنڌيءَ کي سرڪاري ٻوليءَ
جو درجو ڏيڻ جا سبب 80

- انگريز عملدارن جي سنڌي گرامر ۽ لغتن ۾ دلچسپي 83
- مشنري ۽ ادبي سرگرميون 87
- پنهنجي عظيم هٺڻ واري نظريي جو جواز 89
- سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم جي پستي 92
- فارسيءَ جي اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ اپاءَ 94
- سرڪاري عملدارن جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان جو مسئلو 97

- ناقص سرڪاري نظام جو مسئلو 101
- سرڪاري ڪم لاءِ معياري لکت جي غير موجودگي 104

سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري نفاذ جا مسئلا ۽ مرحلا 108

- سنڌي ٻوليءَ جي لاءِ معياري الفابيٽ لاءِ ڪوششون 109
- رچرڊ برٽن جا سنڌي رسم الخط جي باري ۾ دليل 110
- ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جا سنڌي رسم الخط جي باري ۾ دليل 111
- مسٽر پرنگل جي خداوادي لپي جي حمايت 113
- سر بارٽل فريئر جون سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ لاءِ ڪوششون 113
- سرڪاري ڪاروبار لاءِ عربي سنڌي الفابيٽ کي نافذ ڪرڻ جي ابتدائي ڪوشش 116
- سنڌي ٻوليءَ جي لازمي امتحان جو قانون 116
- ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو فيصلو 118
- الفابيٽ ڪاميٽيءَ جي جوڙجڪ جي رٿا 120
- سنڌي الف بي جي منظوري 121

دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ لاءِ کنيل قدم 125

- سنڌي ٻوليءَ جي امتحاني مرڪزن ۾ اضافو 125
- ڪليڪٽرن ۽ ٻين اعلىٰ عملدارن کي خط 126
- سنڌيءَ جو امتحان پاس نہ ڪندڙ عملدارن جي پگهار ۾ روڪ 128
- امتحان پاس ڪندڙن کي سندون 131
- امتحان منعقد ڪرڻ جو اعلان 132
- عملدارن جي سنڌيءَ جي امتحان جا سدي ڪتاب 133
- ڪامورن جو امتحان وٺندڙ 137

- سنڌ سول لسٽ ۾ ٻوليءَ جي امتحان جي نشاندهي 138
- سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ وارو پڌرنامو 139
- سنڌي ٻوليءَ ۾ درخواستن جي اهميت 142
- سرڪاري عمارتن ۽ دفترن جا سنڌيءَ ۾ نالا 144
- سنڌي ٻوليءَ ۾ سرڪاري ۽ غير سرڪاري آگاهيءَ جا اشتهار 148
- سنڌ گورنمينٽ پريس، ڪراچي 150
- سنڌي ٽائيپ رائيٽر 151
- آفيسن ۾ شارٽ هينڊ 152
- سنڌي ٻوليءَ جا انگريزي مترجم 153
- سنڌي ٻوليءَ جا مقامي مترجم 154
- عوامي دربار يا ڪچهريءَ جا بندوبست 155
- آفرين ناما ۽ تعريف ناما 155
- شڪايتي دٻا 160
- وزيٽرس بوڪ 160
- گورنر يا ڪمشنر سنڌ جي گشتي پروگرامن جي پڌرائي 160
- خصوصي ڪمن جي ذميواريءَ جو پڌرناما 162
- ڪاروباري ترقيءَ لاءِ سرڪاري هدايتون 163
- سنڌ گزيٽيئر 167
- سنڌ آفيشل گزيٽ 168

سنڌي ميڊيم تعليم جا نتيجا 171

- برطانوي راڄ ۾ سنڌي ميڊيم تعليم لاءِ ڪوششون 172
- سنڌي ٻوليءَ ۾ درسي ڪتاب ۽ سائنسي علم 187
- سرڪاري تعليمي اخبارون 192
- پهرين سرڪاري اخبار فوائد الاخبار 193
- پهرين مڪمل سرڪاري سنڌي اخبار 'سنڌ سڌار' 193

- اخبار تعليم 199
- تعليم کاتي جي سرڪاري لکپڙھ 199
- اسڪالر شپن جا اشتهار 199
- تعليمي پاليسيون 201
- جديد تعليم جا معاشرتي اثر 208
- سنڌي تعليم ۾ پهريون دفعو ڊگريون ونڊڻ 209
- تعليم جي ڪري شاندار ادبي ترقي 213
- صحافت ۽ اخبارنويسيءَ جي شروعات 218
- تعليم جو سياسي چرپر تي اثر 219
- غير سرڪاري ادارن (NGOs) جو قائم ٿيڻ 222

سرڪاري دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو عام استعمال 227

- پوليس دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال 228
- سنڌي ٻوليءَ ۾ ايف.آءِ.آر جو قانون 229
- هٿيار رکڻ جو لائسينس 232
- شهرين کي آفرين ناما 234
- قانوني قاعدا ۽ عدالتن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال 236
- سنڌي ٻوليءَ ۾ عام مفاد وارا قاعدا جوڙڻ 237
- عدالتي پڌرناما ۽ نوٽيس 243
- ججن جي مقررين ۽ بدلين جا پڌرناما 248
- مئجسٽريٽ طرفان پيش ٿيڻ جو سمن 250
- سنڌي ٻوليءَ ۾ فيصلا 251
- روينيو ۽ جاگيرن جي معاملن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال 252
- روينيو کاتي جا اشتهار ۽ پڌرناما 252
- روينيو کاتي جي رڪارڊ لاءِ مختلف فارم 257
- ڪاٽيداريءَ جو حق 259

- روينيو کاتي جا امتحان 260
- زراعت جي ترقيءَ لاءِ لٽريچر 261
- سنڌي ۾ جاري ڪيل اگهوتري 261
- زرعي ڪتابن ۽ رسالن جو اشاعتي سلسلو 261
- آبپاشي کاتي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو دفتري استعمال 265
- آبپاشيءَ سان تعلق رکندڙ اصطلاح 265
- آبپاشي کاتي جا اشتهار ۽ پڌرناما 266
- ميڊيڪل شعبي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال 268
- ميونسپالٽيون ۾ سنڌي ٻوليءَ جو نفاذ 271
- ميونسپالٽين جو آڪٽ (محصول) 273
- ڪسٽم کاتي جا اشتهار 275
- ايڪسائيز کاتي جا اشتهار 275
- ترقياتي ڪمن جا ٽينڊر 278

آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي دفتري حيثيت 281

- عملدارن ۽ ڪامورن جي سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان جو سوال 281
- سنڌ سول سرونٽ جي زباني امتحانن جو قانون ، 1963ع 285
- سنڌ (سنڌي ٻولي جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) اٿڪٽ 1972ع 285
- سنڌ سول سرونٽ جي زباني امتحان جو قانون ، 1981ع 288
- سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 290
- سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۽ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان 293
- ڊپارٽمينٽل ۽ لئنگئيج ايگزام (ٻوليءَ جا امتحان) 294
- گڏيل چٽاڀيٽي وارو امتحان 296
- سينٽرل سپيريئر سروسز ۽ سنڌيءَ جو امتحان 297
- سنڌي ٻوليءَ ۾ ايف. آءِ. آر 298

- ريلوي اسٽيشنن جا سنڌي نالا 298
- آدمشماريءَ جا فارم 299
- سنڌي ۾ ووٽر لسٽون 299
- قومي شناختي ڪارڊ 300
- روينيو ڪاتي جي رڪارڊ جو سنڌيءَ ۾ تحفظ 300
- تعليم ڪاتي ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکپڙهه 301
- سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 302
- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 302
- ثقافت ڪاتو ۽ سنڌي ٻولي 303
- سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 303
- سنڌ جو اطلاعات ڪاتو، سنڌي ٻولي 304
- زراعت ڪاتو ۽ سنڌي ٻولي 305
- آبپاشي ڪاتو ۽ سنڌي ٻولي 305
- تعلقي ۽ ضلعي ڪورٽن جون شنوايون 305
- جيل خانا ۽ سنڌي ٻولي 305
- مستقبل لاءِ ڪي رٿون 306

ناشر پاران

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران محترم مختيار احمد ملاح جو ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري ۽ دفتري ڪارج' (برطانوي دور جي حوالي سان) ڇپائيندي، چيئرمئن جي حيثيت سان آئون بيحد خوشي محسوس ڪري رهيو آهيان. هيءُ ڪتاب نہ رڳو اداري جي بنيادي مقصدن تي پورو لهي ٿو، پر هن ڪتاب ذريعي اسان کي اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ڪيئن نہ ان وقت سنڌي ٻولي، سنڌ جي سرڪاري دفتري، تعليمي توڙي ڪاروباري ٻوليءَ طور ڪتب ايندي رهي هئي. گڏوگڏ هن ڪتاب ۾، انگريزن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ادب ۽ تحقيق جي ميدان ۾ ترقي ۽ اُڀار تي پڻ تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ لغتن، گرامر جي ڪتابن، شاهہ جي رسالي جي ڇپائي ۽ ادبي ترجمن کي هٿي ملي ۽ مجموعي طور سنڌي ٻوليءَ جي تعليم سان گڏ سنڌي ادب ترقيءَ جي منزلن ڏانهن وڌڻ لڳو.

مختيار احمد ملاح جو هيءُ ڪتاب محققن لاءِ هڪ بنيادي سرچشمو آهي، جنهن کي حوالاجاتي مواد (Reference Material) طور استعمال ڪيو ويندو ۽ موجوده دور ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ جي سرڪاري ۽ دفتري ٻولي قرار ڏيارڻ ۾ بہ هڪ اهم دستاويز ثابت ٿي ڪم ايندو. هي ڪتاب ان ڳالهہ جي شاهدي آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ٿوري عرصي ۾ ئي هڪ ڏاري ٻوليءَ جو خال پري سرڪار جي وهنوار جي ٻولي بنجي وئي.

هن ڪتاب ذريعي اسان کي اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ جڏهن سرڪاري سطح تي سنڌي ٻوليءَ جي سرپرستي ٿيڻ لڳي تہ ڪيئن نہ ان جا عوامي سطح

تي بهترين نتيجا نڪتا. دفترن ۾ سنڌي ماڻهن لاءِ آساني ٿي، سنڌي ذريعي تعليم جو بندوبست ٿيو، سنڌي ماڻهو پڙهي اڳتي نڪتا ۽ پهريون ڀيرو اعليٰ ڊگريون ورتيون. سماج جي ترقيءَ تي مادري ٻوليءَ جو وڏو اثر پيو ٿو، سماج جا سمورا شعبا اڳتي وڌن ٿا، ان دؤر ۾ ئي غير سرڪاري ادارا قائم ٿيا. سنڌي ٻوليءَ ۾ صحافت ۽ اخبارنويسيءَ جي شروعات ٿي ۽ سنڌي ادب اوج ماڻي.

هن ڪتاب جي ڇپائي تي آئون محترم مختيار احمد ملاح کي جس ڏيان ٿو جو هن وڏي محنت ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي دفتري، سرڪاري، تعليمي اهميت ۽ وسعت بابت دستاويزن سان هيءُ ڪتاب تيار ڪري سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري حوالي ڪيو ۽ اڄ اهو اوهان جي هٿن ۾ آهي. اميد آهي ته سنڌي ٻولي ۽ ادب جي گهڻگهرن کي اسان جي هيءَ ڪوشش پسند ايندي ۽ محقق، استاد توڙي شاگرد هن مان لاڀ پرائيندا.

9 فيبروري، 2022ع
حيدرآباد، سنڌ

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي
چيئرمئن

ٻه ٻول

مختيار احمد ملاح جو ڪتاب ”برطانوي راڄ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري ۽ دفتري ڪارج“ منهنجي هٿن ۾ آهي ۽ مون کي سنڌس لکيل اڳوڻا ڪتاب ياد پيا اچن، جن مان ڪي مون پاڻ به ايڊٽ ڪيا يا انهن تي نظرثاني ڪئي ۽ ٻيا پڻ هن مختلف وقتن تي پئي تيار ڪيا ۽ ڇپايا. انهن سمورن ڪتابن جي تياريءَ لاءِ هن مختلف ادارن، لائبريرين، آرڪائيوز يا قديم دستاويزن جي حفاظت لاءِ قائم ادارن مان وڏي جاکوڙ ڪري اهڙو مواد هٿ ڪيو، جيڪو هن کان اڳ لاعلميءَ جي اونده ۾ لڪل هو. ان سموري مشق لاءِ هن کي ڪيترو ئي نور نچوئڻو پيو هوندو، ڪيترا ڪلاڪ ويهڻو پيو هوندو ۽ ڪيتريون ئي راتيون جاڳي کوجنا ڪرڻي پئي هوندي، ان جو اندازو صرف اهڙو ماڻهو لڳائي سگهي ٿو، جنهن اهڙو ذهني پورهيو ڪيو هوندو؟ اسان جي يونيورسٽين ۾ ايم.فل يا پي.ايڇ.ڊي ڪندڙ شاگرد، جڏهن تحقيق جي ميدان ۾ گهڙندا آهن ته سندن زور وڌ ۾ وڌ حوالا گڏ ڪرڻ تي هوندو آهي، جيڪي هو پنهنجي گهر ۾ يا ڪنهن لائبريريءَ ۾ ويهي يا اڄڪلهه انٽرنيٽ تان اتاري گڏ ڪندا آهن. اهو بيشڪ تحقيق جو بنهه ابتدائي ۽ بنيادي مرحلو هوندو آحي، پر ان جو ٻيو مرحلو هوندو آهي، انهن حوالن ۾ بيان ڪيل حقائق (facts) جي تصديق جو! اصل ڳالهه کي بنيادي ماخذن (Primary sources) مان ثابت (verify) ڪرڻ جي ٻئي مرحلي کان اڪثر روگرداني ڪئي ويندي آهي ۽ حوالہ در حوالہ ڳالهه اڳتي وڌندي تي رهندي آهي ۽ جيڪڏهن پهرين پيري ڪنهن محقق ڪا نئين ڳالهه غلط رڪارڊ ڪئي ته پويان محقق ان کي جيئن جو تيئن، من وعن قبول ڪري يا نقل ڪري اڳتي وڌندا رهندا آهن ۽ اصل حقيقت بدران غلط ڳالهه کي مختلف نالن جي سند ملندي رهندي آهي ۽ کين پڙهندڙ عام ماڻهو توڙي تحقيق جي ميدان ۾ نوان گهڙندڙ شاگرد صحيح سمجهندا آهن. پر جيڪي ماڻهو محض ڊگريءَ جي حصول لاءِ نه پر پنهنجي شوق، پنهنجي ٻوليءَ ۽ سماج سان

ڪمٽمينٽ سان اهڙي ڪنهن تحقيق ۾ هٿ وجهندا آهن تہ اهي انهن حوالن جي تصديق لاءِ اصل ماخذ ڳولڻ سان گڏ اڻ ڏري تجزيي جي مدد سان اصل حقائق پڌرا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا آهن. آءٌ ڀانيان ٿي تہ مختيار ملاح جي ڪيل ڇاڪوڙ جو بہ اهوئي پس منظر آهي.

هتي هڪ مثال ڏيڻ ڪافي ٿيندو. انگريزن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ مقرر ڪرڻ جو فيصلو ڪندڙ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن جا نالا سڀ کان اول خانبهادر محمد صديق ميمڻ پنهنجي ڪتاب "سنڌ جي ادبي تاريخ" ۾ ڏنا هئا، جن ۾ هڪ نالو مرزا صادق علي بيگ جو بہ هو. جنهن لاءِ لکيائين تہ اهو مرزا قليچ بيگ جو پيءُ هو. ان ڪتاب تان حوالو هر انهيءَ محقق يا ليکڪ کنيو، جنهن اڳتي هلي سنڌي ادب جي تاريخ بابت مضمون، مقالا يا ڪتاب لکيا. خود اسان بہ شاگرد طور اهوئي پڙهيو ۽ استاد جي حيثيت ۾ ڪلاس رومن ۾ پڙهايو ۽ سمورن استادن اها ئي ڳالهہ پٽي ورجائي، تان جو ان بابت پهريون ڀيرو محترم ڊاڪٽر مرليڌر جيٽليءَ شڪ جو اظهار ڪيو ۽ چيائين تہ جيڪڏهن تاريخن ذريعي مرزا قليچ بيگ جي پيءُ مرزا صادق عليءَ جي عمر جي ڪٿ ڪجي ٿي تہ اهو ان وقت اٺن سالن جو هوندو. اتان هڪ نئين تحقيق جي شروعات ٿي ۽ مختلف ماڻهن ان بابت مضمون لکيا، جن ۾ عبدالقيوم صائب، مراد علي مرزا، مرزا عباس علي بيگ دليلن وسيلي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ اهو شڪارپور جو هڪ ماڻهو مرزا محمد صادق هو. ڪجهہ وقت تائين ان ڳالهہ کي پٺي ورجايو ويو. پر پوءِ وري مختيار احمد ۽ ڊاڪٽر آفتاب ابڙي انهيءَ مونجهاري تي روشني وڌي، ڊاڪٽر آفتاب جو رايو اهو آيو تہ مرزا قليچ جي پيءُ جي عمر جي ڪٿ غلط ڪئي وئي آهي، جڏهن تہ ٻيو رايو ان جي ابتڙ آهي. هاڻي ڏسجي تہ ان جي تصديق لاءِ ڪهڙو دستاويز ٿو سامهون اچي!

هن ڪتاب ۾ مختيار ملاح، هر ڳالهہ يا دعويٰ کي نہ صرف دليلن سان نہ بلڪ دستاويزي ثبوتن سان ثابت ڪري پوءِ ويهي انهن بابت تفصيلي ڇنڊڇاڻ سان تحقيق جو حق ادا ڪيو آهي. سنڌس مختلف ڪتابن ۾ ڪيل تحقيق کي ڏسندي ڇئي سگهجي ٿو تہ هر هڪ ڪتاب جڻ تہ ايم.فل يا

پي.ايچ.ڊيءَ جي ٿيسز آهي. پر روايتي ٿيسزن جي برعڪس هن ۾ صرف حوالہ در حوالہ ڏيڻ بدران دستاويزي ثبوت ڏنا آهن. مختيار ملاح خوشنصيب آهي جو آرڪائيوز جي لائبريري هجي يا انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي يا اهڙن ٻين سرڪاري ادارن جي اندر موجود رڪارڊ، سنڌس انهن تائين پهچ ۾ ڪا رڪاوٽ نہ ٿي پوي. (تازو مون کي پنهنجي ۽ ادا سراج جي ڪالمن، ايڊيٽوريلن ۽ ٻين ليکن لاءِ هلال پاڪستان، جاڳو، عوامي آواز اخبارن جي ستر ڪان نوي جي ڏهاڪن جو رڪارڊ گهربل هو ۽ گهڻي ڇنڊ ڇاڻ جي باوجود اهو مڪمل ميسر ٿي نہ سگهيو. ڇپائون تہ اخبارون ترتيب سان رکيل ناهن. اها ترتيب ٿي تہ محققن کي تاريخي دستاويزن يا ٻئي مواد تائين پهچائي سگهي ٿي ۽ انهن ادارن جي عملي جو ڪم ٿي انهيءَ کي ترتيبوار تاريخن موجب محفوظ ڪرڻ هوندو آهي). ان ڪري مختيار احمد جي ڪيل کوجنا ۾ جاکوڙ اجا بہ وڌيڪ اهم بڻجي وئي آهي، جو هن تاريخي دستاويزن جو وڏو ذخيرو پنهنجن ڪتابن ۾ شامل ڪري عام ماڻهوءَ جي پهچ ۾ آندو آهي.

تحقيق دراصل ڪنهن مفروضي (Hypothesis) کي سامهون رکي اهڙن تصديق ٿيل حوالن ۽ دستاويزن جي روشنيءَ ۾ اڳتي وڌندي آهي ۽ انهن کي درست سياق ۽ سباق (Context) ۾ رکي ڪو بہ محقق پنهنجي طرفان نتيجا ڪڍي، حتمي راءِ جو اظهار ڪندو آهي، پر اسان جي تعليمي ادارن ۾ ٿيندڙ رسمي تحقيق ۾ ان مرحلي تي اڪثر کوٽ محسوس ٿئي ٿي. هر هڪ باب جا نتيجا ڪڍڻ ۽ پڇاڙيءَ ۾ انهن کي سميڙي يڪجاءِ ڪرڻ کان پوءِ آخري مرحلو هوندو آهي پنهنجي بنيادي موضوع ڏانهن رجوع يا موٽ ذريعي اڳ قائم ڪيل مفروضي (Hypothesis) کي ثابت يا رد ڪرڻ. ان لاءِ اڳ پيش ٿيل مفروضا جيڪڏهن رد ڪرڻا آهن تہ ان لاءِ ڪهڙا دليل آهن، پر جي انهن کي قبول ڪرڻو آهي تہ ڪهڙيون ثابتيون آهن ۽ ايندڙ دور جو محقق ساڳي تحقيق کي اڳتي ڪٿي ويندو يا رد ڪري نئين مفروضي تي تحقيق ڪندو! ڇا هو پيش ڪيل نتيجن سان سهمت ٿي ان کي قبول ڪري پنهنجي حتمي راءِ قبول ڪندو يا ان ۾ اڃا بہ گنجائش

رهجي ويل پائيندو، جنهن تي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ ضروري سمجهندو. سائنس ۾ تجربا، مشاهدا، انگ اکر وغيره شامل هوندا آهن، ان ڪري ان کي Research Quantitative چئي سگهجي ٿو، پر ٻوليءَ، ادب، ۽ آرٽ جي لاءِ مٿي ذڪر ڪيل طريقا استعمال ٿيندا آهن، ان ڪري ان کي Qualitative Research چوندا آهن، جنهن جا ٻيا پهلو انٽرويو، سروي وغيره به هوندا آهن.

هاڻي انهن مٿي ذڪر ڪيل مرحلن کي ڏسندي چئي سگهجي ٿو ته مختيار احمد ملاح ڪنهن يونيورسٽيءَ مان باقاعدي رجسٽريشن ڪرائي ضروري evaluation کان پوءِ اها تحقيق پڌري ڪري ها ته هيسٽائين ڊاڪٽر آف فلاسافي (Ph.D) جي ڊگريءَ جو مستحق ضرور ٿي چڪو هجي ها.

هن ڪتاب ۾ (۽ اڪثر ٻين ڪتابن ۾ به)، مختيار احمد ملاح سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌ جي تعليم بابت اهم دستاويز پڌرا ڪيا آهن. هو هڪ بهترين collector ۽ documenter آهي، جنهن پنهنجي ڪتابن ۾ اهڙو سمورو دستاويزي رڪارڊ مهيا ڪري ڏنو آهي، جنهن جي بنياد تي مستقبل جا محقق سولائيءَ سان تحقيق جا مرحلا طئي ڪري سگهندا.

هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻولي ءَ کي انگريزن جي دور ۾ سرڪاري ۽ تعليمي ٻوليءَ مقرر ڪرڻ سان گڏوگڏ ادب ۽ تحقيق جي ميدان ۾ به اهميت ڏيڻ بابت چڱي روشني وڌل آهي جنهن جي نتيجي ۾ ڊڪشنرين، گرامر جي ڪتابن، شاه لطيف جي رسالي جي ڇپائيءَ ۽ ادبي ترجمن کي هٿي ملي ۽ ٻيو ادب پڻ تخليق ٿيو.

مجموعي طور تي مختيار ملاح جي هن ڪتاب تي ٿوري تنقيدي نظر وجهڻ سان مون محسوس ڪيو ته هڪ ٻن ڳالهين بابت پنهنجي راءِ به ڏئي ڇڏيان. صفحي 27 تي ڏنل پهرئين باب ۾ ٻوليءَ جي وصف ڪندي فاضل مصنف لکيو آهي ته: "ٻوليءَ کي هنديءَ سنڌيءَ ۾ "ڀاشا" (Language) به چيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ جو اهو لفظ 'مڪمل زبان' وارو مفهوم رکي ٿو. جڏهن ته ڪن ماهرن جي راءِ ۾ "ٻولي" صرف ڳالهايل زبان لاءِ ڪتب ايندو آهي". اها وصف پڙهي مون کي اردوءَ جي هڪ اديب جا لفظ ياد اچي ويا، جنهن لکيو هو ته "اردو ايک مڪمل زبان هي اور سندهي، پنجابي،

بلوچي اور پشتو وغيره بوليان هين. سندهي بولني والي خود بهي سندهي کو زبان نهين بولي کهتي هين". افسوس مون کي ان اديب جو نالو ياد ڪو نہ ٿو اچي، پر اهو تاثر عام آهي. ساڳيءَ ريت محترم ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي بہ هڪ هنڌ لکيو آهي تہ "ڀاشا" مڪمل زبان کيِ چئبو آهي". هندستان جا سنڌي، ان احساس سان پنهنجي ٻوليءَ کي ٻولي نہ پر "سنڌي ڀاشا" چوندا آهن.

مون انهيءَ حوالي سان گهڻٽي تحقيق ڪري پنهنجي هڪ مضمون ۾ ان مفروضي سان اختلاف ڪيو هو. اهو مضمون بہ هن وقت سامهون ڪو نہ اٿم، پر ان ۾ پيش ڪيل نڪتا ذهن تي ترن پيا، اهي لکان ٿي: سنڌيءَ ۾ لفظ "ٻولي" گهڻن مفهومن ۾ استعمال ٿيندو آهي، جنهن جا مثال پکين جي ٻولي، اترادي يا لاڙي ٻولي (معنيٰ لهجا)، ان ڪري چوٽي آهي تہ 'ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي'. واڻن جي، هارين جي يا ڪنهن بہ پورهيت طبقي جي ٻولي، ميگهواڙن جي ٻولي، اوڏن جي ٻولي- مطلب تہ هر طبقي جي ڳالهائڻ جي مخصوص انداز کي بہ 'ٻولي' چئبو آهي. ٻولڻ، ٻول، ٻولي سڀ آوازن تي آڌار رکندڙ لفظ آهن، پر جڏهن اسين 'سنڌي ٻولي' ٿا چئون تہ ان کي وسيع مفهوم ۾ لسانيات موجب ڏنل وصف: "ٻولي، پاڻمرادو اختيار ڪيل آوازي علامتن جي تنظيم آهي" تي پورو لهندي ٿا ڏسون.

سنڌي ۾، وات جي اندر ڳالهائڻ جي هڪ عضوي زبان کي 'ڄڀ' چئبو آهي، پوءِ جيڪڏهن ڪو 'اردو زبان' چوي تہ ڇا ان کي 'اردو ڄڀ' چئي سگهبو؟ اردوءَ ۾ بہ ان عضوي کي زبان چون تہ ٻوليءَ کي بہ زبان چون. مطلب تہ ڳالهائڻ يا ٻولڻ لاءِ استعمال ٿيندڙ عضوي ۽ ٻوليءَ لاءِ هڪ ئي لفظ آهي. وري اچو لفظ 'ڀاشا' تي- هندستان ۾ سڀني کان مڪمل پوتر ڀاشا سنسڪرت کي مڃيو وڃي ٿو ۽ چيو وڃي ٿو تہ 'پاڻينيءَ' پهريون پيرو ان جو گرامر لکيو ۽ ان جا معيار مقرر ڪيا. پاڻيني ڪير هو- پٽي لوڪن مان هڪ ماڻهو جيڪو سنڌوءَ جي ڪناري تي رهندڙ هو (بعد ۾ گنگا جمنا واديءَ ڏانهن لڏي ويو هو) ۽ هِتان جي ئي ڪنهن ٻوليءَ يعني پراڪرت پراڪرت (فطري ٻولي) کي سنواري سڌاري ان جو گرامر لکيائين، جنهن جي سڌريل روپ جو نالو رکيائين "ڀاشا". هن ڪتي بہ لفظ سنسڪرت ڪتب ڪونہ آندو. ان

سڌاريل سنواريل ٻوليءَ کي "سنسڪرت" نالو 4 صدي ق.م ۾ يا ان کان پوءِ ڏنو ويو. معنيٰ ته اها ئي هئس ’سڌاريل سنواريل‘ ٻولي. اها "ڀاشا" جيڪا پاڻيني ءَ سڌاري سنواري ان جي گرامر جو ڪتاب لکيو. اها سنڌو ماترىءَ جي ڪا آڳاٽي ماءُ ٻولي (parent language) هئي (جيڪا سنڌي يا ان جي ماءُ ٻولي هوندي)

اها ڳالهه سراج صاحب هڪ حوالي ذريعي پنهنجي ڪتاب (History of Sindh & Sindhi Language) ۾ پڌري ڪئي آهي، هڪ هندستاني عالم ڀٽا آچاريه جي ڪتاب (The Oldest Surviving Civilization – India) مان حوالو ڏئي پوءِ پنهنجا نتيجا هن ريت لکي ٿو:

> “The name “Sanskrit” was given to the language after its treatment by Panian, the word means “refined” and this was how it was distinguished from the unrefined, called Prakrit (pp.47-48 Bhattacharya)

ان ڳالهه مان سراج صاحب هي نتيجو ڪڍيو آهي:

> This whole episode explains my proposition that Sindhi was not derived from Sanskrit but the reverse may have happened in pre-historic times. Since, the local language had only been refined, it was not necessary to rename it. Even Panini did not mention a specific name for that language. It was only between 5th and 6th B.C that someone called it Sanskrit-Vak, which later became Sanskrit”. (p.161, Siraj)

سو جيڪڏهن ’ڀاشا‘ معنيٰ مڪمل ٻولي ته اها به هتان جي ئي فطري ٻوليءَ جو هڪ مصنوعي روپ ثابت ٿي- خير اهو ته ٿيو دليل، پر هاڻي اچو مٿي استعمال ٿيل لفظ (واڪ) Vak تي، سنڌيءَ ۾ ته اڄا تائين اهو لفظ مروج آهي، واڪ ڏيڻ. واڪو ڪرڻ (واڪا ڪرڻ مون وس) جي صورت ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. انگريزيءَ جو لفظ Language اسان جي لفظ "ٻولي" جو تز متبادل لفظ آهي. اچو ته ان لفظ جو اشتقاق ڪريون:

لئٽن ٻوليءَ جو لفظ آهي "Lingua"، جنهن جي معنيٰ آهي ’جڀ‘ tongue ۽ speech . لفظ tongue جو وري پروٽو انڊو يورپين بنياد (PIE) آهي dnghu. ڇا لفظ "جڀ" (هندي جيڀهه) ان جي ڪا ارتقائي صورت آهي؟

ان تي بہ ڪجھہ ماهرن پڻ سوچيو آهي. ٻئي طرف پراڻي فرينچ ۽ وچئين دور جي انگريزيءَ ۾ لفظ Language جون معنائون ڏسبيون تہ اهي آهن: Conversation, talk, speech, oratory وغيره. انهن مان ڪنهن بہ لفظ جي معنیٰ ڳالهائڻ يا ٻولڻ کان وڌيڪ ڪانهي. ساڳئي وقت واڪ Vak لفظ جو اشتقاق ڪبجي تہ ان جو بنياد Wekis (PIE) word آهي، جنهن جي معنیٰ آهي ـ Sound made by the human mouth جيڪو فرينچ ۾ Voix آهي، لاطينيءَ ۾ Vox ۽ اطالويءَ ۾ ـ Voce هاڻوڪي انگريزيءَ ۾ لفظ موجود آهن: Viva Voce ـ Voice

ان سموري تفصيل ڏيڻ مان آءٌ اهو ثابت ڪرڻ ٿي چاهيان تہ لفظ "ٻولي" انگريزي لفظ "لئنگئيج" جو مترادف ۽ متبادل آهي، ان ڪري ڪي ٻيا ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ کي برتر ثابت ڪرڻ لاءِ 'زبان' يا 'ڀاشا' لفظن ذريعي احساس برتريءَ جو اظهار تا ڪن تہ انهن جي ٻولي مڪمل آهي، باقي 'سنڌي ٻولي' صرف ڳالهايل ٻولي آهي تہ ان کي جيئن جو تيئن قبول ڪرڻ جي ضرورت ناهي، "ٻولي" فطري ٻوليءَ کي چئبو آهي ۽ زبان يا ڀاشا مصنوعي طرح سان تيار ڪيل ٻوليءَ کي چئبو ـ جيئن اردو دراصل هندي ٻولي آهي، جنهن ۾ عربي ۽ فارسي لفظ شامل ڪري مسلمان ڪيو ويو آهي. سو ٻولي هوندي آهي ڳالهايل لفظن تي ٻڌل يا مشتمل جنهن کي لکڻ لاءِ آوازن جون علامتون اکرن يا حرفن جي صورت ۾ مقرر ڪيون وينديون آهن. اسان جي ٻولي، ان لحاظ کان بہ مڪمل آهي تہ پنج هزار سال اڳ ۾ اسان جي عالمن انهن آوازن جون علامتون مقرر ڪري تحرير جي فن جي ابتدا ڪئي. ان کي ڪنهن ٻي سند جي ضرورت ئي ڪانهي.

مختيار احمد ملاح جي هن ڪتاب جي صفحي 104 ۽ 105 تي هي ٽڪرو ڏسو:

> "جنهن بہ ماڻهوءَ کي ڪا شڪايت ڪرڻي هوندي هئي تہ هو سنڌيءَ ۾ ٻڌائيندو هو. سرڪاري دفترن آڏو ويٺل عامل ان کي فارسيءَ ۾ لکندا هئا ۽ انگريز آفيسرن کي وري انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنا ويندا هئا. نتيجي ۾ وقت جو زبان، انصاف ۾

رنڊڪ، غير منصفاڻا فيصلا، غلط ترجما وغيره عام هوندا هئا".

اڄوڪي سنڌ ۾ عام ڳوٺاڻي سنڌي ماڻهوءَ سان اها ساڳي جٺ ڪانهي! رڳو 'فارسي' لفظ ڪڍي 'اردو' وجهي ڏسو تہ منظر ساڳيو نظر ايندو. ننڍيون وڏيون عدالتون ۽ ادارا وڏن شهرن ۾ هئڻ سبب اهو ئي ساڳيو وقت جو ۽ پئسي جو زيان ، انصاف ۾ رنڊڪ، غير منصفاڻا فيصلا غلط ترجمي جي ڪري ٿيڻ جا امڪان هوندا آهن، جو اتي زوريءَ اردوءَ کي مڙهيو ويو آهي. اڳي ايف آءِ.آر بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکبي هئي تہ عدالتي زبان بہ سنڌي هئي. هاڻي ايف.آءِ.آر لکائڻ وڃبو تہ اها اردوءَ ۾، انڪوائري ۽ آڏي پڇا اردوءَ ۾، ڪورٽ ۾ بيان اردوءَ ۾، وڪيلن ججن جي گفتگو انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾، شاهديون اردوءَ ۾ ٿيڻ کان پوءِ جج صاحب ان جو فيصلو انگريزيءَ ۾ لکندو – ان وچ ۾ انصاف جو ڪهڙو حشر ٿيندو، ان جو ذڪر مٿي آيل آهي.

مختيار احمد ملاح جو هي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري ۽ دفتري ڪارج" هڪ دستاويز آهي، جيڪو موجوده دور ۾ سنڌيءَ جو ڪيس وڙهڻ ۾ ڪارائتو ثابت ٿي سگهي ٿو. ٻيو نہ تہ عام ماڻهوءَ کي اهو شعور ضرور ڏئي ٿو تہ سنڌ ٻولي ڇا هئي، ان جي حيثيت، اهميت ۽ مقام ڇا هو ۽ اڄ اها ڪٿي بيٺي آهي. هو اهو سمجهي سگهي ٿو تہ هن جي ٻوليءَ ۾ ڪيتري وسعت آهي، اها ڪهڙن ڪهڙن معاملن، موضوعن ۽ مضمونن لاءِ بلڪل لائق آهي ۽ جيڪڏهن ان کي سرڪاري ۽ قومي حيثيت ملي پوي تہ اها سرڪاري ۽ دفتري ڪارج پورو ڪرڻ جي ڪيتري سگهہ رکي ٿي.

مون کي اميد آهي تہ پڙهندڙ هن ڪتاب مان گهڻو ڪجهہ پرائيندا ۽ محقق هن کي بنيادي ماخذ طور استعمال ڪري سگهندا.

ڊاڪٽر فهميده حسين

30 مئي، 2020ع

ليکڪ پاران

سنڌي ٻوليءَ بابت اڄا تائين ڪيترو ئي اهڙو مواد آهي، جيڪو ڊاڪيومينٽ ٿي نہ سگهيو آهي. جڏهن تہ هر علم ۽ ادب جي ڄاڻ رکندڙ جي خواهش آهي تہ سنڌي ٻوليءَ کي برطانوي راڄ جيان اهميت ملي، پر افسوس تہ ان دور جي ادب توڙي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي تاريخ، صحيح نموني لکجي نہ سگهي آهي. ان احساس کي نظر ۾ رکندي، هي ڪتاب لکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم، جنهن ۾ بنيادي طور تي ٽن اهم موضوعن کي ڊاڪيومينٽ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم:

- مختلف دورن ۾ سنڌ جي سرڪاري زبان
- انگريزن جي راڄ ۾ عملدارن جو لازمي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان،
- سنڌي ٻوليءَ جو دفتري استعمال جنهن سان خاص طور تي انگريز عملدار سنڌي ماڻهن سان هم ڪلام ٿيندا هئا ۽ سرڪاري ۽ خانگي ڪاروبار هلائيندا هئا .

اڄ جڏهن اسان وٽ سمورو سرڪاري ۽ دفتري ڪاروبار انگريزي ٻوليءَ ۾ هلي رهيو آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو دفتري استعمال بلڪل ناپيد ٿي چڪو آهي، تڏهن ڪي ماڻهو پڇن ٿا تہ "ڇا سنڌي ٻوليءَ سان دفتري معاملو هلندو بہ هو"؟ ۽ ڇا اڄا بہ هلي سگهي ٿو؟ انهن کي هن ڪتاب جي وسيلي اهو ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ سنڌ جو دفتري، خانگي، تعليمي ڪاروبار ڪيتري ڪاميابي سان هلندو هو ۽ ڪوشش ڪجي تہ اڄ بہ سنڌي ميڊيم تعليم سميت ڪيترن ئي جاين تي سنڌي ٻوليءَ سان دفتري ڪم ڪار هلائي سگهجي ٿو.

جڏهن اسان، انگريزن جا غلام هئاسين تہ انگريزن نہ رڳو سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري حيثيت ڏني، پر پنهنجن سڀني عملدارن کي حڪم جاري ڪيو تہ سنڌي لازمي سکو! هنن سنڌي ٻوليءَ کي دفترن ۽ تعليمي ادارن ۾ رائج ڪيو. انهن سنڌي سکندڙن ۽ دفتر ۾ سنڌي ڪتب آڻيندڙ عملدارن جي دور ۾ سنڌ جي جيڪا ترقي ٿي، اها مثالي آهي. انهن جا انصاف بہ مشهور

آهن. وڏي ۾ وڏا ترقياتي منصوبا جهڙوڪ:ريلوي لائين ۽ آبپاشي نظام جي جوڙجڪ، پيلن جا نظارا ۽ مختلف تعليمي ادارا، اسڪول، ڪاليج، اسپتالون وغيره بہ ان دور ۾ ٺهيا. انگريزي ٻوليءَ جي اهميت تمام گهڻي آهي، اها هڪ بين الاقوامي ٻولي آهي. ان جي ترقيءَ ۾ صرف انگريز عملدارن جي دلچسپي يا ڪردار آهي. ان سان گڏ عالمي سطح تي مستحڪم ادارا جوڙي ان جي ترقي ۽ ڦهلاءَ لاءِ ڪم ڪيو ويو. ٻئي طرف سنڌ جو عوام جيڪو پڙهي پيو ۽ نوڪرين ۾ آيو. انهن بہ سنڌي علم، ادب ۽ ٻوليءَ جي هر قسم جي خدمت ڪئي ۽ ترقيءَ ۾ پنهنجو حصو ملايو. ان مان ثابت ٿئي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ ملڪي ترقيءَ ۾ ڪنهن بہ رنڊڪ نہ وڌي.

مان جڏهن هن ڪتاب تي ڪم ڪرڻ جو ارادو ڪيو تہ منهنجي سامهون، موضوع جي لحاظ کان نہ تہ ڪو حوالي طور ڪتاب هو نہ وري ڪو مضمون، جنهن مان ثابت ٿيو تہ، هن اهم موضوع تي اڄ تائين ڪنهن ڪجهہ بہ نہ لکيو آهي. ڪيترائي عالم، جن پي.ايڇ . ڊي ۽ ايم. فل جون ڊگريون ورتيون صرف پگهارن ۾ اضافا ڪرايا آهن، پر هنن سنڌي ٻوليءَ جي هن تاريخي يعني دفتري ڪردار تي لکڻ گوارا نہ ڪيو آهي، اهو ئي سبب آهي تہ جڏهن مان بہ هن موضوع تي ڪم شروع ڪيو تہ ڪيترين ئي شين کٽل ۽ اڻ پوريون محسوس ٿي رهيون آهن. ممڪن آهي تہ منهنجي هن ننڍڙي ڪوشش کان پوءِ، ڪو ٻيو دوست وڌيڪ تحقيق ڪري، جيڪا بهتر ۽ مڪمل هجي.

هن ڪتاب کي ترتيب جي لحاظ کان مختلف موضوعن ۾ ورهايو ويو آهي. سڀ کان اول سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جي مفهوم تي انتهائي مختصر نموني بيان ڪيو ويو آهي، ڇو جو هي ڪتاب ڪنهن ڊگريءَ خاطر نہ لکيو ويو آهي، ان ڪري، ٽيڪنيڪل موضوع کي گهڻي بحث کان بچايو آهي ۽ مختصر نموني ۽ سولو ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ڪتاب جو ٻيو موضوع "سنڌ ۾ سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جا مختلف دور"آهي، جنهن ۾ ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ، ڪجهہ قديم لکتن ۽ سڪن جي آثار تي انتهائي مختصر نموني سنڌ جي مختلف دورن ۾ سنڌ جي سرڪاري ۽ دفتري

ٻوليءَ تي بحث ڪري سگهجي.

هن ڪتاب جو گهڻو دائرو انگريزن جي راڄ بابت آهي، ان ڪري انگريزن جي دور تي تفصيل سان لکيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ ان دور جي ملڪي حالتن ڪانسواءِ ان ڳالهه تي بہ بحث ڪيو ويو آهي تہ اهي ڪهڙا سبب هئا، جن جي ڪري انگريز حڪمرانن سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفتري درجو ڏيڻ جو حڪم جاري ڪيو ۽ پوءِ ان ڏس ۾ ٻيا بہ ڪيترائي قدم کنيا.

سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري نفاذ جون ڪوششون 1848ع ۾ ان وقت شروع ٿيون، جڏهن ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان لاءِ درخواست جمع ڪرائي هئي. رچرڊ برٽن کان پوءِ ٻين عملدارن بہ درخواستون ڏنيون تہ هنن بہ سنڌي ٻولي سکي ورتي آهي، ان ڪري سندن امتحان بہ ورتو وڃي ۽ پگهار ۾ اضافو ڪيو وڃي، ان سلسلي ۾ سنڌ جي پهرين ڪمشنر مسٽر پرنگل بنيادي ڪوششون ورتيون، جن تي بمبئيءَ جي گورنر جارج ڪلرڪ حڪم نامو جاري ڪيو. سنڌ جي ٻئي ڪمشنر سر بارٽل فريئر تمام گهڻو ڪم ڪيو ۽ پهريون دفعو سنڌي الفابيٽ کي معياري پد تي جوڙي سرڪاري درجو ڏنو ويو. هن سنڌي ٻوليءَ جي لازمي امتحان جو قانون جاري ڪيو. ان کان پوءِ سيني ڪمشنرن ان قانون تي سختيءَ سان عمل ڪرايو. اهي سڀ تاريخي حوالا هن ڪتاب ۾ موجود آهن. ڪوشش اها ڪئي وئي آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي دفتري نفاذ ۾آيل سيني معاملن کي ان دور جي سرڪاري خطن، اشتهارن، پڌرنامن ۽ سرٽيفڪيٽن جي مدد سان ثابت ڪجي. ان ڏس ۾ سرڪاري عمارتن ۽ دفترن جا سنڌيءَ ۾ نالا، سرڪاري ۽ غير سرڪاري دفترن جون تختيون، سنڌي ٻوليءَ آگاهي بابت اشتهار، سنڌ گورنمينٽ پريس ڪراچي، سنڌي ٽائيپ رائيٽر، سنڌي ٻوليءَ جا مقامي ترجمان، سنڌي ٻوليءَ جا انگريزي ترجمان،سرڪاري اخبارن جو دفتري ڪارج، سنڌ گزيٽيئر ۽ سنڌ آفيشل گزيٽ وغيره جي مدد سان سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري ڪارج کي بيان ڪيو ويو آهي.

انگريزن جي ڪمشنري راڄ ۽ صوبائي حيثيت واري دور ۾ ۽ ان کان پوءِ مختلف ڪاتا قائم هئا، جتي سرڪاري ڪاروبار هلائڻ لاءِ عملدارن کي

مقرر ڪيو ويندو هو ۽ اهي عملدار سنڌ جو سرڪاري ڪاروبار انگريزي ۽ سنڌي ٻولين ۾ هلائيندا هئا. انگريز عملدار جيڪڏهن ڪا به لکپڙهه هڪ ضلعي کان ٻئي ضلعي تائين، يا تعلقي ۽ ضلعي کان ڪمشنر آفيس تائين يا وري ڪمشنر آفيس کان بمبئي پريزيڊينسيءَ سان ڪندا هئا ته اها سموري لکت ۽ پڙهت انگريزيءَ ۾ ڪئي ويندي هئي. جڏهن ته هند سرڪار طرفان سموري قانون سازي به انگريزي ٻوليءَ ۾ ڪئي ويندي هئي، پر عوامي سطح تي هر نوٽيس، پڌرنامي، قانون، پاليسي وغيره جو هر حال ۾ سنڌي ترجمو ڪيو ويندو هو. جنهن جي لاءِ مقامي توڙي انگريز ٽرانسليٽر مقرر ڪيل هوندا هئا. هند سرڪار طرفان جاري ڪيل قانوني ڪتابن کي به سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو ويندو هو. جڏهن ته سرڪاري اشتهار، ٽينڊر ۽ ٻيو مواد وغيره اخبارن رستي به سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ڪيو ويندو هو. جنهن جا سڀ تفصيل هن ڪتاب ۾ موجود آهن. ان دور جي کاتن ۾ جهڙوڪ پوليٽيڪل کاتي طرفان وفاداري جا اشتهارناما ۽ سرڪاري لقب، عدالتي کاتي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال، قاعدا جوڙڻ، جرح، عدالت طرفان پيش ٿيڻ جا سمن، ججن جا سنڌي ٻوليءَ ۾ فيصلا، جاگيرن واري کاتي ۾ اشتهار ۽ پڌرناما، ڪاٽيداريءَ جو حق، ڍل جي سرشتي، روينيو کاتي جا امتحان، سروي ۽ سيٽلمينٽ کاتي، زراعت ۽ ٻيلن واري کاتي، آبپاشي کاتي، ميونسپالٽين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ، پوليس فورس کاتي، تعليم کاتي، سول ميڊيڪل کاتي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ڪارج، ڪسٽم (اجارو) کاتي، سالٽ ۽ ايڪسائيز کاتي، پبلڪ ورڪس کاتي، سنڌ جي ريلوي کاتي، ٽپال کاتي وغيره ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لحاظ کان مثالن ۽ ثبوتن سان سنڌي ٻوليءَ جو استعمال بيان ڪيو ويو آهي.

انگريزن جي راڄ ۾ جتي سرڪاري ڪاروبار سنڌي ٻوليءَ ۾ هلندو هو، اتي خانگي ڪاروبار به سنڌي ٻوليءَ سان هلايو ويندو هو. ان ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري ۽ اقتصادي حيثيت کي تاريخي حوالن کان ڳوليندي انگريزن ۽ هاٽوڪي دور تائين بحث ڪيو ويو آهي. ان حوالي سان "سنڌ ورڪي"، سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروبار لاءِ مروج لپيون، بينڪن جو قيام، واپاري ليکي کي سانڍڻ جون رسيدون، ڪاروبار جي استعمال لاءِ نوان

اصطلاح، ڪاروبار واسطي مختلف جدولون، سنڌ ۾ مروج واپار جون ساليانيون رپورٽون وغيره جي باري ۾ معلومات ڏني وئي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري ۽ دفتري نفاذ جا بهترين نتيجا نڪتا، مثال طور دفترن ۾ عام ۽ خاص سنڌي ماڻهن لاءِ آساني ٿي، سنڌي ميڊيم تعليم جو بندوبست ٿيو، سنڌي ماڻهن پهريون دفعو اعليٰ ڊگريون ورتيون، سرڪاري نوڪرين جو سماج تي اثر پيو، سياسي چرپر تي سنڌي ٻوليءَ جو اثر پيو، غير سرڪاري ادارا قائم ٿيا، سنڌي ٻوليءَ ۾ صحافت ۽ اخبارنويسيءَ جي شروعات ٿي، ادبي ترقيءَ ۾ تمام گهڻو اضافو ٿيو. اهي سڀ نتيجا، مثالن سان زير نظر ڪتاب جي هن باب ۾ شامل آهن.

جيتوڻيڪ آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي دفتري حيثيت اها نہ رهي، جيڪا برطانوي راڄ ۾ مليل هئي، پر هن ڪتاب ۾ عملدارن ۽ ڪامورن جي سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان واري سوال، سنڌ سول سروئنٽ جي زباني امتحان جو قانون، 1963ع، سنڌ (سنڌي ٻولي جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) ائڪٽ 1972ع، سنڌ سول سروئنٽ جي زباني امتحان جو قانون ، 1981ع، سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۽ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان، ڊپارٽمينٽل ۽ لئنگئيج ايگزام (ٻوليءَ جا امتحان)، گڏيل چٽاڀيٽي واري امتحان، سينٽرل سپيريئر سروسز ۽ سنڌيءَ جو امتحان جي حوالي سان ڪجهہ مثال ڏنا، هن بحث کي وڌايو ويو آهي ۽ آخر ۾ مستقبل ۾ سنڌي ٻوليءَ جي امتحان کي ٻيهر نافذ ڪرڻ لاءِ ڪي رٿون پيش ڪيون ويون آهن. مجموعي طور تي هن ڪتاب جو موضوع "سنڌي ٻولي" آهي، پوءِ پلي اها دفترن ۾ استعمال ٿيندڙ هجي، پلي عملدارن جي ادبي ڪاوشن ۾ هجي يا ترجمن ۽ سرڪاري قاعدن قانونن ۾ هجي.

جيئن مٿي عرض ڪيو ويو آهي تہ هن موضوع تي هي ڪو مڪمل ڪتاب نہ آهي، ان ڪري ڪافي ڪوتاهيون ۽ مواد جي اڻ پورائي نظر ايندي. چاڪاڻ تہ مون کي موضوع جي حساب سان ڪو بہ اهڙو مواد هٿ اچي نہ سگهيو، جنهن سان ڪٿل جايون پري سگهان ها. بهرحال پنهنجي حساب سان هڪ ڪوشش ڪئي آهي، شل قبول پوي. هن ڪتاب جي تياري لاءِ مان خاص

طور تي ڊائريڪٽر ريسرچ سنڌ آرڪائيوز، روي صاحب، اتي موجود اسسٽنٽ لائبريرين آصف ميمڻ جو تمام گهڻو ٿورائتو آهيان، جن ڪمشنري رڪارڊ مان سنڌي مواد تلاش ڪرڻ جي اجازت ڏني. ان کان علاوه، سنڌ پرنٽنگ پريس جي ڊائريڪٽر فهيم قريشي جو به احسان مند آهيان، جنهن اتي موجود پراڻي رڪارڊ تائين رسائي ڏني. ميڊم ڊاڪٽر فهميده حسين جا به لک ٿورا، جنهن پنهنجي قيمتي وقت جي باوجود نه صرف ڪتاب جي سڌاري لاءِ مشورا ڏنا، پر هڪ شاندار مهاڳ به لکي ڏنو. سنڌي ٻولي اختياريءَ جي ڊپٽي ڊائريڪٽر پبليڪيشن خالد آزاد ۽ ڊائريڪٽر امين لغاري صاحب جن جا به ٿورا، جن ڪتاب جي پڙهڻي ۽ درستگيءَ ۾ ڪافي مدد ڪئي ۽ آخر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي چيئرمئن سائين ڊاڪٽر محمد علي مانجهيءَ صاحب جو انتهائي احسان مند آهيان، جنهن ڪتاب جي موضوع جي اهميت کي سمجهندي، ڪتاب کي اداري طرفان اشاعت ڪري توهان پڙهندڙن تائين پهچايو.

مختيار احمد ملاح

ڪراچي

سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جو مفهوم

ٻوليءَ کي هنديءَ ۽ سنڌيءَ ۾ "ڀاشا" (Language) به چيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته اهو لفظ 'مڪمل زبان' وارو مفهوم رکي ٿو. جڏهن ته ڪن ماهرن جي راءِ ۾ ٻولي صرف ڳالهايل زبان لاءِ ڪتب آيندو آهي. عالمي سطح تي، فلسفي توڙي سائنس جي حوالي سان، مجيل جيڪڏهن ڪا وصف آهي ته هيءَ آهي ته "ٻولي انساني رابطي جو اهو ذريعو آهي، جنهن وسيلي هڪ ماڻهو، پنهنجن جذبن، احساسن ۽ خيالن کي ٻين تائين پهچائي ٿو".(1) جڏهن ته لسانيات جي اصول موجب "ٻولي ڀاڻ مرادو اختيار ڪيل آوازي علامتن جي تنظيم آهي، جنهن سان ماڻهو پنهنجي خيالن ۽ جذبن جو اظهار ڪن ٿا".(2)

سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ جي ٻولين ۾ هڪ ٻڌائتي ۽ قديم ٻولي آهي، جنهن جو ادب صدين کان شاهڪار، شاهوڪار، وڌندڙ ۽ ويجهندڙ آهي. هن ٻوليءَ جون پاڙون موهن جي دڙي جي تهذيب ۾ کتل آهن. سنڌي ٻولي صدين جو سفر ڪندي، پنهنجي وجود کي برقرار رکڻ سان گڏ اڄ به نه صرف سنڌ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، پر پنهنجي پاڙيسري صوبن بلوچستان ۽ پنجاب جي ڪيترن ئي ضلعن ۾ پڻ ڳالهائي وڃي ٿي. ان کان علاوه، دنيا جي ٻئي نمبر آباديءَ واري ملڪ هندستان ۾ به هن ٻوليءَ جا ڪيترائي ڳالهائيندڙ رهن ٿا، ان کي اتي ورنيڪيولر ٻوليءَ طور سرڪاري درجو حاصل آهي. ٻين ملڪن جهڙوڪ هانگ ڪانگ، ايران، ترڪي، عرب امارات، انڊونيشيا، عمان ۽ ٻين ڪيترن ئي ملڪن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ کي تاريخ جي هر دؤر ۾ اهڙا شاعر، عالم ۽ اديب مليا آهن، جن ان جي آبياري ڪئي آهي. هيءَ ٻولي هڪ مڪمل علمي، ادبي زبان آهي، جنهن کي ججهو لغت جو ذخيرو ۽ ادب جو قديم خزانو آهي. منجهس لوڪ ادب جا انبار آهن. هن ٻوليءَ جي لوڪ ادب مان هتي جي سماجي زندگيءَ جا نشان عيان آهن. اهڙيءَ طرح اصطلاحن، پهاڪن، چوڻين، قصن،

ڪهاڻين، داستانن ۽ شعرن جو هڪ وڏو خزانو موجود آهي ۽ هن جو هڪ معياري رسم الخط آهي. سنڌي ٻولي برصغير جي انهن ٿورين ٻولين مان هڪ آهي، جنهن جو علم اللسان جي مطابق اڀياس ڪيو ويو آهي ۽ ان جي ادب ۽ زبان جي ترقيءَ ۽ اڀياس ۾ ڏيهي اديبن ۽ عالمن ڪانسواءِ پرڏيهي عالمن بہ ڀرپور حصو ورتو آهي.

ڪنهن بہ خطي جي قوم جي سڃاڻپ، ان جي ٻولي هوندي آهي ۽ ٻوليءَ جي ٻن قسمن سان سڃاڻپ هوندي آهي: هڪ "قومي ٻولي" ۽ ٻي "سرڪاري ٻولي". قومي ٻوليءَ مان مراد تہ "اها ٻولي جنهن وسيلي ڪنهن بہ قوم کي جاتو سڃاتو وڃي ٿو ۽ ان جي الڳ قومي وجود کي مڃيو ويندو آهي". ٻولي قومي سڃاڻپ جو بنيادي پٿر هوندي آهي. جيڪا هزارين ورهين کان ڪنهن هڪ خطي اندر رهندڙ ماڻهن وچ ۾ هوريان هوريان ارتقا جون منزلون طئي ڪندي آهي ۽ اتان جا معاشرتي ۽ معاشي اثر قبول ڪندي انساني سماجي ارتقا سان گڏ هڪ خاص صورت اختيار ڪندي آهي. مختلف ملڪن ۾ مختلف ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن، پر انهن مان ڪا هڪ ٻولي جيڪا داخلي انتظامن لاءِ، ايڪي، ٻڌيءَ، سالميت ۽ قومي مفادن جي ترجمان هوندي آهي، ان کي قومي درجو ڏنو ويندو آهي. لسانيات جا ماهر ان خيال جا آهن تہ ڪنهن ٻوليءَ کي هيٺين اصولن موجب قومي ٻولي قرار ڏئي سگهجي ٿو:

الف: سماج جي هر هڪ ڪارج لاءِ اها ماڻهن جي روز مرهہ جي زندگيءَ ۾ استعمال ٿيندي هجي.

ب: جيڪا ادبي ۽ ميڊيا جي ذريعي طور استعمال ٿيندي هجي.

ت: جيڪا ڪنهن قوم جي مختلف احساسن جي مظهر هجي.

ث. جيڪا ڪنهن بہ ترقي يافتہ ٻوليءَ کان لفظ وٺي استعمال ڪري يا ان کي ڏئي سگهي ۽ اهڙن لفظن کي پنهنجي وياڪرڻي سٽاءَ موجب استعمال ڪرڻ جي صلاحيت رکندي هجي.

ج. جيڪا ٻولي، قوم جي ڌرتيءَ منجهان ئي ڦٽي نڪتل هجي.

ح. ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ان کي پنهنجي قومي ٻوليءَ طور پيش ڪرڻ

۾ فخر محسوس ڪن".(3)

سرڪاري طور آفيسن، ڪورٽن ۽ حڪومت جي ڪم ڪار لاءِ جيڪا ٻولي منظور ڪئي ويندي آهي، اُن کي "دفتري ٻولي" يا "سرڪاري ٻولي" چئبو آهي. انسائيڪلو پيڊيا وڪيپيڊيا مطابق "سرڪاري ٻوليءَ مان مراد اها ٻولي ٿئي هوندي آهي جنهن کي حڪومتي سطح تي ڪنهن ملڪ، رياست يا علائقي جي ٻولي جي حيثيت سان اختيار ڪيو ويو هجي. اهو اصطلاح گهڻو ڪري اهڙي ٻوليءَ لاءِ ڪتب آندو ويندو آهي، جنهن ۾ سرڪاري ڪاروبار (خاص طور تي ڪورٽن جي لکپڙهه، اسيمبلي جي ڪار وائي، آفيسن جي لکت، پڙهت سرڪاري ناهه وغيره)، هر قسم جي سرڪاري ڪاروبار لاءِ استعمال ڪئي وڃي. سرڪاري ٻولي عام ماڻهن جي اظهار تي لاڳو ڪرڻ ضروري نه آهي، بلڪ سرڪاري ڪمن ڪارين ۾ ضروري آهي. ان کان علاوه، سرڪاري ٻوليءَ ۾ رياست جو تعليمي نظام، ڪاروباري لکپڙهه به ڪئي وڃي".(4) ٿلهي ليکي، سرڪاري ٻوليءَ جا هينيان ڪارج آهن:

- سرڪار جي لکت ۽ پڙهت جي لاءِ استعمال ٿئي.
- درباري ۽ عدالتي ٻوليءَ طور ڪتب اچي، ان ۾ قاعدا ۽ قانون به لکيل هوندا آهن.
- دستاويزن جي استعمال لاءِ.
- عوام جي داد ۽ فرياد جو وسيلو هجي.
- پوليس جي جاچ پڙتال جو رڪارڊ رکجي ۽ ڪيس داخل ڪري سگهجي.
- زمينن جي مالڪيءَ جو رڪارڊ ۽ حقن جو تحفظ هجي.
- سياسي، سماجي ۽ واپاري عهدناما ۽ ياد داشت ناما لکي سگهجن.
- پرائمريءَ کان اعليٰ تعليم تائين تعليم جي ذريعي طور استعمال ٿيندي رهي هجي.

انگريزن سنڌ تي 1843ع ۾ قبضو ڪيو ۽ 1847ع ۾ سنڌ کي بمبئي پريزيڊينسيءَ سان ملائي ڇڏيو. سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون دفعو 1848ع ۾ بمبئي جي گورنر جارج ڪلرڪ اعلان ڪيو ته سنڌ ۾ سرڪاري زبان سنڌي

هوندي، هن سمورن آفيسرن کي هدايت ڪئي تہ هو ارڙهن مهينن ۾ سنڌي سکي وٺن. سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري طور نافذ ڪرڻ ۽ تعليم جي ڦهلاءَ ۽ اسڪولن کولڻ لاءِ ڏهہ هزار روپيا منظور ڪيا. انگريزن جي دؤر کان اڳ سنڌ ۾ پرنٽنگ پريسون ڪو نہ هيون. ڪتابن جي اشاعت ڪو نہ هئي. سنڌي الف-ب جي سرڪاري منظوريءَ سان اسڪول کوليا ويا، ڪتاب لکيا ويا، اخبارون ۽ رسالا جاري ٿيا. ليٿوگرافڪ پرنٽنگ پريسون قائم ٿيون، جنهن سان سنڌي ڪتابن جي ڇپائڻ جو سلسلو شروع ٿيو. 1853ع ۾ سنڌي آئيويٽا نمڻ کان پوءِ درسي ڪتابن ۽ ٻين ڪتابن جي اشاعت جو ڪم سرڪاري طور شروع ٿي ويو. مطلب تہ انگريزن ٻين قومن جي برعڪس پنهنجي ٻولي مڙهڻ بجاءِ مقامي ٻولي (سنڌي) کي ترجيح ڏني.

ڪجهہ عالمن جو خيال آهي تہ "انگريزن، مقامي ماڻهن کي نوڪر بڻائڻ ۽ ساڻن سڌي ريت واسطي لاءِ سنڌيءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنو، جنهن ۾ سندن مفاد شامل هئا". اهڙي طرح ڪجهہ ٻين عالمن جو خيال آهي تہ "انگريزن جي حڪمت عملي هوندي هئي تہ جتي وڃن اتي مقامي ٻولين کي سرڪاري درجو ڏيندا هئا، انهن ۾ سنڌي بہ شامل هئي". ڪجهہ ٻين عالمن جو اهو بہ مڃڻ آهي تہ "اها سنڌين کي راضي ڪرڻ جي سياسي چال هئي". ٻين جو اهو بہ خيال آهي تہ "اسان وٽ الف بي اڳ ۾ ئي موجود هئي، پوءِ انگريزن ڪهڙو خاص احسان ڪيو وغيره"؟ ٿي سگهي ٿو اهي سڀ ڳالهيون ڪنهن حد تائين صحيح هجن، پر انگريزن کان اڳ وارن مقامي حڪمرانن اهو ڪم ڇو نہ ڪيو. انگريزن جي راڄ کان اڳ نہ تہ سنڌ ۾ سرڪاري سطح تي ڪو اسڪول قائم هو، نہ وري شايع ٿيل ڪتاب هئا. سرڪاري لکپڙهہ فارسيءَ ۾ ٿيندي هئي ۽ سنڌي ٻولي ڏهن کان وڌيڪ رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي.

ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ انگريز ڏاريا حڪمران هئا، انهن کي خبر هئي تہ هتي هميشہ لاءِ رهڻ نہ آيا آهن، ان ڪري هنن عام ماڻهن کي پنهنجو ڪرڻ لاءِ سماجي، تعليمي، ادبي ۽ معاشي سڌارا آندا. هنن ان ڏس ۾ ڪي قصا، ناول، ڪهاڻيون، ناٽڪ، مضمون، تاريخ جا ڪتاب ۽ پڙهناما

لکرايا يا ترجمو ڪرايا، جن ۾ چاڻايو ويو هو تہ سنڌ جو عوام سندن تابعدار ٿئي ۽ دنگي ۽ فساد کان پاسو ڪري ۽ آرام سان ترقي ڪري، ڇاڪاڻ تہ انهن ۾ ئي سندس ڀلو ٿيندو. مخالفت ڪندڙن کي هنن سخت سزائون ڏنيون. سنڌ جي هندو ۽ مسلمانن کي هنن "ورهايو ۽ حڪومت ڪريو" جي بنياد تي ورهائي ڇڏيو. هنن خاص ادب تخليق ڪرايو يا ترجمو ڪرايو. انهن حقيقتن جي باوجود، ان دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ دنيا جهان جو علم آيو. وسعت آئي ۽ سنڌي ٻوليءَ کي تشخص مليو. جنهن جي اها صديون اڳ اهليت رکندڙ هئي.

ان سلسلي ۾ پروفيسر عبد الله مگسي لکي ٿو تہ"هن طرح سان انگريزن سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت کي تسليم ڪندي هتان جي عوام جي ثقافتي تشخص جي مقامي قدرن ۽ تخليقي صلاحيتن کي اجاگر ڪيو. ڇاڪاڻ تہ ٻولي ڪنهن قوم جي ثقافت جو بنياد ۽ ان جي فروغ جو اهم ذريعو هوندي آهي، ان ڪري تاريخ ۾ پهريون دفعو هتان جي عوام وچ ۾ ٻوليءَ جي ذريعي تخليقي رشتا قائم ٿيا. اترادي، لاڙي، ٿري ۽ ڪوهستاني ماڻهو جيڪي هن کان اڳ ثقافت جي مختلف درجن تي پهتل هئا، تن جي وچ ۾ مضبوط رابطو قائم ٿيو. مختلف نسلي ۽ قبائلي گروهن، جن جون ثقافتي معاشرتي تاريخون، سندن لباس، عادتون ۽ روايتون هڪٻئي کان بلڪل جدا ۽ مختلف هيون، تن ۾ زبان جي ڪري قومي وحدت، قومي انداز فڪر ۽ سندن طرز زندگيءَ ۾ ثقافتي هڪجهڙائي پيدا ٿي".(5)

انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ٻولي، مٿي ذڪر ڪيل مفهوم مطابق مڪمل طور تي دفتري ٻولي تي چڪي هئي ۽ هر سرڪاري ڪم سنڌي ٻوليءَ ۾ هلندڙ هو. ان سلسلي ۾ عبدالقيوم صائب جا هي لفظ وڏي اهميت رکن ٿا تہ "سنڌي ٻولي نہ رڳو ادبي لحاظ کان اڳتي وڌي آهي، پر اها سرڪاري آفيسن ۾ بہ ڪتب اچي ٿي. سنڌ سرڪار جو سمورو دفتر اوهان کي سنڌيءَ ۾ ملندو. قاعدي قانون جا ڪتاب جهڙوڪ لئنڊ روينيو ڪوڊ، ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ، سول پروسيجر ڪوڊ، ايويڊنس ائڪٽ، ڪمشنر جا سرڪيولر، ڪرمنل ڪورٽس سرڪيولر، سول ڪورٽس جا سرڪيولر ۽ ٻيا ضروري قاعدي قانون جا ڪتاب سڀئي سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن. تپيدار،

سيٽلمينٽ ۾ سروي جا رڪارڊ ۾ انهن سان لاڳاپو رکندڙ قانوني ڪتاب پڻ سنڌيءَ ۾ موجود آهن. ايتري قدر جو ڪورٽن ۾ هڪ طرف جج صاحب انگريزيءَ ۾ لکندو آهي ته ٻئي طرف سرشيدار اهو سڀ ڪجهه سنڌيءَ ۾ لکندو رهي ٿو. اهڙي طرح سمورن ڪاتن ۾ ڪم ايندڙ فارم، نوٽيس، سمن، وارنٽ، شيڊيول سنڌي ٻوليءَ ۾ آهن ۽ ڪتب اچن ٿا. مطلب ته سنڌي ٻوليءَ جو اهو عالم آهي جو سرڪاري آفيسن کان وٺندي تعليمي ادارن تائين، عام واپاري لکپڙهه کان وٺندي بئڪن جي اڪائونٽ جي ڪتابن تائين سڀ ڪجهه سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهي".(6)

حوالا

1. Online Encyclopedia Wikipedia
2. Merriam- Webester.com (Online)
3. Online Encyclopedia Wikipedia
4. Same
5. عبدالله مگسي: "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 1994ع، ص 199
6. عبدالقيوم "صائب" :"سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت"، ماهوار سهڻي، حيدرآباد، 1971ع، ص 31، 32

سنڌ ۾ سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جا مختلف دور

1923ع ۾ جڏهن سر جان مارشل موهن جي دڙي جي کوٽائي جو ڪم شروع ڪرايو ته کوٽائيءَ مان هٿ آيل مهرن ۽ انهن تي اڪريل لکت دنيا جي ماهر لسانيات کي حيران ڪري وڌو. ان لکت، تحقيق لاءِ نوان دروازا کوليا، جنهن ۾ خود لکت جي تاريخ، تهذيب، تمدن ۽ ان جي سرڪاري حيثيت به اڀري وڃي ٿي. اها لکت انتهائي خوبصورت آهي. ان ڏس ۾ عطا محمد ڀنڀرو لکيو آهي ته "سنڌو لکت جي مهرن تي نظر ايندڙ تصوير ۽ تحرير اهڙي ته سهڻي من موهڻي آهي، جو انهن جو دنيا ۾ مثال ئي ڪونه آهي. هن حقيقت مان سمجهه ۾ اچي ٿي ته ان دؤر جا سنڌي ڏاڍا سياڻا سڀيتا، سمپورنج ماڻهو ۽ ڏاهه ۽ ڏات جا ڌڻي هئا".(1)

موهن جي دڙي ۽ هڙپا مان مليل شين جي آثار تي ان شهر جي انتظام، واپار ۽ ماڻهن جي ڪم ڪرڻ جي ڍنگ ۽ تنظيم کي سمجهڻ ۾ مدد ملي ٿي. انتظامي مهرون، ماپا، معاشي ڏيتي ليتيءَ جي داخلا ۽ ضابطي جا اوزار، شان شوڪت، مورتيون، مجسما، مڻيا يا هار، چوڙيون، منڊيون، جڙاوت جو ڪم، بادشاهه، راڻيءَ جو هجڻ وغيره سڀ هڪ شاندار انتظامي معاملن جي گواهي ڏين ٿا. هن تهذيب جي لکت جي موجودگي ظاهر ڪري ٿي ته جڏهن لکڻ وارا هئا، تڏهن علم ۽ سکيا جا مرڪز ڪيئن نه هوندا ۽ سرڪاري نظام پڻ ان لکت ۾ هلندو هوندو. "ڪنگ پريسٽ" جي مورتي پڻ انتظامي حوالي کان اهم آهي. بهرحال، موهن دڙي جي لپيءَ جي اڄ سوڌو پاڄ ٿي نه سگهي آهي.

موهن جي دڙي جي تهذيب کان اڄ تائين سنڌي ٻوليءَ تاريخ جا ڪيترائي مرحلا طئي ڪيا آهن. ڪجهه دؤرن ۾ سنڌي ٻوليءَ کي مرڪزي حيثيت حاصل رهي آهي ته ڪجهه دؤرن ۾ ڌارين ٻولين کي سنڌ جي سرڪاري ڪاروبار، علم، ادب ۽ تعليم تي زبردستيءَ مڙهيو ويو آهي. هتي انهن دؤرن جو مختصر احوال ڏجي ٿو:

آريائي ۽ سنسڪرتي دؤر

آرين جي ٻولي ۽ لکتن تي ڪيترن ئي عالمن تحقيق ڪئي آهي، انهن مان ڪيترن سنڌي ٻوليءَ کي به آريائي ٻولي ڄاڻايو آهي. آرين جي سرڪاري، ڌرمي زبان ۽ انتظامي زبان سنسڪرت هئي ۽ هو برهمي رسم الخط ۾ لکپڙهه ڪندا هئا. "جڏهن آرين سنڌو ماٿريءَ تي قبضو ڪيو هو، تڏهن آرين جي ٻولي ۽ تهذيب ۽ ڌرم سنڌو ماٿري جي ٻوليءَ تي اثر ڪيو هوندو، البت حاڪمن جي ٻوليءَ هئڻ ڪري آرين جي ٻوليءَ جو اثر وڌيڪ هو. جڏهن آريا هن ڌرتيءَ تي پهتا، تڏهن هنن ڏٺو ته هتان جا ماڻهو جيڪا ٻولي ڳالهائيندا هئا، اها لکي به سگهندا هئا. ويد ننڍي کنڊ جو سڀ کان قديم علمي ۽ ادبي خزانو آهن، ويدن ۾ گنگا جو ذڪر به دفعا ملي ٿو، سنڌو درياهه ۽ ان جي شان کي ٽيهه ڀيرا ڳايو ويو آهي".[2] ان دؤر جا سرڪاري عملدار گهوڙا استعمال ڪندا هئا. رگ ويد مان سنڌ جي گهوڙن، رٿن، ڪپڙن، زيورن ۽ سڌريل معاشري جي خبر پوي ٿي. مثال طور هڪ شلوڪ ۾ اچي ٿو ته:

"سنڌو گهوڙن سان مالا مال آهي.
رٿن سان مالا مال آهي.
ڪپڙن سان مالا مال آهي.
سهڻن ٺهيل زيورن سان مالا مال آهي.
اِها اناج، پشم ۽ سر سبز شيشم جي وڻن سان ڀرپور آهي.
هن شيءِ نديءَ جي ڪنارن تي ماکي پيدا ڪندڙ گل ٿين ٿا".[3]

ٻوليءَ جو ماهر پريم تنواڻي رگويد ۾ سنڌو سمراٽ پرورو جي حساب سان ايران ۾ مليل سڪن ۾ سنڌي راجائن جي هجڻ جي باري ۾ لکيو

تہ "مهاپنڊت راهل سانڪرتياين پنهنجي ڪَرنٿ رگويدڪ آريہ ۾ لکيو تہ "رگويدَ ۾ سنڌو سَمراٽ پُرُورَوا ۽ اِندرَ ـ اَپسرا اُروَشيءَ جي پريم ڪٿا مشهور آهي. پُرُورَوا جو سَپت ـ سَينڌوَ ديش ۽ ٻري ڌرتيءَ جي سيني تيرهن دِوِيپَنِ تي راڄ هو. انهن جي پوٽرن جي پوٽرَنِ يَياتِ ۽ نَهُش سَنسارَ جا ڪيئي نگر وسايا هئا. "پُرُورَوا، يَياتِ، نهش انهن سِنڌِي نالَنِ کي سَنسڪرِت رُوپُ ڏيڻَ لاءِ بِگاڙيو وَيو آهي، ڇو تہ اِنهن جِي مُولُ معنيٰ سمجهي نہ ٿي سَگهجي. اِيران ۾ مِلِيَلَ سِڪَنِ تي کَروشٽي لِپِيءَ ۾ اُڪيرِيَلَ پارَد راجائُونَ پَڪَ ئِي سِنڌُو سَمراٽ پُرُورَوا جي ڪُلَ جا هُوندا، سِڪَنِ تي اُڪيرِيَلَ 'گَٽيش (سَواستِڪ) جو هئڻ بہ انهن جي ثابتي آهي، جنهن جو ورتاءُ اسان سنڌي اڄ بہ شُڀ ڪارجن ۾ ڪندا آهيون. اِيران – عراق سان سِنڌ جا ناتا جَڳ ـ مشهور آهن".[4]

مهاڀارت چوٿين صديءَ قبل مسيح ۾ لکي ويئي ۽ چوٿين صدي بعد مسيح جي زماني ۾ ان ۾ اضافن ۽ تبديلين سان اهو ڪتاب پنهنجي موجوده شڪل ۾ اسان وٽ پهتو آهي. مهاڀارت جو عربي ترجمو 1026ع ۾ ابو صالح "شهزاديءَ جون هدايتون" جي نالي سان ڪيو ۽ ان جو فارسي ترجمو جريان شهر جي لائبريرين عبد الحسين عليءَ 1125ع ۾ ڪيو هو. مهاڀارت جو هڪ ٻيو فارسي ترجمو عمر ڪوٽ جي ميوزيم ۾ بہ موجود آهي".[5] پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ابوالحسن عليءَ جي ترجمو ڪيل عربي ڪتاب "مجمل التواريخ" کي بنگالي عالم سنيتي ڪمار چٽرجي ۽ سنڌي عالم جيٺرام داس دولت رام جي بيانن جي حوالي سان سنڌي زبان جو پهريون نثري ڪتاب مڃي ٿو. هو لکي ٿو تہ: "پاليءَ کان پوءِ سنسڪرت مان نڪتل ٻي شاخ پراڪرت، عيسوي سن جي 3 يا 4 صديون اڳ هندستان سان گڏ سنڌ ۾ چالو ٿي، جا بہ ديوناگريءَ ۾ لکي ويندي هئي. انهيءَ سنڌي پراڪرت ۾ جهوني ۾ جهونو پستڪ راجا روال جي منتري جي سير جو لکيل "راجائن جي سکيا" ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جو عيسوي سن کان اٽڪل ٽي صديون اڳ جو جوڙيل هو ۽ منجهس مهاڀارت جي لڙائيءَ کان آڳاٽي سنڌ جي تاريخ تي روشني وڌل هئي ۽ پانڊون جي راڄ کان پوءِ ڪن هندو راجائن جون ڪهاڻيون بہ ڏنل

هيون. ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽترجيءَ جي کوجنا موجب اهو پهريون سنڌ ۾ لکيل پراڪرت نثر جو ڪتاب هو".[6] اگر اهو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل هو ته پوءِ سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري طور استعمال هئڻ اٽل هوندو، ڇو جو اهو ڪتاب راجائن جي سکيا بابت آهي.

"سنڌو لفظ مهاڀارت ۾ ڪيترائي دفعا اچي ٿو ۽ ان مان جيڪي مطلب نڪرن ٿا، تن ۾ سنڌو ندي، سنڌو ماتري جو مشهور گهوڙو سئنڌوِ (Saindhava)، سمنڊ يا درياهه، سنڌو ماتريءَ جي حڪومت ۽ ڪورو قبيلي سان رشتيداري وغيره. مهاڀارت ۾ سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ کي پوتر يعني پاڪ پاڻي به چيو ويو آهي. سنڌ جي حڪمران "دسرت" کي ظالم ۽ ان جي ڪمن کي ناپاڪ چيو ويو آهي. مهاڀارت ۾ سنڌ جي ڪيترن جنگي جوڌن جي بهادريءَ جي ساراهه ڪئي وئي آهي. سنڌو نديءَ جي پرسان قائم گهاٽن جنگهلن کي مهاڀارت جي شڪست کاڌل راجائن جي پناهه گاهه ٻڌايو ويو آهي. سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ کي "خدا ورونا" جي پاڪ سفر جو هنڌ ٻڌايو ويو آهي".[7] مهاڀارت ۾ سنڌو نديءَ جا ڪپ قرباني ڪرڻ لاءِ متبرڪ جڳهه قرار ڏنا ويا آهن. مهاڀارت جي هڪ شلوڪ ۾ چيو ويو آهي ته سنڌو ندي تازي رت جي وهڪري سان وهي ٿي. هڪ ٻئي هنڌ چيو ويو آهي ته سنڌوءَ جي شاخن ۾ وهنجڻ سان گناهه ڌوپجي وڃن ٿا.

سنڌو ندي تاريخ جي اوائلي دؤر کان وٺي اڄ تائين تپسيا لاءِ جوڳين، ويدانين، عالمن ۽ اديبن جي پسنديده جڳهه رهي آهي ۽ سنڌ جا ٻيلا روح جي آرام جون جايون ٻڌايون ويون آهن. مهاڀارت ۾ سنڌو نديءَ جي مختلف رنگن جا ڪيترائي مثال ملن ٿا. ڪيترائي اهم ڪتاب مهاڀارت ۽ راماڻ جي دؤرن ۾ لکيا ويا، جن ۾ سانکيه شاستر، پتنجليءَ جو يوگ شاستر، پورو ميمانسا ۽ اُتر ميمانسا، سوتر، منو شاستر، پراڻ وغيره. سنڌ جي آڳاٽن شهرن جو ذڪر راماڻ ۽ مهاڀارت ۾ آهي. اُهي آهن:

الور–اروڙ وٺشي آرين جو تختگاهه.

پٽالا–سور آرين جوڙيو.

سيوستان (سيوهڻ)– سيوي آرين تعمير ڪرايو هو.

مينانگر (ٺٽو)- سنڌ جي ڊيلٽا تي، سنڌ جو مشهور شهر.
هنگلاج- لس ٻيلي ۾ مهاڪاليءَ ديويءَ جي مندر جو تيرٿ".[8]

پوري هندستان ۾ هي سنسڪرت جا دؤر هئا. ۽ سنڌي ٻولي براهمي لپيءَ ۾ لکي ويندي هئي. سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ۽ لپي (رسم الخط) بابت ويجهي ماضيءَ تائين هي نظريو تسليم ڪيو ويندو هو ته آڳاٽي هندو راڄن جي دؤر ۾ پوري هندستان وانگر سنڌ ۾ به سنسڪرت ٻولي رائج هوندي، جيڪا "براهمي لپي" ۾ لکي ويندي هئي. مشهور عالم چوهڙمل هندوجا لکيو آهي ته "سنڌي ٻوليءَ جا اصل اکر شاستري يا هندي آهن، جن کي ديوناگري به ٿو چئجي. اهي اکر اصل ٺهيل آهن براهمي لپيءَ (لپي معنيٰ آئيوڻا يا اکر) مان، جن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهي اصل برهما ٺاهيا هئا. اهي برهمي اکر ٺهيا ٿي سنڌ ۾ ويا هئا. "هندو سنڌي" يا "هٽ واڻڪي" اکر اهي ئي اصلوڪا برهمي اکر آهن، جي صدين کان اڄا تائين هلندا اچن. سنڌ ۾ ئي انهن اکرن کي سڌاريو ويو. کين سڏيو ويو "سنسڪرت اکر". انهن اکرن ۾ ئي ويد ويد شاستر لکيا ويا تنهنڪري اسان انهن اکرن کي سڏيندا آهيون "شاستري اکر".[9]

ايم. ايڇ پنهور جو خيال آهي ته "ڪوروش اعظم (Cyrus) 545_550 ق.م ڌاري، سنڌو ماٿريءَ جي اڃوڪي بلوچستان جا ڪي حصا فتح ڪيا هئا. دارا اول 519 ق.م ۾ اٽڪل سڄي سنڌو ماٿري فتح ڪري سنڌ ايران ۾ شامل ڪئي هئي. هن پهلوي (قديم فارسي) زبان کي هن خطي ۾ سرڪاري زبان طور متعارف ڪرايو. هن جي پٽ ڪسرڪ/زرڪزيس (Xeroxes) يورپ جي سر زمين تي، يونانين سان وڙهڻ لاءِ سنڌي فوجي ڀرتي ڪيا هئا. اهڙيءَ ريت سنڌ جو فارسي زبان سان وڏيڪ رابطو پيدا ٿيو. فارسي سرڪاري زبان طور ڪم ڪندي رهي. باوجود ان جي ته ڌارئين خاندان جو اثر گهٽجي ويو ۽ سنڌ ۾ مقامي راڄ قائم ٿيا".[10] جڏهن ته پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جو خيال آهي ته "ايراني حاڪمن سنڌ جي سنسڪرت ٻولي ايراني اکرن ۾ لکڻ چالو ڪرائي، يعني پهريون دفعو ڌاري لپي سنڌ ۾ شروع ٿي. سنڌ جا ماڻهو ان کي "ڪروشٽي" (کر- گڏھ، ويشٽي- جهڙي، يعني گڏھ جي چپن

وانگر بيدولي) ڪري سڏيندا هئا، تنهن هوندي به ڪي صديون پئي هلي، ۽ آخر عيسوي سن کان هڪ صدي اڳ ختم ٿي ويئي".[11]

حوالا

1. عطا محمد ڀنڀرو: "سنڌو لکت جي ڀاڃ"، ڪويتا پبلڪيشن، حيدرآباد، 2006ع، ص 2
2. فقير محمد لاشاري: "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، ماهوار سنڌو، سيپٽمبر 1986ع، ص 89
3. رام امر لعل: "سنڌ رگويد کان شيخ اياز تائين" مارئي اڪيڊمي، سکرنڊ، 2002ع، ص 86
4. پريم تنواڻي جي In Defense of Sindhi Language فيس بوڪ جي پيج تي رکيل پوسٽ، تاريخ 24 آڪٽوبر 2019
5. Dr. Supriya Banik Pal: The Sindhu or Sindh: A Study through the Mahabharata", Sindh Through Centuries (Compiled by Dr. Muhammad Ali Shaikh), SMI, University, 2015, p.232
6. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌ هندستان جو دروازو"، سه ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، نمبر 3/1962ع
7. Dr. Supriya Banik Pal: The Sindhu or Sindh: A Study through the Mahabharata", Sindh Through Centuries (Compiled by Dr. Muhammad Ali Shaikh), SMI, University, 2015, p.233
8. موهن گيهاڻي: "سنڌ جي تواريخ" جهلڪون، "سورٺ پبليڪيشن، مبمئي، 1998ع، ص 31
9. چوهڙمل هندوجا: "سنڌيت جي سوڌ ۾"، هندواسي، 16 آڪٽوبر، 1955ع، ص 13
10. ايم. ايچ پنهور: سنڌ ۾ فارسي زبان- زوال جا سبب، ٽه ماهي مهراڻ 3، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2011ع
11. منگهارام ملڪاڻي: "سنڌ- هندستان جو دروازو، ٽه ماهي، مهراڻ 3/، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1962ع

پاليءَ جي سنڌ ۾ سرڪاري ۽ ڌرمي حيثيت

پالي ٻولي ٻڌ ڌرم وارن جي ڌرمي ۽ مقدس ۽ سرڪاري ٻوليءَ جو درجو رکي ٿي. هن ٻوليءَ جو سنڌ جي سرڪاري ٻوليءَ تاريخ جي حوالي سان وڏي اهميت آهي، جنهن تي اڃا ڪا خاص تحقيق ڪا نہ ٿي آهي. اڄ بہ پالي ۽ سنڌي ٻولين ۾ ڪيترن ئي لفظن ۾ هوبهو هڪ جهڙائي آهي. قديم آثار ٻڌائين ٿا تہ مهاتما گوتم ٻڌ جي مگهڌي پالي زبان تي سنڌي زبان جو حد کان وڌيڪ اثر هو. سنڌي زبان ان دؤر جي هڪ لنگئا فرانڪا يا رابطي جي زبان وانگر سنڌ توڙي هند ۾ ڪم ايندي هئي. ڪجهہ عالمن جو اهو بہ خيال آهي تہ پالي سنڌ ۾ سرڪاري، تعليمي ۽ ڪاروباري حوالي سان بہ ڪتب ايندي هئي، جو تہ اهڙا بيشمار لفظ اڄ بہ ٻنهي ٻولين ساڳي حيثيت ۾ موجود آهن. پالي ٻوليءَ جي اچارن ۾ هڪ مکيہ ڳالهہ، جا گهڻو ڌيان ڇڪي ٿي، سا هيءَ آهي، تہ جن سنسڪرت لفظن ۾ دتيا يعني ٻٽا اکر يا گڏيل حرف صحيح آهن، تن جا اچار پاليءَ ۾ پچي يا ملي هڪ روپ (Assimilate) ٿي ويا آهن. مثلاً، سنسڪرت 'سپت'، پالي 'سَت'، سنڌي ۾ بہ چئون 'ست'. سنسڪرت پالي سنڌي سنسڪرت پالي سنڌي ڌرم ڌم ڌرم-ڌم پريم پيم پريم- پيم سنسڪرت لفظ 'ڌرم' ۽ 'پريم'. سنڌ جي ڪن هندو ڇوڪرين ۽ زالن جو نالو 'ميمي' آهي اهو بہ اصل ۾ ساڳيو پالي لفظ 'پيمي آهي، جنهن ۾ 'پ' کي مٽي 'م' ڪيو اٿئون. ڪٿي آهن 'ڌم' ۽ 'پيم' لفظ هندستاني ۽ ٻين آريہ ٻولين ۾؟ تڏهين چئبو تہ شاباس اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي آهي، جا قديم زماني جي پاليءَ وارا نشان اڄ تائين سانديندي پئي اچي.

جيمس پرنسيپ پاليءَ جي تاريخي اهميت لاءِ لکي ٿو تہ "پالي ٻڌازم سان وابستا حڪمرانن جي سرڪاري زبان آهي، جيڪا ڪنهن زماني ۾ هندستان ۾ چالو هئي. اها هاڻي ٻڌازم جي ڌرمي علم ۽ ڄاڻ جي ڪتابن سان سريلنڪا ۾ موجود آهي ۽ گنگا کان پري وارن ملڪن ۾ گهڻو پوءِ مستشرقين جي اثر هيٺ سنسڪرت جي اثر ڪري ۽ ٻڌ ڌرم جي تعليم جي ڪري پري پري تائين پهتي".[1] سنڌي ٻوليءَ ۽ پاليءَ جي لاڳاپي جي سلسلي

۾سبب ڪان اول تحقيق ڀيرومل مهرچند ڪئي هئي. هو لکي ٿو تہ "گوتم ٻڌ، جو عيسوي سن کان ڇھہ صديون کن اڳي ٿي گذريو آهي، تنهن جي وقت ۾ سنسڪرت ٻولي اڪثر رڳو برهمڻ ڄاڻندا هئا. ٻيا ماڻهو عام طرح هڪ جهوني پراڪرت ٻولي ڳالهائيندا هئا، جا هاڻ 'پالي' سڏجي ٿي. انهيءَ سبب گوتم ٻڌ پنهنجي ڌرم جو پرچار انهيءَ قديم پراڪرت ۾ ڪيو، تہ سندس مٽا ماڻهو پوريءَ طرح سمجهن. هن حقيقت مان انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا واري اهو بلڪل پورو انومان ڪڍيو آهي تہ عيسوي سن کان اٽڪل هڪ هزار ورهيہ اڳي سنسڪرت ڦري پالي ٿي هئي، جنهن ڪري گوتم ٻڌ کي انهيءَ ٻوليءَ ۾ پرچار ڪرڻو پيو هو. ڪي يورپي عالم چون ٿا، تہ 'پالي' لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ 'پرالي'، معنيٰ سِٽ (ڪتاب جي)، ڌرمي ليک. ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ ان ۾ لکيل آهن، تنهن ڪري اهو نالو پيو اٿس. ٻڌ ڌرم وارا چون ٿا، تہ سنسڪرت ۾ 'پال' معنيٰ پالڻ، تنهنڪري 'پالي' ٻولي معنيٰ اها ٻولي، جنهن ۾ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي مٽا پاليل يا سنڀاليل آهن".[2]

پالي ٻولي ۽ ان جي رسم الخط جي هڪ تاريخ آهي، جيٺرام داس دولت رام جنهن جو واسطو سنڌي زبان سان جوڙڻ ۽ ڳولهڻ لاءِ کوجنا جي ضرورت آهي. ٻڌايو آهي تہ "پالي ٻولي بہ سنسڪرت مان نڪتل آهي ۽ سنڌ ۾ گهڻو چالو هئي، ان جو سنڌي ٻوليءَ سان جيڪو ناتو هو، تنهن تي اڃا اونهي کوج ڪان ٿي آهي. اها ٿيڻ گهرجي. منجهس ڪيترائي اکر آهن جي سنڌيءَ جهڙا آهن. سنڌ ۾چالو پالي ڪيتري قدر ان زماني جي سنڌيءَ جو روپ هئي، ڪٿي ڇٽجي ان وقت جي سنڌي هئي. تنهن کوج لهڻي، پر گهٽ ۾ گهٽ ڀاسجي ائين پيو تہ براهمي لپي ئي ان وقت (اٽڪل 17 صديون اڳ) سنڌ ۾ چالو هئي، پالي ان زماني جي سنڌي، ٻنهي ٻولين لاءِ ڪم ايندي هئي. براهمي لپيءَ کي هندوستان جي سڀني علائقائي ٻولين جي خطن جي ماءُ سمجهيو ويندو آهي".[3]

جيمس پرنسيپ تمام وڏي دعويٰ ڪندي لکيو آهي تہ "پالي دراصل سنڌ جي ئي زبان آهي. هو لکي ٿو تہ "اهو هڪ قابل يقين عقيدو آهي تہ پالي زبان، جيڪا سنسڪرت مان بگڙيل آهي، اها اصل ۾ اولهائون لهجو آهي،

سنڌ ۾ رهندڙ سهيا (Sahya) قوم ڳالهائيندي هئي. سوءِ راشتر ۽ گجرات کان جڏهن اهي اتر کان ڪپل وستو (Kapilovasto) ۽ مگڌ جي گنگٽ صوبي ڏانهن هجرت ڪري ويا. تڏهن هن لهجي کي سنڌي زبان جو "مگاڌي لجهو" سڏيو ويو".[4] سنڌ ۾ عربن جي حڪومت کان اڳ مذهبي ۽ سرڪاري طور ماڻهن جي اڪثريت ٻڌ ازم سان وابستا هئي. بلڪ هن پوري خطي ۾ ٻڌ ازم رياستي مذهب جي حيثيت رکندڙ هو. ٻڌ ڌرم جي ڪتابن مان خبر پوي ٿي تہ گوتم ٻڌ سنڌ مان بہ گذريو هو ۽ سندس 12چيلن ۾ بہ سنڌي هئا. جن سنڌ ۾ تمام گهڻي تبليغ ڪئي هئي. پيرومل پڻ لکيو آهي تہ "ڪڇ پڄ مان هزارين ماڻهو ٻڌ ڌرم ڦهلائڻ لاءِ سريلنڪا ويا هئا. موريا گهراڻي جي حڪمران چندر گپت پوري ملڪ ۾ ٻڌ ازم کي زور ونرايو. ان دؤر ۾ سنڌ جون سرحدون ڪشمير تائين ڦهليل هيون. Early History of India جو ليکڪ، لکي ٿو تہ "اشوڪ اعظم جنگ کان نفرت ڪندي ٻڌ مذهب اختيار ڪيو. سنڌ مان آيل اپگپتا نالي هڪ ٻوڌي عالم جي اثر هيٺ اشوڪ جنگين واري وات ڇڏي امن ۽ شانتيءَ جي راهہ اختيار ڪئي". چندر گپت جي زماني ۾ سنڌ جا ڪيترائي جوتشي، شاعر ۽ اديب سندس دربار ۾ رهندا هئا. سنڌ ۾ هي دؤر ٻڌ ڌرم جي عروج جو دؤر هو".[5] جڏهن تہ ايم.ايچ.پنهور جو خيال آهي تہ " گنڌارا وارا نوشتہ ڏيکارن ٿا تہ پالي ٻوليءَ ڪشميري، سنڌيءَ ۽ سرائيڪيءَ سان ڪي ساڳيائپون (Similarities) پيدا ڪري ورتيون هيون. انهن ڏينهن ۾ ان جون اتر_اولهائين اپکنڊ ۾ ٽي مختلف صورتون اڀري آيون هيون: پهرين سنڌ ۽ راجپوتانا ۾، ٻي گجرات ۾ ۽ ٽين مرڪزي انڊيا ۾. پنهنجي صورت وڃائي پراڪرتن (Prakrits) کي جنم ڏيڻ جو سبب اهو نہ هو تہ ڪو پالي ٻولي مقامي ٻولين سان رلي ملي وئي هئي. موريا دربار ۾ لکشڻ (Lakhshan) 300 ق.م ڌاري پراڪرت ٻوليءَ جو وياڪرڻ (گرامر) لکيو هو. پر ان بابت اهو چوڻ وڌيڪ درست ٿيندو تہ اهو ان پاليءَ جو وياڪرڻ آهي. جيڪا بهار ۾ آخري صدي ق.م جي پوئين اڌ ۽ پهرئين صديءَ عيسويءَ جي پهرئين اڌ دوران ڳالهائي ويندي هئي. سنگم (Sangam) شاعري تامل ٻوليءَ ۾ ڪئي وئي. ان شاعريءَ ۾ سنڌي لفظ ۽ سنڌي وياڪرڻي لاڙا ڳولڻ لاءِ سنڌي عالمن اچا ان

جو اپياس نہ ڪيو آهي. سنڌي ٻوڌين جي سگهاري اثر هيٺ ڪُشنَن (Kushans) کان پوءِ ئي اچي سگهي (65_140ع)، توڻي جو سِٿين (Sythian) ۽ پارٿيُن (Parthian) ان کي سنڌ ۾ ڪي هڪ سو ورهه اڳ جاري ڪيو هو. ان ڪري ظاهر آهي تہ سنڌيءَ تي پاليءَ جو اثر پهرين صدي عيسويءَ کان پوءِ ئي تي سگهيو هوندو".[6]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مطابق "پالي زبان جو عروج تقريباً (600 ورهيہ قبل مسيح) توڙي مهاتما ٻڌ جي زماني سان شروع ٿئي ٿو. انهيءَ زماني ۾ توڙي ان کان گهٽو پوءِ, اَشوڪ جي حڪمراني (تقريباً 250 ورهيہ قبل مسيح) سوڌو، سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي پرچار جو تاريخي ثبوت ڪونہ ٿو ملي. اَشوڪ جي مذهبي پرچار جي ڪابہ لکيت سنڌ ۾ موجود ڪانهي. سنڌ کي ويجهي ۾ ويجهو اَشوڪ جون لکيتون شايد شهباز ڳڙهي ۽ مانسهره واريون آهن، جيڪي پالي ٻولي جي مقامي محاوري (dialect) ۾ اُڪريل آهن. انهيءَ اڪريل محاوري مان سمجهجي ٿو تہ اَشوڪ جي ڏينهن ۾، خود پالي پراڪرت اتر – اولهہ هندوستان جي مقامي محاورن جي قالب ۾ بند ٿي چڪي هئي".[7] ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪنشڪ دوُر جي پالي عبارت ۾ لکيل هڪ ڪتبي جو نمونو پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" ۾ ڏنو آهي، جيڪو ٽامي جي ٽالهيءَ تي اڪريل آهي. اها ٽالهي بهاولپور کان سورنهن ميل ڏکڻ –اولهہ طرف ٻڌ ڌرم جي جهوني مندر "سئي وهار" جي کنڊرن مان هٿ آئي هئي. هن ڪتبي کي "بختي پاليءَ" جو ڪتبو تسليم ڪيو ويو آهي.

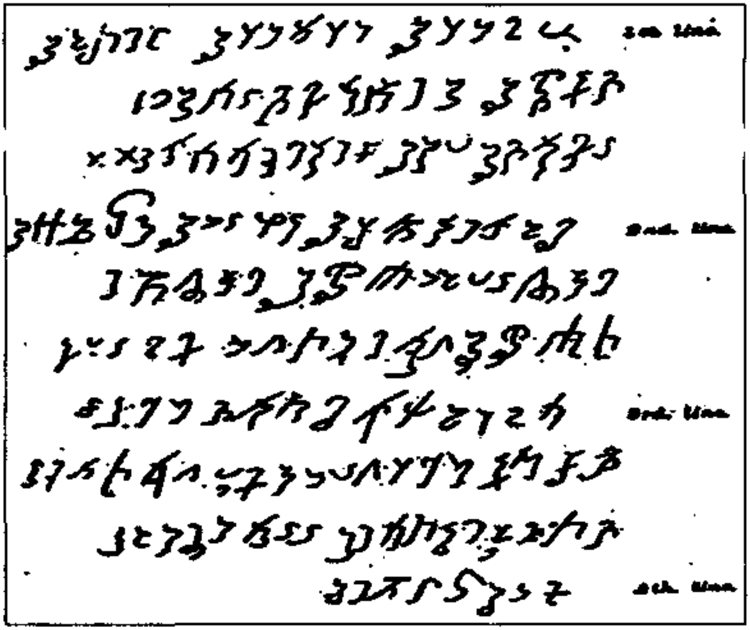

محمد صلاح الدين قريشيءَ پنهنجي ڪتاب ۾"پٽاليتي، راوڙ ۽ پالي" ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ ڏنا آهن، جيڪي پالي ۽ موجوده سنڌيءَ ۾ اڄ بہ موجود آهن. هو لکي ٿو تہ "ڊڪشنرين جي مدد سان ۽ ابتدائي سڪيا ڏيندڙ ڪتابن جي مدد سان مون پاليءَ منجهان انهن لفظن جي چونڊ ڪئي، جيڪي اڄ بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ساڳي اچار ۽ ساڳي معنيٰ سان ڪتب اچن ٿا".
هو وڌيڪ لکي ٿو تہ "جڏهن اسان جا سنڌي دانشور، جن ڪڏهن بہ پالي ٻوليءَ جي باري ۾ ڪا ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي، اڻ ڄاڻائيءَ ۾ پنهنجون پاڙون سنسڪرت، سامي يا عربي ٻولين ۾ ڳولهين ٿا. گوتم ٻڌ "ساڪيا" لوڪن منجهان هو. لفظ "ساڪ" ڀراڙيءَ ۾ اڄ بہ واپرائجي ٿو ۽ ساڳي "مٽ" جي معنيٰ ۾ چوڻي آهي تہ هن سان اسان جو ڪمڙو سڱ سياڪو آهي، يا لوڪ گيت ۾ هيءَ سٽ:

ڪمڙو سڱ سياڪو، جيجان تن جتن سان

خود شاهہ صاحب مٿيون لفظ سر سسئيءَ ۾ ساڳي معنيٰ ۾ استعمال

ڪيو آهي. ٻيو سيني ڪان اهم نقطو هيءُ آهي تہ تهذيب، تمدن، سيتا، رهڻي ڪهڻيءَ جا نِيَمَ اولهہ ڪان اوپر ڏي ويا آهن. هندن جي دعويٰ آهي تہ سندن سيتا جو بڻ بڻياد ويد موجوده پاڪستان واري ڀونءِ ۾ لکيا ويا ۽ پوءِ وڌندي وڌندي بهار ۽ بنگال تائين پهتا تہ ڇا گوتم ٻڌ جو سنڌي لوڪن مان هجڻ نا ممڪن آهي؟ جڏهن تہ چندر گپت موريا کي يوناني ليکڪ اڻ سڏي طرح سان "پٽالا" جو حاڪم موريس (Moeris) ڪري ڄاڻائي چڪا آهن. جنهن مان ظاهر آهي تہ پالي اهائي سنڌي ٻولي آهي جنهن ۾ گوتم ٻڌ پنهنجا ويچار پڌرا ڪيا".[8]

حوالا

1. Journal of Asiatic Society of Bengal, June 1870, p.165
2. ڀيرومل مهرچند: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"،(ڇاپو ستون) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2018ع، ص 44
3. جٺرام داس دولترام: "سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس"،سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2009ع، ص 36
4. Journal of Asiatic Society of Bengal, June 1870, p.166
5. ڀيرومل مهرچند: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"،(ڇاپو ستون) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2018ع، ص
6. ايم.ايڇ. پنهور/ ڊاڪٽر محبت برڙو: "سنڌ جي ٻولي (4-هزار ـــــ 1-هزار ورهہ ق.م)"، ماهوار ڪينجهر، حيدرآباد، جولاءِ 1995ع
7. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ :"سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"،پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو، 1990ع، ص 18
8. محمد صلاح الدين : "پٽاليني، راوڙ ۽ پالي"، زين پبليڪيشن، ڪراچي، 2010، ص 277

راءِ ۽ برهمڻ دؤرن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري حيثيت

سنڌ جي تاريخ جا مستند حوالا راءِ گهراڻي جي دؤر (495_632ع) حڪومت کان ملن ٿا. پروفيسر محرم علي خان موجب "سنڌ جو پهريون دارالحڪومت، جيڪو تاريخي طور تي اسان کي معلوم آهي، سو الور (اروڙ) جو تخت_ شهر آهي. انهيءَ شهر ۾ ئي سنڌ جي پهرين حڪمران خاندان راءِ گهراڻي جي حڪومت سن 495ع يعني پنجين صدي کان شروع ٿئي ٿي".[1] راءِ خاندان سنڌ ۾ وڏي ڪاميابيءَ سان ڪيترائي سال حڪومت ڪئي. هن دؤر جي آخري حڪمران راءِ سهاسي ثاني جي زماني ۾ سندس هڪ وزير راجا چچ جيڪو تعليم جو وزير هو. هن دؤر ۾ ملڪ اندر سڪا به جاري هوندا هئا. ان سلسلي ۾ ايچ_ٽي لئمبرڪ مطابق "هڪ مخصوص قسم جي سڪن لاءِ، جيڪي ٿلهي ليکي انبو_ ساساني سڏيا وڃن ٿا ۽ جن جي رائج ٿيڻ جي تاريخ گهٽ ۾ گهٽ ڪري ستين صدي آهي، انهن لاءِ خيال آهي ته اهي راءِ گهراڻي جي راجائن طرفان جاري ڪرايا هئا".[2]

راءِ دؤر ۾ تعليم رڳو شهرن تائين محدود نه هئي، بلڪ ڳوٺن ۾ به تعليم جو بندوبست ڪيو ويندو هو. تعليم ايتري ته عام هئي جو لکت جو سرشتو پوري ملڪ ۾ رائج هو. عرب سياحن جي سفر نامن مان معلوم ٿئي ٿو ته "سنڌ وارا علم جوتش، علم نجوم، علم رياضي، علم طب ۽ ٻين علمن ۾ مهارت رکندا هئا. سنڌ ۾ انهن علمن جا ڄاڻو، وڏا وڏا ودوان ۽ پنڊت هوندا هئا. ان مان اهو به اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته انهن علمن جي سکڻ ۽ سيکارڻ لاءِ به ڪي پاٺ شالائون هونديون ۽ پنڊت باقاعده تربيت ڏيندا هئا. نالي وارو محقق پرم ابيچنداڻي لکيو آهي ته "برهم گپت عيسوي سن 598ع ۾ سنڌ جي ڀلمل ڳوٺ ۾ ڄائو هو. هو سنسڪرت جو مشهور ودوان ٿي گذريو آهي ۽ ساڳئي وقت هو ڳڻت وديا ۽ جوتش سڌانت (Astronomy) ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن سنسڪرت ۾ به پستڪ لکيا. هڪ هئو "براهمڦوٽ سڌانت " يعني سنسار سنبنڌي جي اڳهٽ جو ويچار جيڪو هن عيسوي سن 625ع ۾ سنڌ ۾ چپ ونس جي راجا ويگهر مک جي سرپرستيءَ ۾ لکيو ۽ ٻيو هو "کنڊ کاديڪ"

يعني ڪامڻ گور پدارٿ، جيڪو هن اجين ۾ عيسوي سن 665ع ۾ لکيو".[3]

چچ نامي ۾ راءِ سهاسي ٻئي بابت اچي ٿو ته هن کي هر قسم جي علم سان شوق هوندو هو. هن وٽ رام نالي هڪ صاحب مقرر هوندو هو. جيڪو سيني دفتري ڪمن جي خط و ڪتابت ڪندو هو. هيون سانگ راءِ دؤر ۾ سنڌ پهتو هو. سنڌ ۾ اهو دؤر ٻڌ ڌرم جي عروج جو دؤر هو. ايچ . ٽي لئمبرڪ مطابق "هُوراءِ سهاسيءَ جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو. لئمبرڪ جو خيال آهي ته ان وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ "اروڙ" هو".[4] "هيون سانگ هند سنڌ مان 657 ٻوڌي مقدس لکتون کڻي چين واپس ويو. جتي هن انهن مان ڪجهه جو ترجمو ڪيو. جن ۾ ڪي تمام اهم مهاين (Mahayan) لکتون هيون. باقي سنڌو درياءَ پار ڪندي هڪ هنڌ تيز هوائن جي ڪري درياءَ ۾ ڪري ضايع ٿي ويو هيون".[5]

راءِ دؤر کان پوءِ، سنڌ ۾ برهمڻ دؤر (632_712ع) حڪومت جو بنياد راجا چچ وڌو. برهمڻ دؤر حڪومت سنڌ ۾ هڪ نئون فلسفو کڻي آيو. هن دؤر کان اڳ سنڌ جا حڪمران ۽ عوام ٻڌ ڌرم سان وابستا هئا، جيڪو سنڌ جي مزاج کي وڌيڪ ويجهو هو. پر برهمڻ حڪمران هندو هئا. ان لحاظ کان سنڌي معاشرو هڪ ونڊيل ۽ ورڇيل معاشرو ٿي پيو، جنهن ۾ طبقاتي چڪتاڻ هجڻ جا سبب موجود هئا. هندو مت ۾ ذات پات جا فرق هئا: برهمڻ، کتري، وئش ۽ شودر". ليڪن برهمڻ خاندان جو پهريون حڪمرأن انتهائي ذهين هو. هن حڪمران بڻجڻ کان پوءِ بحيثيت سربراهه سٺين صلاحيتن جو مظاهرو ڪيو. چچ نامي جي شهادتن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته اهو سٺو زمانو هو. هن انتظاميه، سلطنت، رعايا جي سڌاري ۽ فائدن ۽ ملڪ جي دفاع جي سلسلي ۾ وڏا قدم کنيا.

سنڌي عالمن جو ميڄڻ آهي ته راءِ ۽ برهمڻ دؤرن ۾ ملڪ جي سرڪاري توڙي دفتري زبانون سنڌي ۽ سنسڪرت هيون ۽ ديوناگري لپي ۾ لکت پڙهت ڪئي ويندي هئي. انهن دؤر سان وابستا سنڌي رسم الخط جا ڪجهه نمونا اسان کي ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد مان به مليا آهن، جيڪي ٺڪر جي ٿانون تي لکيل آهن. ٻوليءَ جي ماهرن ان لکت کي پروٽو_ناگري اکر (ناگري

اکرن جو پراڻو روپ) سڏيو آهي:

راءِ ۽ برهمڻ دؤرن جي شاعري لاءِ اسان کي پراڪرت ۽ اپڀرنش جي شاعريءَ جي تلاش ڪرڻي پوندي. پراڪرت جي باري ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ جو چوڻ آهي تہ "پراڪرت جا جيترا اکر سنڌيءَ قائم رکيا آهن، اوترا ڪنهن بہ ڏيهي ٻوليءَ ۾ نہ آهن".[6] ان دؤر جي سرڪاري لکت لاءِ ڊاڪٽر مرليڌر لکي ٿو تہ "راءِ گهراڻي (450ع_632ع) ۽ برهمڻ گهراڻي (632ع_712ع) وارن راجائن جي راڄ ۾ پراڪرت_سنڌي ۽ اپڀرنش_سنڌي لکڻ ۽ نرالين مڪاني سنڌي لپين جو واهپو سنڌ ۾ هلندڙ هو. سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ مروج انهن لکاوٽن جو وڪاس براهمي لپيءَ مان ٿيو هو. انهن سڀني مڪاني نمونن کي گڏي اسين سنڌي لپيءَ يعني سنڌ ۾ مروج مڪاني نرالي لپيءَ جو نالو ڏئي سگهون ٿا".[7]

فتح اسلام کان اڳ جي سرڪاري نظام، دارالحڪومت، دفتري ڪم ڪارن جي معلومات "فتحنامي عرف چچ نامي" مان ملي ٿي. سنڌي ٻوليءَ جا ڪي عام ۽ دفتري لفظ ۽ فقرا هن ڪتاب ۾ هوبهو ملن ٿا، جيڪي اڄ ساڳي ريت ڳالهايا ۽ لکيا وڃن ٿا. مثال طور:

قبيلن جا نالا: لاکا، ٺڪر، جت، سما، ڪاڪا، چنا، سهتا، اگهم، لوهاڻا،

ياتيه وغيره جيڪي اڄ بہ ساڳيائي آهن .
ماڻهن جي نالن مان خاص سنڌي نالا: سيماراس (سيمڙو يا ساهڙ)، چندر، (چنڊ)، ڏاهر، موک (موکيو)، بسايه (وسايو)، وکيه (وکيو)، کاکه، (ڪاڪو) اڄ بہ موجود آهن.
ندين ۽ واهن جي نالن سان : مهراڻ، جلوالي، (چراري) ساڪرہ، موج ۽ ارل نالا ڏنل آهن. ايراضين ۽ سهرن بيت، يعني ڪنب، ڍنڍ ۽ بيٺ جا الفاظ آيل آهن.
ايراضين ۽ شهرن جا نالا: بلهار (ولهار)، ساوندي (ساوڙي) ودهاتيه، جهمر، ڪرهل، ۽ دهتايت.
اضافي ترڪيبون: دنده وکر بهار (وکه بهار جي ڍنڍ) کاکا راج (ڪاڪن جو راڄ)، کارمتي (کاري مٽي)، ند متي (نديءَ جي مٽي)، ٻدرکُو (ٻڌ رکو يعني ٻڌ جي پٽ جي رکيا ڪندڙ)
جانورن جا نالا: جهنگ- ٻلو، جند- جهرڪي، پٽ- تتر، رس-ول، ٿر-ٻاٻيهو وغيره".[8]

علامہ سيد سليمان ندويءَ پنهنجي ڪتاب "عرب و هند ڪي تعلقات" ۾ تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي تہ سنڌ وارن عربن کي ڇا ڇا ڏنو. هو صاحب لکي ٿو تہ سنڌ جي عالمن ۽ فاضلن نہ صرف عربي ادب ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو، بلڪ هو هتان غلام ٿي ويا، اتي وڃي نالي وارا معلم ٿيا. عربن بيشمار سنڌي ڪتابن جا ترجما عربي زبان ۾ ڪرايا، جن جو ذڪر خود عرب مؤرخن پنهنجي ڪتابن ۾ ڪيو آهي. راءِ ۽ برهمڻ دؤرن ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا هئا، جيڪي عربن سان لڙاين جي ور چڙهي ويا. ان سلسلي ۾ مولانا غلام محمد گرامي لکيو آهي تہ "سنڌ جي سرزمين هزار سالن کان علم ۽ دانش جو مرڪز رهندي آئي آهي. ڇاپ خانن نہ هوندي بہ ويدانت، الاهيات، فلسفي، طب، نجوم، ادب ۽ اخلاق جا هزارين ڪتاب تاليف ڪيا ويا. جي ايامن کان وٺي سنڌ ۾ پڙهايا ويندا هئا. جن جو وڏو ذخيرو ديبل، برهمڻ آباد ۽ اروڙ ۾ موجود هو. جو محمد بن قاسم جي فتوحات ۾ هيٺ مٿي ٿي ويو. ڪي ڪتاب عربن مال غنيمت سان گڏ دمشق ڏانهن

اماڻيا باقي اجا بہ بچيا سي عباسي دؤر ۾ بغداد پهتا ۽ انهن جا ترجما تيار ڪيا ويا".[9]

مطلب تہ هنن دؤرن ۾ سنڌ جي سرڪاري ۽ دفتري زبان سنڌي هئي، جيڪا ديوناگري لپيءَ ۾ لکي ويندي هئي.

حوالا

1. وگهامل محرم خان، پروفيسر: "سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري"، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2007ع، ص 51
2. ايچ. ٽي. لئمبرڪ:"سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ"، (مترجم سومار علي سومرو) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1984ع
3. پرم ابيچنداڻي:"ست سار"،پوجا پبليڪيشن دهلي،1980ع، ص 75_76
4. ايچ .ٽي لئمبرڪ : "سنڌ هڪ عام جائزو "، (مترجم سومار علي سومرو)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1984ع، ص 216
5. موهن گيهاڻي،"سنڌ جي تواريخ جهلڪون "، سورٺ پبليڪيشن، ممبئي،1998ع، ص 51
6. ارنيسٽ ٽرمپ: "سنڌي زبان جو گرامر"، (مترجم ڊاڪٽر امجد سراج)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2011ع، ص 5
7. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي : "ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ"، اکل ڀارتيہ سنڌي ساهتيہ، دهلي 1999ع، ص 97
8. مختيار احمد ملاح: "سنڌي رسم الخط جي مختصر تاريخ"،سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد،2013ع، ص 89
9. غلام محمد گرامي: "سنڌ علم ۽ دانش جو مرڪز"، ماهوار پيغام، اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ 1984ع، ص 12

عربن جي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي

برهمڻن جي حڪومت کان پوءِ سنڌ ۾ اسلامي دؤر 712ع کان شروع ٿيو. سنڌ تي عرب حڪومت ۾ نئين علمي، ادبي، سماجي، ثقافتي، مذهبي ۽ سياسي ماحول جي زير اثر سنڌي ۽ عربي ٻوليءَ جو پاڻ ۾ گهاٽو رشتو قائم ٿيو. جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي لساني انفراديت تي عربيءَ جو زبردست اثر پيو. ان دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ وڏيڪ مرڪزيت پيدا ٿي، جنهن جي ڪري هڪ جامع سنڌي ٻولي وجود ۾ آئي. عربي لفظن جو هڪ وڏو ذخيرو سنڌيءَ ۾ داخل ٿيو. عربن سڏي طرح ياڻ سڏي طرح سنڌ تي ٽي سؤ سال حڪومت ڪئي. سنڌ ۾ تعليم جو هڪ نئون نظام قائم ٿيو. جيڪو گهڻو تڻو عربي ٻوليءَ سان لاڳاپيل هو. سنڌ جو تخت گاهه منصوره علمي لحاظ کان وڏي اهميت رکندڙ هو. ساڳي زماني ۾ ديبل، الور، بکر ۽ سيوهڻ شهرن ۾ به علمي رونق هوندي هئي.

عربن جي دؤر ۾ عربي سنڌ جي مذهبي، تعليمي ۽ دفتري زبان بڻي. ڪجهه عالمن جو خيال آهي ته عربي ۽ سنڌي ٻنهي ٻولين کي سرڪاري حيثيت مليل هئي. جو ته عربن جي دؤر ۾ سنڌي زبان تي تمام گهڻو اثر پيو ۽ ٻوليءَ تمام گهڻي ترقي ڪئي. سنڌ تي عرب حڪومت ۾ نئين علمي، ادبي، سماجي، ثقافتي، مذهبي ۽ سياسي ماحول جي زير اثر سنڌي ۽ عربي ٻوليءَ جو پاڻ گهاٽو رشتو قائم ٿيو. سيوهڻ جو مدرسو اسلامي دنيا ۾ فقهاءُ الاسلام جي نالي سان مشهور هو. سنڌي صورتخطي عربي رسم الخط ۾ لکجڻ لڳي. ڀنڀور جي آثارن سميت عربن جي ڪتابن، ڀنڀور، ديبل، الور، ۽ برهمڻ آباد جي کنڊرن، قديم مسجدن ۽ مندرن مان رسم الخط جا ثبوت ملن ٿا. هينري ايليٽ لکيو آهي ته ”خود سنڌ جي عالمن، سنڌ جا عربي ماخذ، انگريز مترجمن ۽ مؤرخن جي ڪتابن مان ڪڍيا آهن، نه ته سنڌ جي تاريخ جا ڪيترائي ماخذ اسان کي شايد ملي نه سگهن ها. اڃا به اهڙا ڪيترائي ماخذ هوندا جن تائين نه انگريز پهچي سگهيا، نه وري اسان پاڻ پهچي سگهيا آهيون“.[1]

عرب جڏهن سنڌ ۾ آيا پاڻ سان گڏ اسلامي تعليمات لاءِ قرآن

شريف بہ ڪٺي آيا. هتي جا ماڻهو سون جي تعداد ۾ مسلمان ٿيڻ لڳا. ان ڏس ۾ ڪيترن ئي مستند روايتن ۾ اچي ٿو تہ قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ پهريون ترجمو ڪيو ويو. بزرگ بن شهريار "ڪتاب الهند" ۾ هن طرح لکي ٿو تہ "ابو محمد الحسن بن عامر بن حمويہ بن حرم بن حمويہ النجرمي طرفان بصري ۾ سنڌ متعلق جيڪا معلومات حاصل ٿي، ان مطابق هو چوي ٿو تہ آءُ جڏهن 288هہ/892ع ۾ منصوره پهتس تہ اتي ڪجهہ بلند مرتبي وارن عالمن ۽ بزرگن، جن جي ڳالهہ تي اعتماد ڪري سگهجي ٿو. مون کي ٻڌايو تہ مهروڪ بن رايق نالي (جيڪو هند جي هڪ رياست جو هڪ وڏو حاڪم هو ۽ سندس راڄڌاني اترئين ڪشمير ۽ ڏاکڻين ڪشمير جي درميان واقع هئي) منصوره جي مسلمان امير عبدالله بن عمر بن عبدالعزيز هَباريءَ کي 275هہ ڌاري خط لکيو تہ ڏانهنس ڪو اهڙو عالم موڪليو وڃي، جيڪو کيس اسلام جي تعليم مقامي ٻوليءَ ۾ ڏئي سگهي. امير عبدالله منصوره جي هڪ اهڙي عالم کي ڏانهنس موڪليو. جيڪو وڏي درجي وارو عالم ۽ شاعر هجڻ سان گڏوگڏ هند ۾ ڪافي عرصو رهندي، اتان جي مقامي ٻولين تي دسترس رکندڙ هو. امير عبدالله جي فرمان تي ان عراقي عالم سڀ کان پهريان راجا جي لاءِ اسلام متعلق هڪ شعري مجموعو تيار ڪري موڪليو. ان مجموعي پڙهڻ سان بادشاهہ تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ امير عبدالله کي لکيائين تہ انهيءَ عراقي عالم کي ڏانهنس موڪليو وڃي. ان کان پوءِ امير عبدالله جي حڪم تي مذڪوره عراقي عالم، مهروڪ بن رايق وٽ ويو ۽ وٽس ساندهہ ٽي سال رهي وطن موٽي آيو. واپسي تي امير عبدالله هباريءَ جڏهن کانئس حال احوال ورتو تہ ان کيس ٻڌايو تہ هو جڏهن راجا کان موڪلائي رهيو هو تہ ان وقت هن پنهنجي اسلام اختيار ڪرڻ جو اقرار ڪيو. پر حڪومت ۽ رياست جي کسجڻ جي خوف کان هو ان جو کليل اظهار نہ ڪري سگهيو. ان کان علاوه مذڪوره عالم کيس اهو بہ ٻڌايو تہ راجا مقامي هندي ٻوليءَ ۾ قرآن پاڪ جي ترجمي ۽ تفسير لاءِ پڻ چيو: جنهن تي ان عالم قرآن پاڪ جو شروع کان وٺي ترجمو ۽ تفسير بيان ڪرڻ شروع ڪيو".[2] اهڙي طرح هندن جي مذهبي ڪتاب جهڙوڪ مهاڀارت جو سنڌي ۾ ترجمو ڏهين صدي ۾ ٿيو ۽ رامائڻ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو

سومرن جي راڄ دؤران ٻارهين صديءَ ۾ ٿيو. خيال آهي تہ هي ترجما ديوناگري رسم الخط ۾ ڪيا ويا هوندا".[3]

سنڌ ۾ راڄ بہ مسجدن ڪتبن ۽ آرڪيالاجي جي آثارن مان عربن دؤر جي مختلف رسم الخطن جا نمونا مليا آهن. جن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هتي تعليم گاهن ۽ مسجدن ۾ عربي لکت جا مختلف نمونا لکيا ويندا هئا. هتي ڀنڀور جي مسجد تي اڪريل ڪوفي خط جو نمونو:

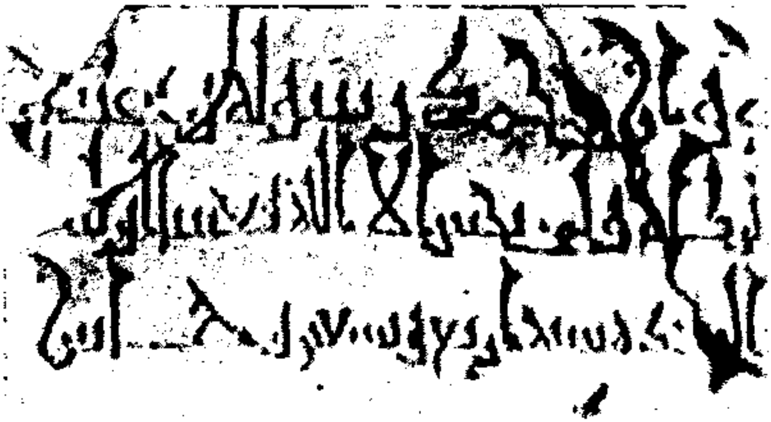

عربن جي دؤر ۾ ڪيترائي عرب سياح سنڌ آيا ۽ هنن سنڌ ۾ مروج رسم الخط ۽ سرڪاري ٻوليءَ جي معلومات ڏني آهي. "عرب و هند ڪي تعلقات" جو ليکڪ سيد سليمان ندوي، ابو عثمان عمر بن بکر "الجاحظ" (776_868) جي حوالي سان لکي ٿو تہ "سنڌين ڪي حساب ڪتاب ۽ صرافي ڪم جي پوري ڄاڻ آهي. اهي علم نجوم ۾ ماهر آهن. طبابت جي ڪيترن ڀيدن ۽ رازن کان واقف آهن. شطرنج جي راند ۾ هوشيار آهن. ڪيترين بيمارين جي علاج جا ڄاڻو آهن. زهر مارڻ ۽ درد کي دؤر ڪرڻ جا منتر ڄاڻن. زبردست موسيقار آهن. هنن وٽ شاعريءَ جو ذخيرو آهي. وڏا فيلسوف ۽ عقلمند آهن. هنن وٽان ڪيترائي ڪتاب اسان وٽ آيا آهن. جاحظ جي مٿئين بيان مان واضح ٿئي ٿو تہ، ان وقت سنڌ ۾:

- سنڌين وٽ شاعريءَ جو وڏو ذخيرو هو.

- هو زبردست موسيقار هئا.
- هنن جا ڪيترائي ڪتاب لکيل هئا.
- هو طب ۾ ماهر هوندا هئا.
- هو علم نجوم ۾ ماهر هئا.
- شطرنج راند ۾ هوشيار هئا.

هن لکيو آهي ته سنڌ جي ماڻهن جو هڪ خاص سنڌي رسم الخط آهي، جيڪو لفظ جي سيني حرفن جو مجموعو آهي، انهيءَ کانسواءِ انهن وٽ بيا به مختلف قسمن جا رسم الخط آهن".[4]

احمد بن يعقوب "يعقوبي" (821_900ع) لکي ٿو ته "سنڌ وارن نو (09) انگ ايجاد ڪيا، جن مان سيني قسمن جا حساب حل ڪيا وڃن ٿا. پهريون انگ هڪ آهي، ان مان ڏهه، هڪ سئو هڪ هزار، هڪ لک، هڪ ڪروڙ ڏهه ڪروڙ به هزار، ويهه هزار، به لک ۽ به ڪروڙ ٻڌجي سگهن ٿا. انهيءَ قاعدي مطابق ان کان وڌيڪ سيئي انگ نون تائين ٻڌيا آهن. هڪ خانو ڏهن سان ۽ ڏهن جو سو سان مشهور آهي، جيڪو خانو خالي آهي ان ۾ ٻڙي رکي وڃي ٿي، ٻڙي هڪ ننڍي گول نشان ۽ دائري جو نالو آهي".[5] ابو اسحاق ابن محمد الفراسي الاصطخري (وفات 957ع) سنڌي زبان،سنڌ ۾ رائج سڪن، لباس، رسم رواج، سياسي، سماجي ۽ ملڪي حالتن تي به ڪافي روشني وڌي آهي. هو سنڌي ٻوليءَ لاءِ لکي ٿو ته "منصوره" ملتان ۽ انهن جي پسگردائيءَ ۾ رهندڙ ماڻهن جي ٻولي سنڌي ۽ عربي آهي، مڪران وارن جي ٻولي وري مڪراني ۽ فارسي آهي".[6] هتي برهمڻ آباد / منصوره مان لڌل ٽانوا ڪريل عربي خط جو نمونا ڏجن ٿا:

بشاري مقدسيءَ اٽڪل 958ع ۾ سنڌ جو سفر ڪيو هو. هو سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن جي ٻوليءَ لاءِ لکي ٿو تہ "ملتان وارا فارسي سمجهن ٿا. ديبل هڪ سامونڊي شهر آهي. هتان جا رهاڪو گهڻي ڀاڱي هندو آهن. ماڻهو وڻج واپار ڪن ٿا. عربي ۽ سنڌي ٻئي زبانون ڳالهائين ٿا. ديبل هن سڄي صوبي جو بندر آهي ۽ ماڻهو خوشحال آهن ۽ آمدني تمام گهڻي آهي".[7] ابن حوقل (943_988) سنڌ جي ٻوليءَ جي باري ۾ پڻ نهايت مفيد معلومات ڏني آهي. هو لکي ٿو "تہ هتان جي شهرن ۾ منصوره، ملتان ۽ انهن جي پسگردائيءَ ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون".[8] ابن نديم (922_998) سنڌي ٻوليءَ لاءِ لکي ٿو تہ "سنڌ جا رهواسي مختلف ٻوليون ڳالهائين ٿا." هو رسم الخط جي باري ۾ ٻڌائي ٿو تہ "سنڌ جي ماڻهن جا ڪيترائي رسم الخط آهن ۽ عمومن انهن وٽ ٿَوَ(9) رسم الخط باقاعده رائج آهن. سنڌ ڪانسواءِ ٻاڙي واريون قومون بہ اهو ئي رسم الخط استعمال ڪن ٿيون، ڇاڪاڻ تہ انهن وٽ پنهنجو ڪو بہ رسم الخط موجود نہ آهي".[9] ابن نديم سنڌي رسم الخط کان علاوه دليلن سان اهو بہ ثابت ڪيو آهي تہ حسابن ۽ انگن جو علم سنڌ ۾ عام جام هو. هن پنهنجي ڪتاب ۾ سنڌي انگن جو نمونو پڻ ڏنو آهي:

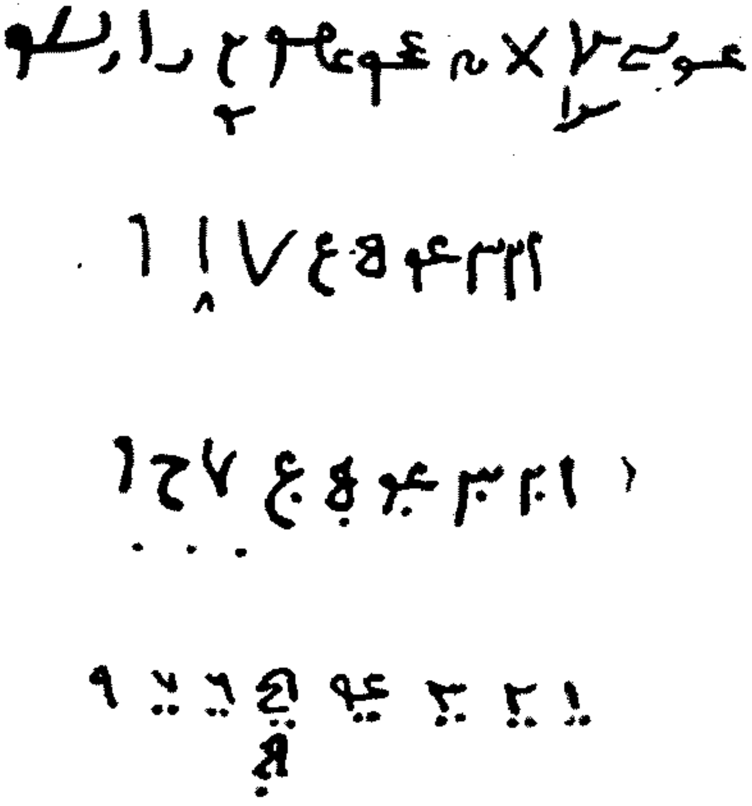

عربن جي دؤر جا سڪا

سنڌ ۾ عربن ڪيترائي سال حڪومت ڪئي، سندن دؤر حڪومت ۾ ملڪي انتظام عربي زبان ۾ هلندو هو. سنڌ جي مختلف هنڌن تان عربن جي دؤر جا سڪا بہ لڌا آهن،جن تي عربي رسم الخط لکيل آهي، جنهن مان شاهدي ملي ٿي تہ ملڪي ڪاروبار عربي ۾ هلندو هو. سنڌ جي عرب هباري حڪومت جي ٻن حاڪمن عبدالله بن عمر (255_271هہ) ۽ عمر بن عبدالله (300_330هہ) جا ٽامي جا سڪا مليا آهن.

I.

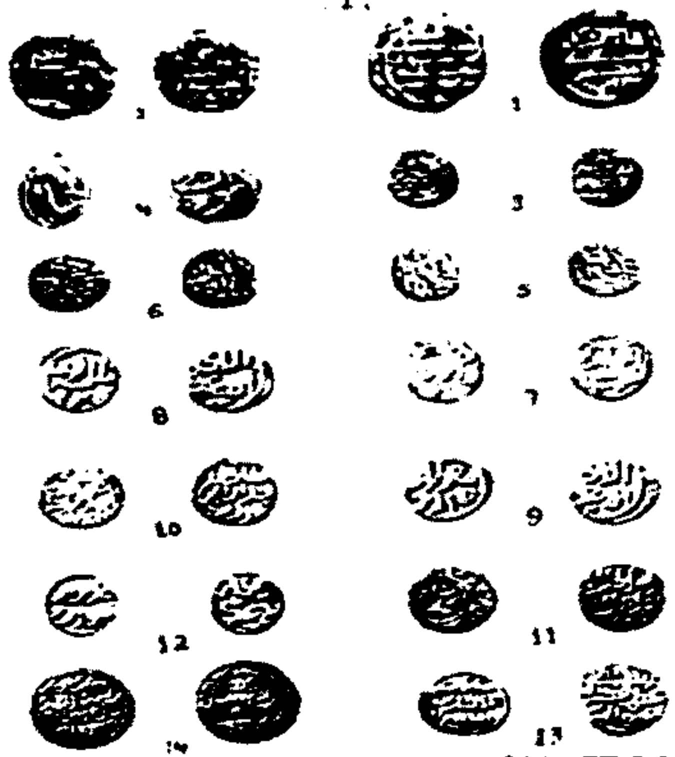

عبدالله بن عمر جي سڪي تي هڪ طرف ٻڙين واري گول دائري ۾ لکيل آهي:

"با الله، بنو عبدالله والنصر"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي، "هي (سڪو) الله لاءِ ۽ عبدالله جي اولاد لاءِ فتح". هن سڪي جي ٻي طرف ٻڙين واري گول دائري ۾ لکيل آهي:

" الله، محمد رسول، الله، عبدالله"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي "محمد الله جو رسول آهي ۽ عبدالله واسطي الله جي." هنن سڪن تي لکيت ڪوفي رسم الخط ۾ آهي.

عمر بن عبدالله جا ٽامي جا سڪا اڳين سڪن کان ڪجهه ننڍا آهن، هنن سڪن جي هڪ طرف:

"با الله، بنو، عمر وليه، النصر"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي "واسطي الله جي، عمر ۽ ان جي اولاد لاءِ

فتح"، جڏهن تہ ٻي طرف:

"الله، محمد رسول، الله عمر"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي "محمد الله جو رسول آهي ۽ عمر واسطي الله جي.

"هنن سڪن جي لکت پڻ ڪوفي رسم الخط ۾ آهي".[10]

حوالا

1. ايچ. ايم.ايليٽ: "سنڌ جي تاريخ" (ترجمو عطا محمد ڀنڀرو)، نيشنل بڪ فائونڊيشن، اسلام آباد. 2000ع،ص 342
2. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: " برصغير سنڌ و هند ۾ قرآن پاڪ جو پهريون ترجمو"(ترجمو ڊاڪٽر عبدالله گهانگهرو) (ٽي ماهي مهراڻ نمبر3، سال 1993ع)
3. M. H Panhawar: An Illustrated Historical Atlas of Soomra Kingdom, Soomra National Council, Pakistan, 2003, p.227
4. علامہ سيد سليمان ندوي :"عرب و هندڪي تعلقات"، ڪريم سنز، جمشيد روڊ، ڪراچي، 1976ع، ص 123
5. ايچ. ايم.ايليٽ: "سنڌ جي تاريخ" (ترجمو عطا محمد ڀنڀرو)، نيشنل بڪ فائونڊيشن، اسلام آباد. 2000ع
6. ساڳيو حوالو
7. ساڳيو حوالو
8. ساڳيو حوالو
9. ساڳيو حوالو
10. عبدالله ورياهہ: "سيوهڻ مان لڌل سڪا"، ٽي ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1986/2 ع

سومرن جي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي

عربن جي حڪومت کان پوءِ سومرا سنڌ جا حڪمران بڻيا. سومرن کي پنهنجي خودمختياري قائم رکڻ لاءِ هڪ طرف گجرات کان ڪاٺياواڙ ٻئي طرف دهلي ۽ ڪابل سان مقابلو ڪرڻو پيو. سومرن جي دؤر ۾ سياسي شعور تمام بلند هو. ڇو جو هر دؤر جو ادب پنهنجي دؤر جي سياسي تاريخ به هوندو آهي. ان لحاظ کان سومرن جي دؤر ۾ جنگي معرڪن، مقابلن، حملن جو ذڪر تمام گهڻي انداز ۾ موجود آهي. سومرن جي دؤر ۾ سنڌ جي مٿئين حصي تي غوري ۽ غزنوي پڻ حڪومت ڪري رهيا هئا. جن جي سرڪاري ۽ دفتري زبان فارسي هئي. سومرن جي دؤر جي انتظامي جوڙجڪ جي باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو آهي ته "سڄو ملڪ انتظامي لحاظ کان صوبن يعني انتظامي پرڳڻن ۾ ورهايل هو. هر صوبو شهرن ۾ ورهايل هو. گاديءَ جو مرڪزي شهر يا سڄي ملڪ ۽ حڪومت کي اصطلاحاً سڏيو ويندو هو".[1] حڪومتي نظام لاءِ پروفيسر عبدالله مگسي لکيو آهي ته "سومرن جي حڪومت جو سياسي نظام قبائلي روايتن تي ٻڌل هو. جنهن مطابق قبائلي روايتن ۽ نسلي برتريءَ کي خاص اهميت حاصل هئي. رياست جو سربراهه موروثي بنيادن تي چونڊيو ويندو هو. پيءُ جي مرڻ کان پوءِ ان جو اهڙو اولاد جيڪو ساڳئي نسل (ڏاڏاڻي پوٽي)مان هجي، تنهن کي پڳ ٻڌرائي ويندي هئي، يعني ملڪ جو سربراهه تسليم ڪيو ويندو هو. مختلف راڄن جا سردار ۽ چڱا مڙس سندس حاڪميت تسليم ڪندا هئا. جنهن کان پوءِ راڄ سندن اطاعت ڪندو هو. حاڪمن جي چونڊ وقت جنسي امتياز نه ڪيو ويندو هو. ان ڪري همو ٻائي، تارا ٻائي ۽ ٻيون عورتون اقتدار حاصل ڪري وڏي شان ۽ شوڪت سان حڪومتون ڪنديون رهيون ۽ اها ڳالهه ان وقت جي معاشري ۾ ترقي پسند رجحانن جي علامت آهي".[2]

سومرن جي دؤر جي سرڪاري ٻوليءَ لاءِ عالمن جا مختلف رايا آهن. نالي وارو محقق ايم. ايڇ پنهور لکي ٿو ته "1011ع کان 1216ع تائين سومرن جي

بادشاهيءَ تي ٻاهريون اثر تمام گهٽ هو، سو تي سگهي ٿو تہ سندن سرڪاري ٻولي سنڌي هجي ۽ اها عربي توڙي ديوناگري ٻنهي لپين ۾ لکبي هجي. سومرن جي حڪومت جي شروعاتي ڏينهن ۾ عربي لپيءَ ۾ لکجندڙ سنڌيءَ ۾ خاص ڪري ديني ڪتاب لکبا هئا ۽ سترهين صديءَ جي پڇاڙيءَ کان اڳ اها مدرسن ۾ بہ پڙهائجڻ لڳي هئي. غزنوين ۽ ٻين فارسي ڳالهائيندڙ وچ ايشيائي ملڪن ان دؤر ۾ عربيءَ جي سرڪاري ٻوليءَ واري حيثيت ختم ڪري ڇڏي ۽ نتيو لڳي تہ ڪو سومرن عربيءَ کي سرڪاري ٻولي رهڻ ڏنو هوندو. سندن سرڪاري ٻولي پڪ سان سنڌي هوندي ۽ ٿي سگهي ٿو تہ ڏکڻ ايشيا جي ڪنهن عام هلندڙ لپيءَ ۾ لکبي هوندي. جيئن ڀنڀور مان لڌل ٺڪرين تي لکيل اکرن مان لڳي ٿو. سندس اهو بہ خيال آهي تہ راماڻ جو سنڌي ترجمو سومرن جي راڄ دؤران يارهين صديءَ ۾ ٿيو".[3]

ٻئي طرف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب صرف اوڀر ۽ ڏکڻ- اوڀر وارن علائقن جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ: "ڏکڻ-اوڀر سنڌ ۾، سنڌ-ڪڇ جي سرحد، سومرن جي حڪومت جي خاص اثر ۽ طاقت جو مرڪز بڻي ۽ انهيءَ مرڪزي ايراضيءَ ۾ سنڌي ٻولي پکڙي. سومرن جي اوائلي دؤر ۾، سومرن جي طاقت جو راز، ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات وارن سرحدن طرف رهيو. انهيءَ ڪري ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات وارين حدن اندر، سومرن، سمن ۽ ٻين سنڌي قومن جون بستيون قائم ٿيون ۽ ڪڇ ۾ سنڌي ٻولي پکڙي".[4]
سومرن جي دؤر جي سرڪاري ٻوليءَ جي سلسلي ۾ عبدالله مگسي لکيو آهي تہ "سنڌي ٻولي دفتري زبان جي حيثيت حاصل ڪئي ۽ باقاعدي سرڪاري

لکپڙهہ جو ذريعو بڻجڻ لڳي. سومرن پنهنجي تخت گاهن جا نالا بہ سنڌي زبان ۽ لهجي کي مدنظر رکي رکيا. جهڙوڪ روپا ماڙي ۽ وڳهہ ڪوٽ وغيره. روپا ماڙي ۾ پ ۽ وڳهہ ڪوٽ ۾ ڳ ۽ اهڙي طرح ٽ ۽ پ جهڙا حروف غير عربي هئا ۽ خالص سنڌي زبان جا آهن. جن مان صاف ظاهر آهي تہ سومرن جي سنڌي ٻوليءَ سان محبت هئي".(5)

سومرن جو دؤر جديد سنڌي زبان ۽ ادب جو دؤر آهي. چاڪاڻ تہ هن دؤر ۾ عوامي سطح تي لوڪ گيت، لوڪ ڪهاڻين ۽ لوڪ ناچ جي مختلف خيالن، احساسن، آسن، اميدن ۽ ذهني اظهار جي طريقن جي ڪري ٻولي شاهوڪار ٿي. ادبي لحاظ کان هن دؤر ۾ آيل لوڪ قصن، ڪهاڻين جي ڪري سنڌي ادب ۾ هڪ نئون اتساهہ پيدا ٿيو. هنن قصن شاعري کانسواءِ نثري ادب کي بہ ترقي پسند معيار عطا ڪيو. ان دؤر جي اهڙن رومانوي ڪردارن ۾ عمر مارئي، ليلا چنيسر، سسئي پنهون، مورڙو ۽ مانگر مڇ، عمر ۽ گنگا، دودو چنيسر، مومل راڻو جي قصن سنڌي ادب کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. هن دؤر ۾ ٿيل جنگين جي رزميہ شاعريءَ کي سومرن جي ڀاڳن ۽ ڀانن ڳايو، وڄايو ۽ سيني بہ سيني اسان تائين پهچايو. سومرن جي دؤر پير صدر الدين (1290 — 1409)، پير نور الدين (وفات 1095)،پير شمس الدين (1165 — 1276)، سمنگ چارڻ (1200 — 1300 جي وچ ۾)، ڀاڳو ڀان (وفات 1300 — 1360 جي وچ ۾)، هان فقير، پرپو شاهہ، شاهہ حسين اپلاڻي (وفات 1248)، مرخان شيخ (وفات 1300)، بابا فريد گنج شڪر (1173 — 1275)،سيد بدر الدين ۽ ٻيا شامل آهن.

سومرن جي دؤر جا سڪا

سومرن جي راڄڌانيءَ ۾ وقت جي حاڪم جو سڪو رائج هو. مختلف ڪوٽن جي کوٽائيءَ مان سومرن جي دؤر سان وابستا اهڙا سڪا مليا آهن. عبدالله ورياهہ مطابق سن 571هہ ۾ سلطان شهاب الدين محمد بن سام غوري اُچ ۽ سنڌ جي ڪن علائقن کي فتح ڪري علي ڪرماخ کي گورنر مقرر ڪيو. اِتي هلي (589هہ_1193هہ) سندس اقتدار سموري هندستان ۽ سنڌ تي قائم ٿيو ۽ سمنڊ تائين ملڪ سندس حڪومت ۾ شامل ٿيو.سلطان شهاب

الدين محمد بن سام غوري جا ٽامي جا سڪا سيوهڻ جي قلعي مان مليا آهن، جن جي لکيت عربي رسم الخط ۾ آهي. هنن سڪن جي هڪ طرف لکيل آهي:

"ابوالمنظر محمد بن سام"

جڏهن ته ٻئي طرف ٻٽين جي گول دائري ۾ لکيل آهي:

"السطان المعظم معز الدنيا والدين"

ٻي طرف

"ابو المظفر محمد بن سام"

سلطان محمد غوري جي قتل ٿيڻ بعد (602هه) سندس غلام قطب الدين ايبڪ کي دهلي جي حڪومت ملي ۽ سندس هڪ ٻئي غلام ناصر الدين قباچه کي اُچ، ملتان ۽ سنڌ جي حڪومت حاصل ٿي ۽ سن 625هه تائين سندس حڪومت قائم رهي.

ناصر الدين قباچه جي نالي جو هڪ ننڍڙو ٽامي جو سڪو سيوهڻ مان مليو آهي، جنهن جي هڪ طرف لکيل آهي:

"چه (قباچه)"

غياث الدين بلبن جا دهليءَ جا جاري ڪيل ٽامي جا ٻه سڪا مليا آهن. هڪ سڪي جي هڪ طرف لکيل آهي ؛

السلطان الاعظم غياث الدنيا و الدين"

۽ ٻئي پاسي گول دائري ۾: "بلبن" ۽ ان جي چوڌاري هنديءَ ۾ "شري سلطان غياث الدين" لکيل آهي".[6]

هنن سڪن جي عربي ۽ فارسي لکت شاهدي ڏئي ٿي ته فارسي ملڪي ۽ انتظامي ٻولي هئي. جڏهن ته عوامي ۽ ادبي ٻولي سنڌي هئي، جيڪا عربي، فارسي ۽ ديوناگري اکرن ۾ لکي ويندي هئي.

حوالا

1. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ:" سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو، 1990ع،ص 125
2. عبدالله مگسي: "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي،1994ع، ص 46
3. M. H Panhawar: An Illustrated Historical Atlas of Soomra Kingdom, Soomra National Council, Pakistan, 2003, p.272
4. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ:" سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو، 1990ع،ص 126
5. عبدالله مگسي: "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 1994ع، ص 57
6. عبدالله ورياهه: " سيوهڻ مان لڏل سڪا"، ٿي ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1986ع

سمن جي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي

سومرن جي زوال واري زماني ۾، سما سنڌ جي لاڙواري حصي ۾ خاص طور تي سياسي طور اڀري چڪا هئا. 1350ع ۾ سومرن جي آخري حاڪم همير سومري جي حڪومت ۾ سمن پنهنجي سردار ڄام انڙ پٽ ڄام بابينو جي هٿ هيٺ سومرن خلاف بغاوت ڪئي ۽ سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي. سمن حڪمرانن مان ڄام نظام الدين "ننڍو" تمام مشهور حڪمران هو. هن جي دؤر ۾ سنڌ اندر امن امان جي صورتحال بهتر ٿي، ان سبب معاشي خوشحالي آئي ۽ علم و ادب ۾ غير معمولي واڌارو ٿيو. ٻين حڪمرانن ۾ ڄام جوڻو ۽ ڄام تماچي مشهور هئا. سمن سنڌ تي اٽڪل 170 سال حڪومت ڪئي، ان مان گهڻو عرصو حملي آورن سان مقابلو ڪندي گذريو. تڏهن به هي دؤر سنڌ جي تاريخ ۾ اهم دؤر آهي. ڇو جو غير ملڪين جي حملن باوجود سمن سنڌ جي وحدت کي فطري بنيادن تي قائم ڪيو. اهڙي طرح هنن پنهنجي ماتحت خودمختيار اتحادي رياستون پڻ پيدا ڪيون.

هن دؤر ۾ سنڌي زبان ۽ ادب پنهنجي موضوع ۽ وسعت ۾ بي پناهه طاقت حاصل ڪئي. اهو ئي سبب آهي جو هن دؤر کي "سنڌي ادب جو تعميري دور" به چيو ويندو آهي. تعليم گاهن ۾ فارسي ۽ عربي کي وڏي اهميت حاصل هئي، پر سما جيئن ته خود سنڌي هئا، تنهن ڪري سنڌي زبان تمام گهڻي ترقي ڪئي. ايستائين جو سنڌي ٻولي سنڌ جون حدون پار ڪري پري پري تائين پهتي. ڏکڻ اوڀر ۾ ڪانياواڙ، راجڪوٽ ۽ ڄام ننگر تائين سنڌي سمجهي ۽ ڳالهائي ويندي هئي. ٻئي طرف قلات، سبي، ڪڇي، مڪران ۽ پسنيءَ تائين سنڌي زبان جو اثر موجود هو. اهڙي طرح ملتان ۽ بهاولپور تائين سنڌي زبان جي وڌندڙ اثر ڪري، سرائڪي ۽ پنجابي تي پڻ سنڌي زبان جو اثر پيو.ايم– ايچ پنهور مطابق "حديقة الاولياء" جهڙا ڪتاب ظاهر ڪن ٿا ته سمن جي دؤر (1321_1525) ۾ سنڌي ٻولي عربي لپيءَ ۾ لکبي هئي".[1]

سمن جي دؤر ۾ ڪيترائي سنڌي شاعري پيدا ٿيا. هن دؤر ۾ عربي،

فارسي ۽ سنڌيءَ سان گڏوگڏ ديوناگري رسم الخط ۾ هلندڙ هو. هن خط ۾ خاص طور تي هندو پنڊت ۽ ٻيا علم و ادب محفوظ ڪندا هئا. سمن جي دؤر ۾ سومرن جي دؤر وارين لوڪ ڪهاڻين سان گڏ نوان داستان به سامهون آيا، جيڪي عوام ۾ مشهور ٿيا. هن دؤر جون ڪهاڻيون به حاڪمن سان منسوب آهن. هن دؤر جي ڪهاڻين ۾ "نوري ڄام تماچي"، "ڄام لاکو ۽ مهر راڻي"، "ڄام ۽ اوڏڻ"، "ڄام اڏو ۽ هوٿل پري"، "ڄام جراڙ ۽ ٻوبنا"، "دولهه دريا خان ۽ همون راڻوڙ"، "امري ۽ مگ ٿر" وغيره مشهور ٿيون. سمن حاڪمن عام ماڻهن جي همدردي حاصل ڪرڻ لاءِ سخائون ڪيون. انعام جي اميد تي، پٽن پانن ۽ چارڻن سندن سخا کي ساراهيو ۽ ڳايو. چارڻن ڄام لاکي، ڄام جکري، ڄام اوني ڄام پوٺنري ۽ ٻين سمن سردارن جي سخا ۽ سورهيائي کي عوام ۾ مقبول ڪيو. سمن جي دؤر جي شاعرن ۾ قاضي قادن شيخ حماد، اسحاق آهنگر، مخدوم احمد ڀٽي، شيخ پراڻ نوح هوٿياڻي، پير تاج الدين، سيد امام شاهه، مخدوم احمد ڀٽي، شيخ عبدالجليل "چوهڙ"، مخدوم سيد حيدر، فقير محمد طالب شيخ پرڪيو ڪاتيار، پريو ويرداس، ڪالو فقير، شيخ عبدالجليل چوهڙ، ماموئي فقير (ست ڄڻا)، مامئي ديو وغيره اهم آهن.

سمن جي دؤر جي وڏي ۾ وڏي شاعر ۽ عالم قاضي قادن (1463_1551) جو ديوناگري رسم الخط ۾ ڪلام هندوستان جي هرياڻا صوبي ۾ راڻيلا نالي ڳوٺ مان هٿ آيو. اصل قلمي نسخي تي "ڪاجي ڪادن جي ڪِي ساکي" لکيل آهي جتي هڪ پستڪ ۾ ڪبير، سورداس، دادو ديال، شاهه حسين ۽ ٻين جي ڪلام سان گڏ ارڙهين صديءَ ۾ لکيو ويو هو.

سمن جي دؤر کان به سو ورهيه اڳ، فارسيءَ جو دخل شروع ٿي چڪو هو. ڇاڪاڻ ته صوبائي گورنرن جي دفتري ٻولي ۽ عام ڪاروباري ٻوليءَ جي حيثيت ۾ فارسي رائج ٿي چڪي هئي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو "سمن جي طاقت اسرڻ وقت سنڌ جا پاڙيسري پرڳڻا، گجرات توڙي ملتان، سڌوسنئون دهليءَ جي ماتحت هئا ۽ اتي جا گورنر سنڌ جي سياسي انقلاب کي غور سان ڏسي رهيا هئا. ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو، ڄام ٻانڀڻيي کي پٺي چٽايو ۽ هيسايو. هن سنڌ جي ڪن سربراهن ۽ با اثر شخصيتن

ڏانهن خط لکيا اها خط و ڪتابت فارسي ٻوليءَ ۾آهي. اها آڳاٽي ۾ آڳاٽي فارسي زبان ۾ خط و ڪتابت آهي، جا دهليءَ جي مرڪزي حڪومت جي گورنر ۽ سنڌ جي طاقتور سمن سردارن ۽ ٻين سربراهن جي وچ ۾ ٿي، جنهن جو پڪو ۽ پختو تاريخي رڪارڊ موجود آهي".[2]

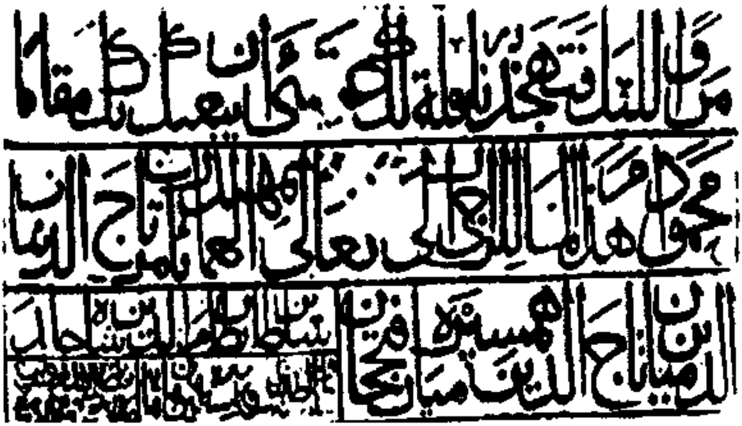

(سمن جي دؤر جو عربيءَ ۾ لکيل ڪتبو ايم ايڇ پنهور An Illustrated Historical Atals of Soomra Kingdom تان ورتل)

جڏهن تہ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ سمن جي سرڪاري ٻولي عربي هئي هن صاحب جيڪي رايا ڏنا، انهن جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

1. سمن جي دؤر جي تعميرات جا ڪتبا نوي سيڪڙو عربيءَ ۾ آهن.
2. سمن جي دؤر جا ٻہ ڪتاب (1) "الزبده" ۽ (2) "تذڪرة المراد" دستياب ٿيا آهن، جي عربيءَ ۾ آهن.
3. دهليءَ جي مرڪزي حڪومت ۽ سنڌ جي وچ ۾ ڪڏهن بہ مفاهمت پيدا نہ ٿي تنهنڪري ٻاهران نافذ ٿيندڙ فارسي ٻولي سمن جي آزاد حڪمرانن کي نہ آئڙي.
4. سمن جي دؤر جي سڪن تي عربي رسم الخط موجود آهي".[3]

سمن جي دؤر ۾ بادشاهن جا سڪا رائج هوندا هئا. ان سان گڏ دهلي جي حاڪمن جا سڪا پڻ سنڌ ۾ هلندا هئا. گجراتي روپيا سنڌ ۾ لاڙي سڏبا

هئا. چار نندي نتي کي نئين سر رٿا بندي سان اڏايو ۽ هي شهر احمد آباد جيان علم ۽ هنر جي ڪري ايشيا جي مشهور صنعتي ۽ تجارتي شهرن ۾ ليکجڻ لڳو. ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪاريگر، ڪمي ڪاسبي اچي هت گڏ ٿيندا هئا. سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙن جا ڪارخانا پڻ هتي قائم هئا. گلي، لاک، ڪپڙي ۽ عاج مان ٺهيل سامان ٻاهرين ملڪن ۾ هتان امائيو ويندو هو. شين جو اگهه مقرر هوندو هو. مطلب تہ سمن جي دؤر ۾ فارسي، عربي ۽ سنڌي سان گڏيل سرڪاري، تعليمي ۽ دفتري نظام هلندو هو.

حوالا

1. M. H Panhawar: An Illustrated Historical Atlas of Soomra Kingdom, Soomra National Council, Pakistan, 2003, p.227
2. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ:" سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو، 1990ع،ص 154
3. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو: " سمن جي دؤر جي علمي ۽ سرڪاري ٻولي"، مهراڻ 1995/2ع

ارغون، ترخان ۽ مغلن جي دؤرن ۾ سرڪاري ٻولي

سمن جي دؤر کان پوءِ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي دؤرن ۾ فارسيءَ جو سرڪاري ۽ دفتري طور دؤر شروع ٿيو. هي غير سنڌي حڪمران هئا، جن زور زبردستيءَ سان سنڌ تي قبضو ڪيو هو ۽ ٺٽي جو شهر سندن حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ هو. انتظامي طور تي هنن پنهنجا گورنر مختلف پرڳڻن ۾ رکيا هئا. هنن جي دؤر حڪومت ۾ فارسي سرڪاري، دفتري ۽ انتظامي خط و ڪتابت ۽ تعليم، تصنيف ۽ شاعري ۾ وسيع پيماني تي استعمال ٿيڻ لڳي. سنڌ ۾ فارسي حڪمرانن جي مادري زبان هئڻ سبب ان کي امتيازي حيثيت حاصل هئي. جڏهن ته سنڌ جا مقامي ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائيندا هئا ۽ سنڌيءَ ۾ ئي پنهنجو وهنوار ڪندا هئا. سنڌي ۽ فارسي زبان ۾ ٽڪراءُ واري صورتحال هئي. 1520ع-1600ع واري عرصي ۾ مرڪزي ايشيا مان فارسي ڄاڻندڙ عالمن جو هڪ هجوم سنڌ طرف لڏي آيو. شاهه حسن ظالم هجڻ سان گڏ عالمن جو قدردان به هو. ان دؤر جي صورتحال جي منظر ڪشي ڪندي، محمد احسن چنا لکيو آهي ته "سمن جي حڪومت کان پوءِ، جڏهن ارغون گهراڻي جي حڪومت سنڌ ۾ ٿي، تڏهن فارسي شعر سنڌ ۾ پڪڙجڻ لڳو. مرزا شاهه بيگ جڏهن سنڌ جو حاڪم ٿيو، تڏهن ان سنڌ جي ماڻهن جي تعليم لاءِ سادات شڪر حسني، هرات، قنڌار ۽ شيراز کان گهرايا. انهن مان هر هڪ خاندان شعر، حديث، فقهه، منطق وغيره جي علمن ۾ بلڪل قابل هو ۽ انهن فارسي شعر جي تعليم ۽ طرز سنڌ ۾ پکيڙي. مرزا شاهه حسن جي حڪومت ۾ شعر سازيءَ جي بازار ڏاڍي گرم ۽ رونقدار هئي، ڇو ته هو پاڻ به قابل شاعر هو. سندس تخلص "سپاهي" هو. فارسي شعر جوڙيندڙن جي هو ڏاڍي عزت رکندو هو. سندس دربار ۾ ٽي نامور شاعر هئا: شاهه ولي شڪر الاهي، جنهن ڪتاب 'تحفة المجالس' ناهيو هو؛ شاهه جهانگير هاشمي، جنهن ڪتاب 'مظهر الاثار بجواب تحفة الاحرار' ناهيو هو؛ ۽ حيدر هروي، جو پاٽ تعلقي دادو جو وينل هو".[1]

فارسي زبان جا نہ فقط بيشمار لفظ سنڌي زبان ۾ داخل ٿيا. هنن دؤرن ۾ سنڌ جي تاريخ تي سرڪاري سطح تي ڪم ڪيو ويو. پر اهي تاريخون فارسي عالمن ۽ اديبن جون لکيل آهن. جيڪي ارغون، ترخان، مغل ۽ ٻوءِ وارن دؤرن ۾ سرڪاري درٻارن سان وابستا هئا. سنڌ جا مڪتب، مدرسا، وديال، علمي و ادبي ڪتاب، شعر و شاعري، تاريخ، منطق، مطلب تہ هر شيءِ تي فارسيءَ جو غلبو هو. سنڌ جا لوڪ قصا ۽ داستان فارسيءَ ۾ لکيا ويا. سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ ادبي تاريخ جي باري ۾ ڪيترائي ڪتاب فارسي زبان ۾ تحرير ڪيا ويا.ان ڏس ۾ هي ڪتاب خاص ذڪر جوڳا آهن: سيد محمد بن بايزيد پوراني "نصرت نامہ ترخان" (968هہ/1560ع)، مير محمد معصوم بکري "تاريخ معصومي بکري" (1009هہ/1600)، سيد عبدالقادر ٺٽوي "حديقة الاولياءَ" (1016هہ/ 1607)، ادارڪي بيگلاري "بيگلار نامہ" (1017هہ/ 1608)، سيد محمد طاهر نسياني "تاريخ طاهري" (1030هہ/1620)، يوسف ميرڪ "تاريخ مظهر شاهجهاني" (1044هہ/ 1634) ۽ سيد ميران محمد "ترخان نامه" (1065هہ / 1654ع)، "مقالات الشعراءَ"، "مڪلي نامہ" وغيره. تاريخون درٻاري مورخن ۽ ليکڪن جون لکيل آهن. انهن ۾ گهڻو ڪري بادشاهن جي زندگيءَ جو احوال، اميرن جو بيان، مڪاني قبيلن سان لڙاين جا قصا ۽ ملڪ گيريءَ جا داستان ڏنل آهن. عوامي خوشحالي يا تنگدلي جو احوال ٻنهہ گهٽ ڏنل آهي. اهڙيون تاريخون، محض آقائن يا حڪمرانن کي خوش ڪرڻ لاءِ انعام ۽ اڪرام حاصل ڪرڻ لاءِ لکيون ويندريون آهن. پر تاريخ، "مظهر شاه جمانيءَ" جي نالي سان، سنڌ جي مغل دؤر حڪومت بابت، هيءَ تاريخ فارسي زبان ۾ يوسف ميرڪ لکي، جنهن ۾ دهليءَ جي مغل سلطنت پاران سنڌ ۾ حڪومت ڪندڙ نوابن جي زيادتين ۽ ظلمن جو ڪچو چٺو ڏنل آهي.

هنن دؤرن ۾ فارسي، سنڌ جي سرڪاري ٻولي،تعليم جو ذريعو، علمي ۽ ادبي سرگرمين جو مرڪز هئي. سنڌي ٻولي ۽ ادب کي لتاڙڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. شهرن ۽ ڳوٺن وارن مدرسن ۾ قنڌار کان مولوي گهرائي رکيا ويا. مولائي شيدائي مطابق "فارسي گهوڙي چاڙهسي"واري چوڻي انهن ڏينهن جي ڳالهہ آهي، جنهن جي ڪري سنڌين کي سنڌي زبان ۾، خط پٽ

لکڻ ۾ بہ عار ٿي لڳو. قلم جي جنبش بہ پارسيءَ ۾ هئي ۽ علمي گفتگو ۽ بحث مباحثا بہ پارسيءَ ۾ هئا".[2] مڪليءَ جو سڄو قبرستان، فارسي دؤر جي حڪمرانن سندن فارسي ۾ لکيل ڪتبن سان ڀريل آهي. خبر پوي ٿي تہ سنڌ ۾ خط نستعليق جو رواج عام هو. هو نہ صرف دفترن ۾ فارسي استعمال ڪندا هئا، پر مذهبي رسمن ۾ بہ فارسي جو استعمال جاري رکندا هئا. هتي مڪليءَ جي ڪتبي جو هڪ مثال ڏجي ٿو:

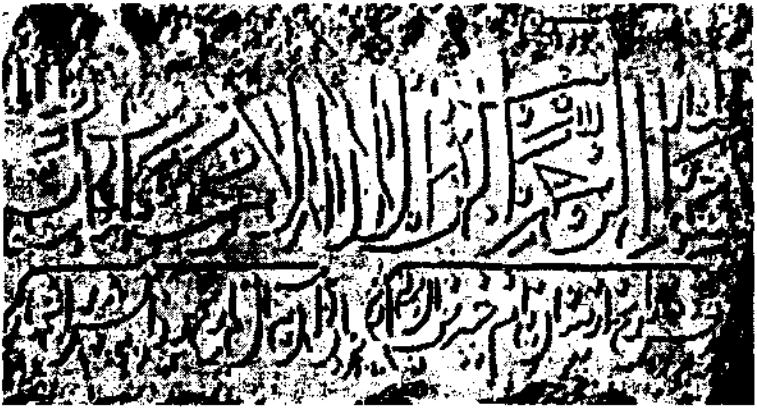

هن دؤر ۾ اسان کي ڪيترن ئي عالمن جو ذڪر ملي ٿو جن ملڪي حالتن کي ڏسي سنڌ کي هميشه لاءِ الوداع ڪري وڃي ڪڇ، ڀڄ، گجرات ۽ برهانپور وسايو. اهڙن عالمن ۾ حضرت شيخ عيسىٰ جندالله جو نالو ملي ٿو. جيڪو اصل پاٽ ضلع دادو جو رهواسي هو. هن بزرگ کي "مسيح الاولياءُ" چيو ويندو آهي. حضرت مولانا شيخ مبارڪ سنڌي پڻ ساڳئي شهر جو رهواسي هو ۽ ملڪي حالتن کان تنگ اچي برهانپور جي سنڌي محلي ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. برهانپور جي سنڌين ۾ لاڏ جيو سڀ کان اهم آهي. هي شاعر ۽ گويو هو. ادبي تاريخن ۾ سندس ڪافين جو ذڪر ملي ٿو. شيخ عبدالله بن سعد سنڌي پڻ هن دؤر جو وڏو عالم هو. هجرت ڪري احمد آباد ويو. جتي مقامي ماڻهن ۾ مذهبي تعليمات لاءِ مدرسو قائم ڪيائين. آخر اتان بہ هجرت ڪري مديني شريف هليو ويو. هن دؤر جو سڀ کان وڏو شاعر ۽ عالم ۽ ارغونن جو اهم صلاحڪار قاضي قادن بہ اهم شخصيت آهي. هن

کي ارغونن سنڌ جو قاضي القضاه (Chief Justice) مقرر ڪيو هو، پر ارغوني دهشت اڳيان پاڻ کي ڪمزور ۽ بي اختيار ڏسي استعيفا ڏيئي مديني هجرت ڪري ويو.

سنڌي لوڪ ادب جا سر جڻهار سگهڙ پٽ، پان، چارڻ وغيره هڪ طرف ته ٻئي طرف شاهه ڪريم سميت بيشمار شاعر سنڌي ٻوليءَ جي آبياري ڪندا رهيا. لوڪ ادب جي سگهڙن پابندين جي ڪري پنهنجي خيالن جو اظهار علامتي طور ڪيو آهي. هن دؤر ۾ رومانوي داستانن کان علاوه قومي بيداري جا عڪس به شاعري ۾ ملن ٿا. هن دؤر ۾ موڪي ۽ متارن کانسواءِ حب الوطني، مردانگي، بهادري ۽ سورهيائي جي سلسلي ۾ بداماڻي پنرو جو نالو اهم آهي. هن دؤر جي شاعريءَ جو اهم جز مذهب به آهي، جنهن جو عوام جي هر شعبي تي اثر هو. هن دؤر جي گهڻن عالمن عوامي زبان کي تبليغ جو ذريعو بڻايو. ان ڪري هتي ڌارين جي يلغار هوندي به عوام جو فڪر ۽ ادبي ذخيرو، سنڌ ۾ سنڌي زبان جي صورت وٺڻ لڳو. هن دؤر جي شاعرن ۾ قاضي قادن، سيد علي ثاني ٺٽوي، راڃيو ستيو دل، درس علاءُ الدين، شيخ لاڏجيو، جرڪس فقير، سيد ابوبڪر لڪياري،دادو ديال، ايسر داس چارڻ، شاهه ڪريم،مخدوم نوح، مخدوم پير محمد لکوي، مخدوم عثمان اڳهم ڪوٽي مخدوم قاضي عثمان در پيلوي، مخدوم ونهيون چانهيو، شاهه خير الدين، شاهه لطف الله قادري، فاضل بکري، عثمان احساني، معراج پراڻناٿ، مخدوم ابو الحسن ٺٽوي، ميون شاهه عنايت،ميون عيسو هالائي ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

جتي سنڌ جي دفترن ۾ فارسيءَ جو راڄ هو اتي سنڌ جي عالمن مڪتبن ۽ مدرسن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو لکت ۾ رواج وڌو. سنڌي سماج تي فارسيءَ جي جيڪا علمي، ادبي، لساني ۽ ثقافتي يلغار ٿي هئي اها ايتري ته عروج تي پهتي جو ان جو رد عمل مغلن جي دؤر ۾ شروع ٿي چڪو هو. اها تحريڪ دراصل مخدوم جعفر بوبڪائي کان معلوم ٿئي ٿي، جنهن پنهنجي عربي ۽ فارسي ڪتابن ۾ عام پڙهندڙن لاءِ سنڌي فقرا استعمال ڪيا. پوءِ تعليم گاهن ۾ بيشمار اهڙا ڪتاب لکيا ويا، جن ۾ عربي-فارسي حرفن کي

ردوبدل ڪري سنڌي لفظ ٺاهيا ويا. سنڌي علمي تحريڪ ۽ سنڌي رسم الخط جي تاريخ در اصل شاهه لطف الله قادريءَ (1611_1679) سان شروع ٿئي ٿي. هو پنهنجي دؤر جو وڏو معلم ۽ شاعر هو، هن ٽي ڪتاب تحرير ڪيا. جن ۾ "منهاج المعرفت" (فارسي) "سنڌي رسالو" (شاعري) ۽ "تحفة السائلين" (فارسي) شامل آهن.

مطلب تہ هنن ٽنهي دؤرن ۾ سنڌ جي سرڪاري ۽ دفتري تاريخ فارسي هئي، جنهن جو اثر سنڌ جي تعليمي ۽ ادبي حلقن تي بہ هو، پر ان جي باوجود سنڌ جي عالمن سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم جي هڪ تحريڪ شروع ڪري ڏني هئي.

حوالا

1. محمد احسن چنا: "قديم سنڌي شاعري"، ماهوار نئين زندگي، 1966ع
2. مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد 1959ع، ص 520

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي

ڪلهوڙا دؤر کي سنڌي علم ۽ ادب جي حوالي کان "سونهري دور" چيو ويندو آهي. سنڌ جي ڪيترن ئي علائقن ۾ وڏا تعليمي مرڪز قائم ٿي چڪا هئا، جتي وقت جا وڏا عالم، فاضل، استاد، عربي فارسي ۾ قرات، مناظرا، صرف و نحو، منطق، فقه، تفسير، حديث، فلسفو، تاريخ، عروض ۽ ٻي ضروري تعليم ڏيندا هئا. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سنڌ کي باقاعدي پرڳڻن ۾ ورهائي مرڪزي حڪومت قائم ڪئي وئي. سنڌي ٻولي باقاعدي تعليمي زبان طور استعمال ٿيڻ لڳي. سمورن درسگاهن ۽ مڪتبن ۾ مادري زبان وسيلي تعليم ڏيڻ جو سرشتو پختن بنيادن تي قائم ٿيو. وقت جي جيد عالمن ۽ استادن ان تحريڪ ۾ حصو ورتو، جن ۾ مخدوم ابوالحسن ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم عبدالله نرئي، عبدالرحيم گرهوڙي ۽ ٻيا ڪيترائي نالا اچي وڃن ٿا. مخدوم ابوالحسن جي سنڌي ۾ "مقدمة الصلواة" ۽ ٻين عالمن پنهنجن ڪتابن لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي لکت جي لاءِ مستقل بنيادن تي هڪ اهڙي الفابيٽ جوڙي، جنهن ۾ خالص سنڌي آواز لاءِ به نشانيون مقرر ڪيون ته جيڪي آواز عربي ۽ فارسي ۾ ڪو نه هئا، انهن لاءِ به حرف جوڙيا. اهو سرشتو ان وقت جي مدرسن ۾ رائج ٿيو. انگريزن جڏهن سنڌي الف ب لاءِ ڪاميٽي جوڙي ته انهن جي اڳيان انهن عالمن جي پٽي سامهون هئي، جنهن ۾ ٿوري ڦيرڦار ڪيائون".[1]

ان دؤر جي علمي ترقي مان اندازو ٿئي ٿو ته سرڪاري معاملن ۾ به سنڌي ٻوليءَ کي خاص اهميت هئي. اها تحريڪ فارسيءَ جي وڌندڙ اثر خلاف هڪ قسم جو احتجاج ۽ انقلاب هو. هن دؤر کي ادب ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان سونهري دؤر به چيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته هن دؤر ۾ سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ پنهنجو عظيم شهڪار "شاهه جو رسالو" تخليق ڪري سنڌي ٻوليءَ کي اعليٰ درجي تي پهچائي ڇڏيو ۽ سامي، شاهه عنات رضوي، روحل فقير، ميان خواجه محمد زمان لنواري وارو، صاحب ڏنو فاروقي،

عبدالرحيم گرهوڙي ۽ ٻيا ڪيترائي شامل هئا. هن دؤر ۾ ڀھريون پيرو ٻين زبانن جي شاعريءَ جي سنڌيءَ ۾ ترجمي جو بہ رواج پيو. مولانا احمد "روضة الشهداء"، مولوي محمد حسين "قصص الانبياء"، مخدوم عبدالرؤف ڀٽي (هالاڪنڊي) "ڪريما" ۽ عبدالرؤف (سکر) پڻ "ڪريما" فارسيءَ جو سنڌي شعر ۾ ترجمو ڪيو. ان کانسواءِ مخدوم غلام محمد بگائي "قصيده برده شريف" عربيءَ جو سنڌي ۾ منظوم ترجمو پڻ ڪيو.

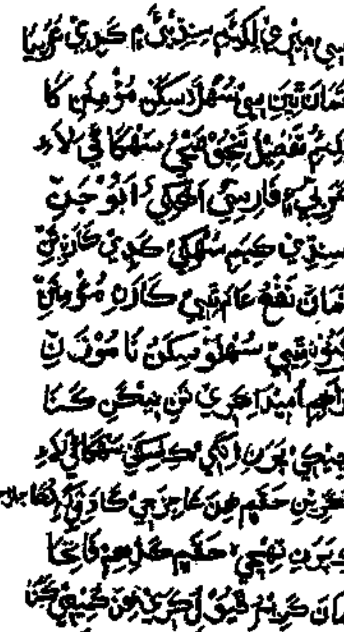

١١٢١هہ: "عقائدالاسلام"

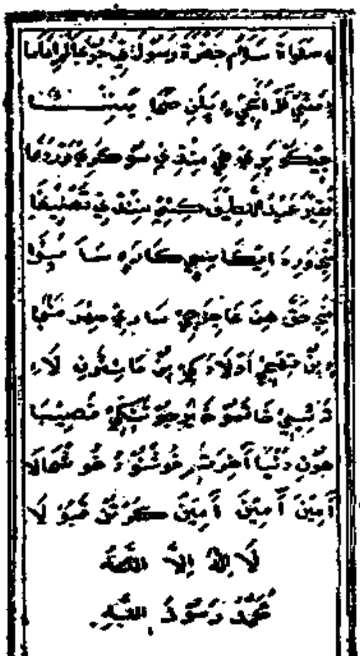
لا اله الا الله
محمد رسول الله

١١٨١هہ جو هڪ قلمي نسخو

ايتري علمي ۽ ادبي ترقيءَ جي باوجود، ملڪ جي رياستي ۽ دفتري زبان فارسي هئي. ميان نور محمد هڪ مدبر حڪمران هو. هن پنهنجن پٽن لاءِ هڪ وصيت نامو "منشور الوصيت ودستور الحڪومت" نالي سان فارسيءَ ۾ تحرير ڪيو. جيڪو حقيقت ۾ حڪومت ڪرڻ جو هڪ آئين آهي.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مذهبي معاملن ۾ سرڪار جو صلاحڪار هو. سندس تصنيفن جو تعداد 150 ڪان مٿي آهي.
ڪلهوڙن حڪمرانن جون فارسي زده مهرون:

ميان نور محمد   ميان سرفراز   ميان عبدالنبي

دربار جي فارسي شاعرن ۽ عالمن ۾ مير علي شير قانع تمام وڏو عالم هو، ان کان علاوه سرڪاري مورخ پڻ هو، جنهن سنڌ جي تاريخ "تحفة الڪرام" کي فارسي ۾ لکيو. مير عظيم الدين ٺٽوي، شيوڪ رام عطارد، مرزا محمد علي اصفهاني، فروغي اصفهاني خاص طور ذڪر جي لائق آهن. محسن ٺٽوي، مير جان الله شاهه رضوي، محمد پناهه رجا، مير نجم الدين عزت، مخدوم محمد معين تسليم، مير حيدر الدين، ابوتراب ڪامل، مير ابوالبقا بهرور علي، غلام علي مداح، مرزا غلام علي، مومن ٻالچند هن دؤر جا مشهور فارسي گو شاعر هئا، جن مان ڪيترن پنهنجون تصنيفون يادگار طور ڇڏيون آهن. ڪلهوڙن جي دؤر جي حڪمرانن جا مزارن جا ڪتبا گهڻو ڪري عربي ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهن. سندن دؤر جي جيڪا بہ خط ۽ ڪتابت، صلح ناما، جنگي داستان، دستاويز ۽ ٻيون سرڪاري لکتون جيڪي مختلف ڪتابن ۾ آيون آهن، اهي سيئي فارسيءَ ۾ آهن. اليگزينڊر هئملٽن 1699ع ۾ هو لاهري بندر کان ٺٽي آيو هو. هن ٺٽي جي علمي ۽ ادبي اهميت کي بيان ڪندي لکيو اٿس تہ: "ٺٽي جو شهر مسلم ادب جي تعليم جي لحاظ کان گهڻو مشهور آهي. هتي الاهيات، فلسفو ۽ سياست جا علم پڙهايا ويندا آهن. ان لاءِ هتي اٽڪل چار سوءِ (400) کان وڌيڪ ڪاليج (مدرسا) آهن، جتي

نوجوان شاگرد تربيت حاصل ڪندا ۽ فيضياب ٿيندا رهندا آهن".[2]
ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سڄي سنڌ ۾ هزراين مدرسا هلندڙهئا.

ڪلهوڙا حڪمران جيڪڏهن چاهين ها ته سنڌي ٻولي کي سنڌ جي سرڪاري زبان نافذ طور ڪري سگهيا ٿي. سندس دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکت جو رواج پختو ٿي چڪو هو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم جوذريعو ٿي چڪي هئي. هن ويهارو کن ڪتاب سنڌي ۾ لکيا، پر هنن اهو شايد ان ڪري نه ڪيو ته ان وقت سڄي سينٽرل ايشيا ۾ فارسيءَ جو ٻول بالا هو. هندستان کان وٺندي ايران، افغانستان سميت سنڌ جي پاڙيسري ملڪن ۾ فارسي هلندڙهئي".[3]

حوالا

1. مختيار احمد ملاح : " اٺويهين صديءَ ۾ سنڌ جي تعليمي ترقي"، سنڌ آرڪائيوز، حڪومت سنڌ، 2019ع، ص 36
2. ڊاڪٽر محمد علي مانجهي: " مشهور سياح هيملٽن جي نظر ۾ سنڌ"، سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل، سنڌي ٻولي اٿارٽي، حيدرآباد، اپريل ـ جون 2013ع، ص 98،99
3. مختيار احمد ملاح: "سنڌي رسم الخط جي مختصر تاريخ"، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد،2013ع، ص 134

ٽالپرن جي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻولي

ٽالپرن، ڪلهوڙن کان حڪومت ڦري ورتي، تڏهن سنڌ ۾ مقولو مشهور ٿيو تہ "آيا مير پڳا پير". مير فتح علي خان، سنڌ کي ستن پرڳڻن ۾ تقسيم ڪيو. چار حصا مير فتح علي خان ۽ سندس ڀائرن ڪنيا، جن حيدرآباد کي گاديءَ جو هنڌ بڻايو. هنن کي "شهداداڻي" ٽالپر چيو ويجي ٿو، ٻہ حصا مير سهراب خان کي مليا، جنهن خيرپور کي گادي بڻايو. هنن کي "سهراباڻي" ٽالپر چيو وڃي ٿو ۽ هڪ حصو مير ٺاري خان کي ڏنو ويو، جنهن ميرپور خاص کي پنهنجي گادي بڻايو. هنن ميرن کي "ملڪاڻي" ٽالپر چيو وڃي ٿو.

ٽالپر امير وڏا علم دوست هئا. شعر و شاعري سان سندن بيحد دلچسپي هئي. هو پاڻ بہ شعر چوندا هئا ۽ شاعرن ۽ عالمن جو وڏو قدر ڪندا هئا. هن دؤر ۾ سنڌي شاعري بہ چڱي ترقي حاصل ڪئي تہ ٻئي طرف انهن ڏينهن ۾ فارسي شاعري جو چڱو چهچٽو هو. سنڌي زبان هن زماني تائين اظهار ۽ ابلاغ جي لحاظ کان پاڻ ۾ گهڻي صلاحيت پيدا ڪري چڪي هئي. اهو ئي سبب آهي جو سنڌي ٻولي نثر توڙي نظم ۾ وسيع خيالن ۽ گوناگون مضمونن تي قادر پئجي سگهي. لفظن ۽ اصطلاحن جي شاهوڪاري توڙي فارسي ۽ عربي لفظن ۽ محاورن جو سنڌي سان سهڻو ميلاپ بہ هن دؤر ۾ ڏسجي ٿو. سچل سرمست، سامي، نانڪ يوسف، سيد ثابت علي شاهہ، آخوند عزيز الله، حفيظ تيوڻو ۽ ٻيا ڪيترائي وڏا عالم ۽ شاعر موجود هئا. سنڌي زبان ۾ بيشمار ڪتاب لکجي چڪا هئا. ان سلسلي ۾ رچرڊ برٽن لکيو هو تہ "سنڌي ادب لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي تہ جڏهن انگريزن هندستان ۾ پير پاتو تڏهن ڪنهن بہ ڏيهي ٻوليءَ ۾ ايترو علم ۽ ادب ڪو نہ هو، جيترو سنڌي ۾ موجود آهي، پر ان جي شاهوڪاري عربي ترجمن ۽ مذهبي ڪتابن تي منحصر آهي. ڪتابن جي پوري ڪٿ نٿي ڪري سگهجي، پر ايترو يقين آهي تہ ٻہ ٽي سئو قلمي نسخا ڪنا ڪري سگهبا".[1]

ٽالپرن جي دؤر جي سرڪاري ۽ دفتري زبان فارسي هئي، ۽ فارسي جو اثر اڳ کان اڳرو هو. ڇو تہ سنڌ جا ايران سان تعلقات تمام ويجها هئا. ٽالپر حڪرانن جون جيڪي مهرون مليون آهن، اهي فارسي ۾ جڙيل آهن.

انگريز عملدارن جن خاص طور تي ٽالپرن جي دؤر کان وٺي سنڌ جي مختلف رخن کان سروي ڪئي، انهن پڻ سنڌ جي سرڪاري ۽ ڪاروباري لکت جي باري ۾ ڪافي معلومات پنهنجي ڪتابن ۾ ڏني آهي. ان سلسلي ۾ ٿامس پوسٽنس لکي ٿو تہ: "سنڌي ٻولي هندو نسل جي آهي، جيڪا سنسڪرت مان نڪتل آهي، ۽ اها گجرات جي وادين تائين ڳالهائي وڃي ٿي. ان کي هڪ مخصوص رسم الخط آهي، جنهن کي "خدا وادي" چيو ويندو آهي. سمورا هندو پنهنجو حساب ڪتاب ۽ لکت ان خط ۾ ڪندا آهن. جڏهن تہ عدالتي زبان فارسي آهي".[2] ان کان پوءِ هن پنهنجي ڪتاب ۾ سنڌ ۾ فارسي ڳالهائيندڙ افغاني فوجين جو ذڪر ڪيو آهي. هو ٻڌائي ٿو تہ "سنڌ جا حڪمران فارسي ڳالهائيندڙ فوجين کي وڏيڪ معاوضو ادا ڪن ٿا ۽ سندن هر قسم جو خيال رکن ٿا. ڪئپٽن ليوپولڊ سنڌي زبان، رسم الخط، ثقافت، واپار، شهرن، ڳوٺن ۽ ملڪي طاقتن جي باري ۾ پنهنجا تجربا بيان ڪيا آهن. هو سنڌي زبان ۽ رسم الخط جي باري ۾ لکي ٿو تہ "سنڌ جي زبان، تحرير ۽ بيان باقي هندستان کان ڪافي مختلف آهي، بلڪ حڪمران ۽ عوام ان زبان کان گهڻو واقف نہ آهن، صرف ڪجهہ مسلمان ان زبان جي لکت کي استعمال ڪندا آهن. ان رسم الخط کي خدا وادي چوندا آهن، جيڪا گهڻو ڪري واپاري استعمال ڪندا آهن. عالم جيڪا تحرير ڪتب آڻيندا آهن، اها فارسي رسم الخط ۾ تحرير ٿيل هوندي آهي".[3]

ٽالپرن جي دؤر ۾ سندن سرڪاري ۽ نجي ڪاروبار فارسيءَ ۾ هلندو

هو. ٽالپر حڪمران سرڪاري معاملن کان علاوه، نجي زندگيءَ جو وهنوار به فارسيءَ ۾ هلائيندا هئا. ان دؤر جا ڪيترائي سرڪاري ۽ دفتري دستاويز لکيا آهن، اهي سڀ فارسيءَ ۾ آهن. ميررستم علي خان ۽ مير مراد علي خان جو رياستي معاملن تي ٽيل جيڪو فارسيءَ ۾ لکيل آهي".[4]

بسم الله الرحمن الرحيم

منو تولارام گدواڻيءَ، ديوان صورت سنگهه جي "ديوان صورت"جي حوالي سان لکيو آهي ته ميرن جي حڪومت ۾ ڪاروبار پارسيءَ ۾ هلندو هو، جو دستور انگريزن جي حڪومت ۾ به پهريان ڏينهن قائم رکيو ويو. پارسيءَ جو قدر هو "پارسي گهوڙي چاڙهسي". ميرن جي لک پڙهه ۽ وصولي جي ڪم ۾ گهڻا هندو منشي هوندا هئا. مير سهراب خان جو وڏو خزانچي ديوان ڏيپچند هو. اثين سنڌ جي هر ڪنهن گهراڻي ۾ هندو وڏن عهدن تي رهيا".[5]

ان دؤر جي تعليم لاءِ لکيو آهي ته پهلاجراءِ ليلارام واسواڻي لکيو آهي ته "ميرن کي پڙهيل ماڻهو گهربل ته بيشڪ هئا پر انهن کي تعليم جي پکيڙ جي باري ۾ شوق ڪو نه هوندو هو. البت پارسي پاڙهيندڙن جو انهن وٽ مان هوندو هو جنهن ڪري ميرن جي سرڪار مان چڱو پگهار ۽ عزت ملندي هئي. هو پاڻ به پارسي لکي پڙهي ۽ ڳالهائي سگهندا هئا ۽ شعر ناهيندا هئا. انهيءَ وقت ۾

سيدن جا ڪي پارسي مڪتب هئا، جن کي مير سنڀاليندا هئا. ٻيا وري شاهوڪار ماڻهو پنهنجن ٻارن کي ملا يا قاضي رکي ڏيندا هئا. وڏا مدرسا مٽياري، ٺٽي ۽ سيوهڻ ۾ هوندا هئا. انهن ڪانسواءِ ننڍين ننڍين ڳوٺن ۾ جيڪي مڪتب هوندا هئا، جن جو اندازو 1853ع تائين 600 کن هو. وڏن ڳوٺن ۾ جيڪي مڪتب هوندا هئا تن کي دائرا ڪري چوندا هئا. انهن ۾ تمام مٿاهين درجي جي تعليم ملندي هئي، جهڙي طرح هاڻي ڪاليج، يونيورسٽيون اعليٰ درجي جي تعليم لاءِ رٿيل آهن".(6)

حوالا

1. رچرڊ برٽن: "سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون". (ترجمو محمد حنيف صديقي) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1976، ص 71
2. Thomas Postans: "Personal Observation of Sindh", Longman Brown Green and Longmans, Printers, London, 1843 (E-Book)
3. Leopold Yon Olrich:" Travels in India" Reprint Karachi 1976, P 02
4. Nasreen Akbar: "Treasures of the Talupur: Collections from the Courts o Sindh", Mohatta Palace Museum, Karachi, 1999, p.45
5. منو تولارام گدواڻي:"سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس"، 1968ع، ص 49
6. پهلاجراءِ ليلارام واسواڻي:"سنڌي ٻوليءَ جو ابتدائي احوال"، ماهوار سنڌو، سيپٽمبر، نومبر، 1932ع

برطانوي دؤر ۾ سنڌيءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏيڻ جا سبب

1843ع ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪري سنڌ کي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيو. 1847ع کان 1936ع تائين سنڌ بمبئي پريزيڊينسيءَ جي حوالي رهي. سنڌ ۾ نوان محڪما، دفتر ۽ ميونسپالٽيون قائم ٿيون. انهن آفيسن ۽ دفترن کي هلائڻ لاءِ، ننڍا وڏا ملازم مقرر ڪيا ويا. هنن ڪجهه علائقن کي الڳ حيثيت ۾ رکيو. خيرپور جي رياستي حيثيت کي پڻ بحال رکيو ويو. انتظامي طور تي نوان کاتا پڻ قائم ٿيا. چارلس جيمس نيپيئر (1782_1853ع) آزاد سنڌ کي هندستان ۾ هلندڙ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سان ملائي ڇڏيو. سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ حيدرآباد کان ڪراچي ڏانهن منتقل ڪيو ويو. سنڌ صوبي کي ٽن ڪليڪٽرين (ضلعن) ۾ ورهائي انهن تي ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا. سنڌ کي ضلعن، تعلقن ۽ ٽپن ۾ ورهايو ويو. ضلعن جا عملدار ڪليڪٽر ۽ تعلقن ۽ سب ڊويزنن جا عملدار ڊپٽي ڪليڪٽر هوندا هئا. مقامي ماڻهن کي منشي طور رکيو ويندو هو. جيڪي مقامي ماڻهن ۽ انگريزن جي وچ ۾ رابطي جو به ڪردار ادا ڪندا هئا. سنڌ کي انتظامي حوالي سان الڳ الڳ حيثيت ۾ رکيو ويو. مثال طور:

- ڪراچي ڪليڪٽوريٽ
- حيدرآباد ڪليڪٽوريٽ
- شڪارپور ڪليڪٽوريٽ
- خيرپور رياست
- ٿرپاڪر: ايسٽرن فرنٽيئر
- جيڪب آباد اپر فرنٽيئر

اڳتي هلي شڪارپور ڪليڪٽوريٽ کي ختم ڪيو ويو ۽ لاڙڪاڻو ۽ سکر قائم ٿيا. اڃا به اڳتي هلي دادو کي ضلعو بڻايو ويو. وقت سان گڏ ڪليڪٽوريٽ کي ضلعي جو نالو ڏنو ويو. انتظامي بنيادن تي نوان ضلعا

نهيا ۽ ختم ٿيا. ٿرپارڪر ۽ جيڪب آباد کي ٻه ضلعي جو درجو ڏنو ويو، خيرپور ميرس جي رياست واري حيثيت برقرار رکي وئي. چارلس نيپيئر سنڌ ۾ ساڍا ٽي سال حڪومت ڪئي. هن 1845ع ۾ ملڪي معاملن کي هلائڻ لاءِ فارسي زبان کي جاري رکڻ جو پڌرنامو جاري ڪيو. انتظامي معاملن ۾ هُو نهايت سخت قسم جو ماڻهو هو. پر پوءِ بہ ڏيهي ٻوليءَ جي معاملي ۾ سندس رويو انصاف پريو هو. 15 جولاءِ 1972ع تي پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ کي خطاب ڪندي اُن وقت جي وزيراعظم پاڪستان، جناب ذوالفقار علي ڀٽي فرمايو:"..... سنڌي هڪ قديم زبان آهي ۽ جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو، تڏهن سر چارلس نيپيئر چيو هو تہ زبان سان هٿ چراند ڪرڻ جي ڪابہ ڪوشش نہ ڪئي وڃي..... "[1]

سنڌ جيئن تہ هڪ زرعي ملڪ هو، ان ڪري چارلس نيپيئر، ڪلڪتي جي اعليٰ حڪومت کان هڪ زرعي اسڪول کولڻ جي گهر ڪئي، جهڙي طرح جان پٽ ڪينڊيءَ آئرلينڊ ۾ اسڪول قائم ڪيو هو. پر سرڪار سندس اسڪول کولڻ جي منصوبي جي منظوري نہ ڏني".[2] چارلس نيپيئر جي گورنريءَ دوران هڪ ٻي ڪوشش حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪئپٽن راٿبورن ڪئي، جيڪا ڪافي حد تائين ڪامياب بہ ٿي پر استادن ۽ صحيح حڪمت عملي نہ هئڻ سبب ناڪام ٿي وئي.

1847ع ۾ انتظامي طور تي، جڏهن سنڌ کي بمبئي پريزيڊينسيءَ جو حصو بڻايو ويو، جنهن جو درجو هڪ ڊويزن جيترو هو ۽ ان جو انتظام "ڪمشنر" هلائڻ لڳو. سنڌ کي بمبئيءَ سان ملائڻ لاءِ مختلف رايا آهن، پر گهڻن جو خيال آهي تہ سنڌ معاشي طور ڪمزور ملڪ هو، ان ڪري انتظامي ۽ معاشي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ بمبئي سان الحاق ڪيو ويو، جيڪو خود هڪ بحث جو موضوع آهي. جيتوڻيڪ، سنڌ کي بمبئي پريزيڊينسيءَ جو حصو بڻايو ويو، پر سرڪار هميشه سنڌ کي ڌيهہ جي حيثيت ڏيندي هئي. ڪمشنر جي آفيس ڪراچيءَ ۾ هوندي هئي، پر جنهن ڏينهن ڪمشنر ڪنهن ٻئي شهر مان ڪو حڪم نامو جاري ڪندو هو، ان ڏينهن اهو شهر سنڌ جي گاديءَ جو درجو رکندو هو. سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ سيئي محڪما، دفتر

۽ ملازم ڪمشنر جي عملداري هيٺ ڪم ڪندا هئا. ڪنهن کي ڪا لکپڙهه ڪرڻي هوندي هئي، اها ڪمشنر آفيس جي معرفت ڪئي ويندي هئي. ڪمشنر ڪانسواءِ بمبئي پريزيڊينسيءَ مان ڪو لک پڙهه جو اختيار نه رکندو هو. پريزيڊينسي به سنڌ جي عملدارن سان سڌي ريت لکپڙهه نه ڪندي هئي، اها ڪمشنر جي معرفت پنهنجا قاعدا، قانون، حڪمت عمليون ۽ پڌرناما نافذ ڪرائيندي هئي.

سنڌ جي ڪمشنر جا اختيار اڄ جي چيف سيڪريٽري جيترا هوندا هئا، سنڌ مقرري ۽ بدلي بمبئي مان ٿيندي هئي. ان کان علاوه سينيئر آفيسرن جي مقرري، بدلي، ترقي وغيره جا پڌرناما بمبئيءَ مان جاري ٿيندا هئا. سنڌ جا ڪمشنر، جيتوڻيڪ انتظامي معاملن هلائڻ جو ڪم ڪندا هئا، پر انهن انتظامي معاملن ۾ ٻولي، تعليم، دفتري معاملن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ڪارج، ڪتابن جي اشاعت، عملدارن جا امتحان وغيره به شامل هوندا هئا. سنڌ جي ڪمشنرن جو سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ ۾ تمام وڏو ڪردار آهي.

1936ع ۾ سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار ڪيو ويو. سنڌ جي سياست ۾ بمبئيءَ کان الڳ ڪرڻ جون ڪيتريون ئي تحريڪون هليون. ان سلسلي ۾ "سائمن ڪميشن" (1927ع)، "نهرو رپورٽ" (1928ع)، "قائد اعظم جا چوڏنهن نڪتا" (1929) ۽ "گول ميز ڪانفرنس" (1930) ۾ سنڌ جي صوبائي حيثيت واري سوال کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي. آخرڪار 1935ع جي گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ جي ذريعي سنڌ کي هڪ ايواني قانون سان صوبي جو درجو ڏنو ويو، جنهن ۾ سٺ سيٽون هيون. پهرين اپريل 1936ع ۾ نئون صوبو وجود ۾ آيو. اهڙي طرح سنڌي عوام جي صوبائي خودمختياري واري جدوجهد جو پهريون مرحلو پورو ٿيو ۽ نئين صوبي جي تعمير، ترقي ۽ سياسي استحڪام جي اميد پيدا ٿي. سياسي سرگرميون بحال ڪيون ويون. ڪراچي جي گادي واري حيثيت ٻيهر بحال ڪئي وئي ۽ ڪراچي، سنڌ جي انتظامي يونٽن جو مرڪز بڻي.صوبي جي حيثيت سان سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ جو قيام عمل ۾ آيو. ان وقت تائين سنڌ لاءِ گورنر مقرر ڪري، سمورا اختيار ان کي ڏنا ويا. ڪيس 35 ڄڻن جي صلاحڪاري ڪائونسل ۽ 200

اهلڪار ڏنا ويا. 1935ع واري ايڪٽ هيٺ صوبن ۾ مڪاني خود مختياري رائج ڪري، سمورا کاتا مقامي ماڻهن جي حوالي ڪيا ويا. سر غلام حسين هدايت الله (1937_1938ع)، سنڌ جو پهريون وزير اعليٰ بڻيو. ان کان پوءِ خانبهادر الله بخش سومرو (1938_1940ع)، مير بنده علي خان ڪي ٽالپر (1940_1941ع)، خانبهادر الله بخش سومرو (1941_1942ع) ۽ سرغلام حسين هدايت الله (1942_1947ع) شامل آهن.

1847ع کان سنڌ ۾ به سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجي ۽ تعليم سڏارن لاءِ جاکوڙ شروع ٿي وئي ۽ ڪيترن ئي سالن جي محنت کان پوءِ سنڌ ۾ مڪمل سرڪاري نظام آيو ۽ مادري ٻوليءَ ۾ تعليم جو هڪ نئون سرشتو قائم ٿيو. انگريزن، سنڌي ٻوليءَ کي "سرڪاري ٻولي" ۽ "دفتري حيثيت" ڇو ڏني، اهو بحث اڄ به اسان وٽ هلندڙ آهي ۽ مختلف مڪتب فڪر جي عالمن ۽ اديبن جا مختلف رايا آهن. ان جي صحيح جواب تي شايد اسان پهچي نه سگهون، پر تحقيق جي روشنيءَ ۾ ڪجهه سبب، حوالن سان ڏجن ٿا:

انگريز عملدارن جي سنڌي گرامر ۽ لغتن ۾ دلچسپي

ارڙهين ۽ اڻويهين صدين جي سنڌ جي اقتصادي اهميت کي سمجهندي، برطانيا پنهنجا آفيسر موڪلي، سنڌ جي سياسي، سماجي، ثقافتي، اقتصادي ۽ تاريخي حالتن تي تحقيق شروع ڪرائي. اهو ئي سبب آهي جو اڪثر فوجي آفيسر سنڌ جي مختلف پهلوئن تي عملي طور تحقيق ڪندا هئا ۽ رپورٽن جي صورت ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ برطانيا جي حڪومت کي پيش ڪندا هئا. انگريزن جي فتح جو هڪ راز اهو به هو ته هو انهن رياستن جي مقامي ماڻهن جون ٻوليون سکندا هئا ۽ انهن جي رهڻي ڪهڻي جي معلومات وٺندا هئا. اڄ به پوري هندستان ۾ معياري ۽ مستند تاريخ جا حوالا انهن فوجي آفيسرن جي، تحقيق مان کنيا ويندا آهن. اها به عجب جي ڳالهه آهي ته سنڌي ٻوليءَ جا اوائلي گرامر به انگريزن لکيا، سنڌي ٻوليءَ جون اوائلي لغتون به انگريزن تيار ڪيون. سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بڻياد بابت اوائلي نظريا به انگريزن ڏنا. سنڌيءَ کي سڀ کان پهريون رياستي ٻوليءَ

جو درجو بہ انگريزن ڏنو. سنڌي رسم الخط تي ڪم بہ هنن ڪيو. انگريز عملدارن جن گجهون رپورٽون تيار ڪيون ۽ اعليٰ آفيسرن تائين پهچائيندا هئا، انهن مان ڪن جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

وليم ارڪسائين (William Erksine) 1796ع کان 1810ع دوران انگريز آفيسرن جا دستاويز جمع ڪيا، جن ۾ هندستان جي مختلف ٻولين (مرهٽي، سنڌي، ڪشميري، پشتو، افغاني، چيني وغيره) جا مختصر ذخيرا ۽ الف – ب موجود آهن".[3] اِهي دستاويز انگريز عملدار **ليفٽيننٽ ايف. اِرواثين** (F.Irvine) ۽ ٻين گورن آفيسرن جا لکيل ذاتي خط آهن. اُنهن دستاويزن ۾ ٻين ٻولين سان گڏ "سنڌي" لفظن جا مختصر ذخيرا پڻ موجود آهن. سنڌي ٻوليءَ جي آڳاٽن لفظن جا اِهي ذخيرا برٽش لئبرريءَ جي قلمي نسخن جي آن لائين ڪيٽلاگ ۾ نمبر (26605) تي موجود آهن".[4] **هينري ايبمنسٽون بوٿيلي** برطانوي حڪومت طرفان پوري هندستان ۾ ٽرگنا ميٽرڪ سروي مهم شروع ٿي، هن پنهنجي سير و سفر لاءِ جيڪا رپورٽ تيار ڪري انڊين گورنمينٽ کي پيش ڪئي، اها سندس ڪتاب ۾ شايع ٿي:Personal Narrative of a Tour through the Western States of Rajwar, in 1835 ."ان ٿي نالي سان سن 1873ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ڪرايو. هن ڪتاب ۾ سنڌي لفظن جي مختصر لسٽ ڏني آهي. ڪل سنڌي لفظن جو تعداد سٺو کن آهي، ٽن صفحن تي مشتمل هيءَ مختصر ووڪيبلري ٽن ڪالمن ۾ رچيل آهي، جنهن ۾ پهرين ڪالم ۾ سنڌي لفظ ڏنل آهن ۽ ٻئي ڪالم ۾ انهن جي انگريزي ۾ معنيٰ ۽ آخري ڪالم ۾ هندستاني معنيٰ ڏني آهي. سنڌي لفظ رومن خط ۾ لکيل آهن".[5]

وليم هينري واٿين (1802_1866ع) کي 1835ع ۾ بمبئي حڪومت جي جنرل ڊپارٽمينٽ جو چيف سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. هينري واٿين، 1936ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو گرامر (A Grammar of Sindhi Language) انگريزي زبان ۾ لکيو."هن ۾ سنڌي ٻوليءَ تي مختصر نموني تاريخي جائزو ورتو ويو آهي ۽ ٻيو تہ هن ۾ سنڌي گرامر جا چند قاعدا بيان ڪيا ويا آهن جنهن ۾ گرامر جا ڪجهہ اصطلاح بہ ڏنل آهن ۽ سنڌي گرامر جا ڪي قاعدا ۽ ڳالهائڻ

جا لفظ مثالن سان ڏنل آهن. ڪتاب جي ٽيئن خوبي اها آهي تہ هن ۾ سنڌي لفظن جون انگريزي ۽ سنڌي معنائون، الف-ب جي ترتيب سان ڏنل آهن. ان سلسلي ۾ سنڌي-انگريزي ۽ انگريزي-سنڌي لفظن جون لسٽون لغت واري انداز ۾ ڏنل آهن، جيڪي اٽڪل ٽن هزار لفظن تي مشتمل آهن. ڪتاب جي چوٿين خوبي اها بہ آهي تہ هن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بڻياد بابت بحث ڪيو آهي. سندس خيال ۾ سنڌي هڪ آريائي زبان آهي" [6]

جيمس پرنسيپ (1799-1840ع) ٽالپرن واري آخري دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ تي پنهنجو اڀياس شروع ڪيو. هن سنڌي ٻوليءَ جي بُڻ بڻياد تي ۽ سنڌي رسم الخط بابت راءِ ڏني. هن سنڌي زبان جي گرامر تي تبصرو ڪندي مقالو لکيو، جيڪو "دي جنرل آف دي ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال" ۾ مئي 1837ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو. اهو مقالو ان ڪري بہ اهم آهي تہ هن مسٽر واٿين جي سنڌي گرامر بابت ڪتاب جي حوالي سان لکيو جنهن ۾ هن مسٽر واٿين جي اوائلي ڪوشش کي پڻ ساراهيو" [7] جيمس پرنسيپ پنهنجي مقالي ۾ سنڌي گرامر جا مختلف قاعدا ۽ گردان بہ ڏنا.

ڪئپٽن ايڊورڊ ايسٽوڪ (1814-1883ع) هندستان ۾ رهندي فارسي، عربي، سنسڪرت، سنڌي، براهوي ۽ پنجابي ٻوليون سکيون. هن سنڌ متعلق چار ڪتاب لکيا، سنڌ جي ماڻهن جي سادگيءَ جي تعريف ڪئي آهي، سندس ڪتاب سنڌ جي تاريخ، جاگرافي ۽ ثقافت جي حوالي سان اهميت رکن ٿا. سنڌي متعلق سندس ڪتاب (A Vocabulary of Language Sindhi) آهي، جيڪو بمبئي گورنمينٽ ليٿو گراف تي 1843ع ۾ڇپايو ويو. " هن ڪتاب ۾ اندازن 5 هزار لفظن کي شامل ڪيو ويو آهي، هيءَ لغت ان زماني ۾ وڏي اهميت واري هئي، ڇاڪاڻ تہ سنڌي زبان جي لفظن جو ذخيرو ڪتابي صورت ۾ انگريزي ۾ ڪو نہ هو. ان کان علاوه اهڙو تحقيقي ڪم خاص طور تي سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ انگريز آفيسرن لاءِ ڪيو ويو هو. جيڪي سنڌ ۾ ڪنهن نہ ڪنهن ڪم يا مهم تي مقرر هئا" [7] ڪئپٽن ايسٽوڪ جو ٻيو ڪتاب Hand book of the Punjab, Western Rajputana, Kashmir and upper Sind بہ وڏي اهميت رکي ٿو. هن ڪتاب ۾ ڏنل سنڌي ووڪيبلري

ٽيڪنيڪل لفظن تي مبني آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ جسم جي عضون جا نالا، مختلف بيمارين جا نالا، ڏينهن، مهينن جا نالا، طرف ۽ جانور، جيتن جا نالا، مڇين، ڪيڙن ماڪوڙن جا نالا، پوشاڪ، خوراڪ جا نالا، قانون جا اصطلاح، زراعت جا اصطلاح، اسڪول، ڪاليج ۾ استعمال ٿيندڙ لفظن وغيره جا اٽڪل 1500 (پندرهن سئو) لفظ ڏنا آهن".[9]

انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ اندر لغت لکڻ جي رجحان ۾ اضافو ٿيو. سڀ کان پهرياڻين حيدرآباد جي اُن وقت ڊپٽي ڪليڪٽر، **ڪئپٽن جارج اسٽئڪ** قدم کنيو ۽ "انگريزي– سنڌي لغت" لکي، جيڪا بمبئيءَ مان 1849ع ۾ شايع ٿي. سنڌي ٻوليءَ جو لکيل ٻيو ڪتاب "سنڌي گرامر" بہ 1849ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو. ٽيون ڪتاب "سنڌي– انگريزي لغت" لکيو. اِنهن ڪتابن ۾ اکر ديوناگري خط ۾ لکيل آهن. هن انگريز عملدار کي سنڌي ٻوليءَ سان محبت هئي. ڪئپٽن جارج اسٽئڪ هڪ جاءِ تي لکي ٿو تہ: "سنڌ جي ماڻهن سنڌي ٻوليءَ جي اپياس کي هميشه ناپسند ٿي ڪيو، خاص طور تي اهي جيڪي پڙهيل هئڻ جي دعويٰ ڪري رهيا هئا. ڇاڪاڻ سنڌي عربي ۽ فارسي ۾ لکي ۽ پڙهي سگهن ٿا ۽ هندو فارسي، پنجابي ۽ هندي ۾، پر جيڪا سنڌن مادري ٻولي (سنڌي) هئي، ان کي هو مسخرن لاءِ مناسب ٻولي سمجهي رهيا هئا. پر مون کي اعتماد آهي تہ ماهر لسانيات وٽ سنڌي ٻولي، هندستان جي ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ اهم ثابت ٿيندي".[10]

رچرڊ فرانسز برٽن (1821_1890ع) جي سڃاڻپ بطور هڪ جاگرافيدان، ليکڪ، ڪارٽوگرافر، ماهر لسانيات، ٻولين جي لپين جي ماهر، ماهر ارضيات، آبپاشي، معاشرتي ۽ معاشي علمن جي ڄاڻوءَ طور آهي. هو 30 ٻوليون ڳالهائي سگهندو هو. رچرڊ برٽن سنڌ ۾ بہ دفعا آيو. پهريون دفعو 49_1848ع ۾ ۽ ٻيو دفعو 1878ع ۾ آيو. برٽن جي تجويز ڪيل لپيءَ کي سنڌي ٻوليءَ لاءِ بهتر سمجهيو ويو. برٽن سنڌ جي تاريخ، تهذيب، تمدن، ادب، لوڪ ادب، ٻولي، رسم الخط، ريتن ۽ رسمن، ماڻهن ۽ شهرن وغيره تي چار ڪتاب لکيا. سندس ڪتاب Sindh and Races that inhabit in valley of Indus (1849) کي محمد حنيف صديقيءَ " سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ رهندڙ قومون" جي نالي سان

ترجمو ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ليکڪ سنڌ جي ماڻهن، ڏاهن، اديبن، عالمن، ٻولي، رسم الخط، لوڪ ڪهاڻين، پوشاڪ، جاگرافي، سنڌو درياهہ، معاشرتي حالتن، سنڌ جي تصوف، سنڌ جي قبيلن، سنڌ ۾ موجود مذهبن، علمي حالتن جي جاڻ ڏني آهي. رچرڊ برٽن جو ڪتاب Sindh or unhappy Valley 1851ع ۾ شايع ٿيو. اهو ڪتاب 1851ع کان اڳ لکيو ويو هوندو. هو ٽالپرن جي حڪومت جو اکين ڏٺو شاهد هو. سندس ڪتاب Sindh Revisited (1877ع) لنڊن مان شايع ٿيو هو. هن ڪتاب ۾ رچرڊ برٽن پنهنجا نوان پراڻا مشاهدا، هڪ نئين رنگ، ڍنگ ۾ پيش ڪيا آهن. سندس چوٿين ڪتاب Falconry in the valley of Indus ۾ پوري وادي سنڌ جي شڪار بازي جي ريتن رسمن ۽ طور طريقن جو بيان ڪيو ويو آهي.

1872ع ارنيسٽ ٽرومپ جو مشهور ڪتاب "گرامر آف سنڌي لئنگئيج" منظر تي آيو. هي ڪتاب اڄ سوڌو رفرنس بڪ طور استعمال ٿيندو آهي. هن ڪتاب ۾ خاص طور تي اسم، صفت، فعل وغيره جي قسمن ۽ گردانن جي جوڙجڪ تي توجهہ ڏنل آهي. هن گرامر جي پوري هندستان ۾ هاڪ هئي. هن دؤر ۾ هڪ يورپي عالم ايٿرنگٽن (Etherington)، زراعت متعلق مختصر لفظن جي فهرست (Vocabulary of Sindhi Agriculture Terms: Herbs and Drugs) تيار ڪئي. هيءَ فهرست جرمنيءَ مان 1855ع ۾ شايع ٿي . 1866ع ۾ هڪ انگريز مِشنري عالم جارج شرٽ "اکر ڌاتو" جي نالي سان مختصر لفظن جي هڪ لغت لکي، جنهن ۾ سنسڪرت ٻوليءَ مان نڪتل سنڌي لفظن جا ڌاتو ۽ اُنهن جون معنائون ڏنل آهن. اهڙي طرح ٻيا بہ ڪيترائي انگريز عملدار هئا، جن سنڌي ٻولي، گرامر ۽ لغت جي سلسلي ۾ تحقيق ڪئي. ڪجهہ انگريز عملدارن سنڌ ۾ ڪين مليل موضوعن بابت پنهنجي مقصدن لاءِ تحقيق ڪئي ۽ ڪجهہ عملدارن کي سنڌي ٻوليءَ سان محبت هئي.

مشنري ۽ ادبي سرگرميون

انگريز آفيسر پنهنجي ڪٽنبن سان گڏ سنڌ ۾ رهڻ لڳا، هتي شهرن جي ترقي سان گڏوگڏ ڪين مذهبي عبادت لاءِ چرچ جوڙائڻا پيا، ٻارن

جي تعليم لاءِ اسڪول قائم ڪيائون. ان کان علاوه، خاص طور انگريزن ۾ هڪ اهڙو بہ طبقو هو جنهن سنڌ جي فتح کان اڳ عيسائيت جي ڦهلاءَ لاءِ سنڌ ۾ ڪافي ڪوششون بہ ورتيون هيون. انگريزن ٽالپرن جي زماني ۾ ئي سنڌ ۾ مشنري سرگرميون شروع ڪري ڏنيون هيون. هنن کي مذهبي تبليغ لاءِ مقامي ٻوليءَ جي ضرورت هئي. ڪلڪتي ڀرسان سيرامپور جي عيسائي مشن، ڀارت جي گهڻين ئي ٻولين ۾ بائيبل جي ڪجهہ حصن جا ترجما ڇپائي پڌرا ڪيا ۽ ان سلسلي ۾ اتان "متي" نالي سان بائيبل مان "سينٽ مٿيوز" جو سنڌي ٻوليءَ ۽ ديوناگري لپيءَ ۾ ترجمو 1819ع ۾ شايع ٿيو. انگريزيءَ مان سنڌي ٻوليءَ ۾ هيءُ پهريون ترجمو ٿو نظر اچي".[11]

انگريزن جن بہ هندستاني رياستن تي قبضو ڪيو، اتي شروع ۾ ئي مشنري پرچار ۽ تعليم جو بندوبست ڪندا هئا. ان سلسلي ۾ سر سيد احمد لکيو آهي تہ"ملڪ ۾ جيڪي مشنري اسڪول قائم ٿيا اتي هر مذهب جي ٻارن کي عيسائي تعليم ڏني ويندي هئي ۽ امتحان بہ ورتو ويندو هو. شاگرد جيڪي ننڍي عمر جا هوندا هئا انهن کي اهو ئي پڙهايو ويندو هو. جيڪو انهن جي مذهب جي مطابق هوندو هو. ڪانئن اهڙي قسم جا سوال ڪيا ويندا هئا. مثال طور تنهنجو خدا ڪير آهي؟، نجات ڏيڻ وارو ڪير آهي؟، وغيره ٻار انهن جو جواب عيسائي مذهب مطابق ڏيندا هئا. اهڙي قسم جي طريقي جي ڪري مسلمان پنهنجن ٻارن جي ڪري ڏاڍو پريشان رهندا هئا".[12]

ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ڪئپٽن پريڊيءَ، هڪ مشنري اسڪول کوليو جيئن انگريزن جا ٻار بہ تعليم وٺي سگهن ۽ عيسائيت کي اڳتي وڌائڻ ۾ ڪم ڪري سگهن. 1846ع کان 1852ع تائين هن اسڪول جو انتظام مقامي ڪاميٽيءَ جي هٿ رهيو. پر 1853ع هن اسڪول جو انتظام چرچ مشنري سوسائٽيءَ جي هٿ ۾ ان شرط تي ڏنو ويو تہ انجيل جي تعليم ڏني ويندي. ٻئي پاسي انگريزن جا مشنري ڪم ڪندڙ مبلغ، پنهنجيءَ تبليغ ۾ مشغول رهيا."سر بارٽل فريئر جي ايامڪاريءَ ۾سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ جو ٻيو وڏو ڪم عيسائي پادرين ڪيو. فريئر جي اچڻ کان اڳ سن 1850ع ۾ چرچ مشنري سوسائٽيءَ وارن سنڌ ۾ پنهنجي شاخ کولي. سندن آفيسون ڪراچي،

حيدرآباد ۽ سکر ۾ هيون، جتي سندن الڳ الڳ اسڪول جاري هئا. ڪين، پنهنجي مذهب جي واڌاري لاءِ ڏيهي ٻولي سنڌيءَ ۾ ڪتاب درڪار هئا. ان ڏس ۾ اهي صاحب سرڪاري ڪامورن کان ٻه ٻه قدم اڳتي رهيا. ڪراچيءَ ۾ پنهنجو ليٿو جو ڇاپخانو قائم ڪيائون. سنڌ جي مسلمانن، هندن ۽ سکن لاءِ عربي، ديوناگري ۽ گرمکي لپين ۾ ڪتاب لکي ڇاپيائون ۽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ تقسيم ڪيائون".[13]

عيسائي مبلغن سنڌ ۾ پهرين ادبي سوسائٽي، "ميڪس ڊينسو هال لٽرري سوسائٽي (Max Denso Hall Literary Society) آگسٽ 1885ع ۾ پادري بمبرج (Bambridge) قائم ڪئي، جنهن جو هو پاڻ صدر هو. ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ لکيو آهي ته پهرين ادبي جماعت 1885ع ۾ "ميڪس ڊينسو هال لٽرري سوسائٽي" جي نالي سان شروع ٿي. هيءَ جماعت پادري بيمرج قائم ڪئي ۽ اهو سندس پهريون صدر هو. جماعت جو پهريون آنرري سيڪريٽري اين. جي. وي هاءِ اسڪول جو تڏهوڪو هيڊ ماستر جيمسٽجي اردشير هو".[14] ميڪس ڊينسو هال لٽرري سوسائٽيءَ کي برطانيه حڪومت ۽ سنڌ جي ڪمشنر آفيس وٽان امداد ملندي هئي ۽ ميمبرن کان پڻ انتهائي معمولي چندو ورتو ويندو هو. جڏهن ته چرچ مشنري سوسائٽيءَ جو به تعاون حاصل هوندو هو. عيسائي مبلغن، سنڌ ۾"چرچ مشنري سوسائٽي"، "ڪرسچن لٽرري سوسائٽي" ۽ "بائيبل سوسائٽي وغيره قائم ڪري، عيسائيت جي تبليغ شروع ڪئي. ڪن سرڪاري عملدارن سنڌ ۾ سرڪاري اسڪول برپا ڪرڻ سان گڏ عيسائي مذهب جي ڦهلاءَ جي ڪوشش ڪئي وئي.

پنهنجي عظيم هئڻ واري نظريي جو جواز

حاڪم قومون هميشه محڪوم قومن کي اها ڳالهه سمجهائڻ جي ڪوشش ڪنديون آهن ته سندن حڪومت هنن مٿان خدا طرفان مقرر ٿيل آهي. سنڌ ۾ جيڪي به حڪمران آيا انهن سنڌ مٿان نه صرف پنهنجي ٻوليءَ کي نافذ ڪيو، مگر اسڪول، تعليم، ادب، سرڪاري ڪاروبار لاءِ هنن پنهنجي ٻوليءَ کي زبردستيءَ سان مڙهيو. آرين کان ويندي فارسيدانن تائين هنن نه صرف پنهنجي ٻولي مڙهي، پر پنهنجو ادب، تعليم، فلسفو، ثقافتي

قدر ۾ معاشرتي اثر بہ زبردستي مرتب ڪرايا، پر انگريز سرڪار ان جي برعڪس عمل ڪيو، هنن پنهنجي ٻولي مڙهڻ جي بجاءِ نئين چال تحت سنڌي ٻوليءَ کي هٿي ڏني، پر فلسفو پنهنجو مڙهيو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام حسين پناڻ لکي ٿو تہ "حاڪم قومون هميشه محڪوم قومن کي اها ڳالهہ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪنديون آهن تہ هيءَ شهنشاهت سندن مٿان خدا طرفان مقرر ڪيل آهي. انگريزن بہ هتان جي عوام کي اها ڳالهہ ذهن نشين ڪرائڻ چاهي تہ سنڌ وارن تي هنن زوريءَ حڪومت نہ آندي آهي، بلڪ قدرت سندن ڀلي لاءِ کين موڪليو آهي. حڪومت سان وفاداريءَ ۾ سندن ڀلو آهي".[15]

ناميارو ڪهاڻيڪار امرجليل پڻ ان سلسلي ۾ نئين رخ سان راءِ رکي آهي. هو لکي ٿو تہ "فاتح قومون ٻين قومن جي ملڪ کي طاقت سان يا ٺڳيءَ سان هٿ ڪرڻ کان پوءِ سڀ کان اڳ ان قوم جي ٻولي ۽ تمدن کي تباهہ ڪرڻ جو منصوبو رٿينديون آهن. انگريز سامراجين سنڌ تي مڪمل قبضو ڪرڻ کان پوءِ، معمول جي خلاف، سنڌي ٻوليءَ تي وار نہ ڪيو. انگريزن جي ان چالبازيءَ جا گڻ اڄ تائين اسڪولن کان يونيورسٽين تائين ساراهيا وڃن ٿا. سامراجين، رٿيل منصوبي مطابق، سنڌ جي عظيم شاعر لطيف سائين ۽ سنڌ جي لاثاني باغي شاعر سچل سرمست جي ڪلام جي پرچار، پيغام ۽ حق جي آواز کي صوفي ازم جو ليبل هڻي، ٻنهي هٿن ۾ يڪتارو ڏيئي ڇڏيو. هڪڙي کان چورايائون "پيرين پوندي سان، چوندي سان، رهي وڃ رات ڀنڀور ۾" ۽ ٻئي کان چورايائون " جنهن دل پيتا عشق دا جام، سا دل مستو مست مدام". جابر ۽ ٺڳ قومون، جيڪي ويساهہ گهاتيءَ سان ٻين ملڪن تي قبضو ڪنديون آهن، سي ان مفتوح قوم جي ادب مان باغي رجحانن کي ڪوري ڪيڻ جي ترڪيب استعمال ڪنديون آهن".[16]

سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم جي بندوبست کان پوءِ سرڪاري سطح تي اهڙو ادب تخليق يا ترجمو ڪرايو ويو، جنهن ۾ عيسائيت جي تبليغ، انگريزن جي عظيم قوم هئڻ وارو فلسفو ۽ خدائي رهبري وارو تصور موجود هو. سنڌ جي ٻارن جي پرائمري تعليم لاءِ ورنيڪيولر اسڪولن کانسواءِ

اينگلو ورنيڪيولر اسڪول پڻ قائم ڪيا ويا. اينگلو ورنيڪيولر اسڪولن جو مطلب هو: تہ "مقامي ۽ انگريزي ٻولين ۾ تعليم جو ذريعو". انهن اسڪولن لاءِ هڪ اصطلاح "اينگلو ورنيڪيولر اسڪول" ايجاد ڪيو. انگريزن سنڌ جي وڏن ماڻهن جي ٻارن لاءِ مڪمل انگريزي ميڊيم خانگي اسڪول قائم ڪيا، جن جي ڪورس ۾ انگريزي ادب جا اهم ڪتاب رکيل هوندا هئا. پر سنڌي ميڊيم اسڪولن ۾ بہ انگريزي ادب جا ترجمو ڪيل ڪتاب پڙهيا ويندا هئا. مقصد صرف اهو هوندو تہ سنڌ جي ٻارن کي انگريزي معاشري، مذهب ۽ فلسفي طرف راغب ڪجي. ان سلسلي ۾ جانسن جو "راسيلاس"، جان بنيان جو "پلگرمس پروگريس"، چارلس لئمب ۽ ميري لئمب جو "شيڪسپيئرس ٽيلز"، لارڊ بيڪن جو "بيڪنس ايسيز"، والٽر اسڪاٽ جو "ٽيلسمين"، شيڪسپيئر جا مختلف ناٽڪ، وليم ورڊز ورٿ، شيلي، ڪيٽس ۽ ٻين جا شعر وغيره شامل هوندا هئا. انگريزن، سنڌ ۾ خاص طور تي مسلمانن جي تعليم خاطر ملان مڪتب قائم ڪيا، جنهن ۾ ملن ۽ طالبن کي وظيفا ڏنا ويندا هئا، پر ڪورس ۾ ڪتاب سرڪار جا منظور ڪيل هوندا هئا ۽ غير نصابي سرگرمين ۾ مرزا قليچ بيگ جا ترجمو ڪيل شيڪسپيئر جا ناٽڪ اسٽيج ڪري ڏيکاريا ويندا هئا. انگريز جتي بہ ويندا هئا، اتي اهو بہ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا تہ سڄي دنيا جي قومن ۾ هو اتم ۽ اعليٰ آهن.1915ع ۾ ٽريننگ ڪاليج فار مين جي هڪ استاد "اخبار تعليم" ۾ هڪ مضمون لکيو: "انگريز ماڻهن جو وڏي درجي کي پهچڻ جا ڪي سبب"، هن صاحب انگريز قوم جي تعريف ڪندي سندن اعليٰ درجي تي پهچڻ جا ڪجهہ هي سبب ڄاڻا: "طبعي بناوت ۽ آبهوا، انگريز قوم جا اتم لڇڻ، حڪومت جي جوڙجڪ ۽ جنگي سامان". ان کان علاوه انتظامي صلاحيتون، انصاف پسندي، تعليم طرف خاص رجحان بہ سندن ذاتي حڪومت جي ترجيحن ۾ شامل هو.

سڀ کان پهرين انگريزي ناول جو سنڌي ترجمو ڪيو ويو. "راسيلاس" دراصل انگريزي ادب جي مشهور نثر نويس ڊاڪٽر جانسن جو لکيل آهي. اهو ناول اڌارام ٿانورداس ۽ ساڌو نولراءِ گڏجي آسان ڪري

ترجمو ڪيو. هن ناول ذريعي شمنشاهيت جي پرچار ۽ خدائي خوف جو درس ڏنو ويو. هن ناول جي ڪهاڻي حبش جي شهزادي جي آهي، جيڪو دنيا جي آزمودي پرائڻ لاءِ انسان ذات جي سک جي ڳولا لاءِ ٻاهر نڪري ٿو. هن ناول ۾ اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ته يورپ جا ماڻهو سڄي دنيا ۾ ذهين ۽ سورهيه آهن.

"شهزادي چيو ته اهو ڇا آهي جنهن جي ڪري ڪان يورپ جا ماڻهو اهڙا سورهيه ۽ سگهارا ٿين ٿا؟

عملاڪ: سائين هو وڌيڪ طاقتور ۽ سورهيه هن ڪري آهن جو هو وڌيڪ سياڻا آهن. جيئن انسان ٻين جانورن تي پنهنجو عمل هلائي ٿو، تيئن پڙهيل ۽ سياڻو ماڻهو اڻ پڙهيلن ۽ اياڻن تي عمل هلائي ٿو. پر انهن ۾ دانش اسان جي دانش کان ڇو وڌيڪ آهي، تنهن جو ڪو سبب آئون ڏئي نٿو سگهان پر ڄاڻجي ٿو ته اها خدا جي خواهش آهي".[17]

ترجمن جي سلسلي ۾ هڪ ٻيو اهم ناول، "طلسم"(Talisman) آهي. هي ناول جڳ مشهور ناول نگار سر والٽر اسڪاٽ (1771_1832ع) جو لکيل هو. عيسائي حڪمران رچرڊ ۽ سلطان صلاح الدين ايوبيءَ جا معرڪا، رچرڊ جي بيماري ۽ ٻيون سازشون هن ناول جي ڪهاڻي بنائين ٿيون. ٻيا ڪردار راڻي، شيدي، ايڊٿ ۽ سر ڪينٿ آهن. هي ناول عيسائين ۽ مسلمانن جي صليبي جنگين تي ٻڌل هو ۽ عيسائيت ۽ عيسائين جي ڪاميابين کي وڏائي ڪري پيش ڪيو ويو. اهڙي طرح ٻيا به ڪيترائي مثال موجود آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته مقامي ٻوليءَ کي نافذ ڪري، اهڙو ادب منتقل ڪيو ويندو هو جنهن ۾ انگريز قوم جي وڏائي، تڪبر ۽ سياڻپ بيان ٿيل هجي ۽ محڪوم قوم هميشه سندن بيعت ۾ هجي.

سنڌي ٻولي ۾ تعليمي پستي

انگريزن جي دؤر کان اڳ، سنڌ ۾ تعليم جو نظام پراڻو ۽ مدي خارج هو. تعليم گهڻو ڪري عربي ۽ فارسي ۾ ڏني ويندي هئي. هڪ عملدار رچرڊ برٽن سنڌ جي درس ۽ تدريس جي نظام تي روشني وجهندي ان وقت جي

مڪتبن ۾ عام طرح رائج ٿيل "سنڌي تعليمي نصاب" جي فهرست Sindhi Curricula ڇاڻائي آهي. رچرڊ برٽن لکي ٿو ته "شاگردن کي ابتدائي تعليم مادري زبان (سنڌيءَ) ۾ ڏني ويندي آهي. جنهن جي تڪميل هنن کي تيرهن سالن جي عمر تائين ڪرڻي پوندي آهي. ان بعد هو فارسي تعليم ڏانهن رجوع ڪندا آهن".[18] سنڌ جي ڌرتيءَ تي پهريون انگلش اسڪول 1841ع ۾ ڇانوڻي (هاٿوڪي صدر) واري علائقي ۾ چاليهين ريجمينٽ جي انگريز فوجين جي ٻارن لاءِ قائم ڪيو ويو. جنهن ۾ پهرئين سال 50 شاگرد داخل ٿيا هئا. هي اسڪول صرف انگريز فوجين جي ٻارن لاءِ هو".[19] 1845ع ۾ ڪئپٽن راٿبورن حيدرآباد ۾ اسڪول کولڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪا ڪامياب نه ٿي.

1847ع ۾ رچرڊ ڪيٿ پرنگل کي سنڌ جو پهريون ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. سنڌ ۾ هن جو ٽن سالن جو عرصو. تعليم ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ بهترين ثابت ٿيو. در حقيقت، سنڌ ۾ تعليم ۽ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجو ڏيارڻ واريون سرگرميون، سنڌ جي پهرين ڪمشنر مسٽر پرنگل شروع ڪيون. مسٽر پرنگل 1847ع ۾ جيئن چارج سنڀالي، هن سنڌ ۾ تعليم ۽ ٻولي جي صورتحال جانچڻ لاءِ پنهنجي ماتحت آفيسرن کان رپورٽون طلب ڪيون. هن ڪانئن ٽي سوال پڇيا:

1. ڇا شهرن يا ڳوٺن ۾ تعليمي ادارا موجود هئا؟
2. ڇا ماڻهو عام طور تي لکي پڙهي سگهن ٿا ۽ ڪهڙا طبقا پڙهن ٿا؟
3. ڪهڙيون زبانون ۽ لهجا ڳالهايا وڃن ٿا ۽ اهي عام طور پڙهندڙ سمجهي سگهن ٿا يا نه؟

سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ آفيسرن ڪيس ساڳي نوعيت جا جواب موڪلي ڏنا. انهن جوابن جو تعليمي صورتحال جي لحاظ کان اختصار هتي ڏجي ٿو: **ڪئپٽن راٿبورن، ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽ، حيدرآباد:** ڪٿي به اسڪولن جو بنياد نه هو، پر سڄي ملڪ ۾ ملا لکڻ ۽ پڙهڻ سيکاريندا آهن. جيڪو سکڻ چاهيندو آهي. هندو عامل طبقو (جيڪو گهڻو ڪري نوڪرين ۾ آهي)، آسانيءَ سان فارسي لکي ۽ پڙهي سگهندو آهي سيدن ۽ سردارن جا ٻار به ڪجهه فرق سان لکي ۽ پڙهي سگهندا آهن".[20]

ميجر گولڊني، ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽ، شڪارپور: ڪي بہ سرڪاري اسڪول يا ڪاليج ڪو نہ آهن، البت سيدن يا ملن جا ڳوٺن ۾ مڪتب آهن، جن کي خاص سرپرستي حاصل نہ آهي. اڪثر ڪري هندو لکي، پڙهي ۽ حساب ڪتاب ڪري سگهن ٿا. مسلمان، جيڪي نوڪرين ۾ آهن، اهي بہ ڄاڻن ٿا، پر ڪيترائي جاگيردار اهو بہ نٿا ڪري سگهن". [21]

ڪئپٽن پريڊي، ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽ، ڪراچي: سرڪاري خرچ تي هلندڙ شهرن يا ڳوٺن ۾ ڪي بہ تعليمي ادارا نہ هئا. البت شهرن ۾ ڪيترائي خانگي مڪتب هئا. مالدار مسلمانن جا ٻار عربي ۽ فارسي زبانن ۾ ملن وٽ تعليم حاصل ڪندا آهن، جڏهن تہ غريب مسلمانن ۽ هندن جا ٻار ملن جي مڪتبن ۽ مدرسن ۾ فارسيءَ ۾ تعليم حاصل ڪندا آهن". [22]

آفيسرن رپورٽون پيش ڪندي لکيو آهي تہ سنڌ ۾ سرڪاري سطح تي ڪو بہ اسڪول هلندڙ نہ آهي، نہ وري سنڌي زبان ۾ لکت جو ڪو رواج عام آهي، هنن واضح طور لکيو تہ ملڪ جو سرڪاري نظام فارسي ۾ هلي رهيو آهي. جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ نہ تہ تعليم جو خاص بندو بست هو نہ وري ڪنهن بہ سرڪاري معاملي ۾ سنڌي لکت جو رواج هو.1847ع مسٽر پرنگل سيني مسئلن کي سامهون رکي هڪ تفصيلي رپورٽ ٺاهي بمبئي حڪومت کي موڪلي تہ سنڌ ۾ تعليمي ادارا کوليا وڃن ۽ سنڌي زبان کي سرڪاري درجو ڏنو وڃي تہ جيئن آفيسر آساني سان سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪري سگهن.

فارسيءَ جي اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ اپاءَ

پوري برصغير ۾ فارسي ٻوليءَ جي حاڪميت جي طويل تاريخ آهي. سمورو نظام فارسي ٻوليءَ ۾ هلندو هو، جنهن جي ڪري فارسيءَ جي هڪ هني قائم هئي، سڄي دنيا جي ادب تي پڻ فارسيءَ جي حاڪميت هئي.سنڌ ۾ بہ فارسيءَ جي تاريخ انتهائي قديم رهي آهي، سنڌي عالم، سنڌيءَ جي بجاءِ فارسيءَ کي ترجيح ڏيندو هو. سنڌ ۾ فارسي جو استعمال ايترو تہ گهرو هو جو، ان کي ماڻهن جي ذهنن منجهان، علمي ۽ ادبي اظهار کان ۽ سرڪاري

استعمال ڪرڻ ڪان الڳ ڪرڻ ايترو آسان ڪم نہ هو. سنڌ جي فارسي زده شاعرن جي شعر مان معلوم ٿئي ٿو تہ جڏهن ان وقت بلبل گل مٿان ڦيرا پائي رهي هئي، پروانو شمع تي مشتاق ٿي، جلي خاڪ ٿيڻ لڳو هو. عاشق وصال لاءِ واجهائڻ لڳا هئا، سندن جيرا ۽ بڪيون ڪباب ٿي پچڻ لڳا هئا، ساغر ڇلڪي رهيا هئا، پيمانا ۽ مئخانا مستانن سان ڀرجي ويا هئا، ساقي ڀري ڀري جام ڏيڻ لڳا هئا، نرگسي نيڻن مان نشتر نڪري عاشق جي سيني مان پار هليا ويا هئا، دلبرن جي سنبل جهڙن زلفن جي وڪڙن ۾ عاشقن جون دليون قابو ٿي ويون هيون. انگريزن نہ ٿي چاهيو تہ انگريزي ٻوليءَ جي هوندي، فارسيءَ جي حاڪميت جاري رهي. ان ڪري هو جتي بہ ڪالونيون قائم ڪندا هئا، اتي فارسيءَ کي ختم ڪري مقامي ٻوليءَ کي سرڪاري درجو ڏئي، شروعاتي دؤر ۾، انگريز سرڪار بہ سيئي پڌرناما فارسيءَ ۾ جاري ڪيا هئا:

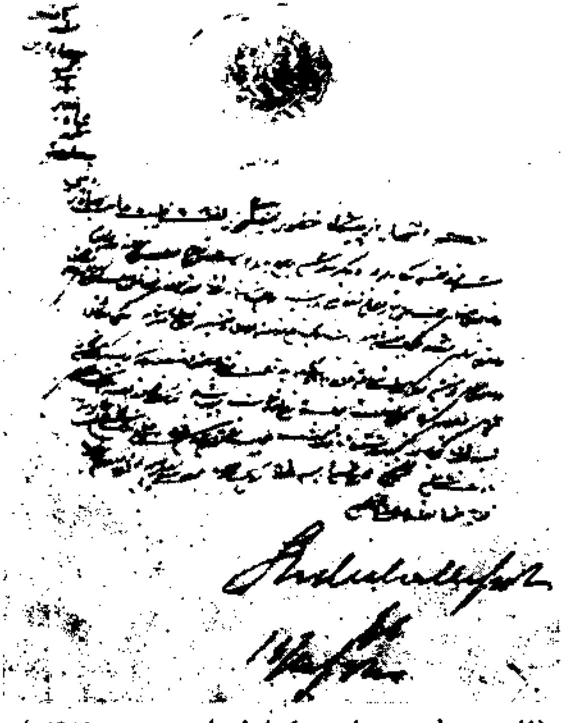

(فارسي ٻوليءَ ۾ جاري ڪيل فرمان جو نمونو 1846ع)

1848ع ۾، انگريز سرڪار فيصلو ڪيو تہ سنڌ ۾ فارسيءَ جي جاءِ تي سنڌي ٻوليءَ کي باقاعده نافذ ڪجي ۽ ان سلسلي ۾ اسڪول قائم ڪيا ويندا. " 19 فيبروري 1852ع ۾ سيوهڻ جي ڊپٽي ڪليڪٽر هڪ خط ذريعي ڪمشنر کان سيوهڻ ۾ اسڪول کولڻ جي گهر ڪندي لکيو تہ "ڪيتري عرصي کان هتان جا رهاڪو هڪ انگريزي اسڪول قائم ڪرڻ جي تقاضا ڪري رهيا آهن. جهن کان سٽن وڏن زميندارن، واپارين ۽ دڪاندارن رضامندي ڏيکاري آهي تہ هو پنهنجي ٻارن کي اسڪول موڪلڻ لاءِ تيار آهن ۽ ٻہ روپيا ماهوار في ڏيڻ لاءِ بہ راضي آهن. مون ان موضوع تي ڪن ٻين عملدارن سان بہ ڳالهايو آهي، سندن خيال آهي تہ انگريزي پلي هجي پر فارسي بہ ضرور پڙهائيءَ ۾ شامل هجي".[23]

انگريز سرڪار 1853ع ۾ سنڌ ۾، سنڌي الف بي متعارف ڪرائي ۽ اسڪول قائم ٿيڻ شروع ٿيا تہ فارسي جي تعليم جو بندوبست بہ ڪيل هوندو هو. عام ماڻهن وٽ محفلن توڙي گهرن ۾ عام ڳالهہ ٻولهہ ۾ فارسيءَ جو استعمال عام هوندو هو. ڊي. جي ڪاليج جي پرنسيپال صاحبسنگهہ چندا سنگهہ سان هڪ قصو جڙيل آهي تہ "هڪ لڳا 1929ع ڌاري مذهب جي موضوع تي منارام هاسٽل جي ڇپر تي ويهي ليڪچر ڏيندي هن ٻڌايو تہ سندن گهر ۾ اڳي فارسي ايتري تہ مروج هئي جو جڏهن ننڍي هوندي هن "اڳٺ" لفظ استعمال ڪيو تہ سندس والده تُڪ هڻندي چيس تہ "زار بند" چوندو ڪر".[24] اهڙي طرح، جڏهن سنڌ ۾ سنڌي ميڊيم اسڪول قائم ٿيڻ شروع ٿيا هئا، تہ عوام انهن کي قبولڻ لاءِ تيار نہ هو. اهو ئي سبب آهي جو انگريزن، هتان جي نفسيات کي ٽوڙڻ خاطر، سنڌي ٻوليءَ کي رائج ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان سلسلي ۾ پروفيسر عبدالله مگسيءَ لکيو آهي تہ "فارسي زبان (جيڪا انگريزن کان اڳ سنڌ جي سرڪاري زبان هئي) جي ڪري سنڌ جا پنهنجن پاڙيسري ملڪن ايران، افغانستان ۽ هندستان سان جيڪي گهرا رابطا هئا، انهن رابطن کي سياسي،سماجي ۽ اقتصادي طور ڪمزور ڪرڻ پئي گهريو".[25]

سرڪاري عملدارن جو سنڌي ٻوليءَ جي امتحان جو مسئلو

1843ع ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪري ٽالپر حڪمرانن کي فارغ ڪري ڇڏيو. ٽالپر دؤر حڪومت ۾ ۽ ان کان اڳ وارن تائين فارسي سنڌ جي سرڪاري ٻولي هوندي هئي، البت ڪي هندو واپاري ڪاروبار واسطي سنڌي ٻوليءَ جي لکت لاءِ خداوادي خط استعمال ڪندا هئا. 1847ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ کي بمبئي پريزيڊينسيءَ سان ملائي ڇڏيو ۽ سنڌ لاءِ ڪمشنر مقرر ٿيو. رچرڊ ڪيٽ پرنگل کي سنڌ جو پهريون ڪمشنر مقرر ڪيو ويو.سنڌ ۾ هن جو ٽن سالن جو عرصو. تعليم ۽ سرڪاري اصلاحات جي لحاظ کان بهتر هو. آر.ڪي پرنگل دفتري معاملن کي سڌارڻ ۾ ڪافي دلچسپي ورتي. هن صاحب سڀ کان پهرين سرڪاري آفيسن جي جوڙجڪ ۽ سڌارن تي ڪم ڪيو. نوان ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ڪرايا ۽ نيون آفيسون کوليون.

1848ع تائين سنڌ ۾، 60 وڏا آفيسر ڪم ڪري رهيا هئا، جن مان فقط چار آفيسر، سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪري چڪا هئا ۽ ٻين کي سنڌي ڪو نه ايندي هئي. انهن آفيسرن مان هڪ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، حيدرآباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو. هن سنڌ جي تعليم ۽ سنڌي ٻولي جي اڀياس جو ذاتي طور سلسلو شروع ڪيو. هي صاحب انهن عالمن ۽ اديبن مان هو، جن جو خيال هو تہ سنڌي زبان سنسڪرت مان ڄاول آهي، اهو ئي سبب هو جو هن سنڌي ٻوليءَ لاءِ ديوناگري رسم الخط اختيار ڪرڻ جي سفارش ڪئي. هن سنڌيءَ ۾ چار ڪتاب لکيا هئا. "جارج اسٽئڪ، پنهنجن ڪتابن جي اشاعت جي سلسلي ۾ مسلسل سرڪار سان لکپڙهہ ڪندو رهيو ۽ کين سنڌي زبان جي اهميت ۽ سنڌي الف بي جي غير موجودگيءَ بابت آگاهہ ڪندو رهيو. 8 مئي 1848 تي بمبئي سرڪار سول ۽ ملٽري عملدارن کان سنڌيءَ جي امتحان وٺڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي ٺاهي. انهيءَ "امتحاني ڪاميٽيءَ" پهريون دفعو عملدارن کان سنڌيءَ جو امتحان ورتو. هن زماني ۾ اڃا "سنڌي لپي" مقرر ڪا نہ ٿي هئي".[26]

ان دؤر جي هڪ وڏي عالم، اديب، مترجم، تاريخدان، جاگرافيدان

ليفٽيننٽ رچرڊ فرانسز برٽن سرڪار کي خط لکيا تہ سندس سنڌي ۽ پنجابي ٻولين ۾ امتحان ورتا وڃن. ٻين لفظن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي امتحان کي باقاعدي جي بنيادن تي وٺڻ جو زور رچرڊ برٽن وڌو ۽ اهو ئي سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجي جو سبب بڻيو.

ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن پنهنجي بالا عملدار والٽر اسڪاٽ، سپرينٽنڊنٽ ڪئنال اينڊ سروي جي معرفت سنڌ سرڪار کي خط لکيا تہ سندس سنڌي ۽ پنجابي ٻولين ۾ امتحان ورتا وڃن. هن لکيو تہ: "مون کي اعزاز آهي تہ ڪاميٽي ۾ پيش ڪرڻ لاءِ ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن جي درخواست توهان ڏي موڪليان پيو، جو جو هن سنڌي ٻوليءَ ۾ مهارت حاصل ڪري ورتي آهي. جيئن تہ ليفٽيننٽ برٽن نازڪ مزاج آهي، ان لاءِ بهتر ٿيندو تہ ان مقصد لاءِ ڪئپٽن اسٽئڪ جي نگرانيءَ ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪاميٽي جوڙي وڃي".[27] ان وقت صرف ليفٽيننٽ ڊونسي ۽ ليفٽيننٽ ڊڪسن هئا، جيڪي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪري چڪا هئا. ٻين آفيسرن ۾ سواءِ ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن ڪانسواءِ ٻين سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ ۾ دلچسپي ڪو نہ ڏيکاري هئي. ان دؤر ۾ سرڪار ملازم ڪان سنڌي ٻوليءَ جو امتحان جيمس ڪوڊ نمبر 239 جي صفحي نمبر 824 مطابق ورتو ويندو هو. امتحان جا هيٺيان بہ قسم هئا:

1. عام سنڌي ڳالھ ٻولھ جو امتحان (Examination in colloquial Sindhi)
2. ترجمان جو امتحان (Examination for Interpreter)

سنڌ سرڪار ڪراچيءَ ۾ ڪنهن سنڌي ماهر جي تلاش ۾ هئي. 8 مارچ 1848ع تي، ميجر گرين، جيڪو اسسٽنٽ ايڊجرنٽ جنرل هو، ان سنڌ جي ڪمشنر جي سيڪريٽريءَ کي لکي موڪليو تہ "توهان جي خط جي جواب ۾ لکجي ٿو تہ ليفٽيننٽ ڊڪسن، جيڪو ٽين ريجمينٽ سان تعلق رکي ٿو ان جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان لاءِ هڪ تجربيڪار ڪاميٽي ڪراچيءَ ۾ ويٺي هئي، جنهن ۾ ليفٽيننٽ ڪرنل ريڊ ۽ مان صدر هئاسين. ڪاميٽيءَ جي ڪم جي مدد لاءِ هڪ سنڌي منشي موجود هو، جنهن ليفٽيننٽ ڊڪسن کان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪجھ فقرا لکرايا ۽ ڪيترائي مقامي

ٻوليءَ ۾ سوال پڇيا هئا. ڪيترائي لکيل سوالن جا جواب انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ليفٽيننٽ ڊڪسن ترجمو ڪيا هئا ۽ سندس سنڌي ٻوليءَ جي قابليت جي سلسلي ۾ رپورٽ آرمي هيڊ ڪوارٽر ڏانهن اماڻي وئي هئي. جڏهن ته ليفٽيننٽ ڊونسيءَ جي ترجمان وارو امتحان شڪارپور ۾ ميجر گولڊني، ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽ، شڪارپور جي صدارت ۾ ٿيو هو. سندس امتحان به تقريبا ليفٽيننٽ ڊڪسن جي طرز تي ٿيو هو".[28]

ان وقت سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪا به ڪاميٽي مقرر ڪو نه هئي ۽ نه وري سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري زبان جو درجو مليل هو. معاملو وڌندو ويو ۽ ڪا به سرڪاري ڪاميٽي نه پٺي ٺهي سگهي. انهيءَ دوران سموري سنڌ ۾ سنڌي ڄاڻندڙ جي تلاش ڪئي وئي. ان دوران ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن هڪ ٻي درخواست جمع ڪرائي ته سندس پنجابي ٻوليءَ جو امتحان به ورتو وڃي ۽ پاس ٿيڻ جي صورت ۾ ڪيس پگهار ۾ واڌ ۽ اضافي الائونس ڏنو وڃي. اهو معاملو والٽر اسڪاٽ، سپرينٽنڊنٽ ڪئنال اينڊ سروي، ڪمشنر آفيس ۽ بمبئي حڪومت جي وچ ۾ ڇهه ڪان ستن مهينن تائين هلندو رهيو.

سنڌ جي ڪمشنر آر.ڪي پرنگل، 4 اپريل 1848ع تي بمبئي سرڪار ڪان خط لکي اجازت گهري ته ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن کي سنڌي ۽ پنجابي ٻولين جي امتحان ڏيڻ جي اجازت ڏني وڃي ۽ ان سلسلي ۾ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ کي سندس ممتحن بڻايو وڃي. هن لکيو ته "مون کي انديشو آهي ته هن وقت شايد سنڌي ٻوليءَ جو ڪو به قابل آفيسر ملي نه سگهي، جنهن تي مبني ڪا ڪاميٽي جوڙي سگهجي، پر ليفٽيننٽ اسٽئڪ، ٻوليءَ جي بهترين ڄاڻ رکي ٿو ۽ منهنجي خيال ۾، بمبئي حڪومت طرفان تجويز ڪيل قاعدن موجب، ليفٽيننٽ برٽن جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان ۽ ڄاڻ ڄاچڻ جي سلسلي ۾ بهتر چونڊ ٿيندي. ان جي تعين ڪيل امتحاني سلسلي ۾ ٻين آفيسرن لاءِ به بهترين راهه هموار ڪندي".[29]

15 اپريل 1848ع تي، ليفٽيننٽ ڊڪسن، ميجر اسڪاٽ، جيڪو رچرڊ برٽن جو مجاز آفيسر هو. تنهن کي پنهنجي امتحان جي تجربي جي سلسلي ۾ لکي موڪليو ته "هن ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ لاءِ اڃا

ڪي قانون ڪو نہ جڙيا آهن. ان کان علاوه، هن ٻوليءَ ۾ ڪو بہ متعين ڪيل رسم الخط نہ آهي، ان ڪري ان کي مختلف لپين ۾ لکيو ويندو آهي، جنهن جي لکت هر خطي جي حساب سان آهي، جتي اها لکت لکي ۽ سمجهي ويندي آهي". [30]

آخرڪار، بمبئي سرڪار جي منظوريءَ سان 18 جولاءِ 1848ع ۾ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ کي ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن جي سنڌي ۽ پنجابي ٻولين جي مهارت جاچڻ لاءِ ممتحن مقرر ڪيو ويو. 18 جولاءِ 1848ع ۾ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ڪراچيءَ ۾ رچرڊ برٽن جهڙي ذهين ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ماهر کان امتحان ورتو. 31 آگسٽ 1848ع ۾ ڪئپٽن اسٽئڪ امتحان جو نتيجو سرڪار کي ڏياري موڪليو. ڪئپٽن جارج اسٽئڪ پنهنجي خط ۾ لکيو تہ: "توهان جي خط نمبر 1933، مورخہ 19 جولاءِ 1848ع جي، مون کي اعزاز آهي تہ توهان کي ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن جي سنڌي ۽ پنجابي ٻولين جي ٿيل امتحان جي ڪار وائيءَ کان آگاهہ ڪريان.

ٻنهي ٻولين ۾ رچرڊ برٽن کان امتحان جيمزسن ڪوڊ نمبر 239 جي صفحي نمبر 824 مطابق وڏي دلچسپيءَ سان ورتا ويا. رچرڊ برٽن سنڌي ٻوليءَ جي لکت جو امتحان عربي، فارسي ۽ ديوناگري رسم الخطن ۾ ڏنو. پر انهن ٻنهي رسم الخطن ۾ ڪو بہ سنڌي ٻوليءَ جو ڪتاب شايع ٿيل نہ آهي. سنڌيءَ ۾ ڪيترائي خط آهن، انهن مان هينئر صرف ڪجهہ بچيا آهن، جن ۾ واپاري لکپڙهہ ڪندا آهن. انهن لاءِ خداوادي لپيءَ کي سرڪاري طور لاڳو ڪرڻ گهرجي، جنهن جي مان اڳ ۾ ئي سرڪار کي سفارش ڪري چڪو آهيان. مان اهو بہ مشورو ڏيندس تہ مستقبل ۾ ٿيندڙ امتحانن ۾ ان رسم الخط کي نافذ ڪرڻ گهرجي.

"پنجاب ۾ ٻن قسمن جا لهجا استعمال ٿيندا آهن. انهن مان هڪ لاهور ۽ ٻين وڏن شهرن ۾ ۽ انهن جي ڀرپاسي ۾ استعمال ٿيندو آهي، جيڪو هنديءَ کي ويجهو آهي. ٻيو آهي 'جتڪي'. جيڪو پنجاب جي ذڪر ۾ استعمال ٿئي ٿو ۽ اهو سنڌ جي بلوچن جي ٻوليءَ کان ٿورو مختلف آهي. اها ٻولي سنڌيءَ کان گهڻي مختلف آهي. اڳين ٻنهي ٻولين ۾ مون ليفٽيننٽ

رچرڊ برٽن جي پنجابيءَ جو امتحان ورتو. ان ۾ ڪيترو ئي ڪم ٿيل آهي، جنهن مان هن يوسف زليخا جي فارسي قصي کي پڙهي ٻڌايو".[31]

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، رچرڊ برٽن جي سنڌي ۽ پنجابي ٻولين جي امتحان لاءِ ٻهاڪن ۽ جملن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ۽ انگريزي جملن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو شامل ڪرايو. قصن کي پڙهي ٻڌائڻ جي ٽيسٽ ورتي ۽ مضمون لکرايو. ڪيس ٻنهي ٻولين ۾ پاس ڪرڻ جو الڳ الڳ سرٽيفڪيٽ پڻ پنهنجيءَ صحيءَ سان جاري ڪيو.

رچرڊ برٽن جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ، ٻين ڪيترن ئي عملدارن جو به سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ جو هڪ سلسلو شروع ٿيو. جن آفيسرن، سنڌي ٻوليءَ جا امتحان ڏيڻ جي تياري ڪئي، سي سرڪار کي شڪايت ڪندا رهيا، ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪو به معياري رسم الخط نه آهي نه وري ڪي ڪتاب شايع ٿيل آهن. هنن ٻنهي امتحانن جي لاءِ مڪمل هدايتون جاري ٿينديون هيون ۽ امتحان جي طريقي ڪار ۽ سوالن جو باقاعدي چارٽ ٺاهي اميدوار کي ٻڌايو ويندو هو. ان سلسلي ۾ گهڻو ڪري هيٺين شعبن مان سوال پڇيا ويندا هئا:

1. سنڌيءَ مان انگريزيءَ ۾ ڪجهه جملن جو ترجمو
2. سنڌيءَ ۾ لکيل درخواست جو انگريزيءَ ۾ ترجمو
3. سنڌيءَ مان ڪنهن مقدمي جي قانوني هلت جو انگريزيءَ ۾ ترجمو
4. سنڌي ٻوليءَ جي گرامر جي ڄاڻ
5. عام سنڌيءَ ۾ گفتگو
6. ڪنهن سنڌي آکاڻي کي ٻڌي، ان مان گهربل سوال ۽ جواب ڏيڻ".[32]

ناقص سرڪاري نظام جو مسئلو

انگريز هميشه مقامي ماڻهن جي نفسيات مطابق ڪم ڪندا هئا. هو هميشه عام ماڻهن سان سڌي طرح لهه وچڙ ۾ ايندا هئا ۽ وچ وارن چيلن ۾ يقين نه رکندا هئا. انگريزن جڏهن سنڌ تي قبضو ڪيو هو، تڏهن ملڪي نظام انتهائي ناقص نموني فارسي ۾ هلندڙ هو. ڊاڪٽر جيمس برنس ٿي مهينا

ٽالپر حڪمرانن جو شاهي مهمان ٿي رهيو. هن دربار جي هلت چلت ۽ رهڻي ڪهڻيءَ کي غور سان ڏٺو. هو ٽالپرن جي دربار جي سرڪاري ڪاروبار جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته "سج ايرندي ئي اهي ماڻهو پنهنجا حقا تيار ڪري دربار ۾ اچي ويهندا آهن. هتي سڄو خاندان گڏ ٿي، سيني رياستي معاملن تي بحث ڪندو آهي. گڏريل ڏينهن جا سرڪاري خط (Official letters) انهن جي سامهون پيش ڪيا ويندا آهن ۽ اهي انهن جي باري ۾ سرڪاري حڪم جاري ڪندا آهن. هو انهن تي بحث مباحثو به ڪندا آهن. ڏهين يارهين بجي واپس پنهنجي ڪمرن ۾ هليا ويندا آهن. تقريباً ٻي وڳي وري اچي ويندا آهن ۽ رات تائين گڏ هوندا آهن. بعد ۾ سمهڻ لاءِ الڳ الڳ ٿي اٿي ويندا آهن. مان هميشه ڪليل دربار جو دورو ڪيو، پر وڏن سردارن مان ڪنهن سان به اڪيلائيءَ ۾ گفتگو ٿي نه سگهي. پنهنجي گهر ڏانهن وڃڻ بعد، هر سردار الڳ دربار لڳائيندو آهي، هتي هر سردار جو رياستي معاملن بابت، هر عمل مختلف ۽ متضاد هوندو آهي".[33]

مرزا قليچ بيگ، ٽالپرن جي دفتري نظام بابت لکيو آهي ته "صبح سوير مير صاحب جيڪا ڪچهري ڪندا هئا، سا رڳو بلوچن جي عرض احوال لاءِ. تنهن کان پوءِ ٻن پهرن تائين ديوان گذارش ڪندا هئا ۽ لکپڙهه هلندي هئي. مير صاحب مسند تي ٽيڪ ڏيئي وهندا هئا ۽ پاسن کان گلم تي ٻروچ قطار ٻڌي وهندا هئا ۽ ديوان اڳيان گلم تي وهندا هئا. انهن جي پٺيان وري خدمتگار وهندا هئا. ٻروچن جا احوال مير صاحب ديوانن کان لکائي ڇڏيندا هئا، پوءِ ٻن پهرن جو انهن بابت حڪم لکائي انهن تي صاد جي نشاني (صہ) ڪري مهر هڻائيندا هئا. ٻن پهرن کان پوءِ مير صاحب ٿوري ننڊ ڪندا هئا. وري شام جو به ڪچهري ٿيندي هئي، جنهن ۾ ٻيا ماڻهو عرضدار ايندا هئا. سڀ ڪنهن مير صاحب جي ڪچهري جدا لڳندي هئي. سڀ ڪنهن جا جدا جدا ديوان ۽ مختيارڪار ۽ ڪاردار ۽ محرر هوندا هئا. ديوان خزاني جي تعلقن جي لکپڙهه ڪندو هو ۽ انهن جو ڪم هاٿوڪن دفتردارن جهڙو هو. محرر فقط حسابي ڪم ڪندو. هڪڙو مختياڪار در وارو هوندو هو جو ديوان ۽ تعلقن جي ڪاردارن ۽ محررن ۽ ٻين سرڪاري نوڪرين جي مٿان

هوندو هو".[34]

انگريزن جڏهن ملڪ جو نظام سنڀاليو، تڏهن ڏٺو تہ عوام جي ٻولي سنڌي، لکپڙھ فارسيءَ ۾ عجيب نموني سرڪاري نظام هلندڙ هو. شروعاتي دؤر ۾ انگريزن بہ ساڳي نظام کي جاري رکيو. انگريزي ڪامورن ڪانسواءِ، ڪيترائي مقامي ڪامورا سنڌي لکڻ سٺي طرح نہ ڄاڻندا هئا. سرڪاري ملازمتن ۾ عامل طبقي جا ماڻهو هئا، جاڪاڻ تہ هي طبقو فارسي سٺي ڄاڻندو هو. اعليٰ طبقي جا مسلمان ملازمت ۾ نہ ايندا هئا. سرڪاري دفترن جي ڪم جي سلسلي ۾ منشي، جيڪي عامل هئا، اهي انگريز ڪامورن کي ناقص انگريزيءَ ۾ترجمو ڪري ڏيندا هئا."1846ع ۾ حيدرآباد ۾ ميونسپل ڪارپوريشن جوڙي وئي. حڪومت مکي هيرانند کي ميونسپل ڪارپوريشن جو ميمبر طور چونڊيو. مکي هيرانند کي صرف خداوادي خط تي عبور حاصل هوندو هو. جڏهن تہ حيدرآباد جو ڪليڪٽر ڪئپٽن اي.بي راٿبورن، پنهنجي مختيارڪار ديوان باگو مل تي ڀاڙيندو هو، جنهن کي ٿوري گهڻي عربي-سنڌي لکڻ ايندي هئي. مسئلو اتي شروع ٿيندو هو جڏهن هيرانند ۽ باگومل ويهي ڪا شيءِ لکڻ جو ڪم ڪندا هئا".[35]

ڪورٽن ۾ يورپي آفيسر مقدمن جي سماعت ڪندا هئا، اتي هڪ ترجمان، آفيسر ۽ عوام جي درميان رابطي کي قائم رکندو هو، جو پڻ هڪ دقت ڀريو ڪم هو.انگريز عملدار هندستاني کي تہ سمجهي ويندا هئا، پر سنڌي ٻوليءَ کي سمجهڻ ۾ قاصر هوندا هئا، ان ڪري ڪورٽ جي سڄي ڪار وائي مڪمل فارسي ۾ لکي ٿي ويئي. ان وقت فارسي زبان کي ڪيئن تحرير جي دائري ۾ آندو ويندو هو، ان جو هڪ مثال هن هيٺ ڏجي ٿو:

عملدارن و ڪارپردازان سرڪار بدانند درين وقت مسمي عليمراد بورڙه استدعا رخصت يڪ ضرب تفنگ برايشڪار نمودن و حفاظت ڪاشت خود، ڪہ ڪاشت نامبرده جانوران نقصان مي ڪنند، بحضور التماس ساخت زان جا حضور انور يڪ ضرب تفنگ براي شڪار ڪردن و حفاظت ڪاشت در حد ڪاشت نامبرده را فرموده شد. لازم شمايان بحالت نامبرده درباره اسلاح مذڪوره، در ڪاشت نامبرده

مزاهم (مزاحم) نشوند فقط 4 مارچ 1852ع (دستخط فائيل: ص 65)"

اها ڳالهہ واضح ٿي تہ انگريز عملدارن ڪانسواءِ ڪيترائي مقامي ڪامورا پڻ سرڪاري ڪاروبار کي مذهبي بنيادن تي بہ هلائيندا هئا. ان دؤر جي هڪ مختيارڪار جي حوالي سان منو تولارام گدواڻيءَ لکيو آهي تہ "ديوان ڪندنمل حيدرآباد جو ڪنبياري ۾ مختيارڪار هو. سو جڏهن ڪا رپورٽ مٿي موڪليندو هو تہ اول پارسيءَ ۾ لکي، پوءِ ان جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪري موڪليندو هو. جڏهن اٺ تي چڙهندو هو تڏهن "ومن يتوڪل علي الله فهو حسبہ" چوندو هو؛ جڏهن ڪنهن ڪم جو ارادو ڪندو هو تڏهن ان شاء الله چوندو هو. سنڌيءَ ۾ آمين چوندو هو".[36]

سرڪاري ڪم لاءِ معياري لکت جي غير موجودگي

سنڌ ۾ خاص طور تي عربن جي دؤر کان وٺي واضح طور تي ٻہ رسم الخط: 'عربي' ۽ 'ديوناگري' پنهنجي علائقائي نالن سان رائج رهيا. سنسڪرت پنهنجي مختلف لکتن جهڙوڪ براهمي، ديوناگري، گرمکي، لهاڻڪي، ميمڻڪي، خداوادي، گجراتي وغيره سان سنڌ اندر رائج رهي آهي. ٻئي طرف فارسي زبان جي صدين جي تسلط جي ڪري فارسي مڪتب بہ هئا، ڪتاب بہ هئا تہ علم و ادب بہ هو. جڏهن تہ سنڌي زبان ۾ هزارين خوبين جي باوجود ۽ سرڪاري سرپرستي نہ هئڻ ڪري معياري رسم الخط جو فقدان رهيو. رچرڊبرٽن مطابق "سنڌي زبان لکڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻي قسمن جا اکر ڪم آڻيندا آهن. انهن ڪانسواءِ هندو گهٽ ۾ گهٽ اٺن قسمن جون آئيويٽائون ڪم آڻيندا آهن. مثلاً: (1) خدا وادي يا واڻڪا اکر، (2) ننڍي، جنهن جا ٻہ قسم آهن. (الف) لوهاڻا ۽ (ب) ڀاٽيا آئيويٽا،(3) سرائي، جي اتر سنڌ ۾ ڪم آڻيندا آهن. (4) خوجن جا اکر، (5) ميمڻن جا اکر، (6) پنجابيءَ جو اڇڪو نمونو، (7) پنجابيءَ جي لهندي صورت ۽ (8) گر مکي يا پنجابي".[37] ڪئپٽن جارج اسٽئڪ پڻ پنهنجي رپورٽ ۾ سنڌ ۾ هلندڙ مختلف خطن جو ذڪر ڪيو آهي.

جنهن بہ ماڻهوءَ کي ڪا شڪايت ڪرڻي هوندي هئي تہ هو سنڌيءَ

۾ ٻڌائيندو هو. سرڪاري دفترن آڏو ويٺل عامل ان کي فارسيءَ ۾ لکندا هئا ۽ انگريز آفيسرن کي وري انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنا ويندا هئا. نتيجي ۾ وقت جو زيان، انصاف ۾ رنڊڪ، غير منصفاڻا فيصلا، غلط ترجما وغيره عام هوندا هئا. اهڙي طرح عام ماڻهو جيڪو ڳوٺن مان سفر ڪري شهرن ڏانهن پنهنجون شڪايتون درج ڪرائڻ ايندو هو، انهن کي عاملن جون فرمائشون ۽ پيسا به ڏيڻا پوندا هئا، تڏهن وڃي فارسيءَ ۾ سندن درخواست تيار ٿيندي هئي.سرڪاري لکپڙهه ۽ تعليمي نظام جي مونجهارن انگريزن کي احساس ڏياريو ته فارسي هڪ ڌاري ٻولي آهي، جيڪا هاڻي سرڪاري ڪاروبار هلائڻ لاءِ مناسب نه رهي هئي.

سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجي جي حساب سان پروفيسر عبدالله مگسيءَ لکيو آهي ته "انگريزن سياسي چال هلندي سنڌي ٻوليءَ کي رائج ڪري هتان جي عوام جي ڪاوڙيل نفسيات کي ٿڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري آفيسن ۽ عدالتن ۾ رائج ڏسي عوام روحاني تسڪين وٺي انگريز بهادر جو احسان مند رهي".[38]

حوالا

1. الله رکيو ٻٽ: "ٽرمپ – ايلس اختلاف راءِ ۽ "سنڌي الف ـ ب" وارو مامرو"، ٽه ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2004/1ع، ص 45
2. William Napier: "History of General Sir Charles Napier's Administration of Scinde, and Campaign in the Cutchee Hills", p. 250
3. ناسف علي شيراز: سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۽ ببليوگرافي، سه ماهي مهراڻ نمبر 2، ، سنڌي ادبي بورڊ 2004ع
4. ساڳيو حوالو
5. ناسف علي شيراز: "سنڌي ٻوليءَ جون نام مالاهون"(سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، مارچ 2011ع، ص 22
6. مختيار احمد ملاح: " مغربي سنڌ شناس"، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ،

ڪراچي، 2013ع، ص 217
7. ساڳيو حوالو، ص220
8. مختيار احمد ملاح: " مغربي سنڌ شناس"، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2013ع، ص 227
9. شيراز ناسف علي: "سنڌي ٻوليءَ جون نامر مالهائون"سنڌي ٻولي- (تحقيقي جرنل) سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، مارچ 2011ع
10. Captain George Stack: "A Grammar of Sindhi Language", Sindhi Language Authority, Hyderabad, 2001,(Preface) p.12
11. ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي: "اڻويهين عيسوي صديءَ ۾ سنڌي نثر جو وڪاس" (برطانوي دؤر ۾ سنڌي نثر) ڊپارٽمينٽ آف سنڌي، يونيورسٽي آف بمبئي 2003ع، ص 33
12. سر سيد احمد: "اسباب بغاوت هند"، آئينہ ادب، لاهور، 1969ع، ص 28
13. ڊاڪٽر الھ رکيو ٻٽ: "1819ع کان وٺي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جو جائزو"، سي ماهي مهراڻ نمبر 2، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1995ع
14. Website of Gul Hayat Institute: drpathan.com/ index.php/about-us/gul-hayat-institute
15. ڊاڪٽر غلام حسين پناھ: "سنڌي ناول جي ارتقا"،انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 151،152
16. امر جليل: "لهنڊڙ سج جي لام"، ڪاڇو پبليڪيشن، ڪراچي، 2010ع، ص 15
17. منشي اڌارامر ٿانور داس ۽ ساڌو نولراءِ : " راسيلاس "،سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1985ع، ص 122
18. رچرڊ برٽن:"سنڌ ۽ سنڌي ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" (مترجم: محمد حنيف صديقي) ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1971ع، ص 124
19. گل حسن ڪلمتي: " ڪراچي سنڌ جي مارئي" (ٻيو ڇاپو)، نئون نياپو اڪيڊمي، ڪراچي، 2014ع، ص 3000
20. "Reports of Sir George Clerk, on the Administration of Scinde; with the appendices thereto and all Reports of Mr. Pringle and of Mr. Frere, on the same Subject, not already before Parliament." Edited by James C. Mechvill on 10th August 1854, p.332
21. Same, p.332

22. Same,p.333

23. مختيار احمد ملاح: " اڻويهين صديءَ ۾ سنڌ جي تعليمي ترقي"، سنڌ آرڪائيوز، حڪومت سنڌ، 2019ع، ص 66

24. منوتولارام گدواڻي:"سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس"،ذاتي شايع ٿيل، 1968ع، ص 50

25. عبدالله مگسي:"سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 1994ع، ص198

26. Mukhtiar Ahmed Mallah: "The Development of Sindhi Language and Script during English Period" Sindhi Language Authority, Hyderabad,2017, p.61

27. Same, p.45

28. Same, p.36

29. Same,p.37

30. Same,p.38

31. Same,pp.61,62

32. Same,p.63

33. James Burnes: "A visit to the Court of Sindh", Indus Publication, Karachi 1974,p. **105**

34. مرزا قليچ بيگ: "سنڌ جي تاريخ"،(ڇاپو ٻيو)، شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 2019ع، ص 95، 96

35. مختيار احمد ملاح:"سنڌي رسم الخط جي مختصر تاريخ"، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2013ع، ص 201

36. منو تولارام گدواڻي:"سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس"، 1968ع، ص 65

37. رچرڊ برٽن:"سنڌ ۽ سنڌي ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" (مترجم: محمد حنيف صديقي)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1971ع، ص 12

38. پروفيسر عبدالله مگسي: "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 1994ع، ص 199

سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري نفاذ جا مسئلا ۽ مرحلا

اسان تفصيل سان انهن سببن تي بحث ڪري آيا آهيون، جن جي ڪري، انگريز سرڪار سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي، دفتري، تعليمي ۽ سرڪاري ڪاروبار لاءِ تسليم ڪيو. ان سلسلي ۾ سنڌ جي پهرين ڪمشنر جو ڪردار اهم آهي، جنهن سنڌ جي تعليم ۽ سرڪاري نظام بابت جوڙيل رپورٽن جي آڌار تي هڪ تفصيلي ڪيس ٺاهي، بمبئي حڪومت کي موڪلي ڏنو ته سنڌ ۾ تعليمي ادارا کوليا وڃن ۽ سنڌي زبان کي سرڪاري درجو ڏنو وڃي ته جيئن آفيسر آسانيءَ سان سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪري سگهن. ان وقت بمبئي پريزيڊينسيءَ ۾ سر جارج رسل ڪلرڪ (1800ـ 1889ع) گورنر هو. هن مسٽر پرنگل جي سفارشن جو گهرائيءَ سان جائزو ورتو. ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي ڊڪشنري جي اشاعت جي منظوري لاءِ وٽس اڳي پيل هئي، جنهن ۾ پڻ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ اهميت بيان ٿيل هئي. 24 اپريل 1848ع تي، هن مسٽر پرنگل جي تجويز ڪيل سفارشن تي غور ڪندي اعلان ڪيو ته سنڌ ۾ سرڪاري زبان سنڌي هوندي، هن سمورن آفيسرن کي هدايت ڪئي ته هو ارڙهن مهينن ۾ سنڌي سکي وٺن. هن لکيو ته:

1. اسان کي گهرجي ته اسان سرڪاري ڪاروبار لاءِ ملڪي ٻولي (سنڌي) کي متعارف ڪرايون. مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته اسان جا روينيو ۽ انصاف کاتي جا آفيسر (چاهي سنڌن کاتن ۽ ڪچهرين جو ڪم ڪمڙي ٻه نموني ڇو نه مقرر ڪيو وڃي) فارسي يا انگريزيءَ جهڙي هڪ ڌاري ٻوليءَ ذريعي ڪيئن اثرائتي نموني ڪم هلائي سگهندا. آفيسرن کي ارڙهن مهينن جو وقت ڏجي ٿو ته سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪري وٺن.
2. مان سمجهان ٿو ته سنڌن امتحان جي تياريءَ ۾ گرامر ۽ ڊڪشنري جي اشاعت مددگار ثابت ٿيندي، ان لاءِ مان ليفٽيننٽ اسٽئڪ کي اشاعت جي اجازت ٿو ڏيان.
3. سنڌ جي ڪمشنر جون تعليم جي واڌاري جي سلسلي ۾ تجويز

ڪيل سفارشون، جنهن ۾ هن چيو آهي تہ جيئن ٻين صوبن ۾ سرڪاري سطح تي قدم کنيا آهن، تيئن سنڌ ۾ بہ کنيا وڃن. ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ سندس صلاح سمجهداري واري آهي، پر جيستائين يورپي عملدار ملڪي ٻوليءَ جي ڄاڻ حاصل ڪري وٺن، ۽ جيستائين اسان جا ماڻهو ان مقامي ٻوليءَ ۾ تياري ڪري وٺن، تيسيتائين تعليمي ادارن کولڻ جي سلسلي ڪي قدم کڻڻ وقت کان اڳ جي ڳالهہ هوندي".[1]

سنڌي ٻوليءَ جي لاءِ معياري الفابيٽ لاءِ ڪوششون

بمبئي سرڪارجي فيصلي جي باوجود، سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري سطح تي نفاذ مشڪل هو. ڇو جو، مسٽر پرنگل لاءِ وڏو سوال اهو هو تہ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪو بہ معياري رسم الخط موجود نہ هو. اها گهٽ ائين صورتخطين ٺٺائي،خداوادي، لهاڻڪي، ميمڻڪي، خوجڪي، ديوناگري، گرمکي ۽ عربي فارسي ۾ لکي ويندي هئي. واپارين وٽ پنهنجو رسم الخط هو تہ مڪتبن ۽ مدرسن ۾ ٻيو رسم الخط هلندڙ هو. وري هر علائقي جي واپارين جو پنهنجو رسم الخط هو تہ هر ٻي مڪتب جي ڪاتب وٽ پنهنجو رسم الخط هو. مطلب تہ ان وقت جي رسم الخط واري صورتحال مان اسان هيٺيان نتيجا ڪڍي سگهون ٿا :

الف. سنڌي ٻوليءَ کي مستقل الف-ب ڪانہ هئي.

ب. سنڌيءَ ۾ ڪو بہ معياري ڪتاب لکيل ڪونہ هو.

ج. جيڪي قلمي يا ڇاپي ڪتاب هئا، تن جو پڙهڻيون جدا جدا هيون.

"سنڌ جي ڪمشنر مسٽر پرنگل 30 مئي 1848ع ۾ هڪ سرڪاري سرڪيولر جاري ڪري پنهنجي زيردست عملدارن کي حڪم ڏيندي، راءِ گهري تہ هو جاچ ڪري ٻڌائين تہ سنڌ ۾ سرڪاري لکپڙهہ ۽ ماڻهن کي مقامي زبان ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ ڪهڙو رسم الخط ڪارگر ثابت ٿيندو".[2] تڏهن صوبي ۾ ڪم ڪندڙ انگريز عملدارن سنڌي زبان لاءِ مختلف رسم الخطن جي حمايت ۾ ننڍا ننڍا دليل ڏئي سرڪار وٽ جمع ڪرايا. ڪجهہ آفيسرن عربي نسخ جي حمايت ڪئي، ڪجهہ عملدارن خداوادي (ديوناگري) جي حمايت

ڪئي. اهڙي طرح ڪي وري گرمکي، گجراتي، اردو، رومن-انگريزيءَ جا بہ حامي موجود هئا. انهن جو ذڪر صرف ان ڪري نہ آيو آهي تہ انهن جا دليل ڪمزور هئا، جيڪي سرڪاري طور رد ٿي چڪا هئا. آخر ۾ مسٽر پرنگل جي نظر ۾ انگريز فوجي آفيسرن تي پئي، جيڪي سنڌيءَ سميت هند جي مختلف ٻولين ۾ تمام گهڻي مهارت حاصل ڪري چڪا هئا. انهن ۾ حيدرآباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ آبپاشي کاتي ۾ مقرر عملدار ليفٽيننٽ فرانسز برٽن شامل هئا. اچو تہ سندن سنڌي رسم الخط بابت دليلن جي باري ۾ بحث ڪريون.

رچرڊ برٽن جا سنڌي رسم الخط جي باري ۾ دليل

سڀ کان اول ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن پنهنجي رپورٽ 2 جون 1848ع تي جمع ڪرائي. هن 'عربي سنڌي' رسم الخط (نسخي) جي حمايت تي زور ڏنو. سندس دليلن جو اختصار هن ريت آهي:

"سنڌ جون حالتون عربي الف-ب جي نسخي اکرن جي فائدي ۾ ٿيون نظر اچن. انهن اکرن جي ذاتي خوبين جو ضرور اعتراف ڪرڻو پوندو، ڇو جو اهي عربستان مان اپري الجزائر کان گنگا ندي ۽ بخارا کان سيلون تائين پکڙجي ويا آهن. انهن کي صدين جون صديون آزمايو ويو آهي ۽ اهي ڪيترين ئي ٻولين لاءِ ڪارگر ثابت ٿيا آهن. اهي معمولي ڦير-گهيڙ ڪرڻ سان هندستانين جي ڄڀ مان نڪرندڙ آوازن، ايران ۽ ملايا جي ماڻهن جي منهن لائين ۽ عربن جي حلقي مان پيدا ٿيندڙ ٻولين کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪم آندا ويا آهن. انهن کي ايشيا جي بهترين الف-ب ڪري چئجي تہ بجا ٿيندو. اها ڳالهہ ممڪن نہ آهي تہ ڪو جديد رومي طرز جا اکر، انهن جي جاءِ پري سگهندا ۽ نہ اهي اکر تمدن جي ترقيءَ سان پٺتي پوندا. انهن جي بيهڪ ۾ نزاڪت آهي ۽ اهي سليس ۽ سمجهڻ ۾ آسان آهن. نسخي حرفن اختيار ڪرڻ جي حمايت ڪرڻ لاءِ مون کي هي سبب مناسب نظر اچن ٿا.

1. ملڪ جو سمورو اتهاس صدين کان وٺي انهن اکرن ۾ لکيو پيئي آيو آهي.
2. سڀ تعليم يافتہ مسلمان، اهي اکر پڙهي ۽ انهن مان ڪيترا ئي لکي ڄاڻن.

3. وقت سجي سنڌ ۾ هندو عامل اهي اکر پڙهي نٿا سگهن، مگر هو نستعليق سنڌي يا فارسي اکرن کان واقف آهن، جنهن ڪري کين انهن اکرن سکڻ ۾ مشڪلات ڪانه ٿينديون.انهن اکرن ۾ ايتري رواني آهي جو اهي ڪافي تڪڙا لکي سگهجن ٿا. عربن جي انشا نويسي ان ڳالهه جي ثابتي آهي.

4. طرف چيو ويندو ته نستعليق جي فائدي ۾ مکيه ڳالهه اها آهي ته صوبي ۾ هر هڪ ليکڪ اهي اکر ڄاڻي. اهي هندستاني ۽ پنجابيءَ ۾ ڪاميابيءَ سان ڪم آندا ويا آهن. تنهنڪري سنڌيءَ ۾ به اهڙائي ڪامياب ٿي سگهن ٿا. انهن تي مکيه اعتراض هي آهي ته جيتوڻيڪ اهي پروانن، عريضن، حڪمن ۽ سرڪاري لکپڙهه لاءِ برابر ڪارگر آهن، پر انهن جي مختصرنويسيءَ سان ايتري ته مشابهت آهي جو اهي سنڌي ٻوليءَ لاءِ موزون نه ٿيندا".(3)

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جا سنڌي رسم الخط جي باري ۾ دليل

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ (1819_1853ع) کي جڏهن حيدرآباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ڪيو ويو. سنڌي زبان جي پهرين لغت ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جوڙڻ جو ڪم شروع ڪيو. هن جو اهم ڪم English and Sindhi Dictionary آهي. هي ڪتاب آمريڪن مشن پريس بمبئي مان 1849ع ۾ شايع ٿيو. ڪئپٽن اسٽئڪ جو گرامر تي ڪتاب به انتهائي اهم آهي، هن ڪتاب ۾ هن موضوع جي مناسبت سان سنڌي گرامر جا نه صرف قاعدا ڏنا، پر سنڌي ٻولي ۽ سنڌي رسم الخط تي به ڪافي وزندار دليل پيش ڪيا. ڪئپٽن اسٽئڪ جو هيءُ ڪتاب 1849ع ۾ شايع ٿيو. انگريزي-سنڌي سان گڏوگڏ هو سنڌي-انگريزي ڊڪشنري تي به ڪم ڪري رهيو هو. مسلسل ڪم ڪرڻ جي ڪري هو بيمار ٿي چڪو هو. جڏهن ڊڪشنريءَ جا صرف 160 صفحا ابا مس ڇپيا هئا ته سنڌي ٻوليءَ جو هيءُ عاشق 9 ڊسمبر 1853ع ۾ وفات ڪري ويو. بهرحال، سندس ڊڪشنري جو باقي حصو گڏ ڪري، مسٽر بي ايچ ايلس، سنڌ جي تعليم کاتي جي انچارج 1855ع ۾ شايع ڪرايو . ڊڪشنري جي مهاڳ ۾ مسٽر بي ايچ ايلس لکيو آهي ته "ڪئپٽن اسٽئڪ جي مذڪوره

لغت، بلاشڪ سنڌ جي ماڻهن لاءِ هڪ "سنگ ميل" جي حيثيت رکي ٿي، ڇاڪاڻ تہ اها ٿي هڪ شروعاتي لغت هئي، جنهن ملڪي توڙي غير ملڪي عالمن ۽ تعليم يافتہ ماڻهن کي سنڌيءَ سان روشناس ڪرايو. ان ڪري آن جهاني ڪئپٽن اسان جي نگاهن ۾ سدائين عزت ۽ آبروءَ سان زنده رهندو".[19] ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، پنهنجي رپورٽ 28 آگسٽ 1848ع ۾ جمع ڪرائي.سندس دليلن جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

1. سنڌي بولي سنسڪرت سٽ جي ٻولين مان هڪ مکيہ ٻولي آهي، انهيءَ ڪري سنڌيءَ جي لکڻ لاءِ لپي بہ اها ئي استعمال ڪرڻ گهرجي، جيڪا سنسڪرت جي سٽ جي ٻولين مان هجي.
2. مون رومن کي رد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. مان يورپ جي ٻولين جي آوازن کي سنڌيءَ جي استعمال لاءِ مناسب نہ ٿو سمجهان. فارسيءَ تي ويچار ڪرڻ مناسب ٿي نہ سمجهيم، اها ڪارگر نہ آهي، ڇوجو ان جا اڳ وارا مثال مون وٽ موجود آهن. واٿين جو گرامر ۽ ڪي ٻيا ڪتاب فارسي لپيءَ ۾ هئا، پر منجهن فارسي لفظن کي ڇڏي باقي ڪن آوازن کي لپيءَ ۾ آڻڻ لاءِ ڪجهہ وڌيڪ نشانيون ڏيڻ درڪار هيون.
3. مون کي گرمکي ۽ ديوناگري مان چونڊ ڪرڻي هئي. گرمکي جي خوبي اها آهي تہ ديوناگري جي ڀيٽ ۾ اها سنڌي ٻوليءَ سان وڌيڪ جڙيل آهي ۽ سنڌ جا هندو بہ ان کي ديوناگريءَ کي وڌيڪ ڄاڻيندا آهن.
4. خداوادي لپي حيدرآباد جي آسپاس وارين ايراضين ۽ ملڪ جي ٻين حصن ۾ اڳئي سنڌي واپاري ڪتب آڻيندا آهن.خداوادي لپي سنڌيءَ جي خاص پنهنجي ۽ نرالي لپي آهي، جيڪا صدين کان وٺي انهيءَ ٻوليءَ لکڻ لاءِ استعمال ٿيندي پئي اچي. انهيءَ لپيءَ جي ذريعي سنڌي ٻوليءَ جو لکت ۾ بہ نرالو وجود قائم رکي سگهبو. ان ڪان اڳ جو خداوادي (ديوناگري اکر) کي اپنائجي، ضروري آهي تہ ان ۾ ضروري ترميمون ڪجن، تہ جيئن اها عام استعمال لاءِ بهتر ٿي پوي.
5. ان سلسلي ۾ مان خداوادي لپيءَ ۾ سنڌي آوازن کي مڪمل ڪرڻ لاءِ ڪي نشانيون لڳائي ڳنڍيو آهي، اضافي حروف علت گرمکيءَ مان کنيا

ويا آهن، جن مان عام ماڻهو اڳي ئي واقف هئا، پر اهي گهڻا ڪين آهن نه وري اچارڻ ۾ گهڻو تفاوت اٿن، اهي نشانيون بلڪل ضروري آهن.

6. گرمکي حروفن سان اصلاح ڪيل الفابيٽ عام ماڻهن جي لکڻ جي لائق ٿي پوندي ۽ جيڪي اڳ ئي گرمکيءَ مان واقف آهن، انهن کي خداوادي پڙهڻ ۾ ڪا به ڏکيائي نه ٿيندي".[4]

مسٽر پرنگل جي خداوادي لپي جي حمايت

سنڌ جي ڪمشنر، مسٽر پرنگل وٽ گهڻيون رپورٽون جمع ٿيون، مگر هو ڪو به واضح فيصلو ڪري نه سگهيو، هو اٽڪل اٺن، نون مهينن تائين رپورٽن تي سوچيندو رهيو، پر پنهنجي سر فيصلو ڪري نه سگهيو، آخرڪار 26 اپريل 1849ع ۾ هن بمبئي پريزيڊينسي کي خط لکي، رهنمائي جي لاءِ عرض ڪيو. هن واضح ڪيو ته "مان اڄ به سمجهان ٿو ته سنڌ جي سرڪاري ٻولي سنڌي هئڻ گهرجي". هن وڌيڪ لکيو ته هن اسٽئڪ ۽ برٽن جي دليلن تي غور سان مطالعو ڪيو آهي. هن وڌيڪ لکيو ته مان ليفٽيننٽ برٽن جي پلان تي ڪافي سوچيو آهي ۽ مان سمجهان ٿو ته عربي- سنڌي رسم الخط سنڌ ۾ ناقابل استعمال رهندو. سواءِ ڪجهه پڙهيل ڪڙهيل سنڌين جي سيٺي سنڌي ان کي فارسي ۾ لکي ۽ پڙهي نه ٿا سگهن. ان کان علاوه اڪثر آفيسرن جو خيال آهي ته سنڌي ٻولي، هندو بڻ بنياد مان آهي، ان ڪري ان لاءِ رسم الخط به ان نسل مان هئڻ گهرجي. منهنجو ذاتي خيال آهي ته ڪئپٽن جارج اسٽئڪ سنڌي لپي جي سلسلي واري صلاح وڌيڪ مناسب آهي، جنهن کي وڌيڪ بهتر ڪري اپنائي سگهجي ٿو".[5]

سر بارٽل فريئر جون سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ لاءِ ڪوششون

سر بارٽل فريئر 1850ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر جي واڳ سنڀالي. ان وقت تائين سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري نفاذ وارو انتظام تاخير جو شڪار ٿي چڪو هو. جو جو مسئلي کي سنڌ جو ڪمشنر ۽ بمبئي پريزيڊينسي جو گورنر حل ڪري نه سگهيا. نتيجي ۾ سرڪار کي آفيسن جي نظام ۾ تڪليف اچڻ لڳي هئي. ان سلسلي ۾ 7 جنوري 1850ع تي، بمبئي سرڪار

ڀاران سنڌ جي ڪمشنر کي لکي موڪليو ويو ته بنا ڪنهن تاخير جي سنڌ ۾ سرڪاري ڪمن ڪارن لاءِ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال ڪيو وڃي ۽ لکپڙهه "عربي سنڌي خط" ۾ ڪئي وڃي. ان سلسلي ۾ لکيو ته "اسان جو عزت ماب ڪائونسل ۾ گورنر، توهان جي خط بتاريخ 28 نومبر 1849تي تاثر ڏيندي لکيو آهي ته سنڌ مان ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ ليفٽيننٽ رچرڊبرٽن جي غير موجودگيءَ تي افسوس ڪري سگهجي ٿو، ڇو ته سندس خيال آهي ته انهن آفيسرن جي غير موجودگيءَ سبب، سنڌ ۾ لکت جي نئين نظام کي متعارف ڪرائڻ ۾ وڏي رڪاوٽ ٿي آهي. عزت ماب گورنر صاحب ساڳئي وقت خواهش ظاهر ڪئي ته سنڌ جو ڪمشنر پنهنجن صلاحيتن کي استعمال ڪندي سرڪاري ڪاروبار کي صحيح نموني هلائيندو".(6)

30 مئي 1851ع تي، سنڌ جي نئين ڪمشنر سر بارٽل فريئر، بمبئيءَ جي گورنر کي هڪ تفصيلي خط لکيو. ان خط مان ڪجهه اهم نقطا هتي ڏجن ٿا:

"عزت ماب، گورنر صاحب کي، سنڌ صوبي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي آفيسن ۾ ضرورت ۽ ان جي سرڪاري ڪاروباري نفاذ جي سلسلي ۾ چند گذارشون پيش ڪندي اعزاز لائق ٿو سمجهان:

انهن ٻنهي مسئلن کي تڏهن اهميت ملي هئي، جڏهن صوبي کي بمبئي حڪومت ۾ شامل ڪيو ويو هو. مقامي ٻوليءَ کي سرڪاري طور تي اجاگر ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڪي خاص اپاءَ نه ورتا ويا آهن، سواءِ مسٽر پرنگل جي 25 مارچ 1848ع جي خط جي.

اهو ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته ڪئپٽن اسٽئڪ جي گرامر ۽ ڊڪشنري کان علاوه، ان ٻوليءَ کي سمجهڻ لاءِ سهولتون تمام گهٽ آهن. سٺن منشين ۽ سٺن ڪتابن جي غير موجودگيءَ ۾ سنڌي ترجمان جو امتحان پاس ڪرڻ مشڪل آهي. ان کان علاوه، جيستائين سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجو حاصل نه ٿو ٿئي، تيستائين، اهو چئي نه ٿو سگهجي ته ان کي دفترن ۾ سمجهي سگهجي ٿو يا نه. پر ايترو ضرور چئي سگهجي ٿو ته مقامي ترجمانن جي مدد سان ان ڪم کي هلائي سگهجي ٿو. ان ڪري مان سمجهان

ٿو تہ ٻوليءَ جي عام استعمال واري چاڻ کي دفترن ۾ آڻڻ ضرروري آهي ۽ اهميت واري آهي. ان ڪري، مان عزت ماب گورنر جي منظوري لاءِ هيٺيون سفارشون پيش ڪيان ٿو:

1. هاڻي کان پوءِ ڪنهن بہ آفيسر کي مقرر يا ترقي نہ ڏني وڃي، جيستائين هو، عام سنڌي ٻول چال جو امتحان پاس نہ ٿو ڪري.
2. عام ٻول چال جو امتحان هيٺين ريت ورتو ويندو:

الف: هڪ ڪاميٽي جوڙي ويندي، جنهن ۾ وڏيڪ ٻولين جا امتحان پاس ڪندڙ، گهٽ ۾ گهٽ ڪري گجراتي، مراٺي يا فارسي ٻولين جي ترجمان جا امتحان پاس هجن.

ب: ڪاميٽي، اميدوار جون هيٺيون لياقتون ڏسندي:

I. اميدوار جي معمولي سطح جي سنڌي ٻوليءَ ۾ گفتگو

II. هن کي چيو ويندو تہ جيڪا هن سنڌيءَ ۾ گفتگو ڪئي آهي، ان کي مختصر نموني سان لکي ڏيکاري.

III. هن کي چيو ويندو تہ ڪنهن آسان سنڌي درخواست کي انگريزي ۾ ڪري ڏيکاري ۽ منشيءَ طرفان ڪنهن درخواست کي ترجمو ڪري ڏيکاري.

IV. منشيءَ کي ٻڌايل درخواست، قانوني فقري يا پڌرنامي کي انگريزي مان سنڌي ۾ پيش ڪري.

V. زباني طور تي سنڌي ٻوليءَ جي اصطلاحي فقرن کي انگريزيءَ مان سنڌي ۽ سنڌيءَ مان انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏيکاري".[7]

ان خط ۾ سر بارٽل فريئر سنڌي ٻوليءَ جي لکت بابت تجويز ڪندي لکيو تہ "رسم الخط جو معاملو لکندڙ تي ڇڏيو وڃي تہ هو سنڌيءَ لاءِ ڪهڙي لکت ٿو چونڊي". پر هن ڪئپٽن اسٽئڪ جي تجويز ڪيل لکت جي بجاءِ ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن جي تجويز ڪيل سرشتي جي حمايت ڪندي لکيو تہ "منهنجي ذاتي راءِ ۾ ڪئپٽن اسٽئڪ جي سرشتي کي اختيار ڪرڻ لاءِ تمام گهڻي بهتريءَ جي ضرورت پوندي. پر ان ڪم ڪرڻ لاءِ نہ صرف سڪڻ پر پريس، تعليمي ادارن ۽ مشنري سوسائٽين جي تعاون جي بہ ضرورت پوندي. مون اڄ تائين ڪا بہ اهڙي حڪومت نہ ڏٺي آهي، جيڪا

لکت لاءِ اهڙو نظام لاڳو ڪري، جيڪو ڪڏهن بہ آزمايل نہ هجي. ان دوران منهنجو خيال آهي تہ عربي رسم الخط سان ڪافي ترقي ڪري سگهجي ٿي، جيڪا ليفٽيننٽ برٽن جي تجويز ڪيل آهي يا وري اهو ٿي لکت جو نظام لاڳو ڪجي جيڪو هتي جاري آهي. عربي رسم الخط کي لاڳو ڪرڻ جي سفارش ڪجي ٿي، جنهن سان منشي آسانيءَ سان ڪم هلائي سگهن ٿا".[8]

سرڪاري ڪاروبار لاءِ عربي سنڌي الفابيٽ کي نافذ ڪرڻ جي ابتدائي ڪوشش

سنڌ جي ڪمشنر بارٽل فريئر، ان رٿ جي مخالفت ڪندي 6 سيپٽمبر 1851ع ۾ لکيو تہ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ واري تجويز ڪيل رسم الخط مناسب نہ آهي، ان ڪري کيس عربي سنڌي خط ۾ ڪاروبار هلائڻ جي اجازت ڏني وڃي. 11 آڪٽوبر 1851ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر کي عربي سنڌي خط ۾ عارضي بنيادن تي سرڪاري ڪاروبار هلائڻ جي اجازت ملي وئي. ڪمشنر سيني آفيسرن کي هدايت جاري ڪئي تہ سرڪاري ڪاروبار عربي سنڌي رسم الخط ۾ هلائين. پر ٿرپارڪر جي ڪليڪٽر کيس خط لکي آگاهہ ڪيو تہ هن جي ضلعي ۾ عربي-سنڌي رسم الخط نہ ٿي هلائي سگهجي ان لاءِ کيس گجراتي خط کي چالو رهڻ جي اجازت ڏني وڃي، جيڪا هن منظور ڪري ڇڏي.

سنڌي ٻوليءَ جو لازمي امتحان جو قانون

1851ع تائين سنڌ جي مختلف ڪاتن جون ڪيترين آفيسون قائم ٿي چڪيون هيون. ان ڪري آفيسرن جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان کي وڏيڪ روڪڻ مشڪل هو. 06 سيپٽمبر 1851ع تي سنڌ جي تڏهوڪي ڪمشنر بارٽل فريئر پنهنجي سرڪيولر نمبر 1822 موجب سنڌ ۾ سرڪاري عملدارن کي سنڌي ٻوليءَ جو لازمي طور امتحان پاس ڪرڻ لاءِ هدايت ڪئي. سنڌ جي تڏهوڪي ڪمشنر سر بارٽل فريئر هڪ هدايت نامي ذريعي سنڌ ۾ نوڪريءَ جي خواهشمند يورپي ڪامورن ۽ سندن ترقي (پروموشن) لاءِ سنڌيءَ ۾ لازمي امتحان پاس ڪرڻ سان گڏ، امتحان جو ڪورس، امتحان

جو انتظام، جڳهہ، تاريخ، ڪاميٽيءَ وغيره جي طريقي ڪار جو پڻ اعلان ڪيو. هن ڄاڻايو تہ "اڄ کان پوءِ ڪنهن کي بہ سول عملدار طور پرتي نہ ڪيو ويندو يا ڪيس ترقي ڏني نہ ويندي جيستائين هو سنڌي ٻوليءَ ۾ عام ڳالهہ ٻولهہ جو امتحان پاس نہ ڪندو. سنڌي ٻوليءَ جي عالم ٻول چال جو امتحان هيٺين ريت ورتو ويندو:

هڪ ڪاميٽي جوڙي ويندي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي ڪيترن بہ ماهرن کي شامل ڪري سگهجي ٿو،ان ۾ گجراتي، مرائني يا فارسيءَ جي ترجمان طور پاس ڪيلن کي بہ شامل ڪيو ويندو. اميدوارن کان هيٺين شعبن ۾ امتحان ورتو ويندو:

- هو رواجي چالو ٻوليءَ جي سنڌيءَ ۾ سندس گفتگو ٻڌندا.
- ڪيس چيو ويندو تہ هن سنڌيءَ ۾ جيڪا رواجي چالو ٻوليءَ جي گفتگو ڪئي آهي، ان کي لکي ڏيکاري.
- ڪيس چيو ويندو تہ منشيءَ طرفان چيل رواجي چالو ٻوليءَ جي سنڌي لفظن کي انگريزيءَ ۾ پيش ڪري.
- منشيءَ کي ڪنهن بہ درخواست يا قاعدي يا سرڪاري پڌرنامي جي باري ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ هدايتون جاري ڪري.
- منشيءَ طرفان اصطلاحي جملن جي سنڌيءَ مان انگريزي ۽ انگريزيءَ مان سنڌي ٻوليءَ ۾ زباني ترجمو ڪري ٻڌائڻ.
- امتحان ۾ سنڌيءَ لاءِ استعمال ٿيندڙ رسم الخط، اميدوار جي مرضيءَ مطابق هوندو".(9)

هن پڌرنامي جو مقصد اهو هو تہ سنڌ ۾ رهندڙ يوروپي ۽ ٻيا پر ڏيهي عملدار سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن، جيئن هو سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سر حال احوال وٺي سگهن، ۽ سنڌي لکپڙهہ بہ سمجهي نيڪال ڪن. بهرحال، 6 سيپٽمبر 1851ع وارو بارٽل فريئر جو مٿي ڄاڻايل فيصلو مڪمل طور تي لاڳو ٿي نہ سگهيو. ايترو ٿيو تہ صرف ڪجهہ وڏيڪ آفيسرن امتحان پاس ڪري ورتو.

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو فيصلو

6 سيپٽمبر 1851ع وارو فريئر جو فيصلو مڪمل طور تي لاڳو ٿي نہ

سگهيو. 8 ڊسمبر 1852ع تي سرڪاري الفابيٽ جي منظوري واري رڪيل فيصلي کي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس پنهنجا ويچار ڏياري نيٺ موڪلي ڏنو. ان فيصلي ۾ واضح طور عربي-سنڌي صورتخطيءَ جي حمايت ٿيل هئي. اچو ته ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي خط کي ترجمي جي صورت ۾ ڏسون :

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو فيصلو

ڪائونسل ۾ اسان جا انڊيا جا گورنر جنرل

خط گورنمينٽ آف انڊيا جي طرفان 30 ڊسمبر (No.26) 1851ع

بمبئي — 16 آڪٽوبر (No_9) 1850

تاريخ 15 ڊسمبر (No.41) 1851

موضوع : سنڌ ۾ فارسي مان تجويز ڪيل سنڌيءَ کي متبادل طور سرڪاري استعمال لاءِ ڪيل خط و ڪتابت جي منتقلي ۽ صوبي ۾ اسڪول برپا ڪرڻ لاءِ طريقي ڪار متعين ڪرڻ لاءِ گهربل مقصد حاصل ڪرڻ بابت درخواست.

1. اسان اڳ ۾ ئي بمبئي حڪومت کي آگاهه ڪري چڪا آهيون ته اسان مڪمل طور راضي آهيون ته سنڌيءَ کي ملڪ جي مروج ٻوليءَ ۽ سرڪاري ڪاروبار لاءِ نافذ ڪريون. ان لاءِ هاڻي اسان لاءِ صرف اهو ضروري آهي ته ان نتيجي جي وضاحت ڪريون، جنهن ذريعي سان اسان پنهنجي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ نتيجي تي پهچي سگهون ٿا.

2. اهو بلڪل عيان آهي ته هڪدم تجويز ڪيل ٻوليءَ کي متعارف ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڪيترن ئي مشڪلاتن سبب رڪاوٽون آهن، انهن ۾ سڀ کان اهم لکت لاءِ بهترين رسم الخط ۽ ضرورت پٽاندڙ اپياس لاءِ گهربل ڪتابن جي اڻاٺ آهي.

3. ان ڏس ۾ صوبي ۾ ڪم ڪندڙ آفيسرن، ان مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ مختلف صلاحون ڏنيون، پر اسان لاءِ ضروري آهي ته اسان صرف انهن حڪمت عملين کي ڏسون، جنهن ۾ ليفٽيننٽ برٽن ۽ ڪئپٽن اسٽئڪ تمام شاندار دليلن سان رپورٽون پيش ڪيون آهن.

4. سڀ کان پهرين ذڪر ڪيل آفيسر عربي يا نسخي الف-ب جي

پوٺواري ڪئي آهي. سنڌي لفظن جي اظهار لاءِ سندس دليل آهي تہ موجوده سنڌيءَ جو مقبول ادب ان خط ۾ لکيو ويو آهي. اهو مقامي تعليم يافتہ ماڻهن جي لاءِ سمجهڻ آسان هوندو، ڇوجو هو فارسي نستعليق ۾ لکندا آهن. ان کي اخذ ڪرڻ ۾سبب ڪان پهرين ٿورين تبديلين ۽ واڌارن جي ضرورت پوندي.ٻئي طرف ڪئپٽن اسٽئڪ جو مڃڻ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي الفابيٽ جي اوڻاين کي آسانيءَ سان ڪنهن بہ ٻي ٻوليءَ جي خصوصي آوازن سان سڌاري سگهجي ٿو. هو تجويز ڪري ٿو تہ خداوادي خط کي اختيار ڪجي. ان ۾حروف تهجي جي ڪوٽ گجراتي يا گرمکي الف-ب مان پوري ڪري سگهجي ٿي ۽ انهن واڌارن جي لاءِ جيئن حڪومت کي بهتر لڳي، احڪام جاري ڪري.

5. اسان گهڻي سوچ ويچار ڪان پوءِ عربي خط اختيار ڪرڻ جي مؤقف جي حمايت ڪريون ٿا، پر ساڳي وقت ان لاءِ بہ تيار نہ آهيون تہ اسان معاملي جي وڏيڪ جاچ نہ ڪيون. ان مسئلي جو مطمئن ڪندڙ حل ان ۾ ڏيندو تہ صوبي ۾ ڪم ڪندڙ يورپي آفيسر جيڪي سٺي نموني سنڌيءَ تي دسترس رکن ٿا، انهن تي مبني هڪ ڪاميٽي جوڙي وڃي ۽ ان ۾ سنڌ جي مقامي ماڻهن کي شامل ڪرڻ گهرجي، جيڪي پنهنجي ڪردار ۽ ذهانت جي آڌار تي ڪارائتي نموني جوڳي مدد ڏئي سگهن.

6. اسان رضاڪارانہ طور تي اهو بمبئي حڪومت تي ڇڏيون ٿا، جڏهن اها ڪاميٽي ان سوال تي غور ڪري، ان ڪان پوءِ جيڪا راءِ پيش ڪري، تڏهن بمبئي حڪومت ان کي عمل ۾ آڻي. اهو تجويز ڪجي ٿو تہ اهڙو ڪم ڪنهن آفيسر جي سپرد ڪجي، جيڪو اسڪولن کولڻ لاءِ سپرنٽنڊنٽ جو انتخاب ڪري، ان لاءِ اسان جي منظوريءَ لاءِ اهڙو منصوبو موڪلي جيڪو قابل قبول هجي.

7. اسڪولن جي کولڻ تي غور تي رهيو آهي، انگريزي اسڪول صوبي جي اهم حصي ۾ ۽ 5 ورنيڪيولر اسڪول وڏن شهرن ۾ قائم ڪيا ويندا. هنن اسڪولن جي سار سنڀال ۽ يورپي سپريڊنٽ جو الائونس جو خرچ توهان پريندا. حيدرآباد ۾ انگريزي اسڪول قائم ٿيندو، اسان خواهشمند آهيون تہ بغير ڪنهن دير جي سنڌ ۾ عام تعليم جي ڦهلاءِ لاءِ قدم کنيا وڃن ۽ تجويز

ڪيل رٿا مجيندي، نہ صرف تعليمي مقصد لاءِ بلڪ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جي متعارف ڪرڻ لاءِ بہ اسان پنھنجي طرفان گھربل خرچ جي منظوري ڏيون ٿا.

8. اھو ضروري آھي تہ اختياري طور ٻوليءَ جي تبديلي متعارف ڪرڻ وارو معاملو في الحال ملتوي ڪيو وڃي، جيستائين ان ڏس ۾ قابل عمل قدم کنيا نٿا وڃن. اسان لاءِ اھو بہ اطمينان بخش آھي تہ بمبئي حڪومت ۽ سنڌ جو موجوده ڪمشنر مسٽر فريئر، مڪمل طور تي ٻوليءَ جي تبديليءَ واري مسئلي کي احتياط ۽ تدبر سان وڏائڻ ۾ سنجيده آھن. اسان سمجھون ٿا تہ اھو انتھائي ضروري آھي تہ ان ڏس ۾اسان کي ٻيا حڪم بہ جاري ڪيون. ھڪ طرف کان پڪ سمجھندي، حڪومت تجويز ڪيل مقصد تحت اھڙا قانون جوڙيندي، جنھن سان صوبي جي سيني آفيسرن، مقامي ماڻھن ۽ يورپي ماڻھن کي سنڌي سکڻ لازم قرار ڏيندي . ھو اھڙن قدمن کان پري رھندا، جن سان فردن تي غير ضروري سختي يا روز مره جي معاملن ۾ رنڊڪ پوي". [10]

توھان جا پنھنجا

لنڊن 8 ڊسمبر 1852 صحي آءِ – ڊبليو ھگ ۽ ٻيا ڊائريڪٽر

الفابيٽ ڪاميٽيءَ جي جوڙجڪ جي رٿا

11 مارچ 1853ع ۾ بمبئي حڪومت واري حڪم نامي ۾، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي فيصلي جي روشنيءَ ۾ حڪم ڏنل ھو تہ اھڙن يورپي عالمن / ماھرن جن کي سنڌي ٻوليءَ بابت سٺي ڄاڻ ھجي ۽ ڪجھہ مقامي ماڻھن، جن جو ڪردار، ذھانت ۽ ان معاملي ۾ مددگار ثابت ٿئي، انھن تي مشتمل ھڪ ڪاميٽي جوڙي وڃي.17 مارچ 1853ع تي اھو حڪمنامو، بارٽل فريئر، بي ايچ ايلس کي موڪلي ڏنو تہ ڪاميٽي جوڙڻ جي لاءِ انتظام ڪيا وڃن. اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر بي.ايچ ايلس سڄي معاملي کي سلجھائيندي ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي فيصلي کي نظر ۾ رکندي، 21 مارچ 1853ع تي خط لکي، سنڌ جي ڪمشنر کي صلاح ڏني تہ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ عربي سنڌيءَ الف –

بي جي اڳي ئي حمايت ڪئي آهي، ان ڪري مقامي ماڻهن تي مبني ڪاميٽي جوڙي وڃي، ته جيئن الفابيٽ جوڙي سگهجي. سر بارٽل فريئر سندس راءِ سان اتفاق ڪندي، 30 مارچ 1853ع تي سنڌي عالمن تي مبني هڪ ڪاميٽي جوڙي، جنهن کي ٽن مهينن ۾ الفابيٽ جوڙڻ جو ڪم سونپيو ويو. ان ڪاميٽيءَ تي سنڌ جي عالمن جا ڪافي اختلاف آهن، پر اسان جي تحقيق موجب، ان ڪاميٽيءَ ۾ هيٺيان ميمبر شامل هئا:

ڪاميٽيءَ جي سرڪاري ميمبرن جا نالا

1. بي ايچ ايلس، اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ (تعليم کاتي جو انچارج) نگران
2. ايف. جي گولڊ سمڊ، اسسٽنٽ ڪمشنر، جاگير کاتو
3. ڪئپٽن ڊسٽنروائل، ڊپٽي ڪليڪٽر، ڪراچي

ڪاميٽيءَ جي ڏيهي ميمبرن جا نالا

1. نارائڻ جڳن ناٿ وئديه (بعد ۾ ڊپٽي انسپيڪٽر آف اسڪولز) ميمبر
2. منشي ننديرام ميراڻي (ڪمشنر کاتي جو مترجم) ميمبر
3. منشي پريداس آنند رام (اسسٽنٽ ماسٽر) ميمبر
4. منشي اڌارام ٿانورداس (تعليم کاتي جو مترجم) ميمبر
5. منشي ميران محمد شاهه (سرڪاري مترجم) ميمبر
6. ميان محمد (ورنيڪيولر اسڪول استاد) ميمبر
7. قاضي غلام علي (پوليس کاتي جو منشي) ميمبر
8. منشي غلام حسين قريشي (سرڪاري مترجم) ميمبر

سنڌي الف بي جي منظوري

ڪاميٽيءَ جون ايلس جي سربراهيءَ ۾ پابنديءَ سان حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ گڏجاڻيون ٿينديون هيون. ٽن مهينن جي عرصي ۾ هڪ الف، ب جي پٽي تيار ڪئي. محمد صديق ميمڻ پنهنجي ادبي تاريخ ۾ لکي ٿو ته "سربارٽل فريئر صاحب انهيءَ بحث مباحثي ٻڌڻ ۽ فيصلي ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ايلس صاحب سان ٻيا به ٻه چار يورپي عالم عملدار همراه ڪيا.آخر سيني

يڪراءِ سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي صورتخطي قائم رکي ۽ نج سنڌي آوازن ڏيکارڻ لاءِ نوان حرف مقرر ڪيائون".[11] جڏهن تہ پيرومل ساڳي ڳالهہ هن ريت لکي آهي:"سر بارٽل فريئر، انهيءَ بحث مباحثي ٻڌڻ ۽ فيصلي ۾ مدد ڪرڻ لاءِ، ايلس صاحب سان ٻيا ٻہ- چار يوروپي عملدار همراهہ ڪيا، جن سڀني يڪراءِ تي عربي صورتخطي قائم رکي ۽ نج سنڌي آوازن لاءِ نوان حرف مقرر ڪيائون".[12] حقيقت هيءَ آهي تہ نئين الفابيٽ کي تيار ڪرڻ ۾ مسٽر ايلس، ننديرام ۽ ايف. جي گولڊ سمٿ جو وڏو ڪردار هو.

ڪاميٽيءَ پاران جوڙيل 52 حرفن تي مبني الفابيٽ کي 1853ع جولاءِ ۾ شايع ڪيو ويو. ديوان ننديرام مير چنداڻيءَ جو ڪتاب سنڌي ٻاراڻو ڪتاب (باب نامو) 1854ع ۾ تعليم کاتي شايع ڪيو. انهيءَ ڪتاب ۾ ترتيب ۽ بيهڪ جي لحاظ کان الفابيٽ هن ريت ڏنل آهي:

ا ب ٻ ٻ ت ٿ ٽ ٺ ث پ ڦ ج ڄ جهہ ڃ چ ڇ ح خ د ڌ ڏ ڊ ڍ ر ڙ ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ڪ ک گ ڳ گهہ ڱ ل م ن ڻ و هہ ء ي".[13]

نئين نميل الفابيٽ کي سرڪاري طور تي 13جولاءِ 1853ع ۾ اسڪولن، آفيسن، ڪورٽن، پوليس کاتي، جاگير کاتي سميت سڄي سرڪاري ڪاروبار ۾ نافذ ڪيو ويو.

ديوان ننديرام سنڌي الفابيٽ جي تياري جي سلسلي ۾"تواريخ سنڌ" ۾ پنهنجي ڪردار جو اعتراف ڪندي لکيو اٿس تہ "سنڌ ڏيهہ ۾ اڳين حاڪمن جو سرڪاري ڪم فارسي قلم ۾ هلندو هو ۽ هاڻو ڪي سرڪار جو پڻ مٿئين قلم ۾ 1852ع توڻي پيي هليو. پر جڏهہ سنڌ جي اختياري ڪم ڇوڙڻ ٻڌڻ جي واڳ قدر ڄاڻندڙن اهل قلم صاحبن جي هٿ ۾ آئي، تڏهہ ڄاتائون تہ جهڙي طرح انگريز سرڪار جي ٻين ڏيهن ۾ مادري زبان سان سهنجائي ۽ خوبي ڪري سيڪو سرڪاري ڪم هلندڙ آهي، تهڙي طرح هتي پڻ رواج ڏيون تہ ڪم ۾ پڻ صفائي رهي ۽ عام کي بہ فائدو رسي. انهن ڏينهن ۾ قدر ڄاڻيندڙ غريب نوازيندڙ رعيت کي وڻندڙ ۽ گهڻو ڪري سڀ ڪنهن علم جا گهرندڙ عالمن ۾، عامل فاضلن ۾ جناب مسٽر سر بارٽل فريئر صاحب بهادر

اڳيون ڪمشنر سنڌ ۽ مسٽر ايلس صاحب بهادر اڳيون اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ جي سڀ ڪنهن پر سنڌ ڏيھ جا جوڙجڪ ڪندڙ هئا، تڏهن پهريائين ۾ پوئين جناب رڳو سنڌي الف ـ بي جي ٺهرائڻ جو ڪم سٽيو. جيئن تہ گهڻي بحث ۽ چڪاس ۽ هوڏ ۽ ڏيهي ماڻهن جي صلاح ۽ ان وقت جي ناظمن صاحبن جي راءِ ساڻ متفق ٿي، هن حقير جي مدد سان سنڌي الف ـ بي ٺاهي ۽ ڇپرائي، سرڪاري ڪم ۾ تورو تورو رواج ڏنو".[14]

سنڌ جي تڏهوڪي ڪمشنر سر ايچ. ايم جيمس سنڌي الفابيٽ جي تياريءَ ۾ ايف. جي گولڊ سمڊ جي ڪردار جي باري ۾ لکيو آهي تہ "جڏهن اسان سنڌ کي فتح ڪيو اسان ڏٺو تہ سنڌ ۾ سرڪاري ڪم هڪ اوپري زبان فارسيءَ سان هلي رهيو هو. سر بارٽل فريئر جي سرپرستيءَ ۾، سر فريڊرڪ گولڊ سمڊ فارسي ۽ عربي اکرن تي مبني الفابيٽ جوڙي، جنهن کي سرڪاري دفترن ۾ نافذ ڪيو ويو. هاڻي ان کي سنڌ جا سڀ معزز سنڌي استعمال ڪندا آهن. ڪجھ سالن کان پوءِ، سر وليم ميري ويدر، هندو واپارين لاءِ هڪ بي الفابيٽ متعارف ڪرائي، جنهن کي "بنيا سنڌي" چيو وجي ٿو. اهو بنيا سنڌي خط، اڳ ۾ ماروڙي اکرن وانگر ڏکي نموني لکيو ويندو هو، جنهن کي صرف لکندڙ ئي پڙهي سگهندا هئا".[15]

حوالا

1. Reports of Sir George Clerk, on the Administration of Scinde; with the appendices thereto and all Reports of Mr. Pringle and of Mr. Frere, on the same Subject, not already before Parliament." Edited by James C. Mechvill on 10th August 1854, p.330
2. Mukhtiar Ahmed Mallah: "The Development of Sindhi Language and Script during early English Period", Sindhi Language Authority, Hyderabad, 2017, p.85
3. رچرڊ برٽن: "سنڌ ۽ سنڌي ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" (مترجم: محمد حنيف صديقي)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1971ع، ص 154
4. Mukhtiar Ahmed Mallah: The Development of Sindhi Language

and Script during Early English Administration". Sindhi Language Authority, Hyderabad, 2017, pp.80-82

5. Same,p.87
6. Same, p.90
7. Same, p.127
8. Same,p.129
9. Same, p.131
10. Same, p.134
11. محمد صديق ميمڻ: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور (ڇاپو چوٿون)، 2005ع، ص 28
12. ڀيرومل مهرچند: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، (ڇاپو ستون)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2018ع، ص 225
13. ننديرام ميراڻي: "باب نامو"، تعليم کاتو ڇاپخانو، 1857ع، ص 2
14. ننديرام ميراڻي: "تواريخ سنڌ"، مفرح القلوب ڇاپخانو ڪراچي، 1861ع، ص7
15. H. E. James: The Long White Mountain, Or, A Journey in Manchuria,1892, p.146

سنڌي ٻوليءَ جي دفتري نفاذ لاءِ کنيل قدم

سنڌي ٻوليءَ کي 1848ع ۾ سرڪاري درجو مليو، پر معياري رسم الخط جوڙڻ جي ڪري معاملو 1853ع تائين لٽڪيل رهيو، ڇو جو مسئلي کي سنڌ جو ڪمشنر ۽ بمبئي پريزيڊينسيءَ جو گورنر حل ڪري نه سگهيا. نتيجي ۾ سرڪار کي آفيسن جي نظام ۾ تڪليف اچڻ لڳي. 8 ڊسمبر 1852ع تي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس پنهنجا ويچار ڏياري موڪليا، جنهن ۾ واضح طور عربي-سنڌي صورتخطيءَ جي حمايت ٿيل هئي، سنڌ حڪومت عربي-سنڌي صورتخطي اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪي هئي.سر بي.ايچ ايلس برو، انتهائي ذهانت سان مقامي ماڻهن تي مبني هڪ ڪاميٽي جوڙي، جنهن کي نئين الف-ب جوڙڻ جي ذميواري ڏني ويئي. ڪاميٽي هن ڏس ۾ ڪافي ڪم ڪيو هو، نيٺ سنڌي عربي رسم الخط کي 13 جولاءِ 1853ع ۾ رائج ڪيو ويو. اسڪولن قائم ڪرڻ لاءِ ڏهه هزار جي بجيٽ منظور ٿي. مرزا قليچ بيگ لکيو آهي ته "بارٽل فريئر جي ڏينهن ۾ دفتر جي لکپڙهه عربي سنڌيءَ ۾ شروع ٿي ۽ ملڪ ۾ اسڪول جاري ٿيا ۽ روينيو کاتي ۾ تپيدار ۽ ڪاردار ۽ مختيارڪار ۽ دفتردار مقرر ٿيا".[1] سنڌ ۾ جي ڪي به ڪمشنر مقرر ٿي ايندا هئا، انهن کي بمبئي سرڪار طرفان هدايت ٿيل هوندي هئي ته هو سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري سطح تي نافذ ڪرڻ لاءِ قدم کڻندا رهن. سنڌ جيڪي به عمدار ايندا هئا، اهي لازم طور تي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪندا هئا. ان سلسلي ۾ ڪيترائي قدم کنيا ويا، جن جو مختصر احوال ڏجي ٿو:

سنڌي ٻوليءَ جي امتحاني مرڪزن ۾ اضافو

"الف- ب" جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي تڏهوڪي ڪمشنر بارٽل فريئر رٿ ڏني ته آئيندي سرڪاري نوڪري ۾ ترقي تڏهن ملي سگهندي، جڏهن سرڪاري ملازم کي سنڌي زبان لکڻ ۽ پڙهڻ ايندي. انگريز آفيسرن کي سنڌي زبان سان شناسا ڪرڻ لاءِ ايلس صاحب، ڪئپٽن

اسٽئڪ جي نامڪمل گرامر ۽ لغت جي تڪميل جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو ۽ ان ڪانسواءِ، هن گورنمينٽ جي طرفان، هڪ سئو رپين جو انعام، انهن آفيسرن لاءِ محفوظ رکيو، جي سنڌي زبان جي تحريري امتحان ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهندا. هن رٿ جو وڏو اثر پيو ۽ سنڌ جي پنجويهن انگريز آفيسرن ٿوري وقت ۾ سنڌي زبان جو تحريري امتحان پاس ڪري ورتو. سر بارٽل فريئر پنجيتاليهہ امتحاني مرڪز ڪولڻ جو حڪم ڏنو، جتي سال ۾ ٻہ ڀيرا سنڌيءَ جو امتحان ورتو ويندو هو ۽ هر مرڪز تان ڀهريان تي نمبر حاصل ڪندڙ کي وظيفن ۽ سرڪاري ملازمت جي آڇ ڏني ويندي هئي. نتيجو اهو نڪتو تہ سنڌي زبان ڪجهہ سالن اندر هيٺين انتظامي سطح تي انگريزي ٻوليءَ سان استعمال ۾ آئي".[2] سنڌي ٻوليءَ جي دفتري حيثيت مستحڪم ٿي پئي.

ڪليڪٽرن ۽ ٻين اعليٰ عملدارن کي خط

سنڌ ۾ سرڪاري سطح تي سنڌي زبان کي ڀهريون دفعو موقعو مليو. سرڪاري زبان طور ڪورٽن، روينيو کاتي، پوليس ۽ ٻين عام واسطي وارن ڪمن ۾ سنڌيءَ ۾ لکت پڙهت کي لازمي قرار ڏنو ويو. نہ صرف ايترو، پر پرڏيهي آفيسرن لاءِ سنڌ ۾ نوڪري ڪرڻ واسطي سنڌي زبان ۾ امتحان پاس ڪرڻ بہ لازمي ڪيو ويو. سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ ڪليڪٽرن کي خط لکي هدايت ڪئي ويئي تہ پنهنجي پنهنجي حدن ۾سنڌي ٻولي ءَ جي استعمال کي يقيني بنائين ۽ رپورٽ ڪمشنر آفيس ڏانهن موڪلين.18 ڊسمبر 1854ع تي سنڌ جي ڪمشنر، پنهنجي سيني ماتحت آفيسرن ڏي هڪ سرڪيولر جاري ڪيو تہ هو پنهنجي پنهنجي حدن ۾سنڌيءَ جي استعمال کي يقيني بنائين ۽ رپورٽ ڪمشنر آفيس ڏانهن موڪلين. سندس خط ۾ گهر ڪئي وئي تہ هو پنهنجي آفيسرن جي هيٺين معلومات ڏياري موڪلين:

I. عملدار پنهنجي آفيسن ۾عام طور تي سرڪاري معاملن لاءِ ايندڙسنڌين سان ڪهڙي ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندا آهن؟
II. ڇا عملدار سنڌي سمجهڻ جا اهل ٿي ويا آهن ۽ هو ڪم ڪار لاءِ سنڌين واري لهجي ۾بغير ڪنهن ترجمان جي مدد سان سنڌي سمجهي

سگهن ٿا؟

III. ان سلسلي ۾ هر هڪ عملدار جا جواب، سندن آفيسن ۾ سرڪاري ڪم ڪار هلائڻ جي مطابق هئڻ گهرجن. جنهن ۾ اهو بہ واضح هئڻ گهرجي تہ هو سرڪاري ڪم ڪار هلائڻ جي سلسلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪري چڪا آهن يا نہ؟".[3]

سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ سينيئر عملدارن، ٽن مهينن جي اندر، سنڌ جي ڪمشنر کي پنهنجن پنهنجن ماتحت آفيسرن جي سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻ ۽ امتحان جي معلومات ڏياري موڪلي. 9 اپريل 1855ع تي، سنڌ جي ڪمشنر مسٽر بارٽل فريئر، بمبئيءَ جي گورنر کي خط لکيو. جنهن ۾ هن سنڌ جي آفيسن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ جي مڪمل رپورٽ پيش ڪئي. هن رپورٽ ۾ ڄاڻايو تہ "سنڌ ۾ سنڌي ٻولي ڄاڻيندڙ ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ ليفٽيننٽ برٽن هئا، جيڪي ٻئي سنڌ کي ڇڏي چڪا آهن. ٻيو آفيسر هنديءَ جي معلومات ۾ ماهر هو ۽ ٻيو عربي گرامر کي ڄاڻيندو هو. شروع ۾ پوليس کاتي جي ڪئپٽن مارسٽن ۽ مسٽر آرٿر يورپي آفيسر هوندا هئا، جن کي سنڌيءَ جي چڱي ڄاڻ هوندي هئي. ڪراچي پوليس جو آفيسر ليفٽيننٽ آرٿر ٻيو ماڻهو هو. جنهن آڪٽوبر 1852ع ۾ سنڌي ترجمان جو امتحان پاس ڪيو. سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪو بہ معياري خط مقرر ڪو نہ هوندو هو. جنهن ڪري منشين کي بہ سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي هئي." هن خط ۾ سنڌ جي ڪمشنر، سڄي سنڌ جي 25 سول آفيسرن، 03 جاگير کاتي جي آفيسرن ۽ پوليس جي ڪئپٽن سميت سنڌيءَ جي امتحان جا انگ اکر ڏنا، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا: ".[4]

آفيسر	پاس ڪيل		منشيءَ جي مدد ڪانسواءِ سنڌي ڳالهائي سگهڻ وارا	منشيءَ جي مدد سان سنڌي ڳالهائي سگهڻ وارا
	مترجم وارو امتحان	عام ڳالهہ ٻولهہ وارو		
ڪراچي	1	5	3	1

حيدرآباد	4	2	1	1
شڪارپور	1	6	6	1
پوليس آفيسر	0	4	1	2
جاگير کاتو	0	2	1	1
ٽوٽل	6	19	12	6

1857ع ۾ جڏهن جان جيڪب سنڌ جو قائم مقام ڪمشنر رهيو ته سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري درجي، عملدارن جي امتحان ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم بابت وڏيڪ پيش رفت ٿي. 4 فيبروري 1857ع تي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ، سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري درجي بابت سيني فيصلن جي حمايت ڪندي حڪم نامو جاري ڪيو ته سنڌ ۾ هر حال ۾ سنڌي ٻوليءَ کي برقرار رکيو وڃي. ان سلسلي ۾ 25 مارچ 1857ع ۾ هڪ دفعو ٻيهر نون ۽ پراڻن عملدارن کان سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ جي باري ۾ معلومات ۽ آفيسن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪاروبار هلائڻ جي پڇا ڳاڇا ڪئي وئي. ڊسمبر 1857ع تائين سيني عملدارن پنهنجي پنهنجي رپورٽ ڪمشنر آفيس موڪلي ڏني. جن ايجا سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس نه ڪيو هو، انهن کي هڪ دفعو ٻيهر هدايت جاري ڪئي وئي ته هو ڇهن مهينن جي اندر سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪري وڃن، ٻي صورت ۾ سندن پگهار ۽ ترقي روڪي ويندي".[5]

سنڌيءَ جو امتحان پاس نه ڪندڙ عملدارن جي پگهار ۾ روڪ

بارٽل فريئر سنڌي ٻوليءَ جي امتحان جي سلسلي ۾ تمام گهڻي سختي ڪئي. انچارج آفيسرن کي سرڪيولر جاري ڪري کين ورائي ورائي تاڪيد ڪيو ويندو هو ته هو ماتحت ملازمن جي سنڌيءَ جي امتحان کي لازمي طور لاڳو ڪن ۽ نافذ ٿيل قانون موجب جيڪي ملازم سنڌي ٻوليءَ جو امتحان جيستائين پاس نه ڪندا، تيستائين سندن پگهار مختيارڪار وٽ امانت طور رکيو ويندو هو. اهڙي قانون انگريز عملدارن ۾ سخت تشويش پيدا ڪئي ۽ هو مختلف جاين تي شڪايت ڪرڻ لڳا ته کين زوريءَ امتحان لاءِ

پابند بنايو ويو آهي. اهڙيون خبرون، هندستان ۽ برطانيا جي اخبارن ۾ به شايع ٿيون هيون. سنڌي ٻوليءَ جو امتحان صرف انگريز عملدارن لاءِ ڪو نه هو. پر مقامي ملازمن تي به لاڳو ڪيو ويندو هو.

نومبر 1856ع ۾ هڪ ملازم هرومل، جهرڪن جي ڊپٽي ڪليڪٽر ڪي لکي ٿو ته جيئن ته هن کي سنڌيءَ جي امتحان پاس ڪرڻ ۾ ڪنهن سبب سان دير ٿي آهي، ان ڪري هن جو پگهار روڪي سرڪاري خزاني ۾ امانت طور رکيو ويو آهي. ملازم گهر ٿو ڪري ته جيئن ته هو هاڻي سنڌي ٻولي سکي، ان ۾ امتحان ڏئي چڪو آهي، تنهنڪري مختيارڪار کي هدايت ڪئي وڃي ته امانت پيل سندس پگهار جاري ڪري کيس ادا ڪيو وڃي. هتي سندس ان درخواست جو عڪس ڏجي ٿو:

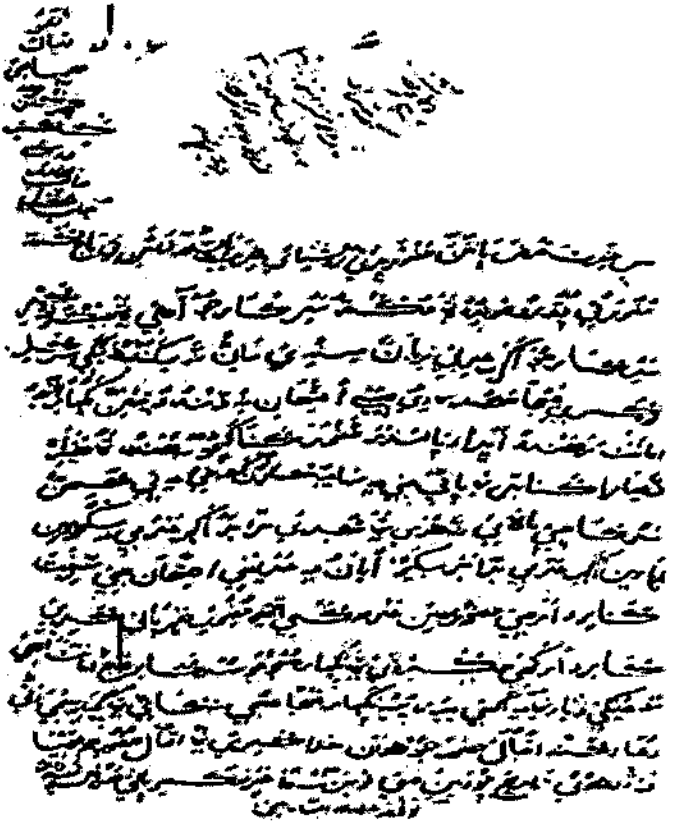

امتحان پاس ڪندڙن کي سندون

اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪندڙ انگريز عملدارن کي بمبئي پريزيڊينسيءَ طرفان امتحان پاس ڪرڻ جو پڌرنامو جاري ٿيندو هو ۽ ان کي بمبئي گزيٽ ۾ شايع ڪيو ويندو هو. جڏهن ته مقامي عملدارن کي پاس ٿيڻ جي سند ڪمشنر يا ضلعي سطح تي جاري ڪئي ويندي هئي. انگريز عملدار کي ٻوليءَ پاس ڪرڻ تي واڌو پگهار ۽ ترقيءَ ۾ مدد ملندي هئي، جڏهن ته مقامي عملدارن کي پڻ فائدو ڏنو ويندو هو. هتي نموني طور شڪارپور جي ايڪٽنگ ڪليڪٽر مسٽر وليم ليونل ڊسنٽرول جي صحيح سان منشي محمد نعيم کي، سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ تي تاريخ:22 نومبر 1864ع ۾ جاري ڪيل سارٽيفڪيٽ (سرٽيفڪيٽ) جو عڪس ڏجي ٿو:

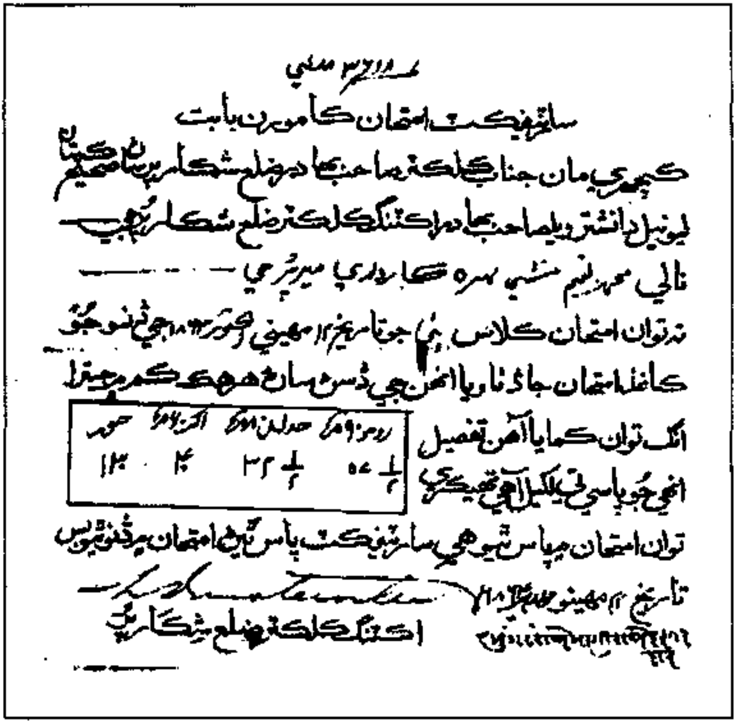
سارٽيفڪيٽ امتحان ڪامورن بابت
ڪڇهري مان جناب ڪليڪٽر صاحب بهادر ضلع شڪارپور [illegible]
ليونيل ڊانسٽر وليم صاحب بهادر ايڪٽنگ ڪليڪٽر ضلع شڪارپور [illegible]
نالي محمد نعيم منشي [illegible]
[illegible] امتحان ڪلاس [illegible]
[illegible]
انگ توان ڪمايا آهن تفصيل
[illegible]

جيڪي عملدار امتحان پاس ڪري وٺندا هئا، انهن جي پگهار ۾ اضافي جي سفارش ڪئي ويندي هئي.19 جولاءِ 1858ع تي، بمبئي پريزيڊينسيءَ جي منظوريءَ سان نارائڻ جڳن ناٿ جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ تي 20 روپيا پگهار وڌائي وئي".[6]

امتحان منعقد ڪرڻ جو اعلان

1853ع کان پوءِ باقاعدي قانون ٺاهيو ويو ته سال ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه دفعا ٻوليءَ جو امتحان ٿيندو، جنهن لاءِ اميدوارن کي سرڪاري اشتهار يا اعلان ذريعي اڳواٽ آگاهه ڪيو ويندو. هتي حيدرآبادجي ڪليڪٽر طرفان اشتهار جو عڪس ڏجي ٿو:

GENERAL.
No. 3621, dated 4th September 1884.

سنڌي ڏجي ته ننڍي درجه جي سرڪاري
نوڪري ۾ داخل ٿيڻ جي لائقي جي سرٽيفڪيٽ
ملڻ جو چوڏهون ساليانو امتحان جي قانون
سرڪار جي ريزوليوشن نمبر ۲۰۷۳ مورخه ۲۷
اپريل ۱۸۷۰ ۾ منظور ڪيا ويا ۽ سنڌ آفيشل گزيٽ
صفحه ۴۳۸ ۽ ۴۳۹ ۾ ڇاپي پڌرا ڪيا ويا هوا تن
قانونن موجب حيدرآباد ۾ پهرين تاريخ اڪتوبر
۱۸۸۴ ڏينهن پڌر جي منجهند جو ۲ بجه مدرسه
جي ٿيندو -
سڀڪنه اميدوار کي گهرجي ته امتحان ۾
داخل ٿيڻ کان اڳي ڪاميٽي کي دلجائي
ڪرائي ته مهنجي عمر جا ۱۷ ورد پورا ٿي ويا
آهن ۽ ۲۵ ورد پورا نه ٿيا آهن -
جيڪڏهن ڪو به اميدوار ۱۵ سيپٽمبر ۱۸۸۴ کان
اڳي سرٽيفڪيٽ ايگزيمنيشن ڪاميٽي
جي پريزيڊنٽ جي آفيس ۾ پهنجو نالو داخل
نه ڪرائيندو ته انکي امتحان ۾ اچڻ نه ڏيبو
۽ هن ڪم لائي جيڪي درخواستون ڪجهن
سي هيڊماسترهائي اسڪول حيدرآباد جي
نالي ڪرڻ گهرجن -
L. DUNSTERVILLE, Colonel,

اهڙو اعلان ضلعي ڪليڪٽرن جي معرفت ٻڌايو ويندو. هر اميدوار، پنهنجي ضلعي آفيسرن جي معرفت امتحان ۾ ويهڻ لاءِ منظوري وٺندا. وڏين توڙي ننڍين نوڪرين جي ويهڻ لاءِ پڻ پبلڪ سروس جي امتحان ۾ اهل ٿيڻ لاءِ ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪري، سندون جمع ڪرائڻ ضروري هوندو هو. اهڙن امتحانن لاءِ اميدوار تياري ڪري، انتظار ڪندا هئا.

عملدارن جي سنڌي ٻوليءَ جي امتحان لاءِ مددي ڪتاب

عملدارن جو امتحاني سلسلو، ان قانون تحت، 1947ع تائين هلندو آيو ۽ پڻ پاڪستان ۾ ٻولين جي امتحان جي بل پاس ٿيڻ واري ڏينهن ٻه سنڌيءَ جي ساڳي حيثيت هئي. شروعاتي ڏينهن ۾ آفيسرن کي امتحان پاس ڪرڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب ميسر ڪو نه هئا، جنهن ڪري کين امتحان پاس ڪرڻ ۾ گهڻي ڏکيائي ٿيندي هئي. ان سلسلي ۾ سڀ کان اول ڪئپٽن جارج اسٽئڪ اهم ڪم ڪيو. سندس سنڌي زبان جي پهرين لغت English Sindhi Dictionary آمريڪن مشن پريس بمبئي مان 1849ع ۾ شايع ٿي. هيءَ ڊڪشنري ان دؤر جي انگريزن جي سنڌي امتحان پاس ڪرڻ لاءِ اڪيلو رفرنس ڪتاب هوندو هو. اهو ئي سبب آهي ته بمبئي پريزيڊينسيءَ جي گورنر پنهنجي 24 اپريل 1848ع واري حڪم نامي ۾ اهو به لکيو ته:"آئون سمجهان ٿو ته سندن امتحان جي تياريءَ لاءِ ليفٽيننٽ اسٽئڪ جي جوڙيل ڊڪشنري ۽ گرامر سهولت مهيا ڪندا، انهن ڪتابن جي ڇپائيءَ جي منظوري ڏجي ٿي". ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جو سنڌي گرامر

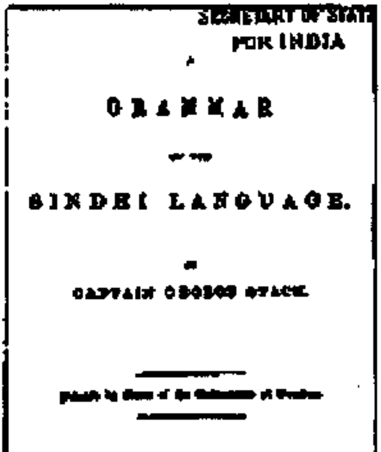

آگسٽ 1849ع ۾ شايع ٿيو. ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جو ٽيون ڪتاب

A Dictionary of Sindhi English آهي، هن لغت جي مهاڳ ۾ مسٽر ايلس لکيو آهي تہ ”اميد تہ هيءَ ڊڪشنري شاگردن، فوجي ۽ سول آفيسرن لاءِ تمام گهڻو لاڀائتي ثابت ٿيندي، پر انهن لاءِ اجا بهتر ثابت ٿيندو، جن کي ديوناگري لپيءَ جي ٿوري گهڻي ڄاڻ آهي“.[7]

ڪئپٽن ايڊورڊ پينفولڊ آرٿر (1825ع-1870ع)، 1850ع کان سنڌ ۾ هو مختلف ضلعن ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدن تي بہ ڪم ڪري چڪو هو. بنيادي طور تي فارسي زبان جو ترجمان هو. هن سنڌي ٻوليءَ جو خاص امتحان بہ پاس ڪيو هو. جڏهن سنڌ جي ڪمشنر مسٽر پرنگل 1848ع ۾ پنهنجي زيردست آفيسرن کان گهر ڪئي تہ هو ٻڌائين تہ سنڌيءَ لاءِ ڪهڙو خط مناسب رهندو تہ ان سلسلي ۾ڪئپٽن آرٿر پنهنجي رپورٽ ۾ خط نستعليق اختيار ڪرڻ جي صلاح ڏني هئي“.[8] هن آڪٽوبر 1851ع ۾ هڪ قديم مخطوطو ”حڪايت الصالحين“ سرڪاري خرچ تي ڇاپي پڌرو ڪيائين. ڏسندي ئي ڏسندي ايندڙ ڏهن مهينن اندر وري ٻيو ڪتاب ”دوسايائي جا جملا“ چئن زبانن ۾ چئن ڪالمن ۾ ڇاپي عوام آڏو آندائين. هن ڪتاب

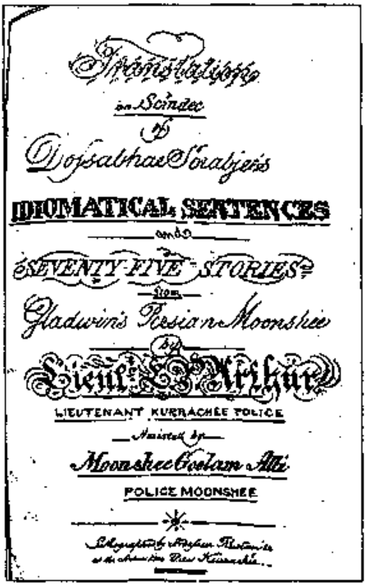
Translation in Scindee of Dossabhae Sorabjee's
IDIOMATICAL SENTENCES
and
SEVENTY FIVE STORIES
from
Gladwin's Persian Moonshee
by
Lieut. E. P. Arthur
LIEUTENANT KURRACHEE POLICE
Assisted by
Moonshee Goolam Alli
POLICE MOONSHEE

جون بہ ٻہ سو ڪاپيون ارد شير پارسيءَ جي ڇاپخاني مان ليٿو ۾ 1852ع ۾ ڇپرايائين. هي نثري ڪتاب هو، جنهن ۾ انگريزي، هندي، فارسي ۽ سنڌي زبانن جا جملا چئن ڪالمن ۾ ڏنل هئا. ڪتاب ۾فوجي، طبي، قانوني ۽ روزمره جي استعمال جا لفظ ۽ جملا ڏنل آهن. هي ڪتاب انتهائي معلوماتي هو، جيڪو انگريز عملدارن جي سنڌيءَ جي امتحان لاءِ انتهائي مفيد هو. هن ڪتاب ۾ ليفٽيننٽ ڊڪسن جو ترجمو ٿيل آکاڻيون پڻ شامل هيون. جيڪي

هن گليڊون فرانسس (وفات 1813ع) جي "پرشين منشي" (حڪايات لطيف) تان ترجمو ڪيون هيون. هن ۾ پنجاهه آکاڻين جو سنڌي ترجمو شامل هو.

1861ع ۾ ديوان اڌارام جو ڪتاب "مفيدالطالبين" ڪراچيءَ مان شايع ٿيو. هي هڪ اينگلو ورنيڪيولر ڪتاب آهي، جنهن جي وسيلي انگريزي گرامر ڄاڻندڙ لاءِ سنڌي ٻولي سکڻ آسان ٿئي ٿي ۽ سنڌي گرامر ڄاڻندڙ کي انگريزي ٻولي سکڻ ۾ سولائي ٿئي ٿي. هن ۾ تصويرن ذريعي گرامر جا قاعدا، آسان سنڌي ڪهاڻيون ۽ دوسا ياڻي جي جملن کي سڌاري لکيو ويو آهي. انهيءَ ڪتاب جو نالو انگريزي ۾ Oodhoram's Guide (اُڌارام گائيڊ) ۽ سنڌيءَ ۾ "مفيد الطالبين" (شاگردن کي فائدو ڏيندڙ) آهي. ديوان پريداس آنندرام رامچنداڻي (1830ـ 1881ع) ٻهريون سنڌي عالم هو، جنهن انگريزيءَ تي عبور حاصل ڪيو ۽ انگريزن کي سنڌي سيکارڻ لڳو.

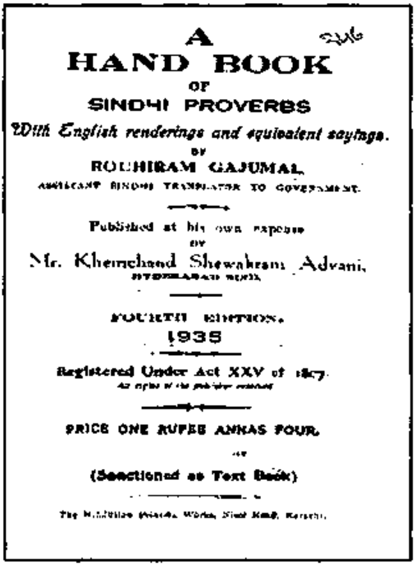

A

HAND BOOK

OF

SINDHI PROVERBS

With English renderings and equivalent sayings.

BY

ROCHIRAM GAJUMAL

ASSISTANT SINDHI TRANSLATOR TO GOVERNMENT.

Published at his own expense

BY

Mr. Khemchand Shewakram Advani,

HYDERABAD SIND.

FOURTH EDITION.

1935

Registered Under Act XXV of 1867.

PRICE ONE RUPEE ANNAS FOUR.

(Sanctioned as Text Book)

روچيرام گجومل ڪرپالاڻي (1804ـ1901ع) جو تعلق حيدرآباد سان هو. هو اسسٽنٽ ٽرانسليٽر جي ملازمت تي فائز هو. آکاڻين، ٻہاڪن ۽ لغت سميت ڪيترائي ڪتاب لکيائين. هي صاحب لوڪ ادب، ٻہاڪن ۽ آکاڻين جي تاريخ ۾ وڏو نالو رکي ٿو. سندس باري ۾ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لکي ٿو ته "روچيرام گجومل ڪرپالاڻي، جيڪو انگريز عملدارن کي سنڌي پڙهائيندو هو. تنهن آٺ سؤ کن سنڌي ٻہاڪا انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري 1892ع ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا. ڪتاب جو نالو رکيائين "A Hand Book of Sindhi Proverbs" اِهو ڪتاب ايترو ته عوام ۾ پسند پيو جو اُنهيءَ جا پوءِ چار ڇاپا ڇپيا".[9]

ديوان ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي (1809_ 1876ع) اصل روينيو کاتي ۾ منشي ٿي گذريو آهي ۽ پنهنجي محنت ڪري آخر مختيارڪار ٿيو. هو انگريز عملدارن جا امتحان وٺندو هو. رٽائرمينٽ کان پوءِ ڪتابن لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ وقت صرف ڪيائين. سنڌيءَ ۾ ٽي ڪتاب لکيائين:"سوکڙي"، "گل يا گلقند" ۽ "گل شڪر". اهي ٽيئي ڪتاب محنت سان تيار ڪيل آهن ۽ ڏاڍا وڻندڙ آهن.اهڙي طرح ٻيا بہ ڪيترائي ڪتاب بعد ۾ شايع ٿيا، جن سان انگريز عملدارن کي امتحان ڏيڻ ۾ سهولت پيدا ٿي. ڊولامل بولچند،جيڪو ان وقت حيدرآباد جنرل لائبريريءَ ۾ لائبريرين هيو. هن 1901ع ۾ آفيسرن جي امتحان لاءِ"سنڌي مينوئل"(Manual of Sindhi) تيار ڪيو. هن هڪ "سنڌي_ انگلش ڊڪشنري" تيار ڪئي، جيڪا 1910ع ۾ شايع ٿي. "سنڌي مينوئل" کي بعد ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي محمد ابراهيم جوئي صاحب کان تصحيح ڪري شايع ڪيو.

ديوان چٿنراءِ بولچند آڏواڻي (1867ع _ 1939ع) جو تعلق حيدرآباد سان هو. سندس والد ديوان بولچند بہ ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تان رٽائر ٿيو. ديوان چينراءِ، بي. اي، ايل ايل. بي ڪري روينيو کاتي ۾ گهڙيو ۽ مختيارڪار کان ٿيندو ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي پهتو. 1931ع ۾ تڏهوڪي سنڌ جي ڪمشنر جي حڪم تي، هن آفيسن ۾ استعمال ٿيندڙ اصطلاحن جي لغت A Glossary of Sindhi Words in Common Use in Official Correspondenceتيار ڪئي، جنهن سان آفيس ۾ ڪم ڪندڙن کي سنڌي ۾ لکڻ ۾ آساني ٿي پئي. هن ڪتاب ۾ انگريزي لفظ،ان جو رومن ۾ لکيل سنڌي آواز ۽ سنڌي ۾ معنيٰ ڏنل آهي.

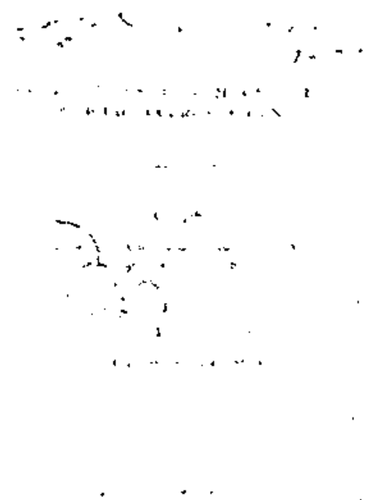

ڪامورن جو امتحان وٺندڙ

سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ ڪامورن ۽ ٻين ملازمن لاءِ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪرڻ ضروري هوندو هو، ڇو تہ هو سنڌ جو سمورو سرڪاري ڪاروبار سنڌيءَ ۾ هلائيندا هئا. هن جي باري ۾ روينيو، پوليس، قانون، ڪورٽون، ضلعي عملدار، تعليم جا سربراهہ ۽ ٻين کاتن جا اعليٰ عملدار سنڌيءَ جو امتحان پاس ڪندا هئا. مختلف دؤرن ۾ مختلف ڪاميٽيون جوڙيون وينديون هيون، جيڪي سندن امتحان وٺنديون هيون. اهڙا ڪجھ مثال، مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "سائو پن ڪارو پنو" مان بہ ملن ٿا. هو لکي ٿو تہ:2 اپريل: آءٌ ڪراچي ويس، جو ڪن يورپي آفيسرن جو سنڌيءَ ۾ امتحان وٺڻو هوم، جنهن لاءِ ڪمشنر صاحب مون کي لکيو هو. ٽي ڏينهن سانده، اُنهيءَ ڪم سانگي فريئر هال ۾ ويٺو پيو. 12 اپريل: امام علي شاهہ (نوڪر) کي ساڻ وٺي ڪراچيءَ ويس، جو اُتي ڪن يورپين آفيسرن جو سنڌيءَ ۾ امتحان وٺڻو هو، جنهن لاءِ ڪمشنر صاحب سڏايو هو. نادر بيگ وٽ رهيس.

25 آڪٽوبر: ڪمشنر صاحب جي حڪم مطابق ڪراچيءَ ويس، جو اتي ڪن يورپين آفيسرن جو سنڌيءَ ۾ امتحان وٺڻو هو. 26 تاريخ کان ڪم شروع ٿيو".(10)

ساڳئي سلسلي ۾ ميرزا ڪاظم رضا بيگ، ميرزا علي محمد بيگ جي حوالي سان لکيو آهي تہ: "ميرزا علي محمد بيگ "مظفر" شاعر ۽ اديب هو. حياتيءَ جي آخري ڏهاڙن ۾ پنهنجي دؤر جي واقعن کي ڪتابي شڪل ڏنائين، جنهن جو نالو رکيائين "يادگيريون" ان ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو تہ: "انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ فوج جا جيڪي بہ عهديدار ڪئپٽن هئا، سي ڪليڪٽر ٿي ايندا هئا ۽ ان وقت ۾ سنڌ ۾ سڪو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو هلندو هو. انگريزن جڏهن انڊين سول سروس سرشتو قائم ڪيو، تڏهن I.C. S پهرين اسسٽنٽ ڪليڪٽر ۽ پوءِ ڪليڪٽر ٿيندا هئا ۽ I.C. S وارن لاءِ پهرين لوئر اگزمنيشن ٿيندءِ هو، تنهن کان پوءِ هائر اگزمنيشن ٿيندو هو، جنهن بعد ڪيس ڊويزن جي چارج ملندي هئي ۽ ان کان پوءِ هو

سنڌيءَ ۾ امتحان ڏيندو هو. انهن انگريزن جو امتحان مرحوم نجم الدين صاحب منشي حيدرآباد جو دفتردار ۽ خان صاحب خداداد خان پڻ وٺندا هئا".[11]

برک لغت نويس ديوان اي.ٽي. شماڻيءَ جو پورو نالو آنندرام ٽڏومل شماڻي هو."سندس والد ديوان ٽڏومل شماڻي سنڌي، انگريزي ۽ فارسي ٻولين جو ماهر هو ۽ انگريز عملدارن کي سنڌي ٻولي سيکاريندو هو. سندس پٽن ديوان آنندرام ۽ ڏيارام پڻ ساڳيو ڌنڌو اختيار ڪيو ۽ ان مان چڱو پيسو ڪمايو. هنن پنهنجي پريس"ايجوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني" قائم ڪئي، جتان اسڪولن ۽ ڪاليجن جا ڪتاب شايع ڪندا هئا".[12] هن صاحب جون لکيل ٻه ڊڪشنريون، "سنڌي – انگريزي ڊڪشنري" ۽ "انگريزي – سنڌي ڊڪشنري" ٻه سنڌ ۾ گهڻو مشهور ٿيون. ديوان آنندرام، پنهنجي والد وانگر سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ انگريز عملدارن ۽ ملٽري آفيسرن کي سنڌي ٻولي سيکاريندو هو. ميجر جنرل ايچ.اي. ڪئنبن هو، جنهن فارسي، بلوچي، هندي ۽ پشتو ٻوليون، ديوان آنندرام کان سکيون هيون. مسز لارينس، جيڪا سنڌ جي ڪمشنر، سر هينري لارينس جي گهر واري هئي ۽ ٻيا يورپين آفيسر ديوان کان سنڌي ۽ ٻيون ٻوليون سکيا. ٻوليون سيکارڻ جو ڪم ديوان صاحب 1897ع کان شروع ڪيو، جو برصغير جي ورهاڱي تائين جاري رکيائين".[13] آفيسرن جي امتحاني تياري لاءِ 1906ع ۾ منشي آر.اي. آنندرام جو "دي سنڌي انسٽرڪٽر" (The Sindhi Instructor) شايع ٿيو. جيڪو پوءِ سنڌي ادبي بورڊ مان لڳاتار شايع ٿيندو رهيو.

سنڌ سول لسٽ ۾ ٻوليءَ جي امتحان جي نشاندهي

سنڌ جي ڪمشنر آفيس مان ٽي ماهي "سنڌ سول لسٽ" 1867ع کان شايع ٿيڻ شروع ٿي. 1873ع کان، ان سرڪاري ڪتاب کي ٻن مهينن ۾ شايع ڪيو ويندو هو. ان ۾ سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ آفيسرن ۽ هيٺين ملازمن جا نالا جاري ڪيا ويندا هئا. اهي آفيسر ۽ ٻيا ملازم، جيڪي نوان مقرر ٿيندا هئا، يا بدلي ٿيندا هئا يا وري سندن ترقي ٿيندي هئي، انهن جا نالا ۽ عهدا "سنڌ سول لسٽ" ۾ جاري ڪيا ويندا هئا. سنڌ سول لسٽ جي خاص خوبي اها هئي

ته ان ۾ اڻ ڪالم هئا، جن مان پهرين ۾ گريڊ ۽ عمدي جو نالو، ٻيو خاص هو ته سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪيو اٿس يا نه. ٽئين خاني ۾ نالو ۽ ڪاتي جو نالو، چوٿين ۾ موجوده گريڊ ۾ مقرري، پنجين خاني ۾ ترقيءَ جي تاريخ ۽ سال ڏنل هو. ڇهين ۾ سنڌ ۾ مقرري جي تاريخ ۽ ٻه ٻيا خانا هوندا هئا. سول لسٽ جا 30 کن ڪتابڙا سنڌ آرڪائيوز لائبريريءَ ڪراچيءَ ۾ موجود آهن. سنڌ سول لسٽ جي آڌار تي سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ ملازمن جي اهڙي لسٽ هن وقت به ٺاهي سگهجي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ جو پڌرنامو

توڙي جو 1853ع کان پوءِ به سنڌي ميڊيم تعليم ۽ آفيسن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال جي باوجود، آفيسن ۾ فارسيءَ جو استعمال به عام ۽ جام هوندو هو. سرڪاري پڌرناما سنڌي ۽ فارسي زبانن ۾ ڪڏهن الڳ ته ڪڏهن گڏيل جاري ٿيندا هئا. اعليٰ سطح جي عملدارن ۽ سندن نائبن کي سنڌي لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ مهارت ڪانه هئي ۽ فارسي جو اجا به ٻول بالا هو. ٻئي طرف بمبئي سرڪار جو سنڌ حڪومت تي زور هو ته هر حال ۾ فارسيءَ کي ختم ڪري سنڌي ٻوليءَ ۽ لکت کي رائج ڪيو وڃي. ٽئين طرف، غير سرڪاري سطح تي ڪاروباري دنيا ۾ پڻ فارسي ڪانسواءِ گذارو ڪونه هو. انهن سڀني مسئلن کي ڌسندي، سرڪار فيصلو ڪيو ته ملڪ ۾ هر سطح تي سنڌي ٻوليءَ کي نافذ ڪجي. سنڌ جي ڪمشنر، سر بارٽل فريئر انهن مونجهارن کي ڌسندي سنڌ جي ٽن ڪليڪٽرين (ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور)، ڪئپٽن پوليس، پوسٽ ماسٽر، ڊپٽي ڪليڪٽر ٿرپارڪر جي نالي تي خط نمبر 1857ع جو 123، تاريخ 29 آگسٽ 1857ع تي هڪ سرڪيولر انگريز ٻوليءَ ۾ جاري ڪيو، جنهن سان سندس صحي سان گڏ هڪ سنڌي پڌرنامو به لڳل هو. سندس سرڪيولر ۾ ڄاڻايل هو ته "سڀني ڪاتن جي عملدارن، ڪليڪٽرن، مئجسٽريٽن ۽ پوليس جي ڪئپٽن ۽ ڊپٽي ڪليڪٽرن کي اڳ ۾ هدايت ڪئي وئي هئي ته سندس ڄاڻ خاطر، پنهنجي آفيسرن جي سنڌي ٻوليءَ بابت ڄاڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي امتحان جي باري ۾ معلومات

موڪلي ڏين. مون لاءِ اعزاز آهي تہ توهان ڪي وڏيڪ هدايت ڏيان تہ مستقبل ۾ فارسيءَ ۾ لکيل درخواستون قبول نہ ڪيون وينديون. اگر فارسيءَ ۾ لکڻ جو لاچار هجي تہ پوءِ بہ سنڌيءَ ۾ان جو لفظ بہ لفظ ترجمو ڏيڻ ضروري هوندو".[14] سنڌيءَ ڪانسواءِ ٻي ڪنهن بہ درخواست ڪي نہ ٻڌڻ جو چِتاءُ ڏنو ويو. پڌر نامي ۾ ڄاڻايو ويو تہ:

ڪَمِشَنر صاحَبِ بهادر سِنڌُ جي دَربار مَنجهان سَيِنَي مَاڻهن چَڱن ۽ مَڻَنَ رَهندَڙَن سڌ جيڪي سُڌ ٿي ڏِجي تَہ ڪيتَرا عَرضَدار عَرِيضِي پهچي نَهاوُلَهَڻ لاءِ حُضُور ڏانہ ٿَا مُوڪَلين تِن مَنجهان ڪي فاَرسي ۾ ڪي سِنڌي ۾ ٿَا لِکَن اُهَا ڳَال نَا مُوچَاري آهي. تنهنڪري جِهِ ڪِنهنڪي عَريضي وَاسطي ٿيڻ نِهاوجي حُضُور ڪَمِشَنر صَاحَبِ بهادر سِنڌ جي دَربار مَنجهہ عرضَ رَکڻي هُجي تَہ سِنڌي وَائي ۽ عَربي اکَرِن ۾ لِکي مُوڪَلي جيڪَڏهي کهِ سَبَبَ ڪانَ فاَرسي عَريضي لَکڻَ ضَرور ڄَاڻي تَہ اُن فاَرسي عَريضي سَاڻ تَرجمو سِنڌي ۾ پڻَ ڪَرِي مُوڪَلي تَہ ٻُڌَڻ ۾ اِيندي بس تاريخ 29 مهينو آگسٽ سن 1857".[15]

پڌرنامو

ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي دربار منجهان سڀني ماڻهن جيڪي

منجهه رهندڙن سنڌ جي ملڪ سنڌ ۾ ڏجي

ته ڪيترا عهديدار عرضيون ڀيجي نهار لکن ٿا حضور ڏانهن ناموڪلين

تن منجهان ڪي فارسي ۾ ڪي سنڌي ۾ ٿا لکن اها ڳالهه نامو جاري ٿي

تنهن ڪري هن مهه ڪنهن کي عرضي واسطي ٽپڻ تنهن ڏي حضور ڪمشنر

صاحب بهادر سنڌ جي دربار منجهه عرض ڪرڻي هجي ته سنڌي ٻولي

عربي اکرن ۾ لکي موڪلي جنهن ڪي هي ڪرڻ سبب ڪان فارسي عرضي

لکي هندا تن فارسي عرضي ساڻ ترجمو سنڌي ۾ ٻي

ضرور موڪلي ته ٻين مان سندي جن تاريخ ٢٩ مهيني آگسٽ ١٨٥١

H. B. E. Frere
Commissioner in Sinde

سنڌي ٻوليءَ ۾ درخواستن جي اهميت

انگريزن جي دؤر کان اڳ، سنڌي ماڻهو پنهنجون درخواستون فارسيءَ ۾ لکندا هئا. ڪين فارسيدانن منشين جي خوشامد ڪرڻي پوندي هئي. جڏهن انگريز آيا تہ هنن بہ شروع ۾ فارسيءَ ۾ ڪم هلايو. فارسي ۾ لکيل درخواستون جڏهن منشي ڪين انگريزي ۾ ترجمو ڪري ڏيندا هئا تہ اصل متن ئي تبديل ٿي ويندو هو. انصاف جي اميد ئي ڪا نہ هوندي هئي. اهڙي طرح جڏهن انگريزن لاءِ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان لازمي ڪيو ويو تہ ڪين خصوصي طور تي سنڌي ۾ لکيل درخواست لکڻ ۽ پڙهڻ جي سکيا ڏني ويندي هئي. سنڌي ٻولي، سرڪاري ۽ دفتري ڪارج سان گڏوگڏ عوامي امنگن جي ترجمان ٿي پئي. سنڌي ماڻهو پنهنجا ڏک ۽ پريشانيون سنڌي ٻوليءَ ۾ لکي موڪليندا هئا.

جڏهن سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجو ڏنو ويو ۽ ماڻهن سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ ۽ پڙهڻ شروع ڪيو تہ پنهنجن عريضن ۽ درخواستن کي بالاعملدارن اڳيان سنڌي ٻوليءَ ۾ لکي پيش ڪرڻ لڳا ۽ سندن درخواستن جو جواب بہ سنڌيءَ ۾ لکيل ملندو هو. عام ماڻهن جي سهولت خاطر سرڪاري سطح تي سندن سمجهہ خاطر هر قسم جي دفتر، جهڙوڪ عدالت، روينيو، پوليس، تعليم، آبپاشي، ڪسٽم، ميونسپل، صحت، ريلوي، ٽپال، ڪوآپريٽو سوسائٽيون ۽ ٻين کاتن ۾ ايندڙ عرضدارن سان عملدار هر حال ۾ سنڌي ۾ ڳالهہ ٻولهہ ڪندا هئا ۽ سندن داد رسي ڪندا هئا. هتي 1878ع جي درخواست جو عڪس رکجي ٿو، جنهن ۾ مخدوم ميان عبدالله ولهاري وينل ڳوٺ پنهنجي متصل ڳوٺ سيد غلام نبي شاهہ، تعلقو عمر ڪوٽ، پنهنجي زمين جي مسئلي جي سلسلي ۾ عمر ڪوٽ جي مختيارڪار کي شڪايت پيش ڪري رهيو آهي:

عرض

جناب وڏي شان وڏي مان مختيارڪار صاحب تعلقي عمرڪوٽ جي

دعاگو محمد وهاب ولد ... ولهاري وينل ڳوٺ ڀرسان ڳوٺ سيد علي شاهه جي تعلقي

عرض ٿو ڪري ته ... ته موں هن عرضي حضور جن کي لاءِ

درياهه زمين ٽن جي تڪرار جي فيصلي ڪرڻ بابت روبرو ڏني هئي ته مونجي زمين ۾ سيمڙ

منگو ... جو ... حد ۾ دخل ڪري قبضي ۾ ٿا آڻين تنهن ... عرضي جنهن

درياهه لاءِ جي خدمتم حضور جن موڪلي ته سرزمين 2 ورڇ جي تڪرار واري

زمين تي ٻنهي طرفن کي گهرائي روبرو فيصلو ڪجو — جنهن

درياهه لاءِ ... آيا آهين ... عرض ٿا ڪريون — ترجمو

جنابِ درياهه جي ... مون عرضي ... ست روز اڳي واقفي ڏيڻ

فرمائينده ... سرزمين جي تي شاهدن سميت اچي حاضر ٿيندس ... توڙي

مدعا عليهم کي ... ته ان زمين ۾ درياهه ... اڳي ... ڪن

جنهن طرفين جي تڪرار جو فيصلو ... تنهن ... جي ... لکي

... منع ڪري — ۽ سرزمين تي هلڻ ... درياهه جي

... ڪري ... ڪري سرزمين تي تشريف آڻي ... فرمائيندا

۽ اتي ... درياهه ... ته دعاگو کي ... ملي سگهندو ته ڪري هي

درخواست خدمت ۾ پيش ٿو ڪريان واڌو دعا ... فيبروري ١٨٥٨

صحيح محمد ...

پوليس ٿاڻي ۾ منشيءَ جو ڪردار اهم هوندو هو. جيڪو هو سنڌي زبان ۾ ڪيس تيار ڪرڻ جو پهريون ڪم سرانجام ڏيندو هو. ان دور جا منشي خوشخط هوندا هئا. هتي 1916ع ۾ سرڪار کي لکيل فرياد جو نمونو ڏجي ٿو:

سرڪاري عمارتن ۽ دفترن جا سنڌيءَ ۾ نالا

سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻهريون دفعو، واضح طور تي دفترن جا نالا، عملدارن جا نالا، عمارتن جا نالا سنڌي ٻوليءَ ۾ لکجڻ لڳا. هر دفتر، ريلوي اسٽيشن وغيره تي وڏن اکرن سان سنڌي ٻوليءَ ۾ نالا درج ڪيا ويندا هئا. اهي اڄ به ڪيترن ئي جاين تي موجود آهن، پر هاڻي انهن مان گهڻن کي صرف اردو ۽ انگريزي ۾ لکڻ جو رواج ٿيو آهي.1855ع ۾ نوشهري شهر ۾ هڪ سرڪاري

اسڪول لاءِ مڪتب کوليو ويو. ان جي سرڪاري تختي، سنڌي عبارت هن ريت لکي وئي:

”هي مڪتب خانو سرڪار صاحبان عاليشان بهادر واسطي پڙهڻ ۽ تربيت حاصل ڪرڻ رعيت و عام جي منجهه شهر نوشهره تعلقہ ساهتي، جوڙايو آهي، جيڪو خواهش علم سکڻ جي ڪري اچي پڙهي جو فيض عام آهي. 1855ع“

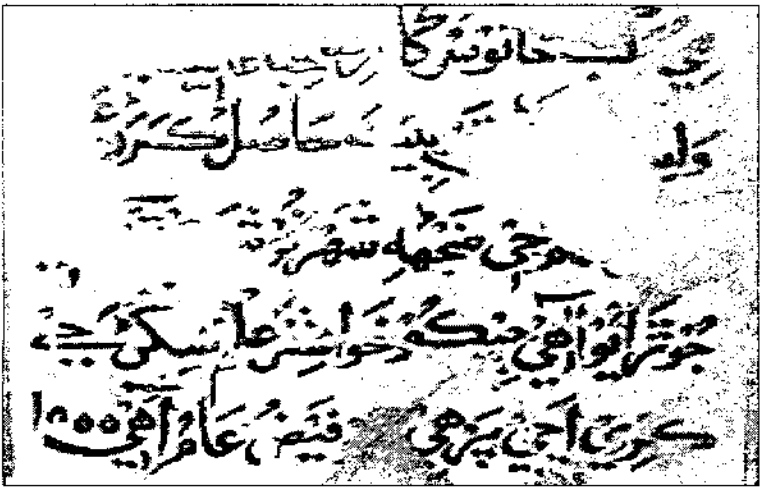

هن دؤر ۾ سرڪاري طور ٽپال، ريلوي ۽ روڊن جي ڪري آمد رفت جو سولت پيدا ٿي. ٻئي طرف اخبارون، رسالا، ڪتاب، خط، سرڪاري ڊاڪ ۽ ٻيو مواد ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچڻ لڳو. ڪراچي ۾ شايع ٿيندڙ مواد جيڪب آباد آسانيءَ سان پهچي رهيو هو ته ٿر پارڪر ۾ شايع ٿيندڙ آسانيءَ سان ڪراچي ۽ حيدرآباد پهچي رهيو هو. وڪري لاءِ پڻ دڪاندار ڪتاب ٽپال رستي گهرائيندا هئا. ان حساب سان ڪتابن جي وڪري ۾ تمام گهڻي تيزي آئي. روڊن، رستن ۽ ٽپال گهرن تي نالا سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيا ويندا هئا. ريلوي جو شعبو، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي به گهرو اثر ڇڏيو. شاگردن لاءِ وڏن شهرن ۾ تعليم جي آساني ٿي، اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن جي اشاعت ٻين شهرن تائين آسانيءَ سان پهچڻ لڳي. علمي ۽ ادبي گڏجاڻين ۾ تيزي آئي. ريلن جي اچڻ

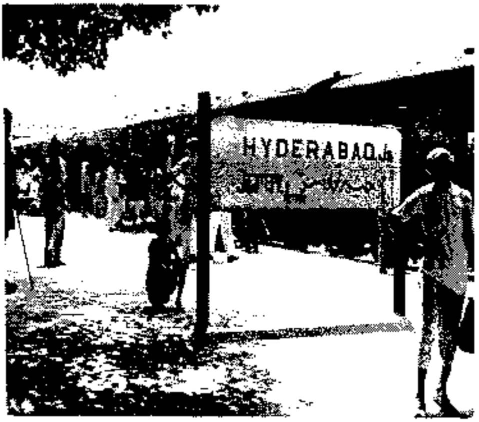

وچڻ جو وقت بہ سنڌي ۾ لکيو ويندو هو ۽ هاڻي بہ سنڌ جي ننڍين اسٽيشنن تي اهڙو شيڊيول سنڌي ۾ بورڊن تي لڳل هوندو آهي. ريلوي جي ملازمن جي ڪالونين ۾ الڳ سنڌي ميڊيم اسڪول قائم ٿيا. ريلوي اسٽيشنن تي صرف سنڌي زبان ۾ نالا لکيل هوندا هئا. ريلوي ٽڪيٽ تي اسٽيشن، ڪرائي جي قيمت بہ سنڌي ۽ انگريزيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل هوندي هئي. ريلوي اندر مسافرن جي هدايت لاءِ پيغام سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل هوندا هئا. اهڙي طرح روڊن ۽ رستن تي بہ سنڌي ٻولي ۾ شهرن جا نالا لکيا ويا، پر ٽريفڪ جا نشان ۽ ڪلو ميٽرن جي نشاندهيءَ لاءِ انگ اکر ۽ آبادين جا نالا بہ سنڌي ۾ لکيا ويا.

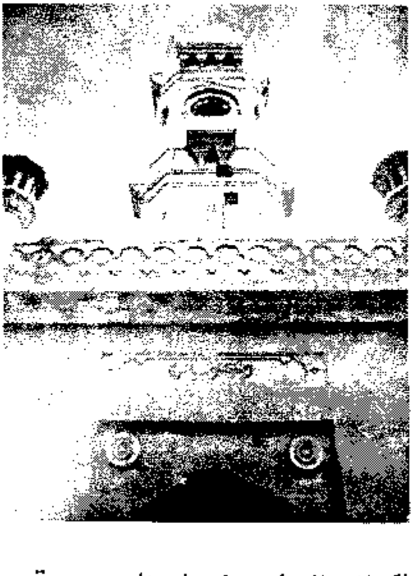

وڏن شهرن ۾ ٽاور، گهڙيال، يادگار ۽ برج نمڻ لڳا، انهن عمارتن جي مٿان انگريزيءَ سان گڏوگڏ سنڌي ٻوليءَ ۾ نالا لکڻ شروع ڪيو ويو. سکر، جيڪب آباد، ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ اهڙا ڪيترائي مثال موجود آهن. جيڪب آباد ۾ وڪٽوريا برج لکيل آهي.

اڳ ۾ انگريز عملدار سرڪاري رونمائي واريون تختيون صرف انگريزي ۾ لکرائي افتتاح ڪندا هئا، پر سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري نفاذ کان پوءِ

سنڌيءَ ۾ لکجڻ شروع ٿيا. اهڙن نموني رودن جا نالا پڻ سنڌي ۾ لکجڻ لڳا. شڪارپور ۾ سنڌ جي ڪمشنر، سر ميري ويدر، پنهنجي ڪمشنري جي دؤر ۾ شڪارپور شهر ۾ پويلين باغ جو بنياد وڌو هو. جنهن جي رونمائي واري تختي تي انگريزي ۽ سنڌي ٻوليون استعمال ٿيل آهن:

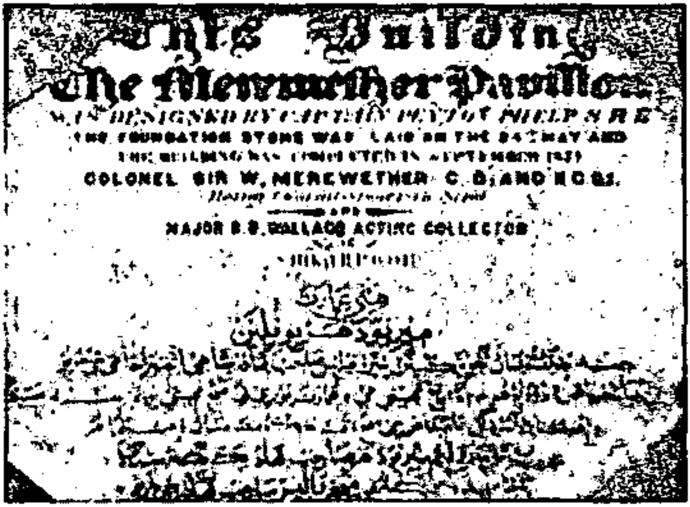

سرڪاري تختين کان علاوه، خانگي جاين تي عمارت جا نالا به سنڌيءَ ۾ لکجڻ لڳا تہ مذهبي جاين، گهريلو جڳهن ۽ دڪانن تي به سنڌي ٻوليءَ ۾ تختيون لڳڻ شروع ٿيون. ان قسم جا ڪيترائي مثال، سڄي سنڌ جي دڪانن، گهرن، اوطاقن، اوتارن، اسپتالن، مندرن، مسجدن وغيره تي اڄ به موجود آهن. هتي هڪ مثال مشهور پوڄ شري جوڳ ماتا جي مندر جي تختيءَ

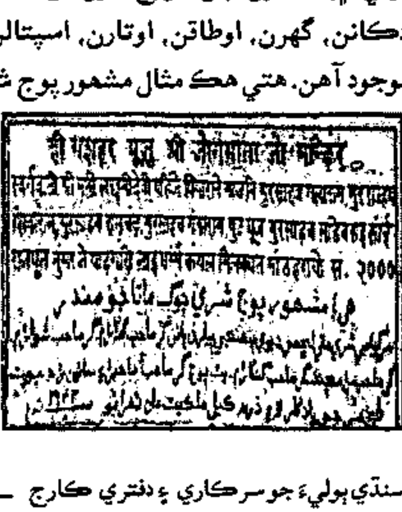

جو ڏجي ٿو. جنهن تي 1943ع سن لکيل آهي. مشهور آغا خان گهراڻو، جيڪو اسماعيلي فرقي جو روحاني پيشوا آهي، انهن جو تعلق جهرڪن سان به رهيو آهي. سندن گهر جي تختي جو سال 1853ع جو لکيل آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ سرڪاري ۽ غير سرڪاري آگاهيءَ جا اشتهار

سرڪار طرفان بيمارين، اڳهاين، تباهين وغيره جي سلسلي ۾ جيڪي اپاءَ ڪنيا ويندا هئا، انهن کي ڪتابي صورت ۾ آڻي عوام تائين پهچايو ويندو هو، جيڪي مواد ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو ويندو هو، ان کي مارڪيٽ ۾ کپايو ويندو هو. هارين، زميندارن ۽ عملدارن جي آگاهيءَ لاءِ ڪتاب، رسالا ۽ آگاهي لٽريچر شايع ڪيا ويندا هئا ۽ جيڪي پاليسيون يا جنسن جا اگهه وغيره هوندا هئا. پليگ وارن ڏينهن ۾ عوامي آگاهي ۽ احتياط جي سلسلي ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ اشتهار شايع ڪيا ويندا هئا. سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري درجي ۽ تعليم جي عام ٿيڻ سان، عام ماڻهو پنهنجا ۽ پنهنجي

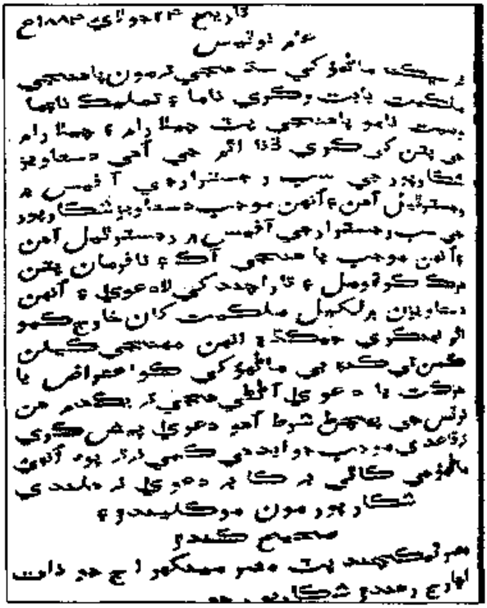
عام نوٽيس

خاندان جا فيصلا سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪرڻ لڳا. مثال طور ملڪيتن جي مالڪي، حق ۽ واسطا، ملڪيتن مان بي دخل ڪرڻ وغيره. هتي 1884ع جو هڪ عام اطلاع ڏجي ٿو، جنهن ۾ هڪ پيءَ پنهنجي پٽ کي ملڪيت مان بي دخل ڪرڻ جو اطلاع ڏئي ٿو.

هتي 1877ع جو هڪ مثال ڏجي ٿو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪمشنر جي صحت متعلق تقرير ڪتابي صورت ۾ آڻي وڪي پئي وئي:

ڏيپٽي ڪمشنر صاحب بهادر کي هٿل نٿو ڪري -

ليمبڊرهر ٿوري ڪان ٿورو سرڪاري آفيسر جنهنجي خريد

ڪرڻ جوڳ مون عرصدار بهادر تي ڪيون ڏجي انهن آفيسر جي

قيمت في پنج روپيا پوندا ليڪي حساب ڪري ڪل

تعداد ١٢ مهڻن جي تي درمڪ تينڊرسان ٤٠ روپيا في

سيڪري تي امانت رکڻ لاءِ موڪلڻا گهرجن من واسطي

تہ جڏهن مقرر ڪيل مدت جي اندر حاضر ٿي قبوليت تي

صحيح ڪرڻ گهرجي تڏهين جيڪڏهن اهي ڪرڻ ۾

دير ڪندو يا گسايندو تہ امانت وارا پيسا ضبط ٿيندا -

درصورت نہ ملڻ قبول ڪرڻ جوڳين درخواستن جي گڏا

نيلام ڪيا ويندا يعني مٿي تاريخ ١٨ جولائي ١٨٨٣ تي

پرسيڪان گهٽ يا ڪندو واڪ قبول ڪرڻ لاءِ ڏيپٽي

ڪمشنر صاحب بهادر کي هٿل نٿو رکي -

R. I. CRAWFORD, Lieut.-Colonel,
Deputy Commissioner, Thar and Parkar.

سنڌ گورنمينٽ پريس، ڪراچي

انگريزن جي راڄ کان اڳ سنڌ پرنٽنگ پريسون ڪو نہ هيون . ڪتابن جي اشاعت ڪا نہ هئي. سنڌي الف-ب جي سرڪاري منظوريءَ سان اسڪول کوليا ويا. ڪتاب لکيا ويا، اخبارون، ۽ رسالا جاري ٿيا، ليٿوگرافڪ پرنٽنگ پريسون قائم ٿيون، جنهن سان سنڌي ڪتابن جي ڇپائڻ جو سلسلو شروع ٿيو. ان زماني جي ڪجهہ اوائلي پريسن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا :

1. گورنمينٽ پرنٽنگ پريس ڪمشنر آفيس، ڪراچي
2. سنڌ گزيٽ اينڊ ڪمرشل پرنٽنگ پريس.
3. مرڪنٽائيل پريس، الفنسٽن روڊ، ڪراچي.
4. فوڪس پريس، ڪيمبل روڊ، ڪراچي.
5. وڪٽوريا پريس، الفنسٽن روڊ، ڪراچي.
6. آرين ورنيڪيولر، ڪيمبل روڊ ڪراچي".[16]

گورنمينٽ پرنٽنگ پريس ڪمشنر آفيس، ڪراچيءَ ۾ 1848ع ۾ قائم ڪئي وئي، جيڪا اڄ بہ اتي ڪم ڪري رهي آهي. هن پريس جو انتظام ڪمشنر جي هٿ هيٺ هو. انهيءَ ڪري "ڪمشنر بهادر جو ڇاپخانو" جي نالي سان مشهور ٿيو. هن سرڪاري ڇاپخاني مان سنڌي زبان ۾ بہ سرڪاري ڪتاب، رپورٽون، اسٽامپ پيپر ۽ درسي ڪتاب شايع ٿيندا هئا. هن ڇاپخاني سان سنڌيءَ جا اوائلي ڪتاب، جهڙوڪ: ننديرام جو "باب نامو"، اڌرام جو "پهريون" ۽ "ٻيو ڪتاب"، پرڀداس آنندرام جو "ٽيون" ۽ "چوٿون ڪتاب" ۽ غلام نبي قريشي جو "ڀنيي زميندار جي ڳالهہ" وغيره ڇپيا.گورنمينٽ آف انڊيا، پنهنجي رياستن جي لاءِ جيڪي قاعدا قانون جوڙيندي هئي، اهي "انڊيا ائڪٽ" جي نالي سان منسوب ٿيندا هئا. اهي قاعدا قانون ملڪي نظام هلائڻ جي سلسلي ۾ هوندا هئا. ڪي ائڪٽ سڄي انڊيا لاءِ هوندا هئا تہ ڪي جدا جدا رياستن لاءِ خاص ڪري سنڌ پرڳڻي جي لاءِ جيڪي قاعدا قانون ٺهندا هئا، اهي گورنمينٽ پريس، ڪراچيءَ مان ڇپائي، سيني محڪمن کي موڪليا ويندا هئا.

سنڌي ٽائيپ رائيٽر

ٽائيپ رائيٽر اصل ۾ هڪ اهڙي مشين يا ڪَلَ آهي، جنهن ۾ بٽڻ (keys) لڳل هوندا آهن ۽ اکر جي علامت (characters) جي وسيلي سان ڪاغذ تي ڇپجي وڃن ٿا. هٿ سان لکيل خط پڙهڻ ۾ مشڪل پيش اچڻ ڪري دفترن ۾ ٽائيپ رائيٽنگ سسٽم، ٽائيپ رائٽر جي استعمال سان مروج ٿيو، جنهن سان نہ رڳو لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ آساني ٿي پر ان خط يا لکت جا نقل تيار ڪرڻ بہ آسان ٿي پيا. اصل ۾ ٽائيپ رائيٽر ارڙهين صديءَ جي ايجاد آهي.

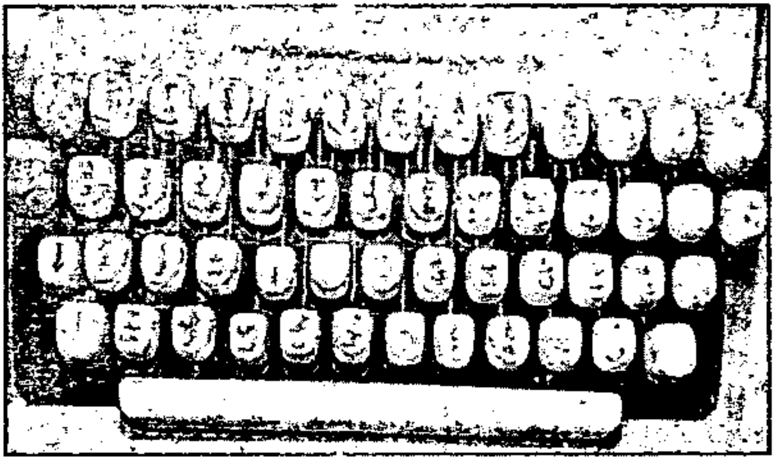

سنڌي ٻوليءَ ۾ انگريز عملدارن 1853ع کان سرڪاري لکپڙهہ جو آغاز ڪيو ۽ 1855ع ڌاري سنڌي ۾ ٽائيپ مشين اچي وئي. ٽائيپ رائيٽر سان سرڪاري ڪمن ۾ آساني ٿي پئي، ڇپرائين، هٿ سان لکيل چارٽ، پڌرناما، نوٽيس ۽ اشتهار عام ڪيا ويندا هئا، پر ٽائيپ رائيٽر جي سنڌي ٻوليءَ ۾ اچڻ کان پوءِ سرڪار سڀ شيون ٽائيپ ڪري عام ڪندي هئي. سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس ۾ سنڌي ٽائيپ رائٽر موجود هوندو هو. جيڪي مواد سنڌي ترانسليٽر ترجمو ڪندو هو، ان کي ٽائيپ رائٽر سان ڪمپوز ڪيو ويندو هو.

سرڪاري ڪاروبار کان علاوه، ڪتابن جي اشاعت ڪتابت جي بجاءِ ٽائيپ تي اچڻ لڳي. سنڌ ۾ سڀ کان اول 1857ع ۾ ادبي ڪتاب ٽائيپ

ٿيل شايع ٿيل آهن، پر انهن مان اڪثر لنڊن مان شايع ٿيل آهن. لنڊن مان ارنيسٽ ٽرمپ"سنڌي ريڊنگ بوڪ"، 1858ع ۾، ٽائيپ ۾ شايع ڪرايو. 1863ع ۾ لنڊن مان "سسئي پنهونءَ" جو قصو ٽائيپ ۾ ڇپيو. جرمنيءَ جي لپزگ شهر مان 1866ع ۾ ارنيسٽ ٽرومپ "شاهه جو رسالو" ٽائيپ ۾ شايع ڪرايو. ٽائيپ رائيٽر جي ڪمرشل ٿيڻ جي ابتدا 1874 ۾ ٿي .ان بعد مختلف خانگي ادارن لاءِ ٽائيپ رائيٽر استعمال ڪيا ويا. انهن ما اڄ بہ سنڌالاجي ڪان ويندي مختلف ماڻهن جي گهرن ۾ اهي سانڍيل آهن.

آفيسن ۾ شارٽ هينڊ

شارٽ هينڊ کي سنڌي ۾"اڏ اکري"يا "فن مختصر نويسي" بہ چيو ويندو آهي. هيءَ لاڪنائن يا ماترائن (حرڪات) کان بغير تحرير هوندي آهي. هن قسم جي لکڻيءَ کي (Stenography) چيو ويندو آهي جيڪو يوناني ٻوليءَ جي ٻن لفظن مان نڪتل آهي: اسٽينوس(Stenos) جنهن جي معني آهي سوڙهو يا مختصر ۽ گرافين (graphein) جنهن جي معني آهي لکڻ. شارٽ هينڊ رائٽنگ، اڪثر آفيسن ۾ وڏا آفيسر، ڪلارڪن کي ڊڪٽيشن ڏئي لکرائيندا آهن، جيئن وقت بچائي سگهجي. اڳي جتي آفيسن ۾ آفيسر انگريزي ۾ شارٽ هينڊ جو استعمال ڪندا هئا، اتي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڊڪٽيشن ڏيڻ لاءِ پڻ سنڌي شارٽ هينڊ جو استعمال ڪيو ويندو هو. ان سلسلي ۾ شارٽ هينڊ جا سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪلاس ٿيندا هئا، بلڪ سرڪاري سطح تي ڪتاب بہ شايع ڪيا. هتي انگريزن جي دؤر جي ڪمشنر آفيس جي ڪلارڪ بصرمل جوهرمل ماڻڪلاڻيءَ جو سنڌي

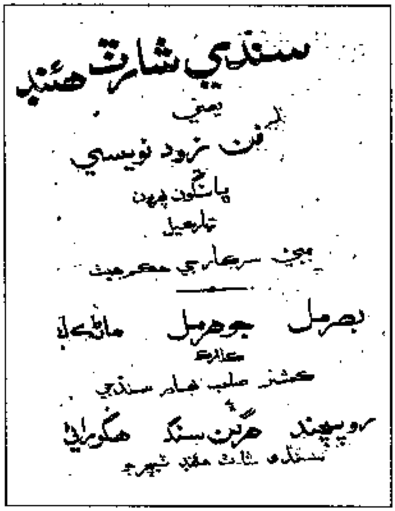
سنڌي شارٽ هينڊ
يعني
فن زود نويسي
بصرمل جوهرمل ماڻڪلاڻي
ڪلارڪ
ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي

شارٽ هينڊ جي سکيا بابت ڪتاب جو عڪس رکجي ٿو. سنڌيءَ ۾ شارٽ هينڊ بابت عنايت عباسيءَ جا لکيل ڪتاب ملن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ لاءِ انگريز مترجم

هر دفتر ۾ ڪجهه انتظامي عهدا هوندا آهن، جن جا ڪم ڪار ۽ ذميواريون پڻ مقرر ٿيل هونديون آهن. مثال طور ڪجهه عهدا انتظامي معاملا، ڪجهه مالياتي معاملا ڪار ونهوار وغيره هوندا آهن. برطانوي راڄ ۾، 1847ع کان 1936ع تائين سنڌ جو انتظامي سربراه ڪمشنر هلائيندو هو، جڏهن ته ضلعي سطح تي ڪليڪٽر هوندا هئا. سنڌ جي ڪمشنر کي معاونت لاءِ مختلف اسسٽنٽ ڪمشنر هوندا هئا، جن مان ڪي جاگيرن کي، ڪي تعليم ۽ ڪي ٻين اهم معاملن تي ڪم ڪندا هئا. پر انهن ۾ هڪ خاص عهدو "ٽرانسليٽر ٽو گورنمينٽ" جو هوندو هو، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي چارج رکندڙ اسسٽنٽ ڪمشنر جي حوالي هوندو هو. هنن ترجمانن جو ڪم اهو هوندو هو ته هو برطانيا، ايسٽ انڊيا ڪمپني يا بمبئي پريزيڊينسيءَ مان آيل سرڪاري پاليسيون، نوٽيس، اشتهار ۽ قانون وغيره سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪندا هئا. ان کان علاوه، سنڌ جي مختلف آفيسن ۾ جاري ٿيندڙ پڌرنامن ۽ اشتهارن کي سولي سنڌيءَ ۾ لکڻ جو ڪم به هنن مترجمن جو هوندو هو. سنڌ ۾ ڪيترائي اهڙا اسسٽنٽ ڪمشنر آيا، جن کي سنڌي ٻوليءَ جي ڪري سنڌي ٻوليءَ جي مترجم جي چارج به هوندي هئي. انهن سڀني جا نالا هٿ ڪرڻ ممڪن نه آهي، پر انهن مان ڪجهه ترجمي نگارن ۾ هيٺيان نالا اهم آهن:

1. بي.ايڇ. ايلس (1855ع)
2. ميجر گولڊ سمڊ (1856ع)
3. رونالڊ رابرٽ ويلس (1871ع)
4. واس ٽنڊل اسپينسر (1874ع)
5. وليم فاڪسٽن (1876ع)
6. جان ليوس جينڪسن (1878ع)

7. ايڊرور چارلس.ڪي. اوليونٽ (1880)
8. جان پالن
9. جيمز ڪريز
10. ايس. ڊبيلو. ايچرلي
11. جي. ڊي ڊبليو ميڪنزي
12. چارلس بلائٽ ڪرچلي
13. مسٽر ڊبليو. ايف. هڊسن
14. ايس. ايچ. ڪورنٽن
15. آءِ.ايچ. ٽانٽن
16. اي.سي. گرين (1923ع)
17. مسٽر اي. پي. لي مسيٽر ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

سنڌي ٻوليءَ جا ڪي مقامي مترجم

جيئن تہ هر عملدار کي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪرڻ ضروري هوندو هو. ان ڪري بهترين سنڌي ڄاڻيندڙ انگريز توڙي مقامي سنڌيءَ کي سرڪاري طور تي مترجم جو عهدو ڏنو ويندو هو. اڻويهين صديءَ جي سنڌي مترجمن ۾ ڪي مکاني هي هئا:

1. منشي ننديرام ميراڻي
2. منشي اڏارام ٿانورداس
3. منشي ميران محمد شاهہ
4. قاضي غلام علي
5. منشي غلام حسين قريشي
6. راءِ بهادر ديوان ڪوڙومل
7. مرزا صادق علي بيگ
8. نولراءِ شوقيرام آڏواڻي
9. تارا چند شوقيرام
10. ٽي.ايس ٿڏاڻي

ان کان علاوه، سنڌ آفيشل گزيٽ جا مڪمل سنڌي ايڊيشن به شايع ٿيندا هئا، جن ۾ خاص طور تي قانونن ۽ قاعدن جا ترجما شايع ٿيندا هئا، اهي ترجما، سرڪار جا انگريز مترجم ڪندا هئا.

عوامي دربار يا ڪچهريءَ جا بندوبست

ڪمشنر سنڌ جي آفيس يا ڪو ڪليڪٽر، عام ماڻهن جا مسئلا ڄاڻڻ يا سرڪاري ڪارگردگي ڏيکارڻ خاطر عوامي دربار جو بندو بست ڪندا هئا. اهڙا بندوبست بمبئيءَ جي ڪمشنر لاءِ به رکيا ويندا هئا.

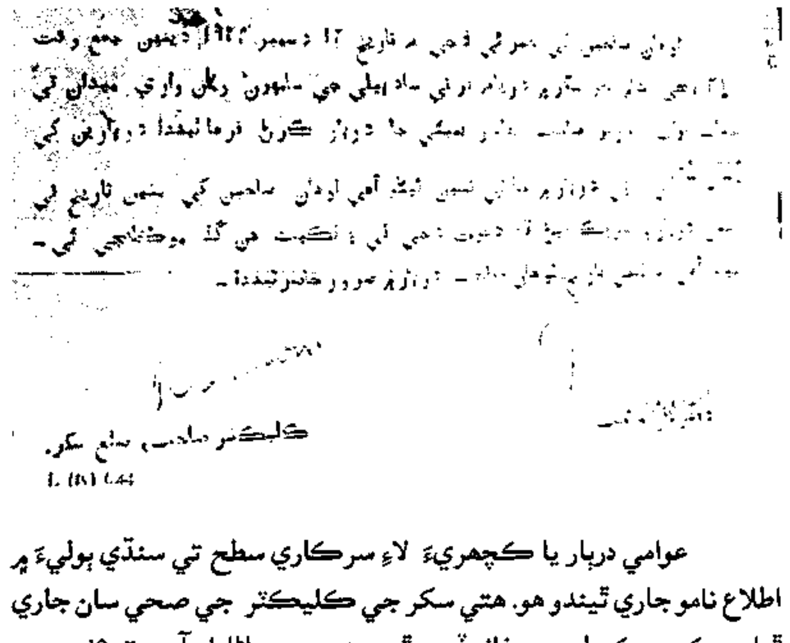
ڪليڪٽر صاحب، ضلع سکر.
L (B) 644

عوامي دربار يا ڪچهريءَ لاءِ سرڪاري سطح تي سنڌي ٻوليءَ ۾ اطلاع نامو جاري ٿيندو هو. هتي سکر جي ڪليڪٽر جي صحيح سان جاري ٿيل هڪ سرڪيولر جو مثال ڏجي ٿو، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته 12 ڊسمبر 1924ع تي گورنر صاحب بهادر، بمبئي پريزيڊينسي، سکر ۾ درياهه پر تي ساڌ ٻيلي جي سامهون عوامي دربار لڳائيندا، ان ۾ شريڪ ٿيڻ جي ڪوٺ ڏنل آهي.

آفرين ناما ۽ تعريف ناما (Letter of Appreciation)

آفرين ناما ۽ تعريف ناما، انگريز سرڪار پنهنجي وفادارن کي ڏيندي هئي، جيڪي سندن خلاف بغاوت نه ڪندا هئا ۽ مشڪل وقتن ۾

ڪم ايندا هئا. اهڙا سرٽيفڪيٽ گورنر بمبئي، ڪمشنر سنڌ ۽ ضلعي ڪليڪٽر جي صحيح سان جاري ٿيندا هئا. جيڪي سنڌي ۽ انگريزي ٻولين ۾ لکيل هوندا هئا. آفرين ناما، پوليٽيڪل کاتي جي منظوري ۽ سفارش تي جاري ٿيندا هئا، پر پوليس کاتو، تعليم کاتو وغيره به پنهنجي پنهنجي حساب سان آفرين ناما جاري ڪندا هئا. ان دؤر ۾ آفرين نامو ملڻ اعزاز جي ڳالهه هوندو هو. هتي اسان گولاڻي فيمليءَ کي مليل آفرين نامن جا ڪجهه مثال ڏينداسين:

گولاڻي ڪٽنب، 19 صديءَ کان شڪارپور جو انتهائي شاهوڪار ۽ زميندار خاندان هو، جنهن هميشه انگريز عملدارن جو ساٿ ڏنو. سرڪاري معاملن ۾ سندن مدد ڪئي. واڌرا گولاڻي (1861ـ1931ع)، گولاڻي ڪٽنب ۾ واپاري هو. 1918ع ۾ سندس وڏي پٽ سوڀراج گولاڻي (1885ـ1978ع)، ڪٽنب جي گادي سنڀالي، جنهن جون ڏڳهڙي، جمڙائو ڪاڇيلو ٽنڊو جان محمد، رتن آباد،روشن آباد ۽ خيرپور ۾ جاگيرون هيون. هي ڪٽنب 1947ع ۾ هندستان لڏي ويو. سنڌ ۾ انگريزن سان وفاداريءَ جي ڪري هن ڪٽنب کي سرڪار طرفان لقب ۽ ڪيترائي آفرين ناما مليا".[17] انهن جو تفصيل هن ريت آهي: 25 جنوري 1923ع تي نوابشاهه جي ڪليڪٽر طرفان سيٺ خوشحالداس کي واهن جي کوٽائي جي مدد جي سلسلي ۾ ڏنل آفرين نامو:

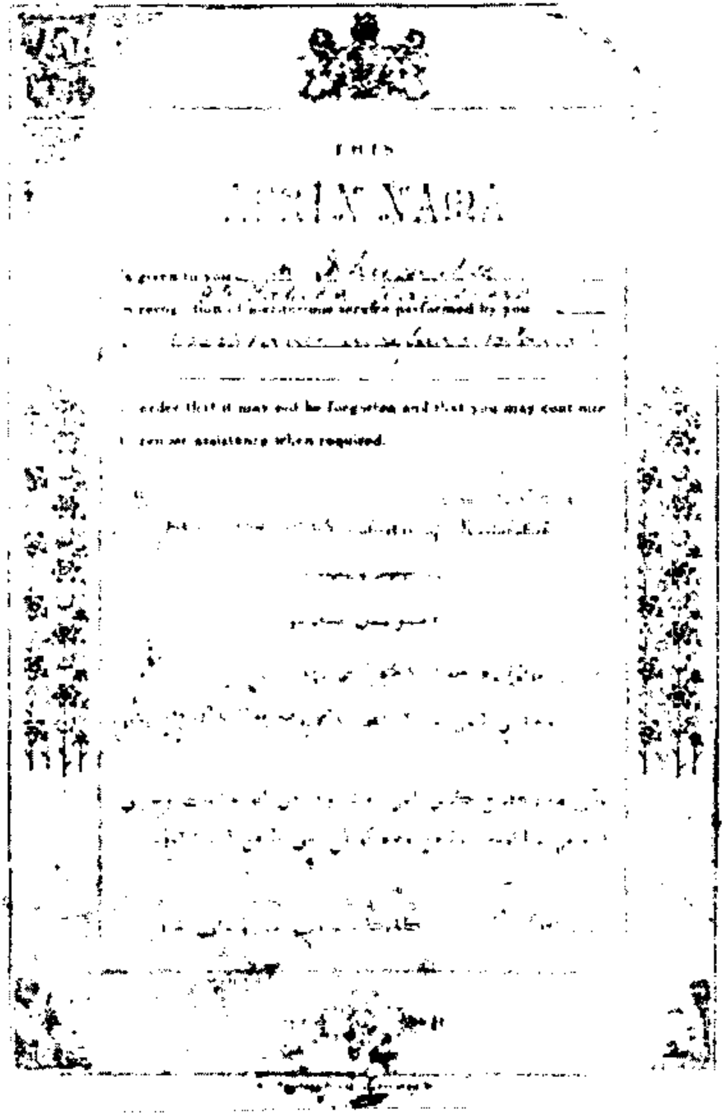
THIS

is given to you

in recognition of meritorious service performed by you

in order that it may not be forgotten and that you may continue

to render assistance when required.

سنڌ جي ڪمشنر سر والٽر فرينڪ هڊسن طرفان سيٺ پريداس گولاٽيءَ کي ڪمشنر جي دربار ۾ دعوتنامو، بتاريخ 13 جولاءِ 1927ع

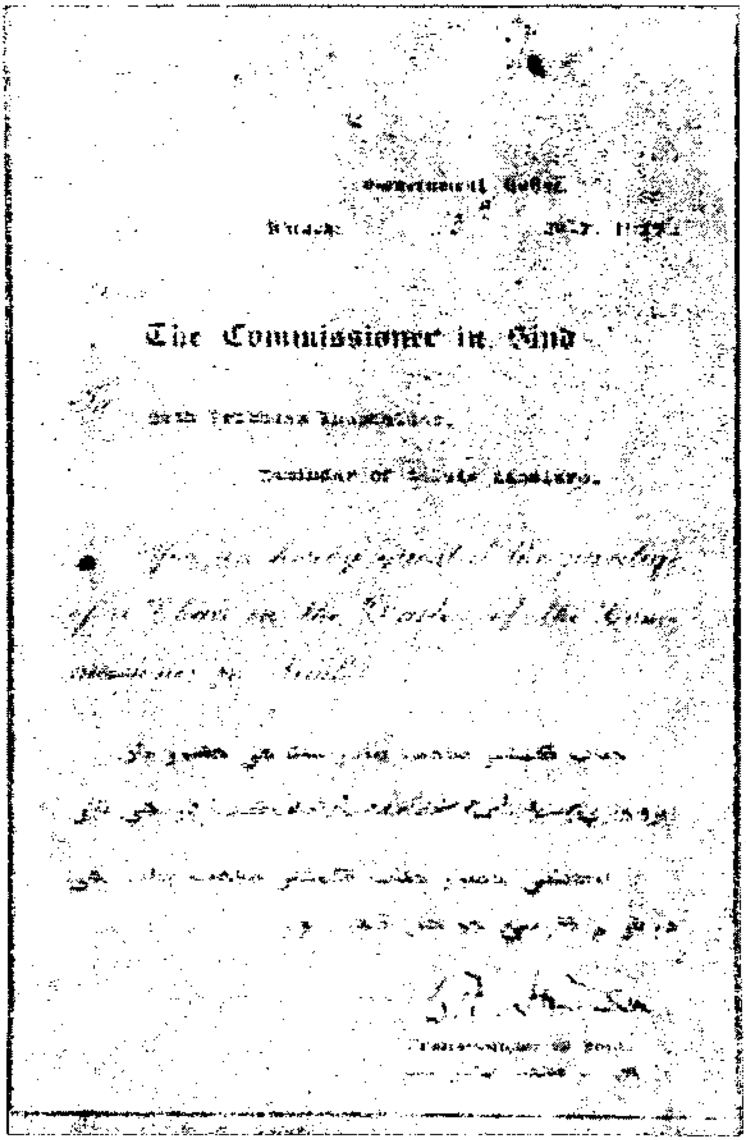

The Commissioner in Sind

اهڙي طرح، سنڌ جي بيشمار هندو توڙي مسلمان سنڌين کي اهڙيون سندون جاري ٿيون، جن جو رڪارڊ موجود نہ آهي. هتي هڪ ٻيو مثال ڏجي ٿو:

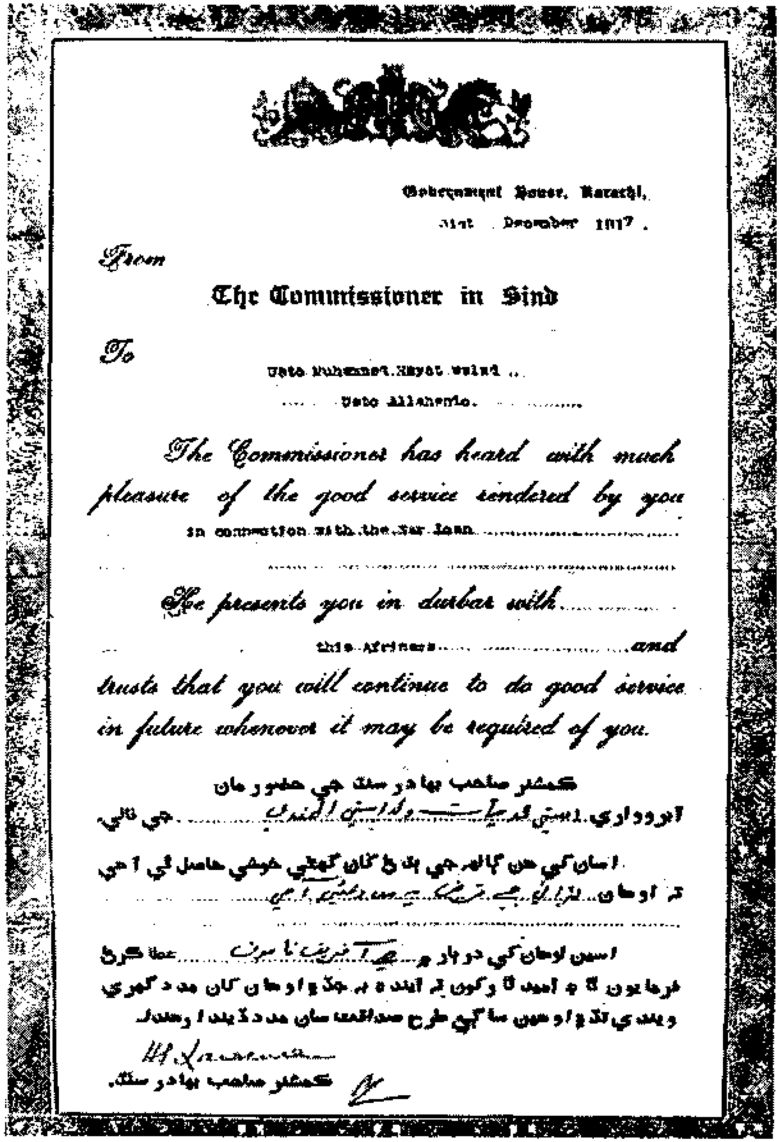
Government House, Karachi,
31st December 1917.

From

The Commissioner in Sind

To

Wato Muhammad Hayat walad
Wato Allahenio.

The Commissioner has heard with much pleasure of the good service rendered by you in connection with the War Loan

He presents you in durbar with this Afrinama and trusts that you will continue to do good service in future whenever it may be required of you.

ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي حضور مان
آبرو واري وستي محمد حيات ولد وستي الهندنو جي نالي.

اسان کي جن ڳالهہ جي ٻڌڻ کان گهڻي خوشي حاصل ٿي آهي
تہ اوهان لڙائيءَ جي قرض ۾ مدد ڪئي آهي

اسين اوهان کي دربار ۾ هي آفرين نامو عطا ڪري
فرمايون ٿا ۽ اميد ٿا رکون تہ آئنده بہ جڏهن اوهان کان مدد گهري
ويندي تڏهن اوهين ساڳي طرح صداقت سان مدد ڏيندا رهندا.

H. Lawrence

ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ.

شڪايتي دٻا (Complaint Box)

برطانوي قانون ۾ شڪايت جي حوالي سان باقاعدي هڪ سرڪاري پاليسي هئي. انهيءَ حوالي سان سنڌ جي سيني دفترن جي ٻاهران شڪايتن وصول ڪرڻ خاطر "شڪايتي دٻا" لڳايا ويندا هئا. جنهن جو مقصد اهو هوندو هو ته اگر ڪنهن کي ان دفتر جي ڪارڪردگي ۾ ڪو مسئلو آهي يا ڪنهن کان شڪايت آهي يا بهتريءَ خاطر ڪا صلاح مشورو ڏيڻ آهي ته اهو سنڌي ٻوليءَ (اڪثر ڪري) ۾ لکي دٻي ۾ وجهي ڇڏين. انهن شڪايت ۽ صلاح مشورن تي باقاعدي عمل ٿيندو هو.

وزيٽرس بوڪ (Vistors Books)

سنڌ ۾ انگريزن جي فوجي ڇانوڻين، پوليس چوڪين ۽ انسپيڪشن بنگلن، اسڪولن ۽ مختلف دفترن ۾ ابتدا کان وٺي هر قسم جو سياسي ۽ غير سياسي رڪارڊ ۽ وزيٽرس بوڪ رکايا ويندا هئا. انهن بڪن ۾ ان دؤر ۾ دورو ڪندڙ عملدار، وڏا ماڻهو پنهنجا تاثرات نوٽ ڪندا هئا، اهي تاثرات انگريزي ۽ سنڌي ٻولين ۾ هوندا هئا، جنهن مان انهن دفترن ۾ ڪم ڪندڙن جي ڪارڪردگيءَ جي به خبر پوندي هئي. انهن دفترن ۾ سنڌ جي گذريل دؤر جو هڪ ناياب ذخيرو موجود هو. ٿي سگهي ٿو ته ڪن خانگي ادارن، لائبريرين ۽ ڪن فردن وٽ به ڪجهه ان متعلق مواد هجي، جنهن کي گڏ ڪري سنڌيءَ ۾ ڇپرائڻ جي اڄ تمام گهڻي ضرورت آهي.

گورنر يا ڪمشنر سنڌ جي گشتي پروگرامن جي پڌرائي

انگريزن جي راڄ ۾ ڪمشنر، ڪليڪٽر ۽ ٻيا عملدار عوامي ڪچهريون ڪندا هئا ۽ دربار هڻندا هئا، جتي عوامي مسئلن جي داد رسي ڪندا هئا. ان عمل سان هو نه صرف مختلف علائقن جي ميرن، پيرن ۽ وڏيرن سان ويجهو رهندا هئا، پر عوامي سطح تي به ويجهو ٿي پوندا هئا. ان سلسلي ۾ ڪڏهن ڪڏهن بمبئيءَ جو گورنر به سنڌ جي سفر تي ايندو هو ته برطانوي شاهي گهراڻي جا فرد به ايندا هئا. گورنر ۽ ڪمشنر جي گشتي ڪچهرين ۽ پروگرامن جا وقت ڪمشنر جي آفيس مان جاري ٿيندو هو. اهڙا پروگرام

سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ جاري ٿيندا هئا ۽ اخبارن ۾ عام ڪيا ويندا هئا. هتي هڪ نومبر 1938ع جي پروگرام جو نمونو ڏجي ٿو:

پوليٽڪل ڊپارٽمينٽ.

[illegible]

[illegible]

اخبارن لاءِ اطلاع.

[illegible]

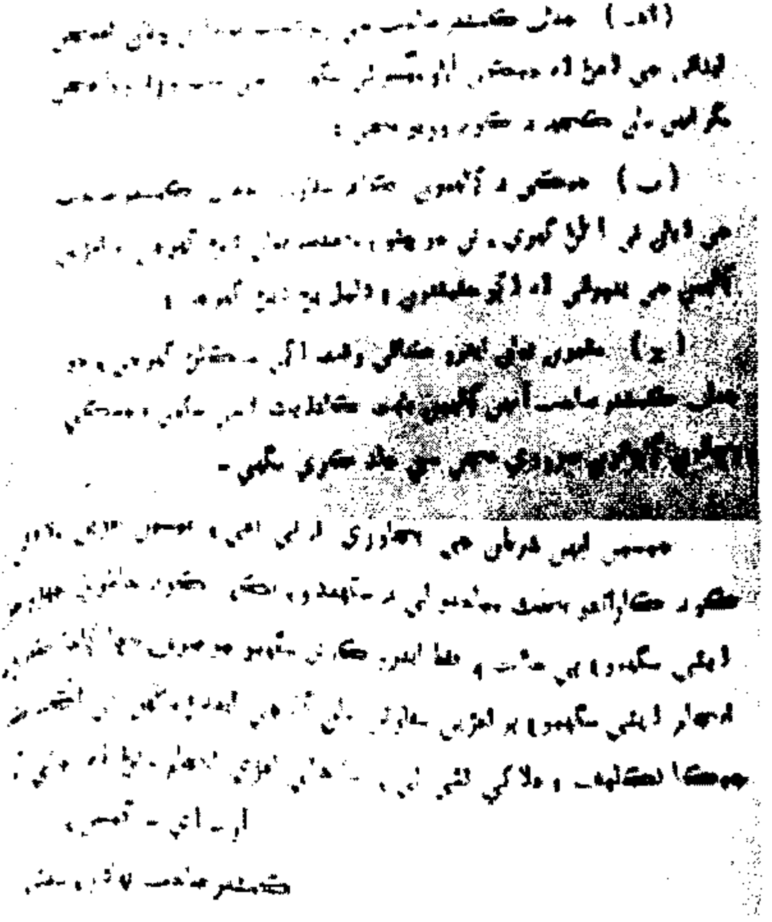

خصوصي ڪمن جي ذميواريءَ جو پڌرنامو

ڪمشنر سنڌ جي آفيس يا ڪنهن ڪليڪٽر طرفان، جڏهن ڪنهن خاص ڪم جي ذميواري ڪنهن کي ڏني ويندي هئي ته ان جو سرڪاري پڌرنامو ڪمشنر جي منظوريءَ سان جاري ٿيندو هو. هتي نموني طور تي 1935ع جو هڪ پڌرنامو ڏجي ٿو جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته مسٽر مولچند کي ڪوئيٽا ۾ سنڌين کي پنهنجي ملڪيت ڪوٽائي (زلزلي کان پوءِ) ٻاهر ڪيڏائڻ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي:

جناب ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي آفيس ۾

[illegible] ١٧ [illegible]

نمبر ڪو - اي - [illegible]

[illegible] ڪمشنر صاحب [illegible] ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي [illegible]

(صحيح) [illegible]

ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ

ڪاروباري ترقيءَ لاءِ سرڪاري هدايتون

انگريزن سنڌ ۾ واپار لاءِ باقاعدي پاليسي پڌري ڪئي، جنهن ۾ چاڻايو ويو تہ پوليس ڪاتو ۽ ڏيهي عملدار، سنڌ ڏيهہ ۾ واپار ڪي ترقي ڪرائڻ جا پابند ۽ زميندار آهن. ان سلسلي ۾ جڏهن جان جيڪب، سنڌ جو ڪمشنر هو، هن 16 جنوري 1857ع تي پاليسي جاري ڪئي، جيڪا هتي ڏجي ٿي:

اشتهار

مسٽر گبس صاحب بهادر جڊيشل اسسٽنٽ ڪمشنر جي ياد داشت منجهان حضور کي پڌرو ٿيو آهي تہ هن سنڌ ڏيهہ ۾ مسافرن ۽ ٻئي ٻئي وهٽن ۽ ٻئي سامان جي ملڻ ۾ جو اهنج ٿئي ٿو سو رڳو ڪاردارن ۽ سندن تابعدارن جي ڀرائي جو سبب آهي.

ٻئو (ٻيو)

سرڪار گهري ٿي تہ سيئي اهڙا سول ۽ پوليس آفيسر مسافرن کي جيڪو سامان گهرجي تنهنجي مدد ڏيڻ ۾ سعيو ڪن ۽ سڀ ڪنهن جي واجبي ريت سان ايپ (ائين) ڪرڻ بيشڪ سندن ڪم آهي ڇاڪون تہ اهڙي ڪم ڪرڻ کان پوءِ ملڪ جي آبادي ۾ گهڻي مدد ٿيندي.

ٽئو

پيسن جي نفع بابت بہ هي آهي تہ سڀ ڪنهن پوجي سودي لاءِ ۽ مسافرن ڪاڻ جي ملڪ مان لنگهن ٿا واڌو سهنج ڪرڻ ۾ گهڻو فائدو آهي ۽ هن سهنج کان مسافرن کي سک ۽ رعيت کي نفعو ۽ سرڪار جي اپت جي واڌ برابر ٿيندي.

چوٿون

سيني ڏيهي ڪامورن جي سيني سان واجبي ۽ سانچاهہ جي هلت کان مسافرن ۽ ڏيهہ وارن وچ ۾ چڱون ميلاپ رهندو.

پنجون

جڏه واپار ۾ ڳنهندو ۽ وڪڻندو ٻنهي کي ڪتو نہ آهي سو گهٽڻ ڏينهن تائين ڪين هلندو ۽ منجهس واڌ بہ ڪانہ ٿيندي. سختي ۽ ڪنهائي ۽ ڏاڍائي ۾ ٻنهي طرفن ۾ رولو ٿو ٿئي ۽ وڳوڙ ٿو ٿئي ۽ پيسن جو اگهہ بہ چڙهي ٿو. مطلب تہ وڪڻندڙ سان اڻ ٻٽت ٿي ٿئي تنهن لاءِ ڳنهندڙ کي واڌو ڏيڻو ٿو پوي.

ڇهون

حضور ٿو چاهي تہ سڀ ڪنهن درجي جي سيني پوليس ۽ روينيو ڏيهي ڪامورن جو ڪم آهي تہ جنهن ضلعي ۾ ڪم ٿا ڪن تنهن جي برابر سڀ حال جي ۾ جتي سڀ ڪنهن جنس جو سامان ٿو ملي تنهن جي سڌ رکن ۽ مسافرن ۽ ٻئن کي جيڪو سامان گهرجي سو جتي ملي سگهي تنهن جو مروت سان سگهو ڏس ڏين ۽ سيني ماڻن سان چڱي پر هلن.

ستون

جتي سنڌ جي ڪنهن چڱي آباد ۽ وسندڙ ضلعي ۾ ڪنهن وهٽ يا ٻين شين ملڻ ۾ جي ان جي ملڪ ۾ سگهو ملڻ نہ ٿئي يا ڪو اهنج معلوم ٿئي

۽ سامان جي نہ ملڻ لاءِ ماڻهن جي واجبي دانهن سچي ٿي تہ حضور کي پڌرو ٿيندو تہ ڏيهي سول ڪامورن روينيو يا پوليس يا ٻنهي ڌانهن ڪا غفلت ثابت ٿي يا پنهنجي ڪم هلائڻ جا لائق نہ آهن ۽ جتي اهڙي سبباٽتي دانهن سدائي ٿيندي تہ اهڙن ڪامورن کي سندن نوڪريءَ مان ڪڍڻو پوندو.

اٺون

ڪليڪٽر صاحب ۽ ڪپتان پوليس صاحب هن وڏي ڪم تي نظر رکڻ ۾ سدائين سيني پنهنجي تابعدار کي چڱي پر سمجهائين اهي جيڪي مٿي لکيو آهي تہ تنهن کي سمجهن ۽ عمل ۾ آڻين. هن ڪم جي برابر عمل ڪرڻ ۾ گهٽي ڌاهپ ۽ سمجهہ رکڻ گهرجي ۽ جي اهو قاعدو سمورن ڪامورن کي سمجهائڻ ۽ ان وانگر ڏيهي ڪامورن کان سدائي ڪم هلائڻ ۽ جي اهي ائين نہ ڪن تہ انهن کي سزا ڏين تہ سگهو مڙني کي گهڻو نفعو ڏسڻ ۾ ايندو جيڪڏهن مسافر پڇا ڪن تہ انهي ڳالهہ جي رپورٽ سدائين ضلعي مجيسٽريٽ کي ڏجي.

فقط تاريخ 16 مهينو جنوري 1857ع

John Jacob

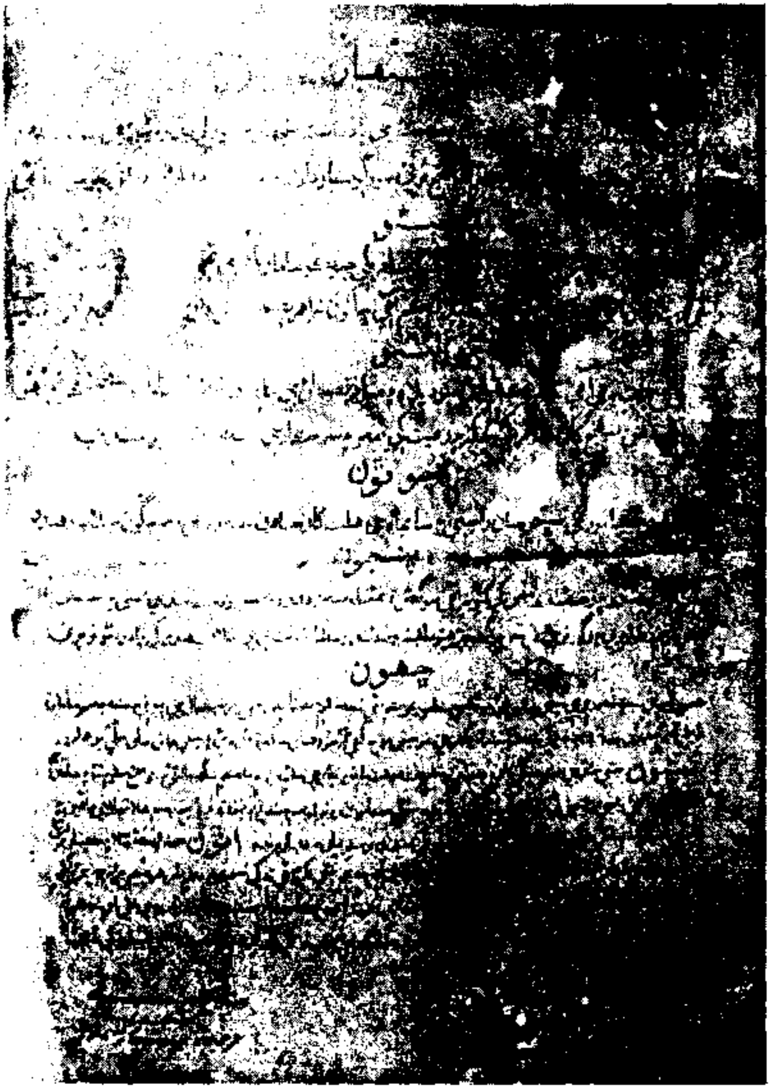

سنڌ گزيٽيئر

انگريزن جي دؤر ۾، سنڌ جي تاريخ، جاگرافي، ثقافت، رهڻي ڪهڻي ۽ ٻيءَ عام معلومات بابت گزيٽيئر لکيا ويا. هُنن برطانيا سميت سندس قائم ڪيل بينڪيتن ۾ گزيٽيئر ڇپائي پڌرا ڪيا. انهيءَ سان هڪڙو تہ اُنهي علائقي، مُلڪ يا صوبي جي مڪمل تاريخ جُڙي پئي، جيڪو ايندڙ وقت جي تاريخ جي شاگردن، مُحققن ۽ تاريخدانن لاءِ هڪ اهم سنگِ ميل جو ڪم ڏيندو رهي ٿو. جنهن سان ڪنهن بہ علائقي، ملڪ، صوبي يا ضلعي بابت مڪمل ڄاڻ، جنهن ۾ تاريخ، سياست، سماجي قدر، ثقافت، ذاتين، قبيلن، پوشاڪ، ٻوليءَ، معيشت، طبعي حالت، جاگرافيائي صورتحال، جبلن، ندين، واهن، ڍورن، زراعت، آبپاشي، واپار، رستن، جانورن، ٻوٽن، سامونڊي ۽ دريائي جيوت، قديم آثارن بابت ڄاڻ ڏنل هوندي آهي، جنهن سان ڪوبہ مُحقق ۽ تاريخدان، ماضيءَ ۾ جهاتي پائي، حال کي انهيءَ سان ڀيٽي، نئين سر تاريخ کي ترتيب ڏئي سگهي ٿو. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ جي تاريخ، جاگرافي ۽ ٻي عام معلومات بابت جيڪي گزيٽيئر لکيا ويا، انهن جا نالا ۽ لکندڙن جا نالا هي آهن:

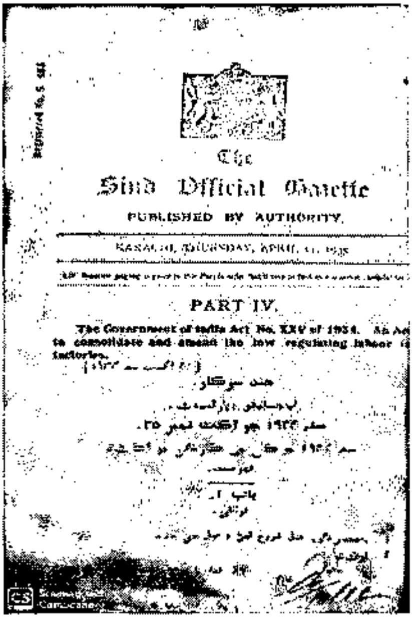
The
Sind Official Gazette
PUBLISHED BY AUTHORITY.
PART IV.
The Government of India Act No. XXV of 1934. An Act to consolidate and amend the law regulating labour in factories.

- جي- ڊبليو سمٿ: سندس گزيٽيئر بمبئيءَ مان 1819ع ۾ ڇپيو.
- اي- ڊبليو هيوز: سندس سنڌ گزيٽيئر ڪراچي مان 1876ع ۾ ڇپيو.
- اي- ايڇ ائٽڪن: سندس سنڌ گزيٽيئر ڪراچي مان 1907ع ۾ ڇپيو.

- جي- ڊبليو سمٿ: هن سنڌ جي جدا جدا ضلعن جا گزيٽيئر لکيا.
- ايچ. ٽي سورلي : سندس سنڌ گزيٽيئر ڪراچي مان 1955ع ۾ ڇپيو.

هي گزيٽيئر انگريزيءَ ۾ لکيا ويا، پر انهن ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي رسم الخط، سنڌي تعليم، آفيسرن جا سنڌيءَ جا امتحان، مختلف سرڪاري ڪاتن جي تاريخ، انگ اکر شامل آهن. ضرورت مطابق، ڪن جاين تي سنڌي ٻوليءَ ۾ به ڪي لفظ يا جملا شامل آهن.

سنڌ آفيشل گزيٽ

سنڌ جي ڪمشنر وليم ميري ويدر، سنڌ ۾ سرڪاري معاملن جي رڪارڊ خاطر "آفيشل گزيٽ" جي باقاعدي روايت وڌي. "سنڌ آفيشل گزيٽ"، 1868ع ۾ شروع ٿي ۽ ون يونٽ جي لاڳو ٿيڻ تائين لڳاتار نڪرندي رهي. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ جيڪو سرڪاري وهيو واپريو، جيڪا ضلعي عملدارن جي سرڪار سان اهم لکپڙه ٿي يا سرڪار جي طرفان جيڪي هدايتون، حڪم ناما، پڌرناما وغيره جاري ٿيندا هئا، اهي آفيشل گزيٽ ۾ سنڌي ۽ انگريزي ٻوليءَ ۾ شايع ڪيا ويندا هئا. "آفيشل گزيٽ، ڪمشنر آفيس جي ڪنٽرول هيٺ شايع ٿيندي هئي. آفيشل گزيٽ ڪڍڻ جا ٻه اهم مقصد هئا: هڪ ته مختلف ڪاتن، ضلعن ۽ سنڌ سرڪار جي وچ ۾ رابطي کي بحال رکيو وڃي ۽ ٻيو ته سرڪار جي ڪارڪردگيءَ کان عوام کي باخبر رکيو وڃي. مثال طور جيڪڏهن ڪا ويا پکڙبي هئي ته انهيءَ جي تدارڪ، احتياط سان گڏ موتن جا ضلعوار

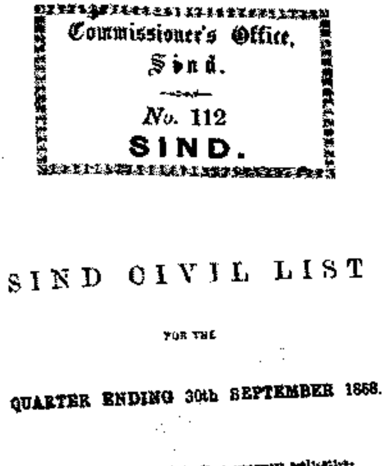

تفصيل انهي ۾ ڇپبا هئا. ساڳي طرح سنڌو درياهه جي وهڪري بابت ان ۾ مختلف هنڌن کي ڏيان ۾ رکي انگ اکر ڏنا ويندا هئا.

سرڪار، تعليم، سماجي ڪمن ۽ ٻين شعبن ۾ اعليٰ ڪارگردگيءَ جي بنياد تي هر سال ماڻهن کي لقب ۽ خطاب ڏيندي هئي، ڪرسيون ۽ آفرين ناما ڏيندي هئي. اهڙن ماڻهن جي نالن جا نوٽيفڪيشن هن آفيشل گزيٽ ۾ ڇپبا هئا. ڪن ماڻهن کي ڪليڪٽر يا ڪمشنر سان ملاقات ڪرڻي هوندي هئي ته اهڙا تفصيل پڻ شايع ڪيا ويندا هئا.سنڌ آفيشل گزيٽ ۾ اهي سمورا ائڪٽ انگريزيءَ ۽ سنڌي ۾ ڇپبا هئا، جيڪي "سينٽرل ليجسليٽو ڪائونسل"، "بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل" ۽ "سنڌ ليجسليٽو اسيمبلي" ۾ پاس ٿيا. 1919ع وارو "رووليٽ ائڪٽ".1936ع ۾ سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي وارو نوٽيفڪيشن،مختلف ضلعن قائم ڪرڻ وقت جاري ڪيل نوٽيفڪيشن،وڏن عملدارن جي مقررين ۽ بدلين جا نوٽيفڪيشن به هن سنڌ آفيشل گزيٽ ۾ ڇپبا هئا".[18]

حوالا

1. مرزا قليچ بيگ: "سنڌ جي تاريخ"، شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 2019ع، ص 104
2. لطف الله بدوي:"سر بارٽل فريئر"، مهراڻ رسالو، جلد 35؛ 1966ع؛ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو
3. Mukhtiar Ahmed Mallah: “Development of Sindhi Language and Script during English Period” Sindhi Language Authority, Hyderabad,,p.192
4. ساڳيو حوالو ص 228
5. ساڳيو حوالو ص 377
6. ساڳيو، ص 67
7. Captain George Stack: “A Dictionary Sindh and English”, Sindhi Language Authority, Hyderabad,2010, p.3

8. مختيار احمد ملاح: "اڻويهين صديءَ ۾ سنڌ نثر جي تاريخ"، بلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل ريسرچ، نوابشاهه، 2019ع، ص 191
9. ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي: "سنڌي لغت- نويسيءَ جي تاريخ"، سي ماهي مهراڻ نمبر 4، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2000ع
10. مرزا قليچ بيگ: "ساٺو پن يا ڪارو پنو"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، (ڇاپو ٽيون)، 2004ع، ص 123
11. ڪاظم رضا ميرزا بيگ: "ڊاڪٽر ايچ -ٽي سورلي"، ماهوار پيغام، سنڌ اطلاعات کاتو، حڪومت سنڌ، جنوري 1993ع، ص 37
12. پيرومل مهرچند آڏواڻي: "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2006ع، ص 390
13. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (جلد يارهون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2017ع، ص 246
14. Alphabetical Catalogue of the Contents of the Pre-Mutiny Records of the Commissioner in Sind 1857, Commissioner's Printing Press, 1931, p. 149
15. سنڌ آرڪائيوز لائبريري، ڪراچيءَ مان هٿ ڪيل پڌرنامو
16. ڊاڪٽر الهه رکيو ٻٽ: "سنڌ جا قديم ڇاپخانا"، ماهوار پيغام، اطلاعات کاتو، حڪومت سنڌ، 1985ع
17. Website htpp:/www.dalsabzi,com/index.htm
18. Website of Gul Hayat Institute: drpathan. com/ index. php/about-us/gul-hayat-institute

سنڌي ميڊيم تعليم جا نتيجا

سنڌ ۾ علمي ۽ ادبي اوسر جي هڪ وڏي تاريخ آهي. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجي جو هڪ سبب سنڌي ميڊيم تعليم جو رائج ڪرڻ هو. پر ان کان اڳ، سنڌ جي تاريخ ۾ ڪلهوڙن جي دؤر کي سنڌي ٻولي ۽ ادب جو سونهري دؤر سڏجي ٿو. هن دؤر ۾ سنڌي ميڊيم تعليم جو باقاعدو بندوبست ٿيل هو ۽ لکپڙهه لاءِ عربي سنڌي رسم الخط جو باقاعده استعمال ٿيندو هو. مخدوم ابوالحسن، مخدوم هاشم ٺٽوي، مخدوم ضياءَ الدين، عبدالله نرئي جهڙا عالم سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيندا هئا.

ٽالپرن جي دؤر جي نصاب تي ڪئپٽن رچرڊ برٽن، تفصيل سان لکيو آهي. هن سنڌي تعليمي نصاب جي هڪ فهرست ڄاڻائي آهي، جنهن ۾ ڪيترائي نثر توڙي نظم جا ڪتاب، شامل آهن. رچرڊ برٽن لکي ٿو ته "ٽالپرن جي دؤر ۾ به مدرسن ۾ عربيءَ سان گڏ سنڌي زبان ۾ پڻ تعليم ڏني ويندي هئي. اعليٰ تعليم لاءِ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم جو رواج هو. مڪتب ۾ پهرئين سال کان پوءِ جڏهن ٻار لکڻ ۽ پڙهڻ شروع ڪندو هو تڏهن هن کي سڀ کان پهرين قرآن شريف سواءِ معنيٰ جي پڙهايو ويندو هو. هن عمر ۾ ٻار جي تربيت آهستي آهستي ٿيندي هئي. جڏهن هو نون سالن جو ٿيندو هو تڏهن هن کي مادري زبان يعني سنڌيءَ جي اڀياس لاءِ هڪ ڏاڪو اڳتي ٽپايو ويندو هو ان لاءِ هيٺيون نصاب پڙهايو ويندو هو:

1_ **نور نامون**:_هي هڪ آسان ۽ مختصر منظوم ڪتاب آهي جنهن ۾ انسان ذات جي پيدائش کان اڳ جي تاريخ بيان ٿيل آهي. هي ڪتاب عبدالرحمان جو جوڙيل آهي. هن ۾ ڌار ڌار پيغمبرن جون چوٽيون ۽ اسلام جي پيغمبر صلي الله عليہ وسلم جن جي مختلف حديثن کي گڏ ڪيو ويو آهي.

2_ **مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جون تصنيفون** :_مخدوم صاحب جا ڪتاب جهڙوڪ "فرائض الاسلام"، "وصيت نامو"، "ذبح شڪار"، راحت المومنين"، بياض هاشمي"، "تفسير تبارڪ"، "تفسير عم"، "زاد الفقير"، "تهذيب

الاصلاح"، "فتح الڪلام" ۽ "حيات القلوب" ۽ ٻيا ڪتاب شامل هئا.

3- **نظم ۽ نثر ۾ آکاڻيون**: جهڙوڪ سيف الملوڪ ۽ ليليٰ مجنون وغيره سڀ کان اهم ڪتاب حڪايات الصالحين آهي، جيڪو عبدالحڪيم نالي ڪنهن عالم عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. هن ڪتاب ۾ جيڪي مضمون آيل آهن، اهي هي آهن:سوانح عمريون ۽ اسلامي دؤر جي مشهور درويشن جون چوٽيون وغيره.

4- **لاڏائو**:- هن ڪتاب ۾ پاڻ سڳورن جي وفات جو بيان آهي. هي ڪتاب ميان حبيب الله جي ڪتاب "حبيب سيار" جو ترجمو آهي.

5- **معراج نامو**:- هن ڪتاب ۾ نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن جي معراج تي وڃڻ واريءَ واقعيءَ جو ذڪر آهي.

6- **سؤ مسئلا**:- هي هڪ ننڍو ڪتاب آهي، هن ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهي تہ ڪيئن عبدالحڪيم نالي هڪ فقير روم جي بادشاهہ جي ڌيءَ سان سو سوالن جي جواب ڏيڻ واري شرط ڪرڻ ڪري شادي ڪئي".[1]

برطانوي راڄ ۾ سنڌي ميڊيم تعليم لاءِ ورتل ڪوششون

انگريزن جي دؤر کان اڳ سنڌ ۾ تعليم جو ڪو بہ محڪمو ڪو نہ هو. تعليم جو مروج نظام خانگي ۽ ذاتي ڪوششن سان هلندو هو. جڏهن 1847ع ۾ سنڌ کي بمبئي پريزيڊينسيءَ جو حصو بڻايو ويو تہ سنڌ ۾ تعليم جي جوڙجڪ لاءِ Bombay Board of Education سان رابطو ڪيو ويو هو. ان سلسلي ۾ حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪئپٽن راٽبورن ڪافي ڪوششون ڪيون هيون، جيڪي ناڪام ٿيون. بمبئيءَ ۾ تعليمي بورڊ 1840ع ۾ قائم ڪيو ويو هو. جيڪو بمبئي پريزيڊينسيءَ ۾ هلندڙ سرڪاري اسڪولن ۽ تعليمي ادارن تي ضابطو رکي انهن جي انتظامي سڌ سماع ڪري سگهي. تعليم بابت 1854ع واري چارلس ووڊ جي رٿ اجا عمل ۾ اچڻ لڳي. 1882ع ۾ هڪڙي خاص ڪميشن مقرر ٿي، جنهن جي ڪري هر هڪ پرڳڻي ۾ تعليم کاتا وجود ۾ اچڻ لڳا ۽ اسڪولن کي مددي گرانٽ ڏيڻ جو رواج جاري ڪيو ويو. پريزيڊينسيءَ ۾ هلندڙ سرشتي مطابق سنڌ ۾ شروعاتي تعليم ستين درجي

تائين سنڌيءَ ذريعي ۽ تنهن کان پوءِ مٿين درجن ۾ انگريزي ميڊيم ذريعي ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو".[2]

انهيءَ دؤر ۾ ڪئپٽن وليم هينري ڊبليو. ايچ. پريڊي (1810ع_1885ع ملٽري آفيسر هو. 1843ع کان اڳ ڪراچيءَ ۾ موجود هو. هو ٻه دفعا، ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر رهيو، ڪئپٽن پريڊي جو ڪراچيءَ سان گهرو لڳاءُ هو. هن جي دؤر ۾ ڪراچي شهر جي نئين سر اڏاوت ٿي. "1846ع ۾ ڪئپٽن پريڊي پنهنجي خرچ تي پنهنجي ڪچهري ڪمپائونڊ ۾ ڪراچي فري اسڪول قائم ڪيو. اسڪول جي عمارت تي ان وقت جو 6200 رپيا خرچ آيو. 75_1874ع ۾ ان جا ٻه وڏيڪ بلاڪ ٺهرايا ويا، جن تي 23400 رپيا خرچ آيو. جيڪي بمبئي گورنمينٽ، ڪراچي ميونسپالٽي ۽ ڪجهه سخي مردن ڀريا".[3] هو سنڌي ٻوليءَ جو خاص امتحان پاس ڪري چڪو هو. سنڌي ٻوليءَ جي امتحانن جو انچارج به هوندو هو. جديد ڪراچيءَ جي جوڙجڪ ۾ سنڌس وڏو ڪردار هو. اڄ به ڪراچيءَ ۾ سنڌس نالي پويان پريڊي اسٽريٽ، پريڊي روڊ، پريڊي ٿاڻو مشهور آهن".[4]

اپريل 1848ع ۾ بمبئي جي گورنر جارج ڪلرڪ واضح طور تي اعلان ڪيو ته سنڌ ۾ سرڪاري زبان سنڌي هوندي. هن سمورن آفيسرن کي هدايت ڪئي ته هو ارڙهن مهينن ۾ سنڌي سکي وٺن.جيسيتائين بمبئي گورنمينٽ سنڌ جي تعليم ۽ سرڪاري ڪم ڪار لاءِ سنڌي الف بي جي چونڊ ڪري، تيستائين، سنڌ جي مختلف تعلقن ۽ ضلعن جا عملدار پنهنجي علائقن ۾ اسڪول کولڻ لاءِ زور ڀريندا رهيا. ميجر پريڊي، جنهن ذاتي خرچ تي ڪراچيءَ ۾ مشنري اسڪول قائم ڪيو هو، 20 اپريل 1852ع ۾ سرڪار اهڙين گهرجن کي نظر ۾ رکي، پنهنجي ڪليڪٽرن کي هڪ حڪم نامو جاري ڪيو ته "اسان کي ٻڌايو وڃي ته توهان جي ڊپٽي ڪليڪٽرن صوبي ۾ تعليم جي ترقيءَ لاءِ ڪهڙا اپاءَ ورتا آهن. ان قسم جي صلاحن (مشورن) کي چارٽ ۾ جوڙي انگن اکرن سان موڪليو وڃي".[5] 1852ع ۾ بمبئي حڪومت، سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري طور نافذ ڪرڻ واسطي تعليم جي ڦهلاءَ ۽ اسڪولن کولڻ لاءِ مختصر ڏهه هزار روپين جي بجيٽ

منظور ڪئي ۽ ان دوران سنڌ جي تعليم لاءِ عربي سنڌي رسم الخط کي 1853ع ۾ رائج ڪيو ويو. ڪاميٽيءَ پاران جوڙيل 52 حرفن تي مبني الفابيٽ کي جولاءِ 1853ع ۾ شايع ڪيو ويو. اهڙي طرح 1853ع ۾ هڪ سرڪاري خط نمبر 33 آف 1853 مارچ 1853ع ۾ اها بجيٽ جي رقم ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي ڊسپوزل (اختيار) تي رکي ويئي ۽ ڪاتي جو نالو "تعليم ڪاتو" رکيو ويو.

عربي-سنڌي صورتخطي جي جاري ٿيڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي ترقيءَ ۾ انقلاب اچي ويو. سرڪار، سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت تسليم ڪندي سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنو. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو ته: "انگريزن جو سنڌ تي قبضو، سنڌي ادب جي بدلجڻ ۽ سنوارجڻ جي حق ۾ هڪ پيش خيمو ثابت ٿيو. جيتوڻيڪ اڳوڻي ملڪي نظام، معاشري ۽ تعليمي ماحول جي تشڪيل ۽ صورتحال سان سنڌي زبان پوري طرح نمڪيل هئي، ليڪن ان هوندي به اسان جي زبان اجا ايتري ترقي يافته ڪانه هئي، جو جديد زماني جي بدلجندڙ حالتن سان هلي سگهي ۽ ان جي سيني تقاضائن ۽ ضرورتن کي پورو ڪري سگهي، چنانچه انگريزي حڪومت جڏهن ملڪي ۽ سياسي ضرورتن جي بناءَ تي سنڌي زبان کي سنڌ جي تعليمي درسگاهن ۽ سرڪاري محڪمن ۾ رائج ڪرڻ جو فيصلو ڪيو تڏهن ان تي عمل ڪرڻ ۾ ڪين ڪيترين دشوارين درپيش ٿيون".[6]

1854ع ۾ هڪ اسڪول کوليو ويو. جنهن کي بعد ۾ ڊپٽي ايجوڪيشن انسپيڪٽر نارائڻ جڳن ناٿ وئديه (NJV) جي نالي سان منسوب ڪيو ويو. ساڳي طرح 1853ع ۾ڪئپٽن گولڊ سمڊ جي ڪوشش سان شڪارپور ۾ انگريزي پرائمري اسڪول قائم ڪيو ويو. اهڙي طرح ٻين ننڍين ڳوٺن ۾ سنڌي اسڪولن جي عمارتن ٺهڻ لاءِ سرڪار منظوري ڏني. انهيءَ ڪم لاءِ سرڪار لوڪل فنڊ کان مدد ورتي ۽ ڪيترن ئي سنڌ واسين مالي مدد ڪئي.1855ع ۾ حيدرآباد ۾ ٻهريون هاءِ اسڪول قائم ٿيو جيڪو بعد ۾ مسلم ايجوڪيشن نالي سان مشهور ٿيو.1858ع ۾سکر ميونسپالٽي مڊل اسڪول قائم ٿيو ۽ لاڙڪاڻي ۾ 1876ع ۾ ميونسپالٽي مڊل اسڪول کوليو ويو.

بارٽل فريئر تعليم جي ترقيءَ ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. ڪيترائي اسڪول قائم ڪيائين. 1853ع ۾ الف- بي" جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ فريئر رٿ ڏني ته آئيندي سرڪاري نوڪري ۾ ترقي تڏهن ملي سگهندي، جڏهن سرڪاري ملازم کي سنڌي زبان لکڻ ۽ پڙهڻ ايندي. شروع واري زماني ۾ تعليم کاتي کي پنهنجو ڇاپخانو نه هوندو هو. ان زماني ۾ تعليم کاتي جا ڪتاب بمبئي ۾ ٻين پريسن مان شايع ٿيندا هئا. سن 1858ع ۾ تعليم وارن هڪ الڳ ليٿو مشين ورتي. هن مشين مان موجوده الف-بي ۽ خداوادي ۽ گجراتي لپين ۾ ڪيترائي سنڌي ڪتاب شايع ٿيا.

تعليم کاتي ۾ ستين درجي تائين امتحان سنڌ ۾ ورتو ويندو هو، مگر ميٽرڪ جو امتحان بمبئي ۾ ڏنو ويندو هو. سنڌ جي شاگردن لاءِ بمبئي پهچڻ آسان نه هوندو هو. انهن سختين جو ذڪر ڪندي موتيرام ايس راماڻيءَ لکيو آهي ته "سال 1843ع ۾، جيئن انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تيئن سرڪاري ٽپال آڻڻ ۽ نيڻ لاءِ هڪ ننڍڙو جهاز، بمبئيءَ کان ڪراچيءَ ايندو هو، جنهن ۾ ٿورا مسافر به چاڙهيندا هئا. اهو دستور هليو پئي آيو. پهريان سنڌي شاگرد، جيڪي بمبئيءَ ۾ مئٽرڪ جي امتحان ڏيڻ لاءِ ويا، سي نولراءِ شوقيرام، ڏيارام ڄيٺمل، ڪوڙومل چندنمل ۽ چوهڙمل ڪندن مل پنجابي هئا. تن کي، انهيءَ ننڍڙي جهاز ۽ لوڏن اهڙو ته دق ڪيو، جو وري بمبئيءَ ۾ وڃڻ کان بان ڪري ڇڏيائون. ڪائنئن پوءِ، آلومل ٽيڪمداس پوڄواڻي، ڪنهن دنگيءَ ۾ چڙهي ويو ۽ بمبئيءَ پهچڻ ۾ 15- 16 ڏينهن لڳس 1861ع ۾ ڪراچيءَ کان وٺي ڪوٽڙيءَ تائين آگ گاڏيون هلڻ لڳيون. انهيءَ کان اڳ ماڻهو اُٺن تي چڙهي، ڪوٽڙيءَ، جهرڪن، ٺٽي ۽ ملير کان ڪراچيءَ ويندا هئا. ماڻهن کي سمنڊ جو اڳي ئي ڌڪاءُ هو، ويتر نولراءِ ۽ ٻين وٽان سفر جي سختين جي سڌ پيئي، ان ڪري مائٽ پنهنجن پٽن کي سمنڊ جي رستي بمبئيءَ وڃڻ جي موڪل ڏيندا ئي ڪو نه هئا. اڳي سمنڊ جي رستي بمبئيءَ وڃڻ اهنجو هو، ته خشڪيءَ جي رستي وڃڻ به سهنجو ڪو نه هو".(7)

گولڊ سمڊ جي ڪوشش سان 1863ع ۾ سنڌ جا چار شاگرد بمبئي

امتحان ڏيڻ ويا، تہ جيئن هو امتحان ڏئي ڪاليج جي تعليم حاصل ڪري سگهن. گولڊسمڊ جي ذهن ۾ اهو ئي خيال هو تہ هي نوجوان جڏهن بمبئي مان اعليٰ تعليم حاصل ڪري موٽندا تہ هو ڪند ذهن کان آزاد هوندا ۽ ڳوٺن جي استادن جي تعليم لاءِ بهتر ماستر (ٽريئنر) ثابت ٿي سگهندا. 1863ع ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر، مسٽر جان مور کي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي اضافي چارج ڏني وئي. 1863ع ۾ لوڪل فنڊ جوڙي زرعي زمين تي ٽين پٽي سيس يا في لاڳو ڪئي وئي، جيڪا تعليم تي خرچ ڪئي ويندي. جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ ۾ تمام گهڻا اسڪول کلي ويا. 1872ع ۾ سول سروس جو ملازم اِي. ايم فلٽن سنڌ ۾ پهريون مڪمل تعليمي انسپيڪٽر مقرر ٿيو. جنهن سنڌ ۾ تعليم عام ڪرڻ لاءِ ڪيترائي اُپاءَ ورتا، پر اهي اجا اڻپورا هئا. هن تعليم جي عملدارن لاءِ الڳ آفيسن جي ڪوشش ڪئي ۽ اسڪولن جي نئين درجا بندي ڪئي. هن صاحب اسڪولن کي ٽن حصن ۾ ورهايو:

1. مٿيان ڪلاس، جيڪي ستين درجي تائين تعليم ڏيندا.
2. هيٺيان ڪلاس، جيڪي چوٿين درجي تائين تعليم ڏيندا.
3. ڳوٺاڻن اسڪولن جون شاخون، جن ۾ صرف لکڻ، پڙهڻ ۽ حساب سيکاريا ويندا.
4. سال 1866ع ڌاري بمبئي سرڪار پاران هڪ قاعدن جو ڪتاب، ڊائريڪٽر انسٽرڪشن جي آفيس مان هڪ سرڪيولر طور جاري ڪيو ويو تہ "8 جولاءِ 1858ع ۽ نومبر 1863ع وارا تعليمي قاعدا رد ڪيا ويا آهن ۽ نوان قاعدا جاري ڪيا ويا آهن. نئين پاليسيءَ تحت سنڌي تعليم کي ڪورس جي لحاظ کان ٻن حصن ۾ ورهايو ويو.
5. پهرين، ٻئين، ٽئين ۽ چوٿين درجي تائين حد مقرر ڪئي وئي آهي، جيڪا هيٺين طور بيان ڪئي وڃي ٿي. ڏيهي مڪتبن لاءِ پهرين درجي جي حد هن طرح بيان ڪئي وئي آهي:
6. پهرين درجي جي حد

(1)قلم: انگي حساب (2)قلم: هجي لکڻ (3)قلم: پهريون ۽ ٻيو ڪتاب پڙهڻ (4)قلم: ڪوڙا ۽ جوڙ ڪٽ

7. ٻئي درجي جي حد:

(1)قلم: انگي حساب، ڀڃريان چار قاعدا (2)قلم (الف): سهنجا لفظ لکڻ (ب): ٽيون ڪتاب پڙهي مطلب ٻڌائڻ.

8. ٽئين درجي جي حد

(1)قلم: انگي حساب، ٽہ رقمي تائين (2)قلم: وڏي درجي جي ڪنهن مڪتبي ڪتاب مان مسودو لکڻ (3)قلم: چوٿون ڪتاب پڙهي مطلب ٻڌائڻ (4)قلم: ڪوڙا ۽ جوڙ ڪٽ

9. چوٿين درجي جي حد

(1)قلم: انگي حساب سڄو (2)قلم: ڏيهي ٻوليءَ مان مسودو (3)قلم (الف): ڏيهي ٻوليءَ جو ڪوبہ رواجي ڪتاب يا اخبار پڙهڻ (ب): مڪتبي (اسڪولي) عام ڪتاب مان ڏيهي ٻوليءَ جي نظم جو نثر لکڻ (4) (الف): قلم: ڏيهي ٻوليءَ جو صرف و نحو وغيره (ب): اينگلو ورنيڪيولر يعني انگريزي ڏيهي مڪتبن (اسڪولن) لاءِ، جيڪي تعليمي نصاب جي حد مقرر ڪئي وئي آهي".[8]

1878ع ۾ ڪراچي شهر بہ ميٽرڪ امتحان لاءِ مرڪز بڻيو. سنڌي شاگردن لاءِ ڏاڍي آساني ٿي پئي. ميٽرڪ کان پوءِ انٽرميڊئيٽ ۽ گريجوئيشن لاءِ وري بہ بمبئيءَ وڃڻو پوندو هو. سنڌ ۾ تعليمي نظام ۽ اسڪولن ۾ اضافو جان جيڪب جي زماني ۾ ٿيو ۽ نوان تربيت يافتا استاد ڀرتي ڪيا ويا. 1885ع ۾ ڪراچي شهر ۾ سنڌ مدرسة الاسلام قائم ٿيو. هن اسڪول جو بنياد وجهندڙ حسن علي آفندي هو. اسڪولن کلڻ سان نثري ادب درسي ڪتابن جي ڀٽاندڙ ترقي ڪئي. درسي ڪتابن طور سائنسي ۽ سماجي موضوعن تي ڪتاب لکجڻ ۽ ڇپجڻ شروع ٿيا. انهن ڪتابن جا لکندڙ ۽ ترجمو ڪندڙ گهڻو ڪري انهن اسڪولن جا استاد هئا. 1887ع ۾ ڊي جي (DJ) سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ قائم ٿيو، جنهن سان مٿين ڪلاسن ۾ تعليم جو ذريعو سنڌي ٻوليءَ کي بڻايو ويو. هي ڪاليج اڳتي هلي بي.اي (BA) تائين پهتو ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ سان الحاق ٿيو. هي ڪاليج سنڌ جي نالي وارن ڪاليجن مان هڪ آهي، جنهن عظيم سائنسدان، سياستدان، ماهر تعليم، اديب ۽ عالم

پيدا ڪيا آهن. سنڌ ۾ جيئن جيئن اسڪول کلندا ويا تئين تئين استادن جي سکيا جي ضرورت محسوس ٿي. سنڌ ۾ پرائمري استادن جي تربيت لاءِ 1854ع ۾ ڪراچي ۾ نارمل اسڪول قائم ڪيو ويو. ڏهن سالن کان پوءِ 1864ع ۾ان اسڪول کي حيدرآباد ۾ آندو ويو ۽ان جو نالو حيدرآباد ٽيچر ٽريننگ اسڪول رکيو ويو. بعد ۾ اسڪول کي ڪاليج جو درجو ڏنو ويو.

1885ع ۾ سر جان ليوس جينڪسن کي تعليم کاتي جي اضافي ذميواري ڏني وئي. سر جان ليوس مسلمانن لاءِ سنڌ جي مدرسي جي قيام ۾ پڻ مدد ڪئي. هو اعلي تعليمي ادارن جي لاءِ قائم ڪاميٽي جو سرپرست هو. 1886ع ۾ مسٽر جينڪسن، سنڌ ۾ يونيورسٽي قائم ڪرڻ جون ڪوششون ورتيون. 1885ع ۾ بمبئي سرڪار هڪ ٺهراءُ (ريزوليشن) پاس ڪري پريزيڊينسيءَ جي ڊائريڪٽر پبلڪ انسٽرڪشن طرفان سيني هيڊڪواٽرن ڏانهن موڪلي، ايجوڪيشنل انسپيڪٽرن کي هدايت ڪئي ته "ميونسپل جي حدن اندر جيڪي پرائمري اسڪول آهن، تن سيني جي انتظام جو ڪم گرانٽ اِن ايڊ ڪوڊ موجب ميونسپالٽين تي پوي". وڌيڪ لکيو اٿس ته "جڏهن قاعدي جي ڳالهه هن طرح صفا ٿي وڃي تڏهن اُن بابت هينيان حڪم جاري ٿين. جي حڪم يورپي ۽ ڏيهي سيني ايجوڪيشنل انسپيڪٽرن جي، هاٿي پوني ۾ گڏ ٿيا آهن، هڪ راءِ تي پسند ڪيا آهن".(9)

جولاءِ 1887ع ۾ جان جيڪب جي ڀائٽيي ايچ. پي جيڪب کي سنڌ جو تعليمي انسپيڪٽر مقرر ڪيو ويو. هو مرڻ گهڙي (1894ع) تائين ان عهدي تي فائز رهيو. هن سنڌ ۾ تعليم کي عام ڪرڻ لاءِ تمام گهڻا ڪم ڪيا. سن 1888ع ۾ جيڪب صاحب وڏا نقشا تيار ڪرايا، جن ۾ جيڪي جيڪي سنڌي لفظ جدا جدا صورتن ۾ لکڻ ۾ ڪم ايندا هئا، سي سڀ داخل ڪرائي، انهن جون پڪيون صورتون مقرر ڪيائين، جي اڄ تائين سنڌي نثر يا نظم جي ڪتابن ۾ ڪم پيون اچن. جيڪب صاحب اهي درست لفظن وارا نقشا پنهنجي صحي سان ڇپرائي وڏين دفترن تي چنبڙائي، سنڌ جي هر هڪ اسڪول ۾ موڪلي ڏنا هئا. اهڙي طرح بيهڪ جي نشانين بابت جدا جدا نقشا ڇاپارائي اسڪولن ۾ رکارايائين. جيڪب صاحب واري سڌاريل

صورتخطي ۾ اچا بہ علم دوستن کي ڪي خاميون نظر آيون مثلاً: فعلي صورتون يا ٻين ڪن لفظن ۾ ٻہ زيرون ۽ ٻہ پيش ايندا هئا، جيئن تہ: ڪياءِ، چياءِ، جيستاءِ وغيره. اهڙيءَ طرح ڪن لفظن جون صورتون اڃا بہ جدا جدا پيون ليکبيون هيون: مثلاً: ڪرف، ڪفل، ڪلف، ڪٿنچي ڦٿنچي، چاڪ (تندرست)، چاق، چاڪو؛ چاقو؛ وغيره".[10]

بمبئي پريزيڊينسيءَ جي تعليم کاتي مِسٽر ڪارنٽن جي صدارت هيٺ ويهين صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي ۾ "ٽيڪسٽ بوڪ رِويزن ڪاميٽي" جوڙي هئي، جنهن جو مقصد هو تہ پرڳڻي جي ٻولين سيکارڻ لاءِ جيڪي درسي ڪتاب هلندڙ آهن، اُنهن تي نظرثاني ڪري، ضروري سُڌارا ۽ واڌارا ڪيا وڃن. اُن بعد نوان درسي ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪجن. انهيءَ سِلسِلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن لاءِ سِنڌ مان تعليم کاتي جو هڪ عالم ديوان پريمچند بمبئيءَ ويو. هن ٻين سنڌي ٻوليءَ جي ماهِرن ۽ تعليمدانن جهڙوڪ مِرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙومل کلناڻيءَ ۽ ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي مدد ۽ صلاح سان نوان سبق لِکائي تيار ڪيا. اُنهيءَ ۾ هُن لفظن جي هِجيئن تي بہ گهڻو ڌيان ڏنو ۽ زيرن زبرن ڏيڻ جو هڪ مُقرر سِرشتو عمل ۾ آندو. انهيءَ مُطابق نوان سُڌاريل سِنڌي درسي ڪتاب سال 1905ع ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا ويا، جيڪي پنجُتيهہ کن سال لڳاتار هلندا رهيا. انهن ڪتابن ۾ گهڻائي بيت ۽ سبق ڀيرومل مهرچند آڏواڻي جا لِکيَل آهن.

لفظن جي هِجيئن مُقرر ڪرڻ جي لحاظ کان انهن ڪتابن ۾ حرفن تي ڊگهن سُرن اِي ۽ اُو جون ماترائون لِکڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ جو طريقو اختيار ڪيو ويو. انهن ۾ زير لاءِ "ي" جي هيٺان ليڪ ۽ پيش لاءِ "و" جي مٿان پيش لِکيو ويو. جيئن تہ:

اِي: اِيسَ عِيدَ، ٻَڪِري، ڏٽِي، ٻلِي
اُو: اوُنڌو، سوُمَرُ، پوُنِگڙا، آکيوُن، توُن."[11]

افسوس ان ڳالهہ جو آهي تہ انگريز سرڪار، هندو ۽ مسلمان سنڌين کي مختلف مسئلن ۾ اهڙو تہ الجهائي ڇڏيو هو، جو اهي سياسي طور تي پنهنجيءَ جاءِ تي، پر ڪنهن بہ علمي ۽ ادبي معاملي تي بہ هڪ نہ هئا. ايتري

قدر جو درسي ڪتابن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ تي بہ اختلاف رکندا هئا. ان سلسلي ۾ هڪ رپورٽ 'اخبار تعليم' ۾ سال 1904ع ڌاري شايع ٿي هئي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو هو تہ درسي ڪتابن ٺاهڻ واري ڪاميٽي هاڻي گهڻو ڪم ڪيو آئي آهي. سنڌي سٽ ئي ڪتاب تيار ٿي رهيا آهن، پر ڇپجڻ کان اڳي منجهن درستيون ٿيڻون آهن. انهن ڪتابن جي چڱائي ۽ مدائيءَ بابت سنڌ جي پڙهيل ماڻهن ۾ راين جو گهڻو اختلاف آهي. ان سلسلي ۾، رپورٽ ۾ لکيو ويو آهي تہ "ٻي وڏي ڳالهہ جنهن ۾ رايا مختلف آهن، سا هيءَ آهي تہ ڪتابن ۾ هندو نالا، لفظ ۽ خيال ۽ مسلماني نالا، لفظ ۽ خيال ڪيتري قدر هئڻ گهرجن. انهن بابت سنڌ جي مسلمانن جو تحرڪ گهڻو آهي. انهن جي گهٽڻ ڏينهن کان پڪار هلي اچي تہ هندو لفظ ۽ نالا سنڌي درسي ڪتابن ۾ بلڪل گهڻا آهن. اها پڪار زائل ڪرڻ لاءِ سرڪار هاڻي هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي آهي، جنهن جا 3 ميمبر مسلمان ۽ فقط هڪ ميمبر هندو آهي. سردار محمد يعقوب، مسٽر صادق علي مرزا، مسٽر قليچ بيگ مرزا ۽ ديوان ڪوڙومل انهيءَ ڪاميٽيءَ جا ميمبر مقرر ڪيا ويا آهن. انهن سان صلاح واسطي مسٽر پريمچند آوتراءِ پڻ شامل ڪيو ويو آهي". "انهيءَ ڪاميٽي تي هيءُ ڪم رکيو ويو آهي تہ اها ڏسي، هندو ۽ مسلمانڪا لفظ يعني هندي، شاستري، عربي ۽ فارسي لفظ ڪتابن ۾ اهڙيءَ طرح ۽ ايتري قدر وجهن، جنهن ڪري ٻنهي قومن کي اعتراض ڪو نہ ٿئي، خصوصاً مسلمانن کي جن جو تعداد سنڌ ۾ هندن کان بلڪل وڌيڪ آهي ۽ ٻيون واجبي لفظي ۽ اکري وغيره درستيون ڪن".[12]

1913ع ۾ سنڌي صورتخطي جي مسئلي کي سنجيدگي سان محسوس ڪيو ويو. سنڌ جي تعليم کاتي جي اسڪول انسپيڪٽر وڏي سطح تي گڏجاڻيون ڪيون ۽ سنڌي عالِمن جي مقرر ڪيل ڪاميٽيءَ سان گڏجي اهڙن لفظن جي لسٽ تيار ڪئي، جيڪي جدا جدا نموني يا غلط هجيئن سان پئي لکيا ويا. اُنهن جي دُرست هِجي مُقرر ڪري، انهيءَ مطابق لفظن جي لکڻ لاءِ سفارش ڪئي ويئي. ان سلسلي ۾ 1913ع ۾ پڌرنامو جاري ڪيو ويو، جنهن کي هيٺ ڏجي ٿو:

ڪراچي 7 مارچ 1913
ايجوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر سنڌ
نمبر روانگي 11788_12_1913ع

پڌرنامون

جن سنڌي لفظن جي هِجي انگريزي نالن ۽ لفظن جو سنڌي تلفظ ۽ ڪم آڻڻ بنسبت مختلف رايا آهن، تن بابت سنڌي لٽريچر ڪاميٽي جي ميمبرن تاريخ 13 فيبروري 1913ع جي پاڻ ۾ گڏ ٿي هيٺينءَ ريت ٺهراءُ ڪيو آهي♦:

غلط	صحيح	غلط	صحيح
اونڏائي	اونڏاهي	سٺگون	سڳڻ
ڏهاٽي	ڏهاڙي	سلهه	سل
توٽي	توڙي	شيرپياز	سيرپياز
ٽيو	ٽيون	فانوش	فانوس
ننو يا نئون	نَوَ	ڪسر	ڪثر
ڪنٺوار	ڪنٺار	قنچي	ڪئنچي
هوا	هٿا	گازي يا گاجي	غازي
جيون	جُون	سچون	سچيون
اچان	اچا	پروا	پرواهه
وڃين♥	وڃي	دريا	درياهه
ڇٽان	ڇٽا	ويهڻ	وهڻ
ڪنيان	ڪنيا	ويراهڻ	وراهڻ
ڪٽين	ڪٽي	ڇه	ڇهه
ججهو	جهجهو	ٺل	ٺُلهه

♦ اگرچه هن خاني وارا لفظ اصل عربي يا فارسي ٻوليءَ ۾ صحيح آهن، ليڪن سنڌيءَ رواج موجب نابرابر سمجهيا ويا آهن.

♥ ضمير حاضر ۾ "وڃين" ۽ "ڪٽين" لکڻ صحيح آهن.

محل	مهل	مڪه	مڪيه
سهي	صحي	بجاج	بزار
چاڪ	چاق	بدماش	بدمعاش
سهي	صحيح	بصل يا بسر	بصر
مطرڪو	مترڪو	بقل	بڪر
ضعيف	زائفان	ليمڪ	نمڪ
جثو	جسو	تهمل	تحمل
ايضاً	ايضاً	پڙدو	پردو
بالڪل	بلڪل	جافران	زعفران
بالفصل	بلفصل	چهبڪ	چابڪ
استعيفا	استعفا	حوال	احوال
املڏاس	املداس	خوچو	خونچو
سرگشت	سرگس	دارچيني	دالچيني
طبلو	دبلو	دستارخوان	دسترانو
دنبورو	طنبورو	دوفان	طوفان
سايو	سعيو	نماز شام	نماشام
هاون دستو	همام دستو	يادگاري	يادگيري
رنگ	رڱ	ياڱون	ياڱو
رنج	رڃ	اسڪول	سڪول

هيٺيان لفظ ٻنهي صورتن ۾ صحيح آهن:

مهنو يا مهينو
وٺي يا ويٺي
چٺي يا چوي
پٺي يا پيٺي
پوي يا پٺي
توب يا توف

قل يا قر
ڪلف يا ڪرف
پليد يا پليت
مسجد يا مسيت

2. نظر، پاڪي، مدعا، ناموس ۽ ٻيرگهير (اهي لفظ جنس مونث ۾، ۽ نہ جنس مذڪر ۾ ڪم آڻڻ گهرجن).
3. ملائڪ، اسرار، اولياءُ، قلوب، تواريخ ۽ احوال، انهن لفظن کي جمع جي صورت آهي (پر اُهي سنڌيءَ ۾ واحد ڪم ايندا آهن).
4. هيٺين لفظن جي هجي تڏهن صحيح سمجهڻ گهرجي، جڏهن انهن جي معنيٰ ڏنگين ۾ ڄاڻايل آهي سا هوندي:

مهل (وقت)
صحيح (درست يا دستخط)
ديلو (شين رکڻ جي جاءِ)
ڪٿر (سرس)

5. انگريزي نالن جي هجي سندن اچار موجب هئڻ گهرجي.
وڪٽوريا ۽ وگ صحيح آهن، پر وهڪٽوريا ۽ وهگ غلط آهن.

اهڙي طرح انگريزي لفظن جي هجي بہ، مثال طور:
ڪئنين ۽ نہ ڪوئين يا ڪوئنين
ائڪٽ ۽ نہ آڪٽ يا ايڪٽ
ٽئڪس ۽ نہ تيڪس يا تاڪس
بلئڪ ۽ نہ بليڪ يا بلاڪ

6. ساڳي طرح Nor, Mar Sad ,اهڙي قسم جي لفظن جي صورت بہ اچار موافق ڪرڻ گهرجي، مثلن مار، نار، سئڊ
7. "هہ" حرف جو اچار ڪن لفظن ۾ صفا ظاهر آهي، ڪن ۾ نہ. صفا اچار ظاهر ڪرڻ لاءِ اعرابون ڪم آڻجن، مثلاً:

(مهٽڻ) گهڻ (انداز) گهڻ
(ناداني) جهل (بندش) جهل

M. Hesketh

"ايڊيوڪيشن انسپيڪٽر صاحب بهادر سنڌ".[13]

سنڌي ٻوليءَ ڪي بي. اي ۾ شامل ڪرائڻ جو سهرو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ ڏانهن وڃي ٿو. هن صاحب 24 نومبر 1921ع ۾ هڪ رپورٽ A Brief Survey of Published Sindhi Literature (ڇپيل سنڌي ادب جو مختصر جائزو) بمبئي يونيورسٽيءَ ڏانهن ڏياري موڪلي ته سنڌي ٻوليءَ کي بي .اي جي نصاب ۾ شامل ڪيو وڃي. هن رپورٽ جي آڌار تي بمبئي يونيورسٽي سنڌي ٻوليءَ کي B.A جي امتحان ۾ شامل ڪيو. ڊاڪٽر غلام محمد لاکي، ڊاڪٽر حميده کهڙو جي حوالي سان لکيو آهي ته "بمبئي کان سياسي ۽ انتظامي طرح سان سنڌ نوي سال پوءِ، يعني 1936ع ۾ آزاد ٿي، پر ان وقت سنڌ کي نه ته پنهنجي ڌار يونيورسٽي هئي نه وري امتحان وٺڻ لاءِ ڪو سرشتو موجود هو. ان صورتحال سنڌي اڳواڻن ۽ تعليمي ماهرن کي پريشان ڪري ڇڏيو. 8 جنوري 1934ع تي خانبهادر محمد ايوب کهڙي، سر محمد اقبال کي خط لکي صلاح ڪئي ته جلد بمبئيءَ کان سنڌ الڳ ٿيڻ واري آهي، ان صورت ۾ ڇا ڪريون؟ ڇا پنجاب يونيورسٽيءَ سان الحاق مفيد رهندو؟ علامه يوسف عليءَ کي خط لکي سر محمد اقبال هن مسئلي تي صلاح گهري. 12 جنوري تي علامه صاحب، سر محمد اقبال کي خط لکيو. صلاح هيءَ ڏني وئي ته "بمبئي يونيورسٽيءَ جي سرشتي ۾ مادري ٻولين کي اهميت آهي. جڏهن ته پنجاب ۾ پنجابيءَ بدران اردو ٻولي حاوي آهي. ٻي ڳالهه ته ڪيئي ڳالهين ۾ پنجاب يونيورسٽي، بمبئي يونيورسٽيءَ کان پوئتي آهي. ان ڪري سنڌ لاءِ بهتر ٿيندو ته في الحال بمبئي يونيورسٽيءَ سان پنهنجو الحاق برقرار رکي".[14] هن رپورٽ ۾ڄاڻايو ويو ته "سنڌي ڪنهن به صورت ۾، جيئن غلط سمجهيو ويندو آهي، پنهنجين پيئرن پاشائن کان پٺتي پيل ڪانهي. رچنا جو ڪوبه نمونو نثر خواهه نظم ۾، منجهس ناموجود ڪونهي، ۽ دماغي هلچل جون ڪي به اهڙيون وصفون نه آهن جي منجهس درج ٿيل نه هجن. سنڌ سان ڇٽي سگهجي ٿو ته سنڌيءَ ۾ هر قسم جو ادب پيو آهي، جنهن جو مقدار هوند ڪنهن

ڪي به حيرت ۾ وجهي ڇڏي، بشرطيڪ اهو ڪلو ڪيو وڃي، ڇپايو ۽ شايع ڪيو وڃي. گهڻن تواريخن، گهڻن ڪوتائن، گهڻن روماني قصن جا دستخط ڪن خانگي ڪتب خانن جي تاڪن تي، اڏوهيءَ جو کاڄ ٿي رهيا آهن".[15]

14 آگسٽ 1940ع ۾ سنڌ جي تڏهوڪي صوبائي وزير تعليم جناب جي ايم سيد جي ڪوشش سان سنڌ سرڪار سنڌي ادب جي واڌ ويجهه ۽ تخليقي ۽ تحقيقي سرگرمين جي وسيع پئماني تي ڦهلاءَ خاطر "سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ" جي نالي سان هڪ اداري جو بنياد رکيو. سيد ميران محمد شاهه ان صلاحڪار بورڊ جي چيئرمئن مقرر ٿيو. هيءَ ڪاميٽي پندرهن ميمبرن تي ٻڌل هئي، جنهن ۾ هيٺيان ميمبر شامل هئا: "

نمبر	نالو	عهدو
1.	سيد ميران محمد شاهه	چيئرمئن
2.	علامه آءِ.آءِ. قاضي	ميمبر
3.	شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن دائود پوٽو	ميمبر
4.	خانبهادر محمد صديق ميمڻ	ميمبر
5.	پير علي محمد شاهه راشدي،	ميمبر
6.	مولانا دين محمد وفائي	ميمبر
7.	عثمان علي انصاري	سيڪريٽري
8.	لعل چند امرڏنومل	جوائينٽ سيڪريٽري
9.	پيرومل مهرچند آڏواڻي	ميمبر
10.	ڊاڪٽر ايڇ. ايم. گربخشاڻي	ميمبر
11.	مولانا عبدالڪريم چشتي	ميمبر
12.	راءِ بهادر جڳت سنگهه آئل مل	ميمبر
13.	ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي	ميمبر
14.	سوبراج نرملداس "فاني"	ميمبر
15.	آغا عبد النبي	ميمبر

1941ع کان 1947ع تائين، هن بورڊ تمام گهڻا ۽ بنيادي ڪم ڪيا، انهيءَ عرصي دوران مختلف خالي جاين تي هيٺين عالمن ۽ اديبن کي ميمبر

ٻڌايو ويو:

1. پروفيسر رام پنجواڻي
2. حڪيم محمد احسن
3. مخدوم محمد صالح
4. محمد حنيف صديقي
5. ديوان گوپيرام رڪياڻي".[16]

هن سرڪاري حڪم تي ٻٽيل ڪاميٽيءَ جي ڪري سنڌي ٻوليءَ کي هر سطح تي ترقي ملي.هن ڪاميٽيءَ جي ذيلي ڪاميٽيءَ سنڌي لغت نويسيءَ تي ڪم ڪرايو، سنڌي ٽيڪسٽ ڪتابن کي بهتر ڪيو ويو ۽ ورجايو ويو، سنڌ يونيورسٽي جي لاءِ راهه هموار ڪئي. سنڌي ادبي بورڊ قائم ٿيو، مهراڻ رسالو جاري ٿيو، ادبي ڪانفرنسون ٿيون ۽ علمي ۽ ادبي بحث سرڪاري سرپرستيءَ ۾ ٿيا ۽ شاهه لطيف جي ميلي تي سرڪاري سطح ادبي ڪانفرنس منعقد ٿيڻ شروع ٿي.

1936ع ۾ سنڌ کي بمبئي پريزيڊينسيءَ کان ڌار ڪيو ويو. ڏهن سالن کان مٿي پير الاهي بخش تعليم کاتي جو وزير رهيو، هن عرصي دوران پرائمري تعليم سان گڏ سيڪنڊري ۽ هاير سيڪنڊري تعليم گهڻي ترقي ڪئي، 1938ع تائين تعليم کاتو ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي ماتحت رهيو،پر ان کان پوءِ ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن جو عهدو قائم ڪيو ويو، جنهن تي غلام نبي قاضي کي اضافي چارج ڏيئي رکيو ويو. سال 1939 ع ۾ سندس جاءِ تي شمس العلماء عمر بن محمد دائود پوٽو سنڌ جو پهريون "ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن" مقرر ٿيو.

سر هيو ڊائو (1886_1978ع) انڊين سول سرونٽ هو. سن 1941ع ۾ هن کي سنڌ صوبي جو گورنر مقرر ڪيو ويو، جيڪو 1946ع تائين رهيو. هن پنهنجي دؤر ۾ ڪراچيءَ ۾ ڊائو ميڊيڪل ڪاليج جي پيڙهه جو پٿر رکيو، جيڪو هن وقت 'ڊائو يونيورسٽي آف هيلٿ سائنسز' جي نالي سان مشهور آهي. سنڌ يونيورسٽي 1947 کان 1951 جي وچ واري عرصي ۾ نهي، 1951 ۾ ڪراچي کان حيدرآباد منتقل ٿيڻ کان پوءِ مڪمل طرح پڙهائي جو سلسلو

جاري ٿيو. هيءَ يونيورسٽي 1947 ۾ سنڌ اسيمبلي مان سنڌ يونيورسٽي ايڪٽ پاس ڪرائي 13 اپريل 1947 ۾ ڪراچي جي علائقي رنڇوڙ لائين ۾ پير الاهي بخش ٽيچرس ٽريننگ اسڪول جي جاءِ ۾ قائم ڪئي وئي. هن يونيورسٽيءَ سان سنڌي ٻوليءَ ۾ ايم .اي تائين تعليم جو بندوبست ٿيو. ايم.فل ۽ پي.ايچ.ڊي جي ڊگرين جي لاءِ راهه هموار ٿي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ درسي ڪتاب ۽ سائنسي علم

ننديرام ميراڻيءَ جو "باب نامو" (سنڌيءَ جو ريڊر) پهريون درسي ڪتاب آهي، جنهن کي سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي، گورنمينٽ پريس بمبئيءَ مان ليٿو ۾ ڇپائي، نصاب ۾ شامل ڪيو. هيءُ ڪتابڙو موجوده سنڌي الف ـ ب جي مقرريءَ کان پوءِ سنڌي لپيءَ ۾ پهريون ڪتاب هو. انگريزن جي اوائلي دؤر ۾ سنڌي، عربي صورتخطي لکڻ ۽ پڙهڻ سيکارڻ جي شروعات هن ڪتاب کان ٿي ٿي.هن ۾ هجي جو طريقو ڪم آيل آهي.ڪتاب ۾استعمال ٿيل ٻوليءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

> "پاڻ کان جيڪو وڏو آهي ته ان جي سامهون وڏي سر نه ڳالائجي گهٽو نه کلجي. جي پاڻ جيڏا آهن تن سان سرهائي ۽ ڪنورائي سان ڳالهه ٻول ڪجي. ڳالائڻ جي ويلي نه کلجي ۽ چوڻ ۾ تڪڙ نڪجي ڪيهي تي ڏمر ڪرڻ نه گهرجي ۽ ڪو پاڻ کي چڱائي جي مت ڏي ته ٻڌجي ۽ پنهنجي پينرن پائرن ۽ سوٽن کي گهٽو پيار ڪجي".[17]

"چٽ جي پاڙ" نالي ڪتاب ڪاهانداس منشارام ۽ ننديرام اردو زبان مان گڏجي ترجمو 1853ع ۾ ڪيو. سنڌ سرڪار پهريون دفعو تعليم ۾ ڊرائينگ جو سبجيڪٽ متعارف ڪرايو. تعليم جي گهرجن تحت "ڊرائنگ" جي سمجهاڻي بابت سنڌي ۾ هي پهريون ڪتاب آهي."هن ۾ جاميٽريءَ جي رستي ڊرائنگ جون شروعاتي هدايتون ڏنل آهن. سنيون ليڪون، پاسيريون ۽ ڦڏيون ليڪون، پور وچوٽي ليڪون، ڪنڊون، چوڪنڊا، ٽڪنڊا ڪيڻ وقت هٽ ۽ نونٽ جهلڻ جا رستا ۽ پٺمانو سمجهائي پوءِ گهرو شين ۽ گلن جون شڪليون سکندڙن جي استعمال لاءِ ڏنيون ويون

آهن.جاميٽري سان تعلق رکندڙ اصطلاح اڄ ڪلهه سنڌي جاميٽرين ۾ ڪم پيا اچن، سي هن ڪتاب لکندڙن جا ئي سنڌي ٻوليءَ ۾ قائم ڪيل ڇٽيا، جئين تہ:ٽيڪو، عمود، ٽڪنڊو، پرگار يا پلڪار، ڪنڊ، گوني ڪنڊ، ويڪري ڪنڊ، سوڙهي ڪنڊ، چورس".[18]

جيئن ئي سنڌي زبان ۾ تعليم جي شروعات ٿي، ديوان اڌارام سنڌي زبان جو پهريون ڪتاب 1853ع ۾ جوڙيو، جيڪو تعليم کاتي شايع ڪيو. "هن ڪتاب جي شروع ۾ آئيوٽا جا اکر ڏيئي پوءِ "ڪڪ" يعني هر هڪ اکر جا ڏهہ آواز (ٽي اعرابن وارا ڇوٽا آواز، چار اعرابن وارا ڊگها آواز ۽ ٽي بنا اعراب ڊگها آواز) ڏنل آهن. تنهن کان پوءِ ٽن مکيہ اعرابن ۽ "جزم" وارا ٻہ اکري لفظ هر هڪ اکر جون چار صورتون سمجهايون ويون آهن. سبقن جي سلسلي رکڻ ۾ اها خوبي سمايل آهي، جو عربي سنڌي آئيوٽا جي سيني اکرن مان جدا جدا ٺهيل لفظن جي پڙهڻ ۽ لکڻ جو استعمال اچيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪري آئيوٽا جي نج عربي اکرن مان ٺهيل لفظن پڙهڻ لکڻ جو استعمال ٻہ پهرئين ڪتاب پڙهندڙن ٻارن کي چڱي طرح ياد ٿيو وڃي ٿو".[19] هتي هڪ سبق مان مثال ڏجي ٿو:

"هن ويچاري ڪمڙي تقصير ڪئي آهي. هن لفظ تي نقطا ساري ڏي ۽ ٻڏاءِ تہ ڪل ڪيترا ٿيا. پرائي دهلين احمق نچي."

درسي ڪتابن جي تياري ۽ ڇپائيءَ جي ڪم کي هٿي ڏيڻ لاءِ سن 1868ع ۾ تعليم کاتي جي زير نگراني ورنيڪيولر لٽريچر ڪاميٽيءَ جو قيام عمل ۾ آيو. سنڌ صوبي جي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي هٽ هيٺ، پريزيڊنٽ سان گڏ ڪاميٽيءَ جا 8 ميمبر هئا. ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جو هيڊماستر ڪاميٽيءَ جو پريزيڊنٽ هوندو هو. مذڪوره ڪاميٽيءَ جون هيٺيون ذميداريون هيون:

- سنڌي ٻوليءَ جي عربي ۽ هندو-سنڌي (ناگري) لپين جي هڪجهڙي صورتخطي مقرر ڪرڻ،
- اشاعت لاءِ مليل درسي ڪتابن جا مسودا منظور ڪرڻ،

- ليکڪن، مترجمن ۽ سهيڙيندڙن جي اجرت جا نرخ مقرر ڪرڻ،
- درسي ڪتابن جي نظر ثاني ڪرڻ
- ادبي انعامن لاءِ ليکڪن جي نالن جي سفارش ڪرڻ".[20]

هن دؤر جي نثري ادب ۾ پهريون دفعو سنڌي زبان ۾ سائنسي علمن کي باقاعدي هر اسڪول ۾ پڙهائڻ جو سلسلو شروع ٿيو. هر سائنسي علم جا ڪتاب شايع ٿيڻ لڳا. ان سلسلي ۾ فطري سائنس، سماجي سائنس، معاشي سائنس، آرٽ وغيره سنڌي زبان ۾ لکجڻ شروع ٿيا. شروعاتي ڪوششون تعليم کاتي جون هيون، جنهن جي سرپرستيءَ ۾ رياضي، جاميٽري، علم ڪيميا، نباتات، حياتيات، کيتيءَ جو هنر، صحت ۽ صفائي، ڊرائنگ، جاگرافي، تصوير ٺاهڻ جو هنر، فلڪيات، سماجيات، سياسيات، اقتصاديات، قانون وغيره جا ڪتاب پهريون دفعو سنڌي زبان ۾ شايع ٿيا. رياضيءَ جي سلسلي ۾ ڪوڙيمل جو "تحرير اقليدس" (1863ع) جاميٽريءَ جي سلسلي ۾ مرزا صادق عليءَ جو "استعمالي جاميٽري" (1888ع) اهم آهن. جڏهن ته ڪوڙيمل جو "علم ڪيميا" (1892ع) ۽ مرزا صادق جو "آغاز علم نباتات" (1894ع) به قابل ذڪر آهن. ٻين ڪتابن ۾منشي ننديرام جو "چٽ جي پاڙ" (1852ع) جو ميران محمد شاه جو "آڪاسي نروار" (1856ع)، ننديرام جو "سڪائنتو نروار" (1860ع) وغيره اهم آهن".[21]

اهڙي طرح رياضيءَ جا ڪتاب پڻ شايع ٿيا. ان کان علاوه هي ڪتاب اهم آهن: "ضبطي ڪتاب" (1854ع)، "پٽماشي ڪتاب" (1855ع)، "ليکي جو ڪتاب"، "نقشه خروار"(پرمانند حيدرآبادي، 1856ع)، "ڪتاب جبر و مقابله" (وشوانات نارائڻ ۽ ننديرام، 1850ع)، "ڪوڙن جو ڪتاب" (1877ع)، "دل جي يا زباني حسابن جي واٽن جو ڪتاب" (1877ع) اهم آهن. ٽيڪمداس ايسرداس جواهري جو اڻويهين صديءَ جي اوائلي نثر نويسن ۾ شمار ٿئي ٿو. سنڌي زبان ۾ پهريون ڪتاب "هنر تصوير" (The Art of Photography) جي نالي سان 1872ع ۾ پڌرو ڪيائين. تصوير تيار ڪرڻ جا سمورا مرحلا نهايت سهڻي نموني ۾بيان ڪيا اٿس. سمجهاڻيءَ خاطر شڪلين جو سهارو به ورتو اٿس، جنهن ڪري ڪتاب زياده ملهائتو بڻجي پيو

آهي. ڪتاب، ارڙهن فصلن ۾ ورهايل آهي ۽ هر فصل ۾ وري ننڍا ننڍا عنوان آهن. نثر جو نمونو ڪتاب جي ديباچي مان هيٺ ڏجي ٿو: "گهڻن ڏينهن کان هن قسم جي ڪتاب جي گهرج هوڻ ڪري هي ڪتاب لکيو ويو آهي. انهيءَ مطلب تي ته جن صاحبن کي تصوير سکڻ جو شوق و فائدو يا خوشيءَ لاءِ هجي سي صاحب هن ڪتاب کي ڪم ۾ آڻي فائدو وٺن. هن ڪتاب ڏيڻ ۾ اٿي نٿو چئجي ته ڪو هي ڪتاب ڪماليت تي پهچايو ويو آهي پر هن مطلب کي هي ڪتاب ٺاهيو ويوآهي سو مطلب اميد آهي ته پورو ڪندو. لکندڙ جي مراد اها آهي ته ڪتاب اهڙي قسم جو ڏجي جنهه مان جي صاحب انگريزيءَ مان واقف نه آهن سي هن ڪتاب جي وسيلي سان بنا استاد تصوير ڪيڻ جو ڪم سکي سگهن ٿا".[22]

1854ع ۾ نند يرام ميراڻي "ڌرتي نروار" لکيو، جنهن ۾ هن بنيادي ڄاڻ مهيا ڪئي. هن مختلف ڪلاسن لاءِ جاگرافيءَ جا ٻيا به ڪيترائي ڪتاب لکيا، جن ۾ "دنيا جي مختصر جاگرافي"(مهاديو شاستري سان گڏ)، "سڪائنتو نروار" (1861ع) ۽ "جغرافيه جديد" (مهاديو شاستري سان گڏ 1861ع) شامل آهن. عام معلوماتي جاگرافيءَ جي لحاظ کان تارا چند شوقيرام جو "فزيڪل جاگرافي" (1885ع)، واحد بخش جو "ٽي جلدي علم طبعي" (1874ع) اهميت وارا آهن. سنڌ بابت مڪمل جاگرافيءَ جو ڪتاب 1865ع ۾ نارائڻ داس جڳنناٿ وڏيه "سنڌ جو نروار" نالي سان لکيو. هي هڪ مختصر ڪتاب آهي، پر اهو ڪيترن ئي سالن تائين سنڌ جي اسڪولن ۾ ڪورس طور رهيو. هن دؤر ۾ جاگرافي جا جيڪي به ڪتاب لکيا ويا، انهن مان اڪثر تعليمي مقصدن خاطر لکيا ويا، انهن جا ليکڪ اسڪولن جا استاد هئا. جيڪڏهن انهن کي موضوع وار الڳ ڪجي ته هيٺين ريت ورهائي سگهجي ٿو:

1. دنيا جي جاگرافي
2. مختلف ڪنڊن جي جاگرافي
3. سنڌ جي جاگرافي (جنهن ۾ ائٽلس جاگرافي به شامل آهي)
4. سنڌ جي مختلف ضلعن ۽ تعلقن جي جاگرافي

سنڌ جي جاگرافيءَ تي گهڻا ڪتاب محمد يوسف لکيا. سندس

ڪتابن ۾ "جاگرافي ايشيا ۽ يورپ" (1898ع)، "بمبئي ڪاتي جي جاگرافي" (1896ع) وغيره اهم آهن. شيخ عبدالحق جاگرافيءَ تي ڪيترائي ڪتاب لکيا. جڏهن تہ محمد رمضان آخوند جو "سنڌ جو مختصر نروار" (1876ع)، بولچند ڪوڏومل جو "سنڌ جو ڌرتي نروار" (1865ع)، فقير محمد جو "سنڌ جي مختصر جاگرافي" (1898ع) وغيره اهم ڪتاب آهن. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکيو آهي تہ "اوائلي دؤر جي نثر نويسن جو سڀ کان وڏو ڪارنامو مختلف علمن لاءِ سنڌيءَ ۾ جوڙيل علمي اصطلاحن (Technical Terms) جو هڪ وڏو ذخيرو آهي، جو سنڌي علم ۽ ادب تي سندن دائمي احسان وانگر آهي. سنڌيءَ ۾ تعليمي ضرورتن کي نباهڻ لاءِ جڏهن پهريون پيرو مختلف علمن جهڙوڪ تاريخ، جاگرافي، حساب، جاميٽري، آلجبرا وغيره جا ڪتاب جوڙيا ويا، تڏهن سڀ کان دقيق مسئلو انهن نون علمن جي اصطلاحن بنائڻ جو هو، ڇاڪاڻ جو سنڌيءَ ۾ ڪڏهن بہ اِن قسم جا علمي ڪتاب اڳي نہ لکيا ويا هئا. مثال طور اڳي رياضيءَ جي علم متعلق اصطلاح جهڙوڪ اٺپور، ڏهائي، مور، وياج، راس، پاڇي، ونڊ، جوڙ، ڪٽ، وڏو عام پورو ونڊيندڙ، ننڍي عام ٻيج اپٽ وغيره".[23]

"شروع واري زماني ۾ تعليم کاتي کي پنهنجو ڇاپخانو نہ هوندو هو، ان زماني ۾ تعليم کاتي جا ڪتاب بمبئي ۽ ٻين پريسن مان شايع ٿيندا هئا. سن 1858ع ۾ تعليم وارن هڪ الڳ ليٿو مشين ورتي. هن مشين مان موجوده الف-ب ۽ خداوادي ۽ گجراتي لپين ۾ ڪيترائي سنڌي ڪتاب شايع ٿيا".[24] "سر بارٽل فريئر پنهنجي ايامڪاريءَ جي نون سالن ۾ درسي نوعيت جا ڪتاب، آڪاٽيون، گرامر، رياضي، تاريخ ۽ جاگرافيءَ جا 26 آڳاٽا ۽ بنيادي ڪتاب ڏئي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب ڇپجڻ جو مضبوط بنياد رکيو. هن صاحب ليکڪن ۽ پريس جي مالڪن کي محنتاڻي جي سٺي اجرت ڏني. ڪتاب لکڻ تي روڪ انعام بہ ڏنائين. اهو سندس ئي محنت جو نتيجو هو جو پهرين ٻن ڏهاڪن (1851ع کان 1870ع) دؤران تعليم کاتي پاران تعليم ۽ ٻوليءَ جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ 98 سنڌي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا. اهو سنڌي ليٿو گرافيءَ جو سونهري دؤر ليکجڻ ۾ اچي ٿو، جنهن ۾ ڪيترن مشهور ڪتابن

جي هڪ ايڊيشن جون 3000 ڪاپيون به ڇپيون".[25]

اڻويهين صديءَ ۾ نثري ادب جي ترقيءَ سبب سنڌ جي تاريخ بابت ڪتاب نه فقط سنڌيءَ ۾ لکيا ويا، مگر دنيا جي بين ملڪن جون تاريخون به سنڌي زبان ۾ لکيون ويون. تاريخ جي ڪتابن لاءِ اتساهه پيدا ڪرڻ واسطي انعام رکيا ويا. ان سلسلي ۾ اڌارام ٿانورداس جي "دنيا جي مختصر تواريخ" (1873ع)، ڪوڙيمل جي "ڪولمبس جي تواريخ" (1862ع) به اهم آهن. انگريز سرڪار انعام اڪرام ڏئي انگلينڊ ۽ هندستان جون تاريخون به جام لکرايون. انگلينڊ جي تاريخ جي سلسلي ۾ واڌو مل چنڊيرام جي "منتخب تواريخ انگلينڊ" (1862ع)، پريداس آنند رام جي "انگلينڊ جي تواريخ" (1868ع)، تارا چند شوقيرام آڏواڻيءَ جي "انگلينڊ جي تواريخ" (1868ع) ۽ بولچند ڪوڏومل جو ڪتاب "انگلينڊ جي تواريخ" (1892ع) اهم ڪوششون آهن. اهڙي طرح هندستان جي تاريخ بابت به ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا، جن ۾ غلام علي قاضيءَ جو "هندستان جي تواريخ" (1854ع)، پريداس قسمتراءِ جو "هندستان جي تواريخ" (1863ع)، گل محمد جو "هندستان جي مختصر تواريخ" (1880ع)، واحد بخش جو "نوٽ بڪ تواريخ هند" (1892ع) اهم آهن. هري سنگهه ڊنگومل ۽ پرتاب راءِ ٽيڪمداس جون به تاريخون شايع ٿيون.

سرڪاري تعليمي اخبارون

برطانيا جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان اڳ سنڌ ۾ ڪا به پريس موجود نه هئي. ارد شير رستمجي اهو پهريون شخص هو، جنهن انگريزيءَ ۾ هڪ اخبار جاري ڪئي، پر ان کان سِتت پوءِ سنڌين جون اخبارون نڪتيون جن برطانوي اختياري وارن سان قربت جو رويو اختيار ڪيو. سنڌ ۾ تعليم جي پکڙجڻ جو هڪ نتيجو اهو ٿيو جو ملڪ ۾ ڪتابن، مخزنن ۽ اخبارن جو تعداد تمام تيزيءَ سان وڌيو. "1907ع ۾ پوري هندستان ۾ 2571 ڇاپخانا، 753 اخبارون ۽ 1062 مخزن سرڪار وٽ رجسٽرڊ ٿيل هئا".[26]

پهرين سرڪاري اخبار فوائد الاخبار

اخبارن وسيلي پهريون دفعو سرڪاري ۽ غير سرڪاري معاملن تي عوام ۾ بحث شروع ٿيو. ميجر ايف. جي گولڊ سمڊ جو تعليم جي معاملن ۾ وڏو ڪردار آهي. هن صاحب سنڌ سرڪار اڳيان هڪ تجويز پيش ڪئي ته سنڌ اندر راءِ عامہ کي برطانوي راڄ جو سچو وفادار ۽ حامي ٺاهڻ لاءِ ڏيهي زبان ۾ سرڪاري اخبار جاري ڪرڻ نهايت موزون ۽ وقتائتو قدم ٿيندو. هن اها رٿ پيش ڪئي ته سنڌ جي گاديءَ واري هنڌ ڪراچي مان تعليم کاتي جي زير نگرانيءَ هڪ هفتيوار سنڌي ۽ پارسي اخبار جاري ڪري مٿيون مقصد بخوبي حاصل ڪري سگهجي ٿو. ان ڏس ۾ دلچسپي جي ڳالهہ اها بہ آهي تہ 1857ع ۾ سنڌ جي تعليم کاتي هڪ جدا ليٿو پريس بہ قائم ڪري ورتي هئي، جتي گولڊ سمڊ ان اخبار کي ڇاپڻ جي حامي ڀري. سر بارٽل فريئر پنهنجي وفادار آفيسر جي سفارش مڃيندي ڪراچي مان هفتيوار "فوائد الاخبار" جاري ڪرڻ جي اجازت ڏني".[27] 15 مئي 1858ع ڇنڇر ڏينهن سنڌي ۽ پارسي زبانن ۾ مٿئين نالي واري هفتيوار اخبار جاري ٿي. اخبار ۾ پوندڙ مواد جو گڏ ڪرڻ، سهيڙڻ سان گڏوگڏ ڇپائيءَ ۽ اخبار کي پڙهندڙن جي هٿن تائين رسائڻ جو سڀ ذميواريون ميجر گولڊ سمڊ پنهنجي هٿن ۾ ڪنيون. تاريخ، زراعت ۽ سائنس بابت مواد کي الڳ ڇاپي اسڪولن ۾ مفت تقسيم ڪرڻ جو بندوبست ڪيو ويو.

پهرين مڪمل سرڪاري سنڌي اخبار 'سنڌ سڌار'

"سنڌ سڌار" پهرين سنڌي اخبار هئي، جيڪا سموري سنڌي ٻوليءَ ۾ شايع ٿيندي هئي. هيءَ اخبار 1866ع کان سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي طرفان جاري ٿي ۽ سرڪاري ليٿو ڇاپخاني ۾ ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيندي هئي. هن اخبار جي باري ۾ ان وقت جي تعليم کاتي جي انچارج مسٽر جان مور لکيو آهي: "تعليم کاتي ۾ سڀ کان وڏيڪ دلچسپ ڪم جو شروع ڪري رهيو آهي، اهو پندرنهن روزه اخبار "سنڌ سڌار" جي جاري ڪرڻ جو آهي، جيڪا لٿو پريس مان نڪرندي. اخبار جاري ڪرڻ جو خيال ۽ ان کي

ڪاميابيءَ سان هلائڻ جو ذمو منهنجي ڏيڻي، راءِ صاحب نارائڻ جگن ناٿ وٿڏيءَ تي آهي، هو ان کي ايڊٽ ڪرڻ جون ذميواريون به نڀائيندو. اخبار جاري ڪرڻ لاءِ هيٺيان مقصد رکيا ويا آهن:

1. ان اخبار جي ذريعي، اهو فيصلو ڪيو ويو آهي ته ان ۾ روشن خيالي، آزاد خيالي، مفيد معلومات، ۽ اهو سڀ ڪجهه جيڪو هن صوبي واسطي سٺن خيالن جي لاءِ محسوس ڪيو وڃي ٿو.
2. ماڻهن تائين اهڙي معلومات پهچائڻ ۽ پڙهڻ لاءِ ۽ تعليم جا فائدا حاصل ڪرڻ واسطي، اهو تجويز ڪيو وڃي ٿو ته سنڌي ۾ هڪ اخبار، جنهن جو نالو "سنڌ سڌار" هوندو، تعليم کاتي پاران جاري ڪئي وڃي.
3. هيٺين مختصر شرطن تي اخبار جاري ڪئي ويندي:
   i. مذهبي ۽ سياسي بحثن کان انتهائي احتياط سان پاسو ڪيو ويندو.
   ii. اخبار ۾ ڪنهن به سرڪاري يا خانگي شخصيت جي ذاتي حوالي سان مواد شامل نه هوندو.
   iii. جيتوڻيڪ اخبار سرڪاري سرپرستيءَ ۾ جاري ٿيندي، مگر سرڪاري موقف يا سرڪاري مشهوري کي شامل نه ڪيو ويندو، جيسيتائين ان ۾ ڪنهن مجاز آفيسر طرفان صحيح يا پڌرنامو شامل نه هوندو.
   iv. ان کي ڪنهن به مذهبي تعصب کي پاسيرو رکي اهو مواد شامل ڪيو ويندو، جنهن سان ذهني، اخلاقي ۽ سماجي سڌارو اچي.
4. انهن مقصدن کان علاوه، اهو واضح ڪيو وڃي ٿو ته اخبار جاري ڪرڻ جو سبب اهو به آهي ته اسڪول جي استادن جي لياقتن کي اجاگر ڪجي، سندن معلومات ۾ اضافو ڪجي، جيئن سرڪاري سطح تي وقت به وقت هدايتون جاري ٿينديون رهنديون آهن يا سرڪاري گزيٽ ۾ آيل معلومات به هنن تائين پهچي سگهي ۽ هو سرڪاري سطح تي ايندڙ انتظامي تبديلين کان باخبر رهن، يا وري سرڪاري عملدارن جي مقررين ۽ بدلين جي خبر رکي سگهن". (28)

سنڌ سڌار اخبار هڪ ڪارائتي اخبار ثابت ٿي. سنڌ جي تعليم

ڪاتي جي سربراهہ جي رپورٽ موجب"سنڌ سڌار" رسالي جي اشاعت جي باري ۾ مان سال 1866ع ۾ پنهنجي رپورٽ ۾ مڪمل طور تي وضاحت ڪئي هئي. "سنڌ سڌار" جي اشاعت کي هاڻي ٽي سال مڪمل ٿي ويا آهن، ۽ مان سمجهان ٿو تہ اها پنهنجي مقصد کي پورو ڪري رهي آهي. تقريبًا 700 تائين ان جا گراهڪ ٿي ويا آهن ۽ ان جي ساليانی رڪنيت صرف 3 روپيا آهي، پر اجا بہ وڏي رقم واڌرو رهت آهن. ننڍڙي رقم جي وصوليءَ پري پري کان حاصل ڪرڻ واري پريشاني جي سلسلي ۾، ڪمشنر صاحب وڏي مهربانيءَ سان سڀني مختيارڪارن کي هدايت ڪئي آهي تہ "سنڌ سڌار" جي وصولي ڪري حضور (Hoozoor) خزاني جي معرفت ايڊيٽر وٽ جمع ڪرائين. مانواري سر ميري ويدر سڀني ڪليڪٽرن، ٻين روينيو ۽ عدالتي آفيسر، جيڪي سنڌ ۾ ڪم ڪري رهيا آهن، انهن کي هدايت ڪئي آهي تہ "جيئن تہ هيءَ اخبار حڪومتي پاليسين ۽ اصولن کي سمجهڻ ۾ مقامي باشدن کي سمجهائڻ ۾ مدد ڪندي، ان ڪري ان جي هر طريقي سان مدد ڪئي وڃي ۽ ڪمشنر صاحب کي يقين آهي تہ آفيسرن جو اهڙو تعاون اخبار جي اصل مقصد کي وڌائڻ ۾ مدد ڪندو".[29] سنڌ سڌار، سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ هڪ آڳاٽي ۽ جهوني اخبار هئي. وقت بہ وقت اخبار جي قيمت ۾ ڦير گهير ايندي رهندي هئي. اخبار جي واڌاري ۽ وصولي جو اشتهار هن ريت ڏنو ويو:

"ڏسجي ٿو تہ ڪي ماڻهو اخبار جي قيمت يا نوٽيس جي ڇپائي جا پئسا ٽڪلين وسيلي موڪلين ٿا پر اسانوٽ خانگے ٽڪلين جو ڪاپو نہ آهے. تنهن ڪري سڀني ماڻهن کے سڏ ٿي ڏجي تہ جنہ ماڻهو کي اخبار سنڌ سڌار جي قيمت بابت يا نوٽيس جي ڇپائي بابت اسانڏانہ پئسا موڪلڻا هجن تہ اهو اهي نقد پئسا تعلقي جي مختيارڪار جي آفيس ۾ اسانجي پهچائڻ لاءِ جمع ڪرائے تہ پاڻ‌هے اسانکي پهچندا پر جيڪڏهِ ڪنهن کي مختيارڪاري ۾ پئسا پهچائڻ اهنجا لڳن يا تعلقہ خزانو ٻئي شهر ۾ هجي.........".[30]

(ڏيان طلب ڳالهہ اها آهي تہ هن اشتهار جي مجهولي کي اردو ي

وانگر لکيل آهي)

هيءَ اخبار پنهنجي دؤر جي مشهور تعليمي اخبار هئي. منجهس مضمون، ڪهاڻيون ۽ شعر وغيره شايع ٿيندا هئا. شاعريءَ تي تنقيد ۽ علمي بحث ڪي به رسالي ۾ جوڳي جڳهه ڏني ويندي هئي. سرڪاري پالسيءَ مطابق هن اخبار ۾ تعليم ان جي اهميت ۽ضرورت تي وڏيڪ مضمون شامل ڪيا ويندا هئا. صورتخطي ۽ گرامر جا مسئلا به جوڳي اهميت سان شامل ڪيا ويندا هئا. هن اخبار ۾ نارائڻ جڳن ناٿ، ميان محمد حيدرآبادي، منشي پريداس، مرزا صادق علي بيگ، ۽ ٻين ڪيترن جا ٿي مضمون ۽ شعر شايع ٿيندا هئا.

سنڌ سڌار اخبار جا به دؤر چئي سگهجن ٿا: هڪ سرڪاري دؤر 1866ع کان 1883ع تائين، جنهن ۾ نارائڻ جڳن ناٿ ۽ مرزا صادق علي بيگ ايڊيٽر هئا ۽ ٻيو خانگي دؤر، جيڪو 1884ع کان شروع ٿيو. هن دؤر ۾ ساڌو هيرانند ۽ خانچند ريلهومل ايڊيٽر طور ڪم ڪري رهيا هئا.

"1884ع ۾ هيءَ هفتيوار اخبار "سنڌ سڌار" نالي هڪ خانگي جماعت جي حوالي ڪئي وئي."سنڌ سڌار" سان به حڪومت، اخبار ۾ تعليمي خبرن کي اوليت ڏئي ڇاپڻ جو شرط رکيو ويو ان ڪري اخبار ۾ اسڪولن، تعليم جون خبرون پهرين ترجيح تي شايع ڪيون ويندڙيون هيون، جيئن عام ماڻهن ۾ تعليم جو شعور اجاگر ٿئي. 'سنڌ سڌار 'جون خدمتون پڻ سماجي، ادبي، سياسي وايومنڊل ۾ تحسين جوڳو ڪم آهي.'سنڌ سڌار 'ڪراچيءَ ۾ سنڌي هندن، مسلمانن ۽ پارسين جي گڏيل سياسي، ثقافتي، جماعت هئي. انگريزي اخبار 'ٽائمز 'به هن ئي جماعت طرفان جاري ٿيندي هئي .هن جماعت 'سنڌ سڌار' اخبار کي به اوج ڏياريو ۽ معياري مواد جي لحاظ کان اخبار جو نالو روشن ڪيو .هيءَ اخبار ڪيتروئي عرصو نڪرندي رهي. اخبار جو ساليانو چندو ڪراچيءَ ۾ رهندڙن لاءِ ٽي روپيا، جڏهن ته باقي ٻاهرين شهرن جي رهندڙن لاءِ چار روپيا هو".[31]

اخبار جو پهريون ايڊيٽر ساڌو هيرانند آڏواڻي هڪ سو پنجهتر روپيا ماهوار تي، هن اخبار جو 1884ع کان نومبر 1887ع تائين، لڳاتار چار سال ايڊيٽر ٿي رهيو. هن پنهنجي ايڊيٽريءَ واري زماني ۾ سنڌ جي سماجي توڙي

سياسي حالتن تي بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي ليک ۽ مضمون لکيا. هن اخبار جي ادارت ۾ ديوان ڏيارام گدومل سندس ساٿي ٿي بيٺو ۽ هر حال ۾ پيو سندس مدد ڪندو هو". [32] ساڌو هيرانند، اخبار کي خانگي بنيادن تي سهڻي نموني هلايو ۽ محنت ڪري عوام ۾ مقبول ڪيو ۽ ان جي سرڪيوليشن ۾ اضافو ڪيو. ڇهن مهينن جي عرصي ۾ اخبار جو وڪرو 500 ڪاپين تائين پهچي ويو. مارچ 1890ع تائين وڪرو 650 ڪاپيون تي چڪو هو.

سنڌ سڌار

نمبر ۸ ڪراچي جمعو تاريخ ۲۰ مهينو سيپٽمبر ۱۸۹۸ع جلد ۱۲

هي اخبار هر هفتي جمعي جي ڏينهن ڇاپيو آهي
هن اخبار جي قيمت اڳواٽ وصول ڪئي ويندي ٻاهر
ٽپال [illegible]

ڪراچيءَ جي رهندڙن کان			ٻاهرين کان			
ساليانو	۰	۰	۴	۱	[illegible]	[illegible]
ڇهه ماهي	۰	۸	۱	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ٽي ماهي	۰	۱۲	۰	[illegible]	[illegible]	۱

نئين ڇپائيءَ جي رهڻ جي [illegible] [illegible]
ان سڄي ۾ [illegible] کان [illegible]
اهي سڀ کان [illegible] [illegible]
جي قيمت [illegible] واسطي [illegible]
سنڌي ٻولي کان سواءِ ٻي ڪنهن [illegible]
[illegible] سنڌي ٻولي [illegible]
آهي [illegible] ٿيندي [illegible]
جيڪي [illegible]
[illegible] ڇپيا ڪرڻا آهن

اطلاع

هي اخبار [illegible] قيمت سان [illegible]
اڳواٽ قيمت [illegible] ڪئي آهي
[illegible] کان [illegible] اخبار جي
[illegible] اخبار [illegible]
[illegible] آهي [illegible]
[illegible] صاحب [illegible]
[illegible] حڪم موجب اخبار [illegible] قيمت
[illegible] ڪئي ويندي

[illegible] آهي [illegible] سردار [illegible]
[illegible] [illegible]
مسٽر [illegible] هيڊ ماستر [illegible] حيدرآباد
مسٽر [illegible] هيڊ ماستر [illegible]
مسٽر [illegible] هيڊ [illegible] اسپيشل [illegible]
انچارج سنڌ [illegible] ڪراچي مدرسو
مسٽر [illegible] هيڊ ماستر [illegible] اسڪول [illegible]

اطلاع

[illegible] اخبار جي قيمت [illegible]
[illegible] ڪرڻ [illegible]
[illegible] آهي [illegible]
[illegible] اخبار سنڌ سڌار جي قيمت
[illegible] جي [illegible]
[illegible] آهي [illegible]
جي [illegible] آهي [illegible]
[illegible] اسان [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] ڪئي ويندي [illegible]

مهتمم صاحب اخبار سنڌ سڌار

اخبار تعليم

"اخبار تعليم سنڌ جي هڪ اهم مئگزين هئي، جيڪا 1902ع ۾ نامياري تعليمدان تارا چند شوقيرام، ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج فار مين حيدرآباد مان شايع ڪئي، هيءَ مئگزين سنڌ جي تعليم کاتي جي ترجمان هئي. هن مئگزين جي بنيادي مقصدن ۾ حڪومت پاران هلندڙ تعليمي پاليسين جي روشنيءَ ۾ استادن ۽ تعليمدانن جي رهنمائي ڪرڻ، حڪومت پاران هلندڙ تعليمي منصوبن جي ڄاڻ ڏيڻ، استادن ۽ شاگردن جي سکيا جي مسئلن کي بيان ڪرڻ ۽ تعليمي نظام کي بهترين بنائڻ لاءِ تجويزون، تجزيا ۽ رايا ڇاپڻ آهي. رسالي جو اهم مقصد سنڌ جي تعليم ۽ خواندگي کاتي جي سرگرمين جي ڄاڻ پڻ ڏيڻ آهي".[32] هيءَ اخبار نما رسالو دراصل سنڌ حڪومت جي ترجمان هئي. سرڪاري خبرن سان گڏوگڏ، بادشاهي فرمان، سنڌ جي عملدارن جا تعارف، تعليم کاتي جا نوٽيس، پڌرناما ۽ ٻيو مواد شايع ٿيندو هو.

تعليم کاتي جي سرڪاري لکپڙهه

تعليم کاتي ۾ سموري سرڪاري لکت پڙهت سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندي هئي. تعليم کاتي ۾ ترجمو سيل (Translation Cell) قائم ٿيو. سنڌي زبان جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪاميٽي جوڙي وئي. سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ لاءِ ڇاپخانا قائم ڪيا ويا. سنڌي زبان جو ويا ڪرڻ (Grammar) ۽ لغتون (Dictionaries) لکرايون ويون. ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي آفيس کان ويندي، اسڪول جي هيڊ ماسترن تائين سرڪيولر، پڌرناما، نوٽيس، امتحاني نتيجا، رزلٽ شيٽون، آفرين ناما، سرٽيفڪيٽ، رجسٽر وغيره هر لکت سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪئي ويندي هئي. انهن مان اڪثر لکپڙهه ٽريننگ ڪاليج فار مين، حيدرآباد مان نڪرندڙ "اخبار تعليم" ۽ "ملان مخزن" ۾ شايع ٿيندي هئي.

اسڪالرشپن جا اشتهار

انگريزن جي راڄ ۾ سنڌ ۾ تعليم جي ترقي لاءِ سرڪار پاران مختلف پيڪيجن جا اعلان ڪيا ويا، انهن ۾ شاگردن لاءِ اسڪالر شپون،

وظيفا، آسان شرطن تي ڪتاب، پوزيشن ڪٺن وارن ٻارن کي وڌيڪ تعليم لاءِ موقعا فراهم ڪرڻ وغيره شامل هوندا هئا. ان وقت اسڪالرشپ فنڊ پڻ جوڙيو ويو هو، جنهن مان ننڍين ۽ وڏن ٻارن کي اسڪالرشپون ڏنيون وينديون هيون. 1863ع ۾ سنڌ جي تعليم جي انسپيڪٽر گولڊ سمڊ ڪيٽريون ئي اسڪالرشپون شاگردن ۾ ورهايون، خاص طور تي اهي ٻار جيڪي پرائمري ڪان مٿي تعليم حاصل ڪرڻ جا خواهشمند هوندا هئا. "ايلس اسڪالرشپ" شاگردن ۾ وڏي پيماني تي ورهايون وينديون هيون. اها اسڪالرشپ انهن شاگردن کي ڏني ويندي هئي، جيڪي ڇٺا پيٽيءَ جو امتحان پاس ڪندا هئا. سنڌ جي ڪيترن ئي ڪمشنرن ۽ ڪليڪٽرن سان منسوب اسڪالرشپون ڏنيون وينديون هيون.هتي 1892ع جي اسڪالرشپ جي اشتهار جو نمونو ڏجي ٿو:

سنڌ جي وچين درجي جي خاص اسڪولن ۽ سرڪاري اسڪولن ۾ سرڪاري اسڪالرشپون

1. اطلاع ٿو ڏجي تہ سنڌ جي هر هڪ ضلعي منجهہ، ٻن سرڪاري اسڪالرشپن جي ڏيڻ لاءِ، پيٽ جو امتحان، سڀ ڪنهن ضلعي جي صدر مڪانن ۾ سيپٽمبر 1892ع جي تاريخ 5، سومر ڏينهن، ۽ تنهن کان پوءِ جي ڏينهن تي، صبح جو 11 بجي (مدراس ٽائيم) ٿيندو.
2. هر هڪ ضلعي ۾ اهو امتحان ڪاميٽي وٺندي ۽ انهن ڪاميٽين جا صدر هيٺيان صاحب ٿيندا:

   ڪراچي ۾، هيڊ ماستر صاحب، نارائڻ جگننات هاءِ اسڪول
   حيدرآباد ۾، هيڊ ماستر صاحب، حيدرآباد جو هاءِ اسڪول
   شڪارپور ۾، هيڊ ماستر صاحب شڪارپور هاءِ اسڪول
   جيڪب آباد ۾، ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر، شڪارپور
   عمرڪوٽ ۾، ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر، حيدرآباد
3. هر هڪ ضلعي جي ٻن اسڪالرشپن مان هڪڙي لاءِ ڪنهن بہ ذات جو اميدوار امتحان ڏئي سگهي ٿو، باقي ٻي اسڪالرشپ لاءِ نہ فقط انهيءَ ذات جو اميدوار امتحان ۾ اچي سگهندو، جيڪي انگريزي تعليم ۾

ٻين ذاتين کان پوئتي پيل آهي؛ جيئن تہ مسلمان ۽ برهمڻ.

4. اسڪالرشپ ملڻ لاءِ امتحان ڏيڻ واسطي جيڪي درخواستون ڪرڻ ۾ا چن، سي سڀ مقرر ڪيل ڇاپيل فارم تي هئڻ گهرجي، ۽ انهيءَ فارم جا نقل اسان جي آفيس مان، يا امتحان وٺندڙ ڪاميٽيءَ جي ڪنهن بہ پريزيڊنٽ کان ري ناڻي ملي سگهندا. اهي سڀ درخواستون اسان ڏانهن حيدرآباد ۾ اهڙي طرح موڪلڻ گهرجن جو آگسٽ 1892 جي تاريخ 3، سومر کان اڳ پهچن.

5. اميدوارن جي عمر، امتحان جي ڪمن، ۽ اسڪالرشپ ڪيترن ريين تي ڪيتري مدت هلندي ۽ ڪيتري في ڏبي، تنهن بابت جيڪو وڌيڪ تفصيل گهربو سو، ڪجهہ وقت لاءِ، جي قانون ٺيل آهن، تن ۾ ڏنل آهن ۽ اهي قانون سنڌ آفيشل گزيٽ لکيل تاريخ 24 مئي 1888ع جي ڀاڱي ٻهرئين صفحي 519 کان 521 ۾ ڇپيل آهن.

6. اهي قانون سنڌي ۾، سڀ ڪنهن پرائمري اسڪولن جي ماستر وٽان ملي سگهن ٿا، ۽ تنهن کانسواءِ اهي قانون سڀ ڪنهن اينگلو ورنيڪيولر ۽ ورنيڪيولر اسڪولن جي نوٽيس بورڊ تي هٽايا ويا آهن". (33)

H.P. Jacob

Educational Inspector Sindh

تعليمي پاليسيون

سنڌ جي تعليم جي لاءِ جيڪا بہ پاليسي جوڙي ويندي هئي، ان کي هر حال ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ شايع ڪيو ويندو هو. استادن جي ڀرتي، پگهارن ۾ اضافو امتحانن جو شيڊيول، امتحانن جو نتيجو ۽ ٻيو هر قسم جو مواد سنڌي ۾ هوندو آهي. 1864ع ۾ نارمل اسڪول، ڪراچي کي حيدرآباد ۾ آندو ويو ۽ ان جو نالو حيدرآباد ٽيچر ٽريننگ اسڪول رکيو ويو. بعد ۾ اسڪول کي ڪاليج جو درجو ڏنو ويو ۽ ان جو نالو " ٽيچر ٽريننگ ڪاليج فارمين، حيدرآباد" رکيو ويو. شروع ۾ پراڻي سول اسپتال پرسان هڪ مسواڙي جاءِ ۾ اسڪول کي شروع ڪيو ويو. سڄي سنڌ ۾ اسڪولن جو تعداد جيئن پوءِ تيئن وڌنڌو ويو، نوان استاد ڀرتي ٿيڻ ۽ وڌيڪ استادن جي ضرورت محسوس

ڪئي وئي.ڪجهه سالن کان پوءِ اهڙو هڪ اسڪول سکر ۾ به کوليو ويو. ڪاليج جي ڪوڊ آف ڪنڊڪٽ جو پڌرنامو ڏجي ٿو:

آروڀنڊڪ ڪلاس جا رول

هي ڪلاس فقط لوڪل بورڊ جي شهري اسڪولن ۾ آهن.

١- لوڪل بورڊ شهري اسڪولن ۾ آروڀنڊڪ ڪلاس کولجن.

٢- جن ڇوڪرن شهري اسڪول جو پهريون درجو پاس نه ڪيو هوندو يا ١٢ ورهين کان گهٽ عمر جو هوندو تنهن کي انهن ڪلاسن ۾ داخل نه ڪبو.

٣- انهن تعليم وظيفو ۾ ٻه سال لڳندا.

٤- پهرين سال جي ڪلاس واسطي پهرين درجي جي ڪورس سان گڏ ۽ ٻئي سال جي ڪلاس واسطي ٻئي درجي جي ڪورس سان گڏ ٻيا تعليم قاعدا هوندا.

پهرين سال جا ڪم.

١- ورنيڪيولر اسڪولن جي سيکاريندڙن لاءِ سمجهائڻ.

٢- جديد شين ڪارخانن سان تعليم ڏيڻ واسطي سمجهائڻ

انهن ڪمن سان گڏ ٻيا (جي پوءِ مقرر ڪيا ويندا)

ٻئي سال جا ڪم.

(١) مٿين ڪمن جو دور (٢) تعليم ڏيڻ جو استعمال ڪرڻ ۽ انتظام تعليم سان گڏ ٻيا (جي پوءِ مقرر ڪيا ويندا).

٥- انهن ڪلاسن جي حاضري جو رجسٽر اسڪول ۾ رکجي ۽ جڏهن معمولي ماهوار رپورٽ ايجوڪيشنل انسپيڪٽر کي موڪلجي ته ان ۾ انهن ڪلاسن جي شاگردن جي حاضري ۽ ڀلائي بابت ڌار ڌار نوٽ ڪجي.

۶- جنهن ماستر جي حوالي ۾ اهي ڪلاس هوندا تنهن کي درجي ڇهين پاس انگريزي ماستر هجڻ گهرجي بشرطيڪ انهن شاگردن مان ٽي شاگرد مسلمان هوندا.

۷- تعليم روز ۾ ڪلاڪ ڏيڻي پوندي، ڪجهه ڪلاڪ سڪول جي وقت کان سواءِ استعمال ڪري ڏنو ويندو، پر ڪلاڪ شاگردن جي سهوليت جي مدنظر تي مقرر ڪيو ويندو. جيڪو وقت مقرر ڪبو تنهن بابت ڊويزنل ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي منظوري وٺجي.

۸- جيڪي ٻالڪ ڪرڪي ٿيون هجن ۽ ڳڻتيءَ ۾ اچن تن کان سواءِ انهن ڪلاس جو ساليانو امتحان سڪول جي ساليانى امتحان پوري ڪرڻ کان پوءِ ورتو ويندو.

۹- جيڪو شاگرد آخري امتحان پاس ڪندو تنهن کي ورنيڪيولر سڪولن ۾ نائب ماستري جي لائق هجڻ جو سرٽيفڪيٽ ڏيڻو پوندو. اهي سرٽيفڪيٽ واري شاگرد کي ڪم ڪرڻ ڪرڻ ملڻ گهرجي سو جناب ايجوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر وقت به وقت مقرر ڪندو.

انگريزن سنڌ ۾ ملان مڪتب کوليا ۽ انهن مڪتبن ۾ قران شريف سان گڏ سنڌيءَ جا به 4-5 درجا پڙهايا ويندا هئا. ڊاڪٽر عارف شاهه گيلاني، هنن اسڪولن جي سلسلي ۾ لکيو آهي ته "هن قسم جا مڪتب 1886ع ۾ مسلمانن جي ٻارن ۽ مولوين کي تعليم لاءِ راضي ڪرڻ لاءِ آسان شرطن تي گرانٽون ڏنيون وينديون هيون ۽ انهيءَ شرط تي سندن نصاب ۾ سنڌي لازمي هوندي هئي. سال 1889ع ۾ ان وقت جي سنڌ جي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر اهي سڀ شرطون لاهي ڇڏيون ۽ ملان مڪتبن جي داخلا لاءِ صرف قرآن مجيد جي تعليم ڏيڻ لازمي قرار ڏنو".[34] هتي ان وقت سنڌ جي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر اي.جي راٿيٽ جو گرانٽ لاءِ 24 مارچ 1904ع ۾ جاري ٿيل پڌرنامو ڏجي ٿو:

ملن لاءِ گرانٽ

جيڪو ملو ڌهڪاني سڪول جو ٽيون، چوٿون، يا پنجون درجو پاس ڪندو، سو، جيڪڏهن پنهنجي مڪتب ۾ انهن درجن موجب تعليم ڏيندو رهندو ته انکي معمولي ساليانې گرانٽ کان سواءِ پڻ ٽئين درجي لاءِ هڪ رپيو، چوٿين درجي لاءِ ڏيڍ رپيا ۽ پنجين درجي لاءِ ٽي رپيا ماهيانو ملندو.

A. G. WRIGHT

ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر سنڌ

24 مارچ 1904ع

سڪالرشپون معمولي سڪالرشپ بل جي فارم تي ڪٽنبيون، ان جو فارم سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويندو.

A. G. WRIGHT

ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر سنڌ

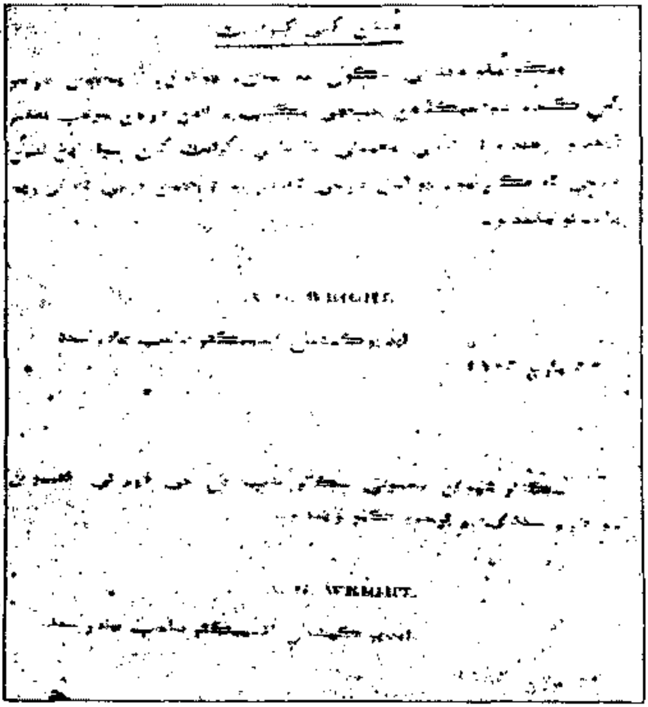

1947ع جي آخر ۾، سنڌ جي تعليم کاتي "زوريءَ تعليم" جي پاليسي نافذ ڪئي، جنهن ۾ والدين جي لاءِ لازم هو تہ هر حال ۾ ٻارن کي اسڪول موڪلين. ان سلسلي ۾ "شاگردن کي اسڪول ۾ داخل ڪرڻ لاءِ حڪم نامي" جو فارم جاري ڪيو ويو. ان فارم جو عڪس هتي ڏجي ٿو:

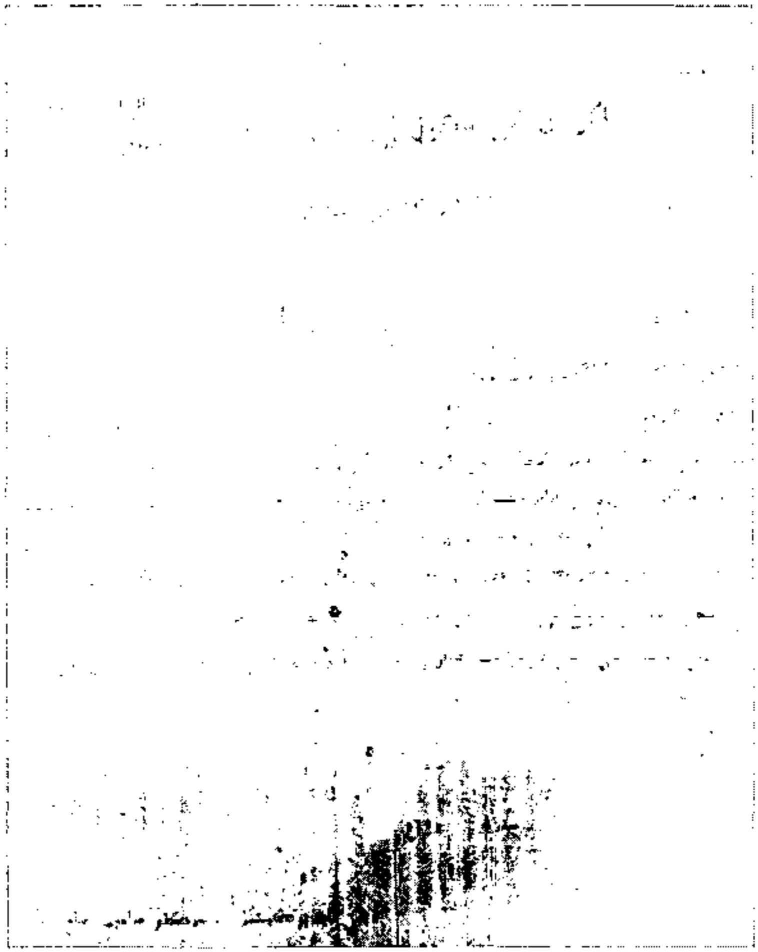

تعليم کاتي جي سلسلي ۾ جاري ڪيل سرڪيولر ۽ پڌرناما، گهڻو ڪري "اخبار تعليم" ميگزين ۾ شايع ٿيندا هئا. هتي ڪجهہ خاص نوٽيس نموني طور ڏجن ٿا:

ڪراچي
8 مارچ 1913ع
منجهان آفيس ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر سنڌ،
نمبر 1323 روانگي 1912 - 1913ع

نوٽيس

فيبروري 1913ع ۾ حيدرآباد ۾ جيڪا ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽرن جي ڪانفرنس ٿي هئي، تنهن ۾ فيصلو ڪيو ويو تہ معنائن جا ڪتاب شاگردن لاءِ نقصان ڪار آهن. تنهنڪري هن نوٽيس جي وسيلي پرائمري اسڪولن جي ماسترن کي خبردار ٿو ڪجي تہ آئينده اهڙا ڪتاب نڪي ناهين نڪي ڪم آڻين.

2. ڪنهن بہ ماستر کي اهڙا ڪتاب ڪم آڻيندي ڏسبو تہ ان جو سخت نوٽيس ورتو ويندو.

M. HESKETH

ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر

ڪراچي،
تاريخ 21 مارچ 1913ع

نوٽيس

نوٽيس

هيٺين ماسترن کي سندن ڪم چڱي هلڻ سبب اسان آفرين ڏنا ڏڏا آهن.

اميد ته آئينده ٻيا به ساڳي طرح پنهنجي سڪولن جي ڀلائي لاءِ سرگرمي ڪندا رهندا ۽ ٻارن کي رڳو سٺ جو لائق ڪري هنن ماسترن لاءِ مثال ليندا.

(١) منشي محمد دائود هيڊ ماستر ميرپور ڳل

(٢) منشي سائل مل ولد ٺولارام هيڊ ماستر رڪ تعلقو ڪوهياسين.

(٣) منشي محمد بخش علي بخش هيڊ ماستر پنو عاقل

M HESKETH

ايجوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر سنڌ.

جديد تعليم جا معاشرتي اثر

يورپ جي سائنسي علمن سان هتان جي عوام کي چڱي ريت ڄاڻ حاصل ٿي. انهيءَ پاليسيءَ تحت هتان جا ماڻهو جديد تعليم وٺڻ لڳا، جيڪا لبرل ۽ آزاد خيالي واري تعليم هئي. سنڌ جي تعليمي نظام سان معاشري ۾ پڻ واضح طور تبديلي آئي.

- سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ سان هڪ ته نوان سائنسي، سماجي، معاشي، معاشرتي، ادبي ۽ ٻيا اصطلاح سنڌي زبان ۾ شامل ٿيڻ سان سنڌي ٻوليءَ

جي لفظي ذخيرن ۾ اضافو آيو.

- نوان علم متعارف ٿيڻ سبب، انهن جا سنڌي زبان ۾ ڪتاب شايع ٿيڻ لڳا. مادري ٻوليءَ جي ڪري ماڻهن ڪي سمجهڻ ۾ آساني پيدا ٿي پئي.
- مادري ٻوليءَ ۾ تعليم جي ڪري ٿي نظم، نثر، هنر وغيره جي ڪتابن لکڻ ۾ سهولت پيدا ٿي پئي.
- سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ سان، اعليٰ تعليم ڪي سکيا سان بحث ڪرڻ جو جواز پيدا ٿيو ۽ وطني حب وڌي.
- آفيسن ۾ قاعدا، قانون، فرياد، سرڪاري رڪارڊ وغيره هر ماڻهو ڪي سمجهه ۾ اچڻ لڳا.
- ڏيهي ٻوليءَ ۾ تعليم سان، هتان جا مقامي ماڻهو تيار ڪيا ويا ۽ ٻاهرين استادن جي گهرج آهستي آهستي ختم ٿيڻ لڳي.
- ڏيهي ٻوليءَ ۾ تعليم سان سنڌي ٻوليءَ ۾ انگريزي، فارسي، عربي ۽ ٻين ٻولين مان ادبي شهپارا ترجمي جي صورت ۾ عوام الناس تائين پهتا.
- سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جا ترجما ڪرائڻ سميت مترجمن لاءِ انعام رکيا ويا، ان سان ڪافي شاهڪار چپجي پڌرا ٿيا. سنڌ ۾ تعليم کاتو قائم ٿيو، اسڪولن ۾ نصاب لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکڻ شروع ٿيا، تعليم کاتي ۾ ترجمو سيل (Translation Cell) قائم ٿيو، سنڌي زبان جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪاميٽي جوڙي وئي، سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ لاءِ ڇاپخانا قائم ڪيا ويا، سنڌي زبان جو ويا ڪرڻ (Grammar) ۽ لغتون (Dictionaries) لکرايون ويون".[35]

سنڌي تعليم ۾ پهريون دفعو ڊگريون وٺندڙ

سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ ڪجهه سنڌي شاگردن کي خاص مقام حاصل آهي، جن پهريون دفعو ڊگريون ورتيون ۽ پوءِ عهدا حاصل ڪيا، انهن مان ڪي مثال هي آهن:

سنڌ جو پهريون گريجوئيٽ: چوهڙمل ڪندنمل

چوهڙمل ولد ڪندنمل پنجابي جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ بمبئي جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ داخلا ورتائين.

هيءَ سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون سنڌي هو جنهن بمبئيءَ مان ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو. ۽ 1865ع ۾ بي اي جو امتحان فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪري پهريون سنڌي گرئجوئيٽ بڻيو. هو حيدرآباد جي نارمل اسڪول جو پهريون هيڊ ماستر بڻيو، بعد ۾ ساڳيو اسڪول ٽريننگ ڪاليج بڻيو.

سنڌ جو پهريون مسلمان گريجوئيٽ: مرزا صادق علي بيگ

سنڌ جي پهرين مسلمان گريجوئيٽ هئڻ جو اعزاز مرزا صادق علي بيگ (1845_1912ع) ولد مرزا فريدون بيگ کي آهي. هو ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پڙهي پهريون مسلمان بي. اي ٿيو. سو پهرين شڪارپور جي هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر ٿيو ۽ پوءِ ڪراچي ۾ ڊيپو جو ڪيوريٽر ۽ ايجوڪيشنل ٽرانسليٽر ٿيو ۽ سرڪاري "سنڌ سڌار" اخبار جو ايڊيٽر ٿيو. سنڌي ڊڪشنري ۽ ٻيا ڪيترائي ڪتاب تعليم کاتي لاءِ لکيائين.

تاراچند جيٺرام داس واڌواڻي: پهريون سائنس گريجوئيٽ

تاراچند جيٺرام داس واڌواڻي، پهريون سنڌي هو، جنهن سائنس گريجوئيشن LM.Sc 1886ع ۾ پاس ڪئي.

ٿڌلرام کيمچند وزيراڻي: پهريون فرسٽ ڪلاس ايل. ايل. بي

ٿڌلرام کيمچند وزيراڻي، پهريون سنڌي هو، جنهن فرسٽ ڪلاس ۾ ايل. ايل. بي جو امتحان 1868ع ۾ پاس ڪيو. ديوان ٿڌلرام کيمچند (1836_1905ع) اصل ڪراچيءَ ۾ ڄائو. هن 1889ع ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ بي. اي جو امتحان پاس ڪيو. مارچ 1896ع ۾ ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو صدر چونڊيو ويو. سندس سماجي خدمتن جي عيوض سرڪار 21 مئي 1998ع تي ديوان ٿڌلرام کيمچند کي سي. ايل. اي (C.L.E) جو خطاب ڏنو".[36]

موتيرام شوقيرام: پهريون ايم.اي پاس

موتيرام شوقيرام آڏواڻي، پهريون سنڌي هو، جنهن 1888ع ۾ ايم.اي جو امتحان پاس ڪري ماسترز جي ڊگري ورتي.

پهريون مسلمان ايم. اي پاس: عبدالمجيد دريشاڻي

عبد المجيد دريشاڻي اوائلي سنڌي مسلمانن مان هڪ هو، جنهن

1901ع ۾ ايم. اي جي ڊگري حاصل ڪئي. اڳتي ڊي. جي ڪاليج ڪراچي ۾ ليڪچرار لڳو. بعد ۾ پائليٽ اسڪول خيرپور ۾ پرنسپال مقرر ٿيو.

حشمتراءِ ليکراج چبلاڻي: پهريون پوزيشن ماڻيندڙ

حشمتراءِ ليکراج چبلاڻي(1889_1934ع)، پهريون سنڌي شاگرد هو. جنهن 1905ع ۾ ميٽرڪ جي امتحان ۾ پوري بورڊ پهرين پوزيشن ماڻي. حشمتراءِ چبلاڻي تاريخ ۽ اڪنامڪس ۾ ايم. اي ڪيائين.

لالسنگهه اجواڻي: پهرين بي.اي. انگريزي ادب

سنڌي ٻوليءَ جو نامور عالم ۽ تعليمدان اجواڻي لالسنگهه (1899_1976ع) پهريون سنڌي هو. جنهن بي.اي انگريزي ادب ۾ ڪئي. ڊي.جي ڪاليج ۾ پروفيسر هو.

هوتچند مولچند گربخشاڻي: پهريون سنڌي جنهن انگريز ادب ۾ پي.ايڇ.ڊي ڪندڙ

هوتچند مولچند گربخشاڻي (1884_1947ع)، 1905ع ۾ ڊي جي ڪاليج مان بي. اي 1907ع ۾ ولسن ڪاليج بمبئي مان ايم اي پاس ڪيائين. هن 1928ع ۾ لنڊن يونيورسٽيءَ مان پي.ايڇ. ڊي ڪئي. سندس مقالي جو عنوان "Mysticism: in the Early Nineteenth Century Poetry of England" هو.

ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو: پهريون مسلمان سنڌي پي.ايڇ.ڊي ڪندڙ

شمس العماءَ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو، پهريون مسلمان سنڌي هو. جنهن 1924ع ڌاري ڪئمبرج يونيورسٽي لنڊن جي ايمبونيل ڪاليج ۾ داخلا ورتي، ٽي سال اعليٰ تعليم حاصل ڪيائين. هن 'عربي شاعريءَ جو فارسي شاعريءَ تي اثر' عنوان هيٺ انگريزيءَ ۾ مقالو لکي پي. ايڇ. ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي.

هرومل سدارنگاڻي: پهريون سنڌي ڊبل پي.ايڇ.ڊي ڪندڙ

ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي "خادم" (1913_ 1992ع) شهدادپور ضلعي سانگهڙ ۾ ايسرداس سدارنگاڻي جي گهر ۾ جنم ورتو. هرومل سدارنگاڻي ڊي جي ڪاليج ڪراچي ۾ پروفيسر هو. هن ٻه پي.ايڇ.ڊيءَ جون ڊگريون ورتيون.

پهرين ڊگري 1946ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ مان ۽ پي 1956ع ۾ تهران يونيورسٽي مان حاصل ڪئي، هن "پارسي گويان سنڌ" (Persian Poets of Sindh) جي عنوان سان هڪ تحقيقي مقالو لکي پي ايچ ڊي حاصل ڪئي.

رڪي صاحبسنگهه شهاڻي: پهرين سنڌياڻي جنهن بي.اي ڪئي

موتيرام ايس. رامواڻيءَ لکيو آهي ته"ڪراچي ڪاليج ۾، پهرين سنڌي ليڊي اسٽوڊنٽ، جنهن ڪاليج ۾ داخلا ورتي هئي، سا هئي، مس رڪي صاحبسنگهه شهاڻي. هوءَ پرنسپال ايس. سي. شهاڻيءَ جي سپتري (ڌيءُ) هئي. هن 1920ع ۾ بي.اي جو امتحان پاس ڪيو ۽ پهرين سنڌي ليڊي گريجوئيٽ بڻجڻ جو شرف حاصل ڪيو. ڪاليج ۾ هوءَ "فيلو" پڻ هئي. شاديءَ کان پوءِ هوءَ گدواڻي (مسز) رڪي سجهرام نالي سان ٿي".[37]

سنڌ جو پهريون سنڌي انجنيئر : پريتمداس آسومل

"پريتمداس ولد پرسومل (1852_1908) سيوهڻ ۾ پيدا ٿيو. هو بمبئيءَ جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ داخل ٿيو، پوءِ وري پوني انجنيئرنگ ڪاليج مان پهرين پوزيشن حاصل ڪيائين. ڪيترائي انعام کٽيائين، برڪلي انعام ۾ سونو ٻلو ۽ ٻن سون جا انجنيئرنگ جا ڪتاب پڻ مليس. ڊگري ملڻ کان پوءِ "انڊين امپيريل سروس" ۾ کنيو ويو، جتي صرف اڳ انگريز هوندا هئا".[38]

سنڌ جي تاريخ جو پهريون ڊاڪٽر: تاراچند جي.رام داس واڌواڻي

پهريون سنڌي ڊاڪٽر بنجڻ جو اعزاز تاراچند جٺرامداس واڌواڻي کي آهي. هن 1886ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ مان ايل. ايم اينڊ ايس جو امتحان پاس ڪيو. سندس نالي پويان حيدرآباد ۾ هڪ اسپتال منسوب ڪئي وئي هئي".[39]

سنڌ جي تاريخ جو پهريون بئريسٽر: ديوان موتيرام

ساڌو نولراءِ ۽ ساڌو هيرانند جو ڀاءُ ديوان موتيرام شوقيرام (1868_1941ع) پهريون ٿي سنڌي هو، جنهن ڪلڪتي ۾ وديا وٺي، ايم.اي جي ڊگري حاصل ڪئي. اهو ٿي پهريون سنڌي هو، جو ولايت ويو هو ۽ بئرسٽر ٿي آيو

هو. اهو ئي پهريون سنڌي هو، جو پوءِ بمبئي ڪاٽي ۾ جدا جدا هنڌن تي جج مقرر ٿيو ۽ جيترو پگهار هوس، تيترو ٻئي ڪنهن به سنڌيءَ جو ان وقت تائين ڪو نه هو". (40)

سنڌ جي تاريخ جو پهريون آءِ.سي.ايس ـ علي احمد حسن علي آفندي

سڀ کان پهرين آءِ.سي.ايس آفيسر جو اعزاز حاصل ڪندڙ سنڌي نوجوان علي احمد حسن علي، سنڌ جي تعليمدان ۽ مشهور وڪيل حسن علي آفنديءَ جو ٻيو نمبر فرزند هو، جنهن ڪراچي ۾ سنڌ مدرسو قائم ڪري، مسلمانن جي تعليم ۾ انقلاب آندو. سندس باري ۾ ايم.بيو عباسي پڻ لکيو آهي ته "سنڌ ۾ آءِ.سي.ايس جو اعزاز حاصل ڪندڙ علي احمد حسن علي هو، جنهن 1896ع ۾ حاصل ڪيو".(41) هيرانند خوشيرام ڪرپلاڻي (1889ـ 1953ع) ٻيو سنڌي هو، جنهن آءِ.سي.ايس جو امتحان پاس ڪيو ۽ آءِ.سي.ايس آفيسر بڻيو.

تعليم جي ڪري شاندار ادبي ترقي

اڻويهين صديءَ کان اڳ سنڌ ۾ تعليم صرف مشرقي علمن تائين محدود هئي. مسلمان اسلامي ادب ۾ دلچسپي رکندا هئا ته هندو، فقط هندو ڌرمي ڪتابن ۾. ادب صرف شاعري تائين محدود هو. مغربي علم ۽ ادب جي ڦهلاءَ سبب هن دؤر ۾ ناول، افسانه، ڊراما، تنقيد، تحقيق، سفر ناما، مضمون، مقالا، سوانحي ادب، ترجما نگاري، صحافت، تاريخ، جاگرافي، مطلب ته هر قسم جا نثري ڪتاب نه صرف لکيا ويا پر ٻين ٻولين تان ترجمو به ٿيڻ لڳا. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "هن دؤر ۾ سنڌ جي اديبن، شاعرن ۽ عالمن دنيا جي بهترين تصنيفن ۽ اعليٰ معيار وارن مصنفن کي سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. هنن انگريزي، فرينچ، جرمن، روسي، عربي، فارسي، ترڪي، هندي، بنگالي، سنسڪرت، گجراتي، اردو ۽ ٻين ٻولين ۾ لکيل اعليٰ پايي جا ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا. انهن ۾ قرآن شريف، توريت، انجيل، زبور، مهاڀارت، رامائڻ، گيتا جهڙن ديني ڌرمي ۽ مقدس ڪتابن کي سنڌي زبان جو ويس وڳايو. دنيا جي مشهور مفڪرن، اديبن ۽ عالمن جهڙوڪ رومي، حافظ

شيرازي، سعدي، خليل جبران، شيڪسپيئر، دانتي، والٽر اسڪاٽ، ڪانندائيل، ڊڪنس، ڪارلائل، ٽالسٽاءِ، ابسن، بيڪن، ميڪائلي، ڪاليداس، ٽئگور ۽ ٻين عظيم مغربي ۽ مشرقي دانشورن، اديبن، عالمن، فاضلن جا فلسفيانہ خيال ۽ ويچار ۽ ناول نويسن ۽ ڊراما نگارن جا ناول ۽ ڊراما، افسانا نگارن جا افسانا ۽ اهڙي طرح مضمون، شعر ۽ ٻيو مواد سنڌيءَ ۾ آندو ويو آهي. اهڙي طرح پيغمبر اسلام حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کان وٺي حضرت عيسىٰ عليه السلام، حضرت موسىٰ عليه السلام، حضرت ابراهيم عليه السلام، توڙي ٻين پيغمبرن کانسواءِ خلفاءِ راشدين، امامن، اصحابن، ولين ۽ درويشن جا احوال بہ سنڌي زبان ۾ ڇپجي چڪا آهن. مطلب تہ سنڌي نثر ۾ ابن خلدون، بو علي سينا، امام غزالي، شري ڪرشن، شري رامچندر، مهاتما گوتم ٻڌ، گرو نانڪ، ڪبير، ميرا ٻائي توڙي ٻين فيلسوفن، حڪيمن، عالمن ۽ سالڪن جي حياتين جا ڪارناما پڻ قلمبند ٿيل آهن. حاصل مطلب تہ انگريز دؤر ۾ دنيا جي مشهور ٻولين ۽ نامور اديبن ۽ شاعرن جون نامور تصنيفون سنڌي زبان ۽ ادب جو حصو بڻجي ويون". [42]

هن دؤر ۾ خود انگريز ۽ يورپي عالمن سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ۽ ٻين شاهه لطيف ۽ سنڌ جي ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جا رسالا شايع ڪرايا. رچرڊ برٽن، سر جارج ابراهم، جان بيمس، سر رالف للي ٽرنر، سر هينري ميئرس، اي بي ايسٽوڪ، جان جيڪب، بي.ايچ .ايلس، گريسن ايچ ٽي لئمبرڪ، جارج اسٽئڪ وغيره جون خدمتون ساراهه جوڳيون آهن. سنڌي ثقافت کي اجاگر ڪرڻ ۽ ان جي واڌاري ۾ ڊراميٽڪ سوسائٽين، سئنيما گهرن ۽ ريڊيو ۽ ٽي. وي جو ڪردار بہ اهم رهيو آهي. انهن سان ادبي ۽ ثقافتي طور ڪافي تبديليون آيون. ڪراچي، حيدرآباد، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي سميت ڪيترن ئي شهرن ۾ ناٽڪ گهر قائم ٿيا جن ۾ سنڌي ثقافت کي اجاگر ڪرڻ لاءِ اسٽيج ڊراما اسٽيج ڪيا ويا. هن دؤر ۾ مختلف ادبي سرگرمين ۾ ڪملا ڪيسواڻي، گوپي هنگوراڻي، گلي سدارنگاڻي، سندري اتمچنداڻي، پوپٽي هيرانندڻي، ڪلا پرڪاش جهڙين عورتن جو بہ ادبي پورهيو ملي ٿو. هن دؤر

۾ پهريون دفعو ٻارن لاءِ درسي، معلوماتي ۽ تفريحي ڪتاب، رسالا ۽ ادب سرجڻ لڳو. اهڙي طرح ٻارن لاءِ بيشمار ڪتاب شايع ٿيا.

ڪامورن جي بدعنوانين ۽ ڪلورن جا ادب ۾ قصا

سنڌ جو سول انتظامي ڍانچو قائم ٿيو ۽ سنڌ ۾ ڪامورا شاهيءَ جنم ورتو. سنڌ جي ان انتظامي نظام ۾ ڪم ڪندڙ عملدارن جا تمام گهڻا بدعنوانيءَ جا قصا بہ مشهور ٿيا، انهن آفيسرن کي سرڪاري نوڪرين مان معطل بہ ڪيو ويو. قانون سخت هو. ڪامورن ۽ ٻين ملازمن جي بدعنواني ۽ عوام ايذائڻ جا قصا علمي، ادبي، سياسي ۽ صحافتي حلقن ۾ زير بحث هليا، انهن بدعنوانين تي ڊراما ٺهيا، ڪهاڻيون ۽ ناول لکيا، سرڪاري تنبيهہ ناما لکيا ويا، صحافتي مضمون ۽ تبصرا شايع ٿيا ۽ عوامي سطح تي احتجاج ٿيا ۽ سرڪاري سطح تي قانون سازي بہ ٿي.

نوڪر شاهي ۽ افسرشاهيءَ جي سلسلي ۾ پهرين ڪهاڻي "سُڌاتوري ۽ ڪڌاتوري جي ڳالهہ" سنڌي ڪلاسيڪي ادب ۾ نهايت مقام رکي ٿي، جنهن کي 1855ع ۾ سيد ميران محمد شاهہ هندي ٻوليءَ ۾ لکيل پنڊت بنسي ڌر جي "سبودي ڪبودي" تان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هن آکاڻي ۾ ٻن ڪردارن کي چٽيو ويو آهي. مگر ماڻهن جا نالا سنڌ جا ڪم آيل آهن. هن آکاڻي جي ٻن اهم ڪردارن ۾ "سڌاتورو" اسڪول وڃي، ٿورڙن ڏينهن ۾ ٻابنامو پڙهي ۽ ٻيا ڪتاب ڏسي، پاڻيهي سُرت وارو ٿي وڃي ٿو. آخوند ۽ ٻين ماڻهن چيو تہ هيءُ چوڪر ٿورڙن ئي ڏينهن ۾ لکپڙهہ ۾ پڙُ ٿي ويندو. هوشيار پ جي ڪري تپيداري جي نوڪري مليس ٿي. محنت ۽ ايمانداري جي ڪري نامور مختيار ٿئي ٿو. ٻئي طرف "ڪڌاتورو" بہ گهڻا ڏڪا کائي پڙهي منشي بڻجي ٿو. مگر بي ايمان ۽ رشوت خور ٿئي ٿو. هڪ دفعي رشوت وٺڻ جي الزام ۾ گرفتار ٿئي ٿو ۽ سخت پورهي سان ٽيپ کائي ٿو. "سڌاتوري ۽ ڪڌاتوري" جي ڳالهہ ۾ آفيسر شاهي واري ذهنيت جو پرچار ڪرڻ ۽ وقت جي حاڪم جي قوت کي بہ تسليم ڪرائڻو هو. آکاڻي ۾ بنيادي نقطو انگريز راج ۽ سردار سان سهڪار ڪرڻ هو.

پوليس محڪمي تي بدعنواني جي حوالي سان ڪيترين ئي ڪهاڻين لکيون ويون. جڏهن تہ ڊراما تمام گهٽا لکيا ويا. مرزا قليچ بيگ روسي ڊراما نويس گوگول جي The Government Inspector کي سنڌي ۾ "انڪوائري آفيسر" جي نالي سان سنڌي روپ ڏنو. هن ڊرامي جي معرفت، مختلف محڪمن جي بدعنوانيءَ کي وائکو ڪيو ويو آهي ۽ ڏيکاريو ويو آهي تہ ڪيئن ڪامورا اخباري خاطيءَ کي سرڪار جو مخفي "انڪوائري آفيسر" سمجهي هراسجي وڃن ٿا ۽ پريشانيءَ جي حالت ۾ پنهنجن بدعنوانين ۽ غلط ڪمن جو اقرار ڪن ٿا.

1928ع ۾ پيرومل مهرچند، سرڪار طرفان عوام تي نافذ ڪيل ٽيڪس جي ائڪٽ تي هڪ ڊرامو "ڏيتي ليتي ائڪٽ" لکيو. جيڪو مختلف ناٽڪ منڊلين ۾ ڏيکاريو ويو. هن ڊرامي جي معرفت، سرڪار جي پاليسن تي طنز ڪئي وئي ۽ نياڻين جي شادين ۾ ڏاج وارين رسمن تي سخت چوٽون ڪيو ويون. ساڳئي ئي سلسلي ۾ پيرومل مهرچند هڪ ڊرامو "پنگتي مقدمو" لکيو. جنهن ۾ "ڏيتي ليتي ائڪٽ" کي هڪ دفعو ٻيهر موضوع بڻائي عوام جي آڏو مقدمي طور پيش ڪيو. هن ڊرامي ۾ عدالتي نظام تي بہ تنقيد ٿيل هئي.

1921ع ۾ نالي واري اديب لال چند امرڏني مل جو ڊرامو "عملدار ڪي رعيت آزار" اسٽيج تي آيو. پوءِ شايع ٿيو. هن ڊرامي ۾ انهن ڪامورن جي ڏاڍ ۽ اقربا پروريءَ کي چٽيو ويو آهي، جيڪي ابوجهہ، غريبن ۽ سادن ماڻهن کي لٽيو ۽ ڦريو وڃن. هن ڊرامي ۾ رشوت خوري، شراب نوشي، ڪاموري ڪي ڪلورن جا داستان آهن. محمد عثمان ڏيپلائي سن 1947ع ۾ ناٽڪ "شاهدي" ۾ ڪورٽن ۾ ڪوڙين شاهدين ۽ پيشيورن شاهدن کي طنز ۽ مزاح ذريعي وائکو ڪيو ويو آهي. هن ۾ 1957ع ۾ لکيل طويل ناٽڪ 'ڪورٽ' ۾ عدالتي نظام جي اوڻاين جو ورجاءُ ڪيل آهي. اهڙي طرح ٻيا بہ ڪيترائي ڊراما ۽ ڪهاڻيون موجود آهن. جن ۾ افسرشاهيءَ جي بدعنوانيءَ جون ڪٿائون لکيل آهن.

ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو تہ "سنڌي سماج ٽن طبقن ۾ ورهايل

آهي ۽ هڪڙو شاهوڪارن جو طبقو، جنهن ۾ زميندار، وڏيرا، سرمائيدار، ڪارخانيدار، ڪامورا، مير، پير ۽ وڏا واپاري اچي وڃن ٿا؛ ٻيو وچون طبقو، جنهن ۾ گهٽو ڪري نوڪرين وارا، وچولي طبقي وارا واپاري، ڊاڪٽر، وڪيل وغيره اچي وڃن ٿا؛ ٽيون طبقو اهو آهي، جنهن ۾ هاري ناري، مزدور، پورهيت، ڪاريگر ۽ محنت ڪش ماڻهو اچي وڃن ٿا. اهو هينئين طبقو سنڌجي ٿو." هو وڌيڪ لکي ٿو ته "سنڌ جو عوام ڪامورا شاهيءَ جي ظلمن جو به شڪار رهيو آهي. روينيو کاتي جا ڪامورا پوليس، آبپاشي کاتي وارا ۽ ٻيلي کاتي جا ڪامورا رشوتن ذريعي، رسائي ۽ لاڀن ذريعي سنڌ جي ماڻهن جو رت چوسيندا رهيا آهن پر هاڻ تعليم کاتو ته ٻين سڀني کاتن کان اڳيرو آهي. انهن سڀني ڳالهين جو ثبوت سنڌي شاعري، افسانن، ناولن ۽ ڊرامن ۾ ملي ٿو".[42]

اهڙي طرح مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ ڪاموراشاهيءَ جي نااهلي ۽ بدعنوانين جي خلاف مضمون ۽ ڪتابي صورت ۾ پمفليٽ پڻ لکيا ويا. 1918ع ۾ هڪ پمفليٽ Some Features of Bureaucratic Administration in Sindh لکي برطانوي حڪومت کي انگلينڊ موڪليو ويو، جنهن ۾ ٽي باب لکيل هئا، جن ۾ سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ ڪامورن جي نااهلي ۽ اقربا پروريءَ جي باري ۾ شڪايتون ۽ بهتريءَ لاءِ سفارشون ڏنل هيون.

انگريزن جي دؤر ۾ قانون تي عمل گهڻو هوندو هو ۽ بدعنواني گهٽي نه هئي، پر موجوده سنڌ جي سرڪاري دفترن ۾، بدعنواني تمام گهٽي وڌڻ جي ڪري عوامي آزاري سان گڏ نوان اصطلاح جڙي پيا آهن، مثال طور:

- ڪير ۾ جيتري کنڊ وجهندي اوترو ڪير مٺو ٿيندو.
- گهوڙو جيڪڏهن گاهه سان ياري رکي ته پوءِ کائيندو ڇا.
- ڏنو پٽ، چٽي جو.
- دنياداري آهي، پاڻ سمجهين ٿو.
- گاڏي ۾ تيل پوندو ته گاڏي هلندي رهندي.
- ڪم ته ٿيندو پر ڪجهه خرچ ايندئي.
- سڪٽي دعا به پٽ برابر.

- هڪ هَٿِ ڏي، ٻئي هَٿِ وٺ.
- نانگ تہ ناهيون جو مٿي ڪائينداسين.
- پيٽ تہ ير پاڻ ڪي بہ آهي.
- سنگت ۾ ڳالهہ ڪبي سڏي بہ روپيا لڳندئي.
- ڏيڍ وٺڻ واري ريت تي دنيا قائم آهي.
- مونکان بہ حساب وٺڻ وارا وينا آهن.
- جت سچو ٿئي تہ ڪڙهہ تي ڪير پيئاري.
- فائيل تي وزن پوندو تہ فائيل ڊڪندو.
- مهانگائي ڪيڏي آ پاڻ خبر اٿئي.
- صاحب جو هيڏو تہ وات آ.
- ڏئي وٺي جان ڇڏاءِ.
- کيسو گرم ٿئي تہ ڳالهہ بہ سمجهہ ۾ اچي.
- آفيس جو خرچ لڳندو.
- ڪم گهٽو آ، قائدي اعظم جي ضرورت آ.
- پگهار تہ گرڙي ٿيو وڃي.
- ڇا ڪجي مٿين جو پيٽ بہ تہ پرٽو آ.
- وات تہ مٺو ڪرائيندي نہ.
- منهنجي مٺائي، ڏار لڳندئي، وغيره وغيره". (43)

صحافت ۽ اخبارنويسيءَ جي شروعات

صحافت ۾ روزمره جي زندگيءَ جي واقعن، حالتن، حادثن، روز مره جي معاملن وغيره کان عوام کي واقف ڪرايو ويندو آهي، عام طور تي اخبارون مقامي، ڏيهي ۽ پرڏيهي خبرن سان گڏوگڏ سفرنامن جون قسطون، ايڊيٽوريل ڪالم، مختلف ڏڻن تي نڪتل خصوصي اشاعتون ۽ اخبارن جا خاص نمبر گهڻي قدر ادبي مواد مهيا ڪندا آهن. سنڌي زبان ۾ صحافت جي شروعات انگريزن جي دؤر ۾ اڻويهين صديءَ ۾ ٿي. انگريزن جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هتي ڪا بہ پريس موجود نہ هئي ارد شير رستم اهو پهريون شخص هو جنهن انگريزيءَ ۾ هڪ اخبار جاري ڪئي، پر ان کان

ستت پوءِ سنڌين جون اخبارون نڪتيون جن برطانوي اختياري وارن سان قربت جو رويو اختيار ڪيو. ڪجهه وقت کان پوءِ ارد شير رستم جي اخبار بند ٿي ويئي. ان وقت جيڪي اخبارون شايع ٿينديون هيون، انهن ۾ هي اهم آهن:

1. "سنڌ گزيٽ" (انگريزي) - اڱاري ۽ جمعي جي شام جو شايع ٿيندي هئي.
2. "سنڌ ٽائيمس" (انگريزي) – خميس ۽ آچر جي شام جو شايع ٿيندي هئي.
3. "فوڪس" (انگريزي) - اربع ۽ ڇنڇر جي شام جو شايع ٿيندي هئي.
4. "سنڌ ايڊورٽائزر" (انگريزي) - سومر ۽ خميس جي شام جو شايع ٿيندي هئي.
5. "سنڌ سڌار" (سنڌي) - ڇنڇر تي شايع ٿيندي هئي.
6. "پرجا متر" (گجراتي) - ڇنڇر تي شايع ٿيندي هئي.

سنڌ ۾ تعليم جي پکڙجڻ کان پوءِ هڪ نتيجو اهو به نڪتو ته سنڌي زبان ۾ اخبارون ۽ رسالا، مخزن شايع ٿيڻ لڳا، جن جو تعداد ڏينهون ڏينهن وڌندو ويو. هن زماني ۾ معاون، سنڌ سڌار، سرسوتي، پريات، جوت، الوحيد، الحق، المسافر، الهلال، تعليم، هاري حقدار، ماتا، بهار اخلاق، جعفر زٽلي ۽ ڪچڪول، اهي رسالا ۽ اخبارون هيون، جن جي ذريعي معاشري ۾ نئين سوچ پيدا ڪرڻ ۾ صحافت به اهم ڪردار ادا ڪيو. اخبارن وسيلي سنڌي ادب ۾ مضمون نگاري، افسانا نگاري، ۽ صحافتي ادب تمام گهڻي ترقي ڪئي.سنڌي تعليم جي ترقيءَ ۾ صحافت، تمام جلد سنڌي معاشري ۾ تبديلي آڻي ڇڏي. اڻويهين صديءَ ۾ اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن جي اشاعت لاءِ ليٿوگرافڪ پرنٽنگ پريسون قائم ٿيون، جنهن سان سنڌي ڪتابن جي ڇپائڻ جو سلسلو شروع ٿيو.

تعليم جو سياسي چرپر تي اثر

سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجو ڏيڻ سان سنڌ ۾ تعليم جي اوسر ۽ ڦهلاءَ جي ڪري ماڻهن کي پنهنجي حقن گهرڻ جو احساس ٿيو. ان روشن خياليءَ جي ڪري سنڌ ۾ سياسي، سماجي ۽ مذهبي جماعتن جو بنياد پيو. هندستان ۾ انگريزن جڏهن سماجي، قانوني، تعليمي ۽ مڪاني سڌارا پئي آندا ته سڄي هندستان ۾ تنظيم ڪاريءَ جي شروعات ٿي، 1851ع ۾ بنگال ۾ برٽش انڊين ايسوسيئيشن، 1852ع ۾ بمبئيءَ ۾ بمبئي پريزيڊينسي

ايسوسيئيشن، 1867ع ۾ بمبئيءَ ۾ بنگال جي برهمو سماج جي شاخ قائم ٿي. 1870ع ۾ مهاراشٽر ۾ سر وَجنڪ سڀا برپا ٿي. سنڌ جا شاگرد تنهن دؤر ۾ اعليٰ تعليم بمبئي جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ حاصل ڪندا هئا. بمبئي ۾ رهي انهن ۾ نئين سجاڳي پيدا ٿي. سنڌ ۾ هنن تنظيمن سياسي سماجي سرگرمين سان گڏوگڏ تعليمي ادارا قائم ڪيا. هندن ۽ مسلمانن جي ڪجهه تنظيمن مقابلي ۾ اچي ڪري تعليمي خدمتون پڻ سرانجام ڏنيون.

ڏيارام گدو مل شاهاڻي 1882ع ۾ سنڌ جي سماجي، سياسي، علمي ۽ انساني حقن جي سلسلي ۾ جدوجهد لاءِ هڪ جماعت جو خيال پيش ڪيو. ڏيارام گدو مل جي ڪوشش سان سنڌ ۾، 1882ع ڌاري "سنڌ سڀا" نالي سان غير مذهبي، سماجي ۽ سياسي تنظيم قائم ڪئي وئي. جنهن جا ميمبر، هندو، مسلمان، پارسي ۽ عيسائي هئا. سنڌ سڀا قائم ڪندڙن ۾ ڏيارام گدو مل، ڏيارام ڄيٺمل، هرچند راءِ وشنداس، ديوان ٿهلرام کيمچند وزيراڻي، حسن علي آفندي، يوسف علي علوي، ديوان اڏا رام مولچند، ساڌو هيرانند جهڙا قابل انسان شامل هئا. هيءَ جماعت قائم ڪندڙن جو واسطو گهڻي ڀاڱي وڪالت جي پيشي سان هو. سنڌ سڀا سڀ کان اڳ سنڌ ۾ مڪاني حڪومت ۾ سڌارا آڻڻ تي زور ڀريو. ان سان گڏ سنڌ ۾ هڪ ڪاليج جي قيام لاءِ جدوجهد به شروع ڪئي وئي. 1882ع ۾ لارڊ رپن مڪاني حڪومتن ۾ سڌارن جو اعلان ڪيو ته سنڌ سڀا مڪاني حڪومتن لاءِ لائق ماڻهو چونڊرائڻ جو فيصلو ڪيو. سنڌ سڀا سنڌ جي عوام ۾ سجاڳيءَ لاءِ 'سنڌ ٽائيمز' ۽ 'سنڌ سڌار' اخبارون به جاري ڪيون. "آڪٽوبر 1884ع ۾ ميونسپل ايڪٽ جو سڌارو ٿيو. سنڌ سڀا، اُنهن بلن تي جيڪو بحث مباحثو ڪيو هو، تنهن ۾ ڏيارام گهڻو ڀرو ورتو هو. عريضيون جيڪي سرڪار کي ڪيون ويون، تنهن ۾ به سندس هٿ هو".(44)

"سنڌ سڀا" ۾ وائسراءِ کي آجياڻي ڏيڻ واري ڳالهه تي هندو ميمبرن سان اختلاف پيدا ٿيڻ کان پوءِ حسن علي آفنديءَ مسلمانن جي الڳ تنظيم جوڙڻ جا جتن ڪيا. 16 مارچ 1884ع ۾ ڪراچيءَ ۾ حسن علي آفنديءَ جي ڪوشش سان مسلمان زميندارن جي گڏجاڻي ٿي. جنهن ۾ 63 ماڻهو شريڪ

ٿيا. هن گڏجاڻيءَ ۾ "سنڌ محمدن ائسوسيئشن" جي نالي سان هڪ جماعت ناهي ويئي . جنهن جو صدر حسن علي آفندي ۽ سيڪريٽري الله بخش ابوجهيءَ کي چونڊيو ويو "سنڌ محمدن ائسوسيئيشن" جي پليٽ فارم تان جيڪو تعليمي ادارو " سنڌ مدرسة الاسلام " قائم ڪيو. ان جو افتتاح ٿيو. سنڌ مدرسة الاسلام جي موجوده عمارت جي پيڙهه جو پٿر گورنر جنرل لارڊ ڊفرن رکيو. عمارت 1890ع ۾ نهي راس ٿي".[45] ان کان پوءِ هن تنظيم حيدرآباد، لاڙڪاڻي، ميهڙ، عمرڪوٽ، نوشهري فيروز ۽ ٻين شهرن ۾ به اسڪول قائم ڪيا.

1936ع تائين سنڌ محمدن ائسوسيئيشن فعال رهي ۽ پنهنجو ڪردار به ادا ڪيو.

انگريز راڄ دوران سنڌ ۾ قائم سياسي پارٽين، تنظيمن ۽ تحريڪن جو وڏي پيماني تي آغاز ٿي ويو. انهن جماعتن ۾ انگريز سامراج خلاف جدوجهد ڪندڙ جماعتون ۽ انگريز راڄ جون حامي جماعتون شامل آهن. انهن جماعتن جي سياسي چر پر سنڌي زبان ۾ ٿيڻ لڳي. سنڌن آئين، پمفليٽ، تقريرون، ووٽن لاءِ اشتهار، اپيلون وغيره سنڌي زبان ۾ هوندا هئا. سنڌ جي سياسي جماعتن ۽ عوام جي ڏکهي جدوجهد کان پوءِ سنڌ جي بمبئي پريزيڊينسيءَ کان جدا ٿي ڌار صوبي واري حيثيت بحال ٿي ته 1936ع ۾ سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ جو قيام عمل ۾ آيو. سنڌ کي صوبي جو درجو ڏئي، پارلياماني نظام لاڳو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. بمبئي پريزيڊنسيءَ جي گورنر جي ماتحتيءَ ۾ سنڌ تي مقرر ٿيندڙ ڪمشنرن جو سلسلو به ختم ڪيو ويو. ٻيهر سياسي سرگرميون بحال ٿيون ۽ ان دوران سنڌ جو مرڪزي شهر ڪراچي خاص طور سياسي سرگرمين جو مرڪز بڻجي ويو.

غير سرڪاري ادارن (NGOs) جو قائم ٿيڻ

انگريزن جي دؤر ۾ جتي سرڪاري ادارا قائم ٿيا، سياسي پارٽيون جڙيون، اتي غير سرڪاري ادارا (Non_Government Organizations) پڻ قائم ٿيون. اهي غير سرڪاري ادارا بغير ڪنهن منافعي جي سماجي خدمتن ۾ حصو وٺندا هئا. انگريزن جي دؤر ۾ هيءَ هڪ نئون تجربو هو جو اهي اين.جي. اوز. سرڪاري قاعدن مطابق درج ٿينديون هيون ۽ انهن جي بجيٽ ۽ اڪائونٽن جي باقاعدي آڊٽ ٿيندي هئي. هنن اين.جي. اوز جا پنهنجا ٻه قاعدا ۽ قانون هوندا هئا ۽ انهن جي پنهنجي آفيسن ۾ ٿيندڙ گڏجاڻين جا

منٽس، نوٽيس، ضابطا وغيره سنڌي ٻوليءَ ۾ محفوظ ٿيندا هئا. ان سلسلي ۾ ڳوٺ سڌار تنظيمون، سوسائٽيون، منڊل، سماج سڌارڪ ادارا، ٽرسٽ وغيره جو هڪ تمام وڏو سلسلو جاري ٿيو. ادبي ۽ ٻين جماعتن کي سرڪاري ادارو "ڪوآپريٽو سوسائٽيز ۽ انڊسٽريز" رجسٽرڊ ڪندو هو. البت رجسٽريشن ايڪٽ تحت مقرر ڪيل شرطن جو پورائو ڪرڻ ضروري

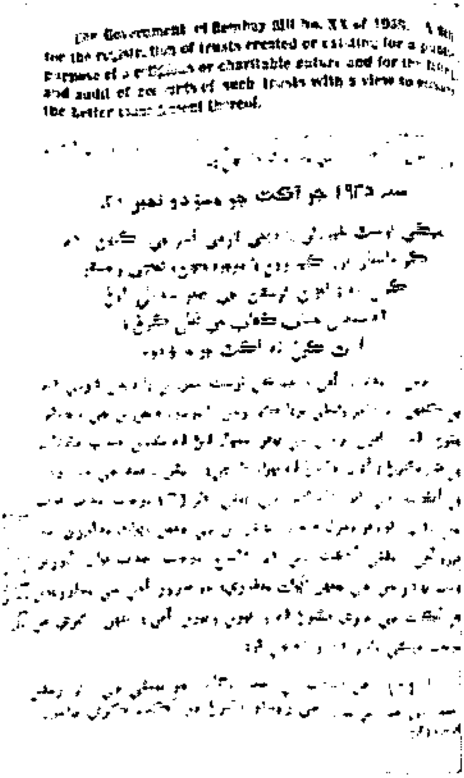
The Government of Bombay Bill No. XX of 1935. A Bill for the registration of trusts created or existing for a public purpose of a religious or charitable nature and for the keeping and audit of accounts of such trusts with a view to ensuring the better management thereof.

هوندو هو. مقرر شرطن جي پورائي کانسواءِ جماعت جي رجسٽريشن ممڪن نہ هوندي هئي. انگريز سرڪار جماعتن کي رجسٽرڊ ڪرڻ لاءِ 1854ع لٽرري اينڊ سائنٽيفڪ انسٽيٽيوشنز،" ايڪٽ جاري ڪيو. هن ايڪٽ تحت ادبي، مذهبي، سياسي، سماجي ۽ ثقافتي جماعتون رجسٽرڊ ڪيون وينديون هيون. 1860ع ۾ هن ايڪٽ ۾ ترميم آڻي ترقي يافتہ بنائي لاڳو ڪيو ويو. رجسٽريشن جي ڪنهن ٻئي قانون ان ايڪٽ کي منسوخ نہ ڪيو آهي. هي ايڪٽ هر لحاظ کان جامع ۽ مڪمل آهي.

حوالا

1. رچرڊ برٽن: "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" (مترجم محمد حنيف صديقي)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1986ع، ص 123، 124
2. Mukhtiar Ahmed Mallah: "The Development of Sindhi Language and Script during English Period" Sindhi Language Authority, Hyderabad,2017,p.156
3. گل حسن ڪلمتي: "ڪراچي سنڌ جي مارئي"، نئون نياپو اڪيڊمي، ڪراچي (ٻيو ڇاپو)، 2014ع، ص145
4. آفتاب ابڙو: "سنڌ ۾ انگريزي اسڪولن جي ابتدا ڪيئن ٿي" (پيغام: ڊسمبر 2004) اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ. ص 43
5. Mukhtiar Ahmed Mallah: "The Development of Sindhi Language and Script during English Period" Sindhi Language Authority, Hyderabad,2017,p.160
6. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي: "سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ"، اوسر اشاعتاڻو حيدرآباد، 2009ع، ص 377
7. موتيرام سترامداس: "رتن جوت"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 2010ع، ص 87
8. بمبئي سرڪار پاران جاري ڪيل تعليمي پاليسي جو ڪتابڙو (1866ع)، ص 10 کان 20 (هي سرڪاري پاليسيءَ جو ڪتابڙو سائين حبيب سنڌيءَ کان 2017ع ۾ مليو)
9. Government Resolution N. 1938, dated 29th October 1885, employing proposals and remarks of the Director of Public Instruction on some recommendation of the Education Commission.(Translation by J. Pollen, Sindhi Translator to Government)
10. Report by H.P Jacob, Educational Inspector in Sind, for 1889-90, 22
11. محمد صديق ميمڻ:"سنڌ جي ادبي تاريخ"، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2005ع، ص 236
12. ماهوار اخبار تعليم (رپورٽ) ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج، فار مين، حيدرآباد، نومبر 1904ع، ص 2
13. ماهوار اخبار تعليم (رپورٽ) ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج، فار مين، حيدرآباد،

1913ع، ص 26 کان 30
14. غلام محمد لاکو: "بمبئي يونيورسٽي ۽ سنڌي ٻولي"، سنڌي ادب جرنل، سنڌالاجي، ڄامشورو، 2006ع
15. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو،1993ع، ص 294
16. سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشوري جي ويبسائيٽ تان ڪنيل لسٽ
17. ننديرام ميراڻي :"ٻاٻنامو"، تعليم کاتو، 1857ع، ص 2
18. محمد صديق ميمڻ:"سنڌ جي ادبي تاريخ"، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2005ع، ص 240
19. منشي اڌارام ٿانور داس ميرچنداڻي: "پهريون ڪتاب"،تعليم کاتو، 1853ع، سبق ايڪيهون جملہ نمبر8_10
20. ڊاڪٽر الھ رکيو ٻٽ: "1819ع کان وٺي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جو جائزو"، سي ماهي مهراڻ نمبر 2، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1995ع
21. پير حسام الدين راشدي: "سنڌي زبان جا قديم ڇاپي ڪتاب"، ماهوار نئين زندگي، آڪٽوبر 1953ع
22. ٽيڪمداس ايسرداس جواهري: "هنر تصوير"،1872ع
23. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي:"سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ"، اوسر اشاعتاڻو، حيدرآباد، 2009ع، ص 385
24. ڊاڪٽر الھ رکيو ٻٽ: "سنڌ جا قديم ڇاپخانا"، ماهوار پيغام، اطلاعات کاتو، حڪومت سنڌ
25. ڊاڪٽر الھ رکيو ٻٽ: "1819ع کان وٺي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جو جائزو"، سي ماهي مهراڻ نمبر 2، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1995ع
26. ڊاڪٽر الھ رکيو ٻٽ: "فوائد الاخبار" _ سنڌ جي پهرين سنڌي پارسي هفتيوار اخبار"، مهراڻ 1994ع
27. Report by J. G. Moore, Esq., Educational Inspector in Sind, for 1866-67, p- 458
28. Report of the Department of Public Instruction in the Bombay Presidency, for the year 1869-70", (Bombay : Education Society's Press, Byculla, , 1870), p.212
29. سنڌ سڌار ۾ ڇپيل هڪ اشتهار، جلد 13، نمبر 9،ماهہ، سيپٽمبر 1878ع، ص 1

30. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا، (جلد ستون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2013ع، ص 435
31. ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ :"ڪراچي ضلعي جو سنڌي ادب جي ترقيءَ ۾ حصو"،(پي ايڇ ڊي ٿيسز، قلمي)، ص 77، 78
32. انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا، (جلد پيو)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2010ع، ص 606
33. Sindh Official Gazette, 1891-92
34. ڊاڪٽر عارف شاهه گيلاني:"سنڌ جي تعليم جو داستان"، (سنڌ ترقيءَ جي شاهراهه تي)، اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ، 1954ع
35. مختيار احمد ملاح: "اڻويهين صديءَ ۾ سنڌ جي تعليمي ترقي"، سنڌ آرڪائيوز، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2019ع، ص 351
36. انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا (جلد پنجون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2012ع، ص 242
37. موتيرام ايس راماڻي : "سنڌ ۽ اسان جو ورثو (جلد 2)، شاردا پرڪاشن، بمبئي، 1987ع، ص 227 .
38. موتيرام ايس راماڻي:"تارا نکٽ ڪتيون"،شاردا پراڪشن، بمبئي، 1992ع، ص 63
39. موتيرام ايس راماڻي: "سنڌ ۽ اسان جو ورثو" (جلد 2)، شاردا پرڪاشن، بمبئي، 1994ع، ص 99
40. پيرومل مهرچند آڏواڻي: "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2006ع، ص 128
41. M.U. Abbassi:"The Colorful Personalities of Sind", the Abbassi Publications, Karachi. 1944
42. ڊاڪٽر غلام علي الانا :" سنڌي ٻوليءَ جو موجوده مقام، ان جو مستقبل ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ تجويزون"، ٽي ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ،ڄامشورو، 1984/4ع
43. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشنيءَ ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، ٽي ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، (4) 1987
44. فيس بوڪ جي پيج In the Defense of Sindhi Language تان ڪنيل
45. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشنيءَ ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، ٽي ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، (4) 1987

سرڪاري دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو عام استعمال

1843ع کان پوءِ سنڌ جي هر قسم جا دفتر، جهڙوڪ عدالت، روينيو، پوليس، تعليم، آبپاشي، ڪسٽم، ميونسپل، صحت، پبلڪ ورڪس ۽ ٻين کاتن سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري طور رائج ڪيو ويو ۽ آفيسرن لاءِ لازم ڪيو ويو ته هو سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن ۽ آفيسن ۾ ايندڙ عرضدارن سان هر حال ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳالهه ٻولهه ڪن. سرڪاري اشتهار ناما، سرڪيولر، پڌرناما، نوٽيس، سڀ سنڌيءَ ۾ جاري ڪيا. سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري ۽ دفتري حيثيت سان سنڌي ماڻهن، پنهنجي دسٽلن کي سرڪار تائين پهچائڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ سڌي ريت درخواستون لکڻ شروع ڪيون. عوامي درخواستون ۽ فريادون سرڪار تائين پهچنديون هيون ۽ بر وقت عمل ۾ اينديون هيون.

انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري ۽ غير سرڪاري سطح ترقيءَ جي ڪري، سنڌي ٻوليءَ جو استعمال ڪڇ، ڪاٺياواڙ، پنجاب جي سرحدي شهرن ۽ بلوچستان تائين پکڙيل هو. بلوچستان جي ڪيترن شهرن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لکت سان سرڪاري ڪاروبار هلندو هو. شڪارپور ۾ 15 اپريل 1933ع تي ٿيل هڪ شاندار ڪانفرنس، جنهن جي صدارت جيٺمل پرسرام گلراجاڻي ڪئي. ڪانفرنس ۾ ٺهراءُ پاس ڪندي 'سنڌي ساهت (ادبي سڀا) جو بنياد رکيو ويو، جنهن ۾ سميلن جي صدارت ڪندڙ جيٺمل پرسرام گلراجاڻيءَ کي صدر، آغا صوفي کي نائب صدر، جڏهن ته پروفيسر ڦيرواڻيءَ کي خزانچي مقرر ڪندي چيو ويو ته اهي سڄو سال ان حيثيت ۾ ڪم ڪندا. هن ڪانفرنس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي وڌندڙ اهميت جي تناظر ۾ "آغا صوفيءَ رٺ آندي هئي ته گورنمينٽ هند کي التجا ڪجي ته ڪڇ ۽ بلوچستان جي پرڳڻن جي تعليم گاهن ۾ سنڌي لازمي طور رکي وڃي. صدر هن راءِ کي هڪ نيڪ مشورو تسليم ڪيو، مگر پروفيسر تاراچند هن رٺ جي شديد مخالفت ڪئي، جا ڪجهه ترميم کان پوءِ مهمل ڪئي وئي".[1]

سنڌ جي دفترن ۾ نوان اصطلاح وجود ۾ آيا ۽ هر ڪنهن کاتي جي ڪم جي حساب سان مختلف اصطلاح ڪتب آندا ويا، جن ۾ هي اهم آهن: کاتي جا حساب ڪتاب، کاتي جا حڪم، کاتي جا خرچ، کاتي جا ضابطا، کاتي جا فارم، کاتي جا فنڊ، کاتي جا قاعدا ۽ ضابطا، کاتي جا مالي قاعدا، کاتي جو آفيسر، کاتي جو امتحان، کاتي جو انتظام کاتي جو با اختيار عملدار، کاتي جو بيان، کاتي جو نقشو، کاتي جو حساب ڪتاب، کاتي جو حڪم، کاتي جو سار، کاتي جو اختصار، سرسري حساب، کاتي جو سليڪشن بورڊ، کاتي جو صفحو، کاتي جو فائيل، کاتي جو پيشوراڻو معائنو،کاتي جو ڏنڊ،کاتي جو ضابطو، کاتي جون معطل ڪيل ادائگيون، کاتي جي سنوار- کاتي کي سڏ ڪرڻ، کاتي جي عملدارن بابت خزاني ۾ ڪيل ادائگي،کاتي جي اجازت، کاتي جي بجيٽ،کاتي جي بقايا، کاتي جي بچت، کاتي جي ترقي، کاتي جي جاچ، کاتي جي حوالگي، کاتي جي خرچن جي واپسيءَ تان هٽ ڪٽڻ، کاتي جي رپورٽ،کاتي جي سزا، کاتي جي نگهداشت، سنڀال جو حساب،کاتي جي چڪاس، کاتي جي ڪارروائي، کاتي جي ڪارڪردگي،کاتي جي ڪٽ- تخمينو،کاتي جي گهرج- واهپو، کاتي جي گڏجاڻي،کاتي داري جون مراعات، کاتي واري حسابداري امتحان بابت قاعدا کاتي ڪار- ملازمت جو ڪتاب کاتي ۾ ملازمن جو تعداد وغيره وغيره. هتي اسان مختصر نموني، مختلف دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪارج جو جائزو وٺنداسين:

پوليس دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال

پوليس جي آفيسرن جي سکيا ۽ ٽريننگ جو بندوبست به سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيل هوندو هو. اهڙي طرح پوليس کاتي جي ملازمن لاءِ الڳ رهائش جو بندوبست ڪيل هوندو هو. ان ڪري انهن لاءِ الڳ سنڌي ميڊيم اسڪولن جو بندوبست به ڪيل هوندو هو. سنڌ پوليس جي آفيسرن توڙي هيٺين سطح جي سپاهين تائين سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪرڻ ضروري هوندو هو. "جيڪي پوليس آفيسر نوان ڀرتي ٿي ايندا هئا، انهن کي هڪ سال

لاءِ ڪچو (Probation) رکيو ويندو هو، پر انهن جي مستقلي ءِ لاءِ ضروري هوندو هو ته عام سنڌي ڳالهه ٻولهه جو امتحان پاس ڪري وٺي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ قانونن جي ڄاڻ جو امتحان به شامل هوندو هو. پوليس سپاهيءَ لاءِ ته سنڌي پنجون درجو پاس هئڻ ضروري هوندو هو".[2] سنڌ پوليس کاتي جي ذميوارين ۽ عهدن جي سلسلي ۾ مرزا قليچ بيگ لکيو آهي ته "پوليس کاتي جو ڪم آهي، ڏوهن جي تپاس ڪرڻ ۽ ڏوهارين کي گرفتار ڪري جانچ ۽ سزا لاءِ مئجسٽريٽن وٽ رجوع ڪرڻ. انهن بالا آفيسرن سنڌ ۾ ڊپٽي انسپيڪٽر جي هيٺان هر هڪ ضلعي لاءِ سپرنٽينڊنٽ ۽ ان جو ڊپٽي مقرر آهي ۽ انهيءَ هيٺان هر هڪ پاڳي لاءِ انسپيڪٽر ۽ انهن جي هيٺان هر هڪ تعلقي لاءِ سب انسپيڪٽر ۽ ٻيو سپاهي عملو آهي".[3] سنڌ پوليس کاتي ۾ پرتين جي سلسلي ۾ ڪتاب ۽ ٻيو مواد سنڌي ٻوليءَ ۾ آسانيءَ سان مارڪيٽ ۾ موجود هوندو هو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ايف.آءِ.آر جو قانون

پوليس، ٿاڻي، ڪچهري جي پهرين رپورٽ کي انگريزي ۾ فرسٽ انفارميشن رپورٽ (F.I.R) چيو ويندو آهي. سنڌ ۾ ايف.آءِ. آر لکڻ جي معرفت انگريزن، پوليس ۽ ٿاڻي جي نظام کي سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج ڪيو. هر قسم جي پوليس آفيسر ۽ سپاهيءَ لاءِ ضروري هوندو هو ته اهي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن. قانون جا ڪتاب ۽ دفعات سنڌيءَ ۾ هئڻ ڪري، ڪيسن جي داخلا سنڌيءَ ۾ ڪئي ويندي هئي ۽ ڪيسن جي تفتيش جو رڪارڊ به سنڌي ٻوليءَ ۾ رکيو ويندو هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ايف.آءِ. آر کي سنڌيءَ ۾ فرياد چيو ويندو هو ۽ فرياد سنڌي ۾ باقاعدي لکيو ويندو هو. ڏسو 1857ع ۾ هٿ سان لکيل ايف.آءِ. آر جو نمونو، جيڪا سنڌ پوليس ميوزيم، ڪراچيءَ جي ٿورن سان حاصل ڪيل آهي:

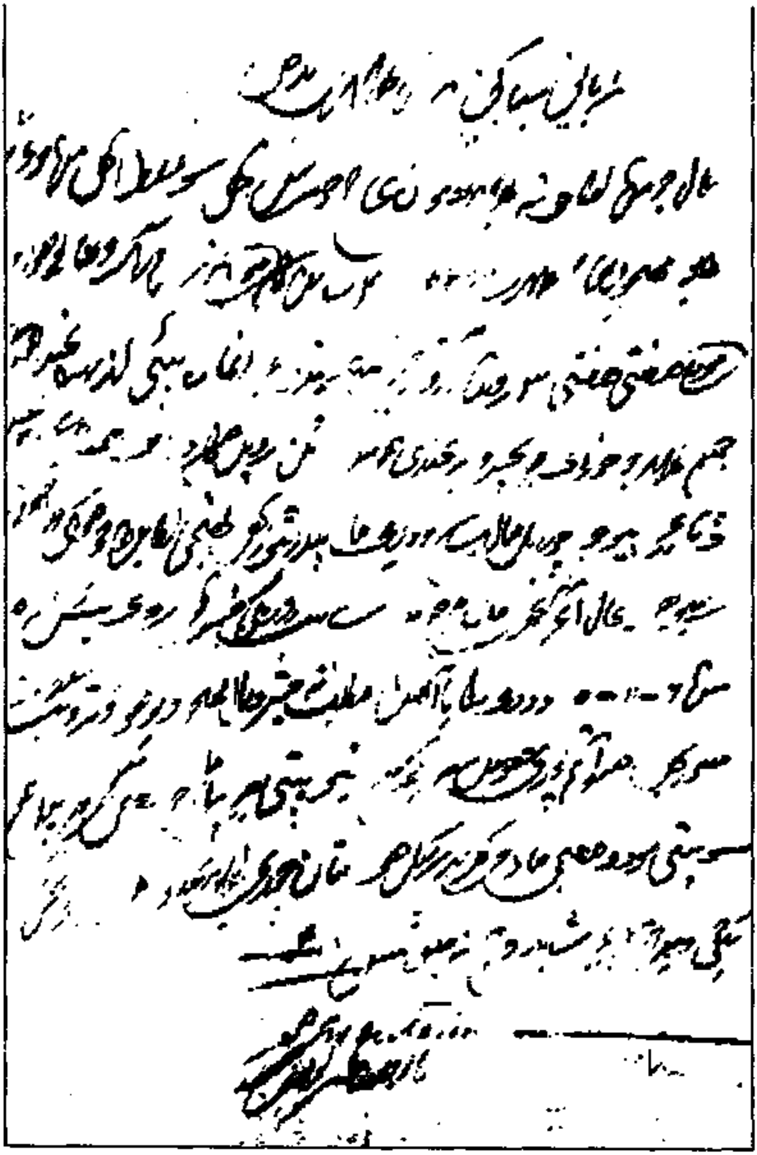

ساڳئي ڏهاڪي جي هڪ پي ايف. آءِ. آر جو نمونو ڏجي ٿو. جيڪا سنڌ پوليس ميوزيم، ڪراچيءَ جي ٿورن سان حاصل ڪيل آهي:

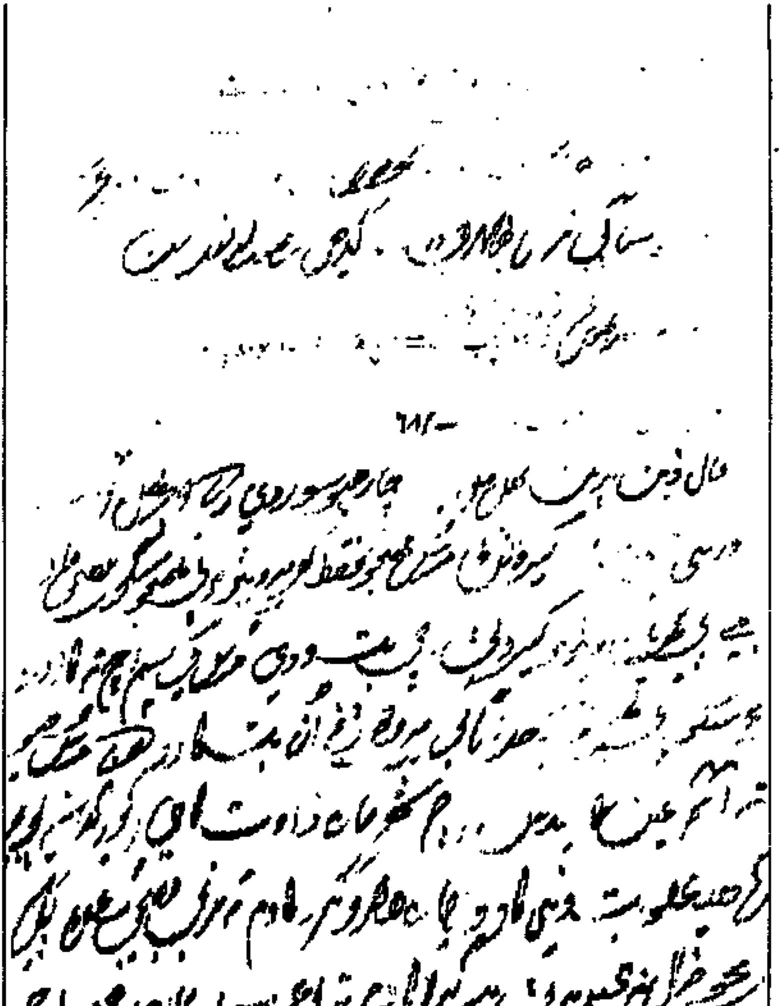

اڳتي هلي ايف.آءِ. آرن ۾ به تبديليون آنديون ويون ۽ ان جي فارميٽ کي بهتر بڻائڻ لاءِ ڪرمينل پروسيجر ڪوڊ جي قلم 154 موجب پوليس ٿاڻي تي ڪنهن پڌڻ جوڳي ڏوهه بابت ڏنل پهرين خبر جو عنوان ڏنو ويو. جنهن جو نمونو هتي ڏجي ٿو:

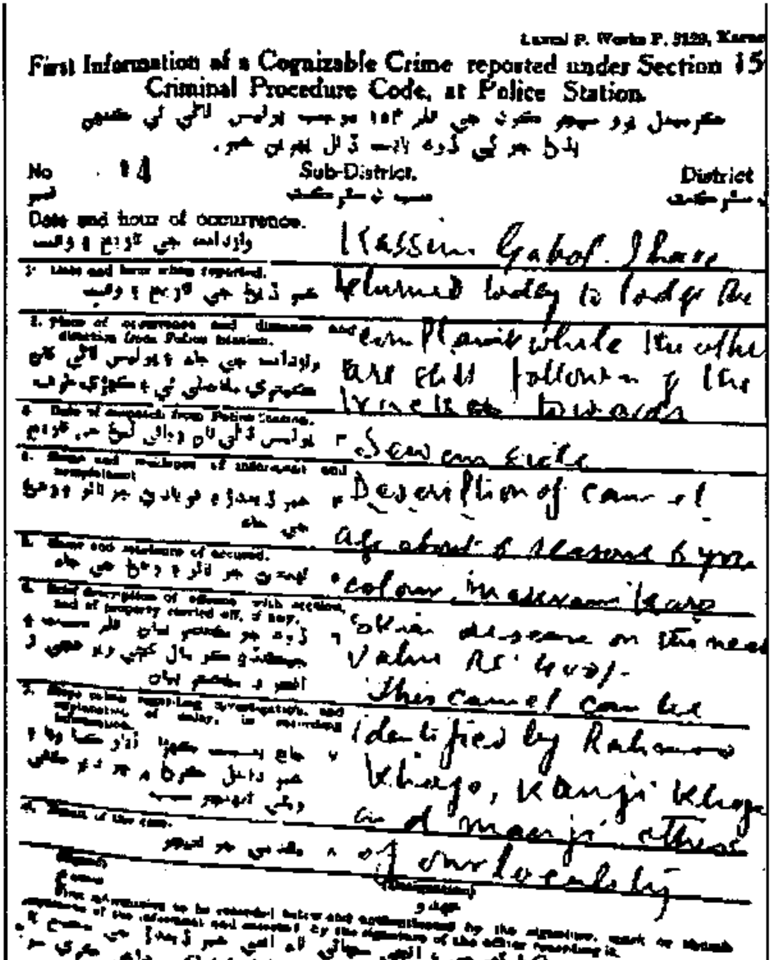

Lawal P. Works P. 3129, Karac

First Information of a Cognizable Crime reported under Section 15
Criminal Procedure Code, at Police Station.

No. 14 Sub-District. District

Date and hour of occurrence. Kassim Gabol Jhar

Date and hour when reported. Returned today to lodge the

2. Place of occurrence and distance and direction from Police Station. complaint while the other are still following the tracks towards

4. Date of despatch from Police Station. Seven mile

5. Name and residence of informant and complainant. Description of camel

Age about 6 years 6 yrs

6. Name and residence of accused. colour ...

7. Brief description of offence with section, and of property carried off, if any. ... on the neck. Value Rs 400/-

8. Steps taken regarding investigation, explanation of delay in recording information. This camel can be identified by Rahman Khaso, Kanji Khaso and Manji & others of our locality

9. Result of the case.

ھٿيار رکڻ جو لائسينس

انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ پهريون دفعو ان دؤر جي جديد هٿيارن جي ريل پيل شروع ٿي. سرڪاري طور هٿيار رکڻ صرف سرڪار جي منظوري سان لاڳو هوندو هو. انگريز سرڪار خاص طور وڏيرن، نوابن ۽ رئيسن کي نه صرف هٿيار سوکڙيءَ طور ڏيندا هئا، پر کين هٿيار رکڻ يا شهر ۾ ساڻ رکڻ جو

لائيسنس جاري ڪندا هئا. 1868ع ۾ ان جو هڪ نمونو ڏجي ٿو، جنهن ڪي شڪارپور جي ڪماندمينٽ آف پوليس پاران وڏيري علي مراد خان ابڙي کي هٿيار رکڻ جو اجازت نامو جاري ڪيل آهي:

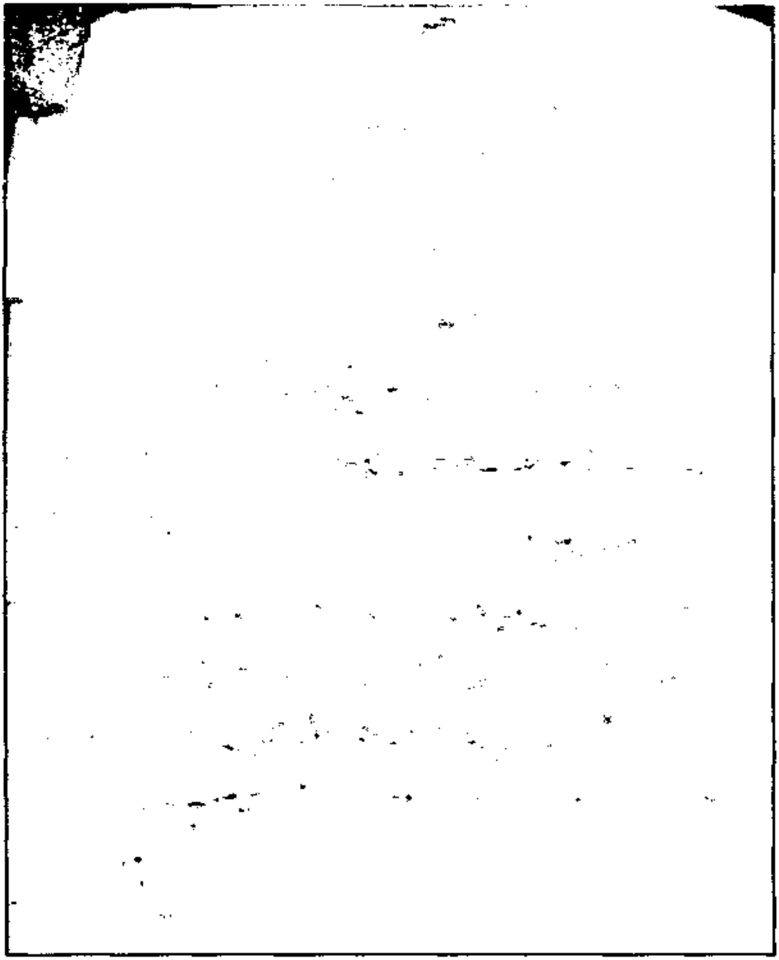

1861ع ۾ وڏيري علي مراد خان کي شڪارپور جي پوليس جي ڪپتان پاران هٿيار جي لائيسنس جاري ڪرڻ جو سرڪاري خط جو نمونو ڏجي ٿو (سيد مهدي شاھ جي ٿورن سان مليل):

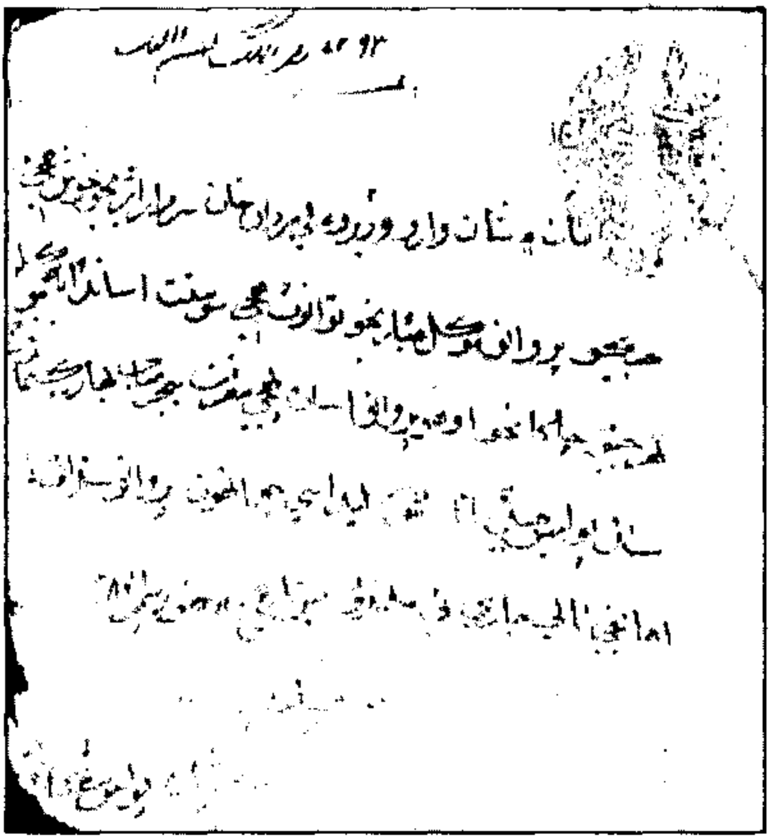

شھرين کي آفرين ناما

سنڌ ۾ جھڙي طرح، ڪمشنر، ضلعي ڪليڪٽر آفرين ناما جاري ڪندا ھئا، اھڙي طرح پوليس آفيسرن کي اختيار ھوندو ھو تہ پوليس سان تعاون ڪندڙ شھرين کي آفرين ناما عطا ڪن ۽ سندون ڏئي سندن شڪر گذاري ڪن. ھتي، 1909ع ۾ ضلعي ٿرپارڪر جي سپرنٽينڊنٽ آف پوليس پاران زميندار آنبون پٽ جالم سنگھ ٺڪر، ويٺل ڳوٺ وچن ڪي جاري ڪيل آفرين نامي جو ھڪ نمونو ڏجي ٿو:

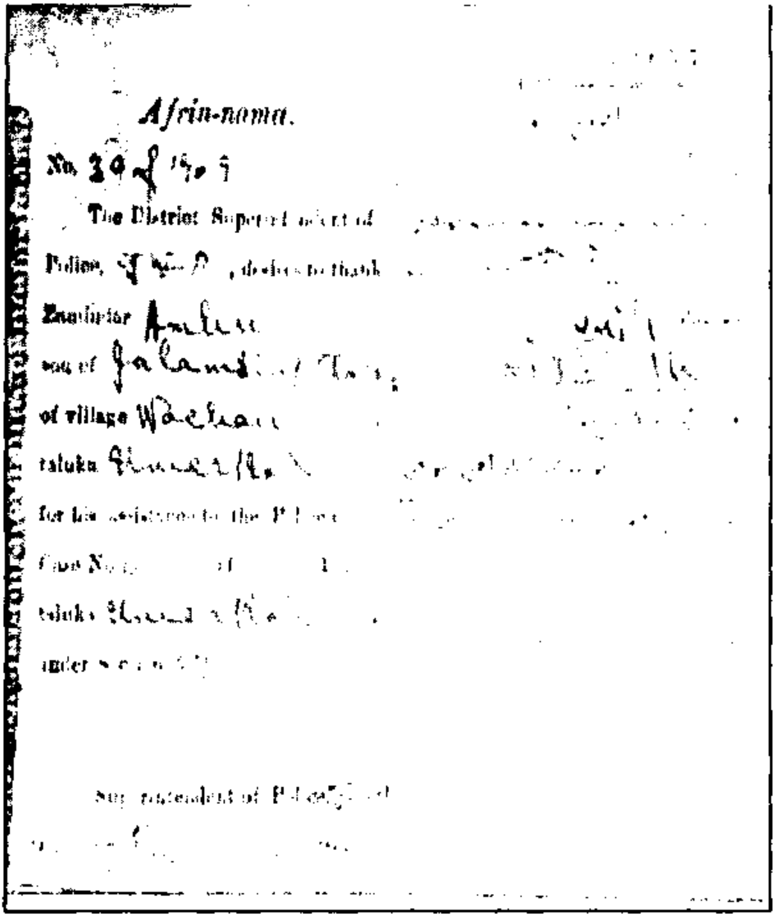

Afrin-nama.

No. 39 of 1909

The District Superintendent of Police, desires to thank

Zamindar

son of

of village

taluka

for his assistance to the Police

Case No. of

taluka

under section

Superintendent of Police

پوليس اسٽيشنن تي ڌوهارين، ڦڏيبازن ۽ چورن جي سلسلي ۾ مڪمل رڪارڊ رکيو ويندو هو جيڪو پڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ رجسٽر ڪيو ويندو هو. هتي حيدرآباد ڪليڪٽوريٽ جو مثال جو ڏجي ٿو:

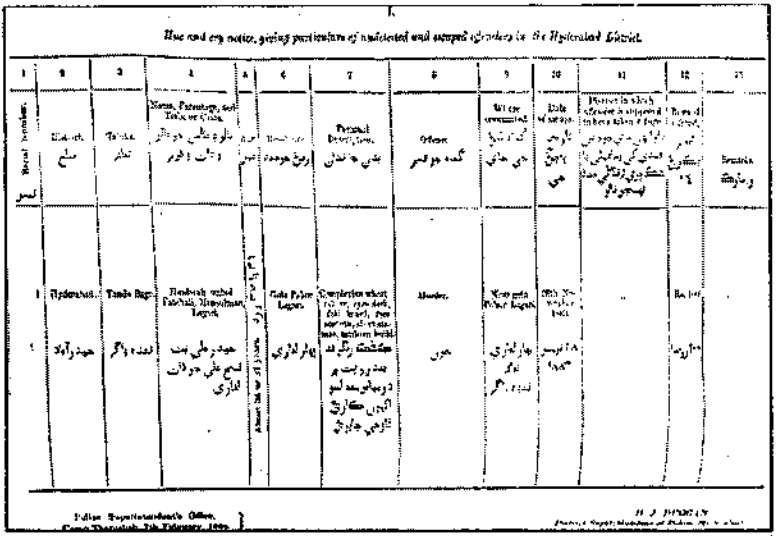

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Serial number نمبر	District ضلع	Taluka تعلقو	Name, Parentage, and Tribe or Caste	[illegible]	[illegible]	Personal Description	Offence	Where committed	Date of escape	[illegible]	[illegible]	Remarks
1	Hyderabad حيدرآباد	Tando Bago	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Murder خون	[illegible]	[illegible]	..	[illegible]	.

"ڪراچي ۽ حيدرآباد ڪليڪٽوريٽن جي جيلن ۾ اسڪول قائم ڪيا ويا، جن ۾ ننڍن وڏن قيدين کي عام تعليم سان گڏ هنري سکيا پڻ ڏني ويندي هئي. انهن اسڪولن ۾ باقاعده الڳ استاد مقرر ٿيندا هئا ۽ امتحان ورتا ويندا هئا".[4] جيل اسڪول توڙي جو ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ کوليا ويا هئا، پر ڪاميابيءَ سان فقط شڪارپور ۾ هلندو رهيو. انهن اسڪولن لاءِ سنڌي استاد، سنڌي ٻوليءَ جو مقرر ڪيل ڪورس پڑهائيندا هئا ۽ ٻي سکيا ڏيندا هئا. قيدين ۽ پوليس لاءِ پاليسيون، وضاحت ناما ۽ سرڪاري هدايت ناما بہ سنڌيءَ ۾ لکيا ويندا هئا.

قانوني قاعدا ۽ عدالتن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال

جڏهن انگريزن، سنڌ تي 1843ع ۾ قبضو ڪري ورتو ۽ نئون دفتري نظام لاڳو ڪيو تہ پهرين سڀ انتظامي ڪامورا، مليٽري آفيسر مقرر ڪيا ويا. مليٽري ۽ سول ڪورٽون قائم ڪيون ويون، جيڪي ڏوهارين کي ترت سزائون ۽ ڏنڊ وجهنديون هيون. مقدمن ۾ اصل اپيل جو حق هوندو هو، پر اپيل تي غور ڪيو وڃي يا نہ، سا قاضيءَ جي مرضي هوندي هئي. ان دؤر جي عدالتي اصلاحن جي سلسلي ۾ جسٽس (رٽائرڊ) اي.آر ڪارلينيس لکيو آهي تہ نيپيئر سنڌ ملڪ کي ٽن ضلعن: ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ ورهايو.

ضلعي جو سربراھ ڪليڪٽر هوندو هو، جنهن جي ماتحت ڊپٽي ۽ ڪاردار هوندا هئا. ڪليڪٽر ۽ ڊپٽي ڏل وصول ڪرڻ سان گڏوگڏ مقدما به ٻڌندا هئا، پر سندن قانوني اختيار گهٽ محدود هوندا هئا. ڊپٽيءَ جي فيصلي جي ڪليڪٽر توثيق ڪندو هو ۽ ڪيس جج ايڊووڪيٽ جنرل ڏانهن موڪليو ويندو هو. جيڪو حيدرآباد ۽ شڪارپور جي ڊپٽي ڪليڪٽرن سان گڏجي اهم ڪيس ۾ نظرثاني ڪندڙ ڪورٽ جا فرض سرانجام ڏيندو هو".[5]

ڪمشنر بارٽل فريئر جي راڄ کان وٺي باقاعدي فوجداري ڪورٽن جو چار وڇايو ويو. سرڪاري رپورٽ موجب "فوجداري ڪورٽون، جن مان گهٽيون ڏيهي ماجسٽريٽن جي حوالي آهن، تن جو عدد گهٽجو وڌيو آهي ۽ فريادين کي داد رسيءَ لاءِ اڳئين کان ٿورن مفاصلن تي وڃڻو پوي ٿو. فوجداري ڳالهين ۾ "انڊين پينل ڪوڊ" ۽ "ڪرمنل پروسيڊيئر ڪوڊ" قاعدي ڪي صاف ڪري ٻهاريو آهي، بالا عدالتي ڪورٽن جي هميشه جي نظرداريءَ هيٺ، هيٺين ڪورٽن جي ڪار وائي گهڻو سڌري آهي، فوجداري عدالت جي ڪم اڪلاءُ جيئن اڪثر ڪري 1856ع ۾ هو، تنهن کان هينئر وڌيڪ جلد ٿئي ٿو".[6]

ٻين ڪاتن وانگر، عدالتي عملدارن کي به سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪرڻ لازمي هوندو هو. ڪورٽن جي اندر سرڪاري عملدار ڪورٽون هلائيندا هئا. ڪورٽ جي سڄي ڪارروائي سنڌيءَ ۾ لکجڻ لڳي. سرڪار عدالتن ۾ سنڌي ٻوليءَ کي ڪٽي آئي، جنهن سان پنهنجي آفيسرن کي جج مقرر ڪندا هئا. اڳتي هلي سنڌي جج به مقرر ٿيڻ لڳا ۽ عدالتي نظام سنڌي ٻوليءَ ۾ هلڻ لڳا. 25 مارچ 1857ع ۾ بمبئي سرڪار، سنڌ جي ڪمشنر کي خط لکي هدايت جاري ڪئي ته سنڌ جي عدالتي شعبي ۽ روينيو کاتي جي ڪار ونهوار مڪمل طور سنڌي ٻوليءَ ۾ هلايو وڃي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ عام مفاد وارا قاعدا جوڙڻ

ايڪٽ حڪومت ۽ عوام جي وچ ۾ جهڙوڪ قاعدي قانون جو هڪ معاهدو هوندو آهي ته ڪنهن مسئلي تي عوام ۽ حڪومت جا اختيار، حق ۽ فرض ڪهڙا هوندا ۽ ان تي عمل ڪيئن ٿيندو ۽ انهيءَ جي پيچڪڙي ڪرڻ تي ڪهڙو ڏنڊ ڏوهه هوندو. عدل ۽ انصاف انهن ايڪٽن جي روشنيءَ ۾ ٿيندو آهي.

گورنمينٽ آف انڊيا, پنهنجي رياستن جي لاءِ, جيڪي قاعدا قانون جوڙيندي هئي، اهي" انڊيا ائڪٽ "جي نالي سان منسوب ٿيندا هئا. اهي قاعدا قانون ملڪي نظام هلائڻ جي سلسلي ۾ هوندا هئا.

ڪي ائڪٽ سڄي انڊيا لاءِ هوندا هئا تہ ڪي جدا جدا رياستن لاءِ خاص ڪري سنڌ پرڳڻي جي لاءِ جيڪي قاعدا قانون ٺهندا هئا, اهي گورنمينٽ پريس، ڪراچيءَ مان ڇپائي، سيني ڪاتن ڪي موڪليا ويندا هئا. سال 1872ع کان وٺي گورنمينٽ پريس، ڪراچيءَ مان سنڌي ترجمي سان ڇپيل انڊيا ائڪٽ هيٺ ڏجن ٿا:

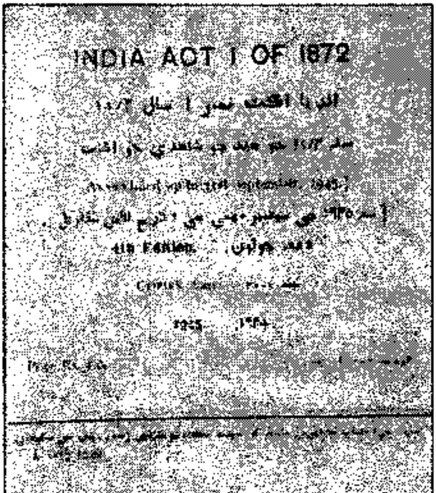
INDIA ACT I OF 1872

سال 1872ع, ائڪٽ نمبر1: صفحا 120, قيمت هڪ رپيو. ڇاپو چوٿون، گورنمينٽ پريس، ڪراچيءَ مان ڇپيو.

سال 1884ع, ائڪٽ نمبر 12 : پوپ بي. اي جو لکيل، صفحا 4, قيمت هڪ آنو 3 پايون. ڊيمي سائيز واري هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1919ع ۾ ڇپيو.

ان کان علاوه, ٻيا بہ ڪيترائي ائڪٽ ترجمو ٿيا, جن مان ڪي هي آهن:

- سال 1894ع, ائڪٽ نمبر9: ڊبليو.ا يف. هڊسن جو لکيل، ڪرائون سائيز ۾ 44 صفحا, قيمت 3 آنا, ڇاپو ٻيو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان سال1930 ع ۾ ڇپيو.
- سال 1916ع, ائڪٽ نمبر 15 :ايس .ايچ. ڪورنتون جو لکيل، صفحا 3, قيمت هڪ آنو ٻهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1917ع ۾ ڇپيو.
- سال1917 ع, ائڪٽ نمبر 11: صفحا 3, قيمت هڪ آنو 3 پايون. ٻهريون ڇاپو، ڪمشنر جي پريس، ڪراچيءَ مان سال1917 ع ۾ ڇپيو.
- سال 1917ع, ائڪٽ نمبر 18: صفحا 2, قيمت 2 آنا ٽي پايون ڇاپو

پهريون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1917ع ۾ ڇپيو.

- سال 1918ع، ائڪٽ نمبر2: قيمت هڪ آنو 9 پايون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1918ع ۾ ڇپيو.
- سال 1918ع، ائڪٽ نمبر4: صفحا 3، گورنمينٽ پريس، ڪراچيءَ مان 1918ع ۾ ڇپيو.
- سال 1918ع، ائڪٽ نمبر 13: صفحا 3، قيمت هڪ آنو 3 پايون، پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1918ع ۾ ڇپيو.
- سال 1918ع، ائڪٽ نمبر14: صفحا 4، قيمت هڪ آنو 3 پايون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1918ع ۾ ڇپيو.
- سال 1919ع، ائڪٽ نمبر 1: صفحا 3 ۽ قيمت هڪ آنو 3 پايون، ڇاڻايل آهن. پهريون ڇاپو ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان سال1919 ع ۾ ڇپيو.
- سال 1919ع، ائڪٽ نمبر2: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 3 پايون پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1912ع ڇپيو.
- سال 1919ع، ائڪٽ نمبر 10: صفحا 22 ۽ قيمت ٽي آنا 6 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1919ع ۾ ڇپيو.
- سال 1919ع، ائڪٽ نمبر 12: صفحا 8، قيمت هڪ آنو 9 پايون. پهريون ڇاپو، 1919ع ۾ ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1919ع ۾ ڇپيو.
- سال 1919ع، ائڪٽ نمبر6: صفحا 3، قيمت هڪ آنو 3 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1919ع ۾ ڇپيو.
- سال 1919ع، ائڪٽ نمبر 21: صفحا 3، قيمت هڪ آنو 3 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1919ع ۾ ڇپيو.
- سال 1919ع، ائڪٽ نمبر 23: صفحا 6، قيمت هڪ آنو 9 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1919ع ۾ ڇپيو.
- سال 1920ع، ائڪٽ نمبر 8: صفحا 4، قيمت هڪ آنو 9 پايون ڇاڻايل آهي. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1920ع ۾ ڇپيو.
- سال 1920ع، ائڪٽ نمبر14: صفحا 11، قيمت ٻہ آنا 3 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان، 1920ع ۾ ڇپيو.

- سال 1920ع، ائڪٽ نمبر 29: صفحا 4، قيمت هڪ آنو 3 پايون. ڇاپو ڀريون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1920ع ۾ ڇپيو.
- سال 1920ع، ائڪٽ نمبر 32: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 3 پايون. ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1920ع ۾ ڇپيو.
- سال 1920ع، ائڪٽ نمبر 39: صفحا 18، قيمت 3 آنا، ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1921ع ۾ ڇپيو.
- سال 1920ع، ائڪٽ نمبر 48: صفحا 13، قيمت 2 آنا، ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان سال1921 ع ۾ ڇپيو.
- سال 1921ع، ائڪٽ نمبر 12: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 2 پايون. ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1921ع ۾ ڇپيو.
- سال 1921ع، ائڪٽ نمبر13: صفحا 3، قيمت هڪ آنو 6 پايون. ڇاپو ڀريون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1921ع ۾ ڇپيو.
- سال 1922ع، ائڪٽ نمبر7: صفحا 27، قيمت 3 آنا 6 پايون. ڇاپو ڀريون ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1922ع ۾ ڇپيو.
- سال 1922ع، ائڪٽ نمبر 18: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 6 پايون. ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1922ع ۾ ڇپيو.
- سال 1923ع، ائڪٽ نمبر 19: صفحا 29، قيمت 4 آنا. ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1923ع ۾ ڇپيو.
- سال 1923ع، ائڪٽ نمبر 28: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 6 پايون. ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1923ع ۾ ڇپيو.
- سال 1923ع، ائڪٽ نمبر 36: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 6 پايون، ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1923ع ۾ ڇپيو.
- سال 1923ع، ائڪٽ نمبر 41: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 6 پايون. ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1923ع ۾ ڇپيو.
- سال 1923ع، ائڪٽ نمبر 42: صفحا 16، قيمت 2 آنا. ڀريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1923ع ۾ ڇپيو.
- سال 1924ع، ائڪٽ نمبر 1: صفحا 3، قيمت هڪ آنو 6 پايون. ڀريون

چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1924ع ۾ ڇپيو.

- سال 1924ع، ائڪٽ نمبر 3: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 6 پايون. ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1924ع ۾ ڇپيو.
- سال 1924ع، ائڪٽ نمبر 9: صفحا 8، قيمت هڪ آنو 6 پايون. پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1924ع ۾ ڇپيو.
- سال 1924ع، ائڪٽ نمبر 14: صفحا 19، قيمت 2 آنا 6 پايون. پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1924ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 4: صفحا 13، قيمت 2 آنا 6 پايون. پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1925ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 6: صفحو 1، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1925ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر7: صفحا 7، قيمت هڪ آنو 6 پايون. چاپو پهريون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1925ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 10: صفحا 3، قيمت هڪ آنو 6 پايون. پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1925ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 12: صفحا 15، قيمت 2 آنا .چاپو پهريون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1925ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 13: صفحا 13، قيمت 2 آنا 6 پايون. پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1925ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 14: صفحا 8، قيمت هڪ آنو، 6 پايون. پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1925ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 25: صفحا 2، قيمت هڪ آنو 3 پايون، پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1926ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 26: صفحا 7، قيمت 5 آنا 6 پايون. چاپو پهريون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1926ع ۾ ڇپيو.
- سال 1925ع، ائڪٽ نمبر 37: صفحا 5، قيمت هڪ آنو 6 پايون. پهريون چاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1926ع ۾ ڇپيو.

- سال 1926ع، ائڪٽ نمبر8: صفحا 4، قيمت هڪ آنو 6 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1927ع ۾ ڇپيو.
- سال 1926ع، ائڪٽ نمبر 16: صفحا 32، قيمت 4 آنا، پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1927ع ۾ ڇپيو.
- سال 1926ع، ائڪٽ نمبر 21: صفحا 4، قيمت هڪ آنو 6 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1927ع ۾ ڇپيو.
- سال 1927ع، ائڪٽ نمبر 4: صفحا 7، قيمت 2 آنا. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1927ع ۾ ڇپيو.
- سال 1928ع، ائڪٽ نمبر 5: صفحا 10، قيمت هڪ آنو 3 پايون، پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1928ع ۾ ڇپيو.
- سال 1928ع ائڪٽ نمبر9: صفحا 15، قيمت 2 آنا 3 پايون. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1928ع ۾ ڇپيو.
- سال 1929ع، ائڪٽ نمبر 6: صفحا 12، قيمت هڪ آنو. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1929ع ۾ ڇپيو.
- سال 1929ع، ائڪٽ نمبر 10: صفحا 15، قيمت 2 آنا. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1929ع ۾ ڇپيو.
- سال 1930ع، ائڪٽ نمبر 3: صفحا 56، قيمت 4 آنا. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1930ع ۾ ڇپيو.
- سال 1930ع، ائڪٽ نمبر 30: صفحا 39، قيمت 2 آنا 6 پايون. ڇاپو پهريون، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1930ع ۾ ڇپيو.
- سال 1930ع، ائڪٽ نمبر 24: صفحا 16، قيمت 2 آنا. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1931ع ۾ ڇپيو.
- سال 1930ع، ائڪٽ نمبر 30: صفحا 5، قيمت هڪ آنو. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1931ع ۾ ڇپيو.
- سال 1932ع، ائڪٽ نمبر 9: صفحا 63، قيمت 5 آنا. پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1932ع ۾ ڇپيو.
- سال 1932ع، ائڪٽ نمبر 23: صفحا 16، ڇاپو ۽ قيمت ڄاڻايل ناهي.

ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1932ع ۾ ڇپيو.

- سال 1933ع، ائڪٽ نمبر 15: صفحا 32، قيمت هڪ آنو 6 پايون. پهريون ڇاپو. ڪمشنر پريس، ڪراچيءَ مان 1934ع ۾ ڇپيو.
- سال 1944ع، ائڪٽ نمبر1: صفحا 34، قيمت 5 آنا، پهريون ڇاپو، ڪمشنر پريس ڪراچيءَ مان 1944ع ۾ ڇپيو".[7]

عدالتي پڌرناما ۽ نوٽيس

عوام جي آسانيءَ لاءِ، عدالتي نظام جون پاليسيون، اشتهار ۽ پڌرناما سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ڪيا ويندا هئا. هتي ڪجهه مثال ڏجن ٿا.ڪورٽن جي لاءِ واضح طور تي لاڳو ڪيو ويو ته ڪهڙي ڪورٽ ڪهڙا فيصلي ٻڌندي ۽ اپيل جو فيصلو ڪٿي ٿيندو. اهڙو هڪ اشتهار، مئي 1853ع ۾ جاري ڪيو ويو. جنهن جو متن هتي ڏجي ٿو:

اشتهارناما

ترجمو ڪاغذ ڪمشنر صاحب ماجسٽريٽ صاحب جي نالي لکهيل تاريخ اڪارهم ماه مي 1853ع

قانون پهرو: منصف ۽ مختيارڪار ۽ ڪاردار يا ڪو ٻئو ڪامورو جهڪي نبيرن ديواني معاملن جيجو حڪم آهي ته جيڪڏه، ڪهڪي انجي فيصلي تي ڊپٽي ماجسٽريٽ صاحب وٽ اپيل ڪرڻو آهي يا ته ڊپٽي ماجسٽريٽ صاحب جي فيصلي تي ماجسٽريٽ صاحب وٽ اپيل ڪرڻو آهي ته انکي گهرجي ته پنهنجي اپيل بابت عريضي لکهي هٿ مي مڪري ان ڪامورن جنجا نالا متي لکهيل آهن ڏي ته ان صاحب ڏانه جهڪي اپيل جي نبيرڻ جو حڪم آهي موڪليندو يا ته پاڻ اپيل ڪندڙ عريضي اپيل جي ڪورٽ منج ڏي ۽ فيصله جي تاريخ ڪناوني تيه ڏينهن منج عريضي اپيل ڏيندو.

قانون ٻئو: جيڪڏه ڪي مارو ڪي ماجسٽريٽ صاحب جي فيصلي تي ڪمشنر صاحب جي خدمت منج اپيل ڪرڻو هوئي ته اپيل جي عريضي لکهي موڪلن واسطي مڪيري ڪاموري ڪي جهجا پهري قلم مي نالا لکهيل آهن يا پاڻ ڪمشنر صاحب جي حضور منج عريضي ڏي پر فيصلي جي

تاريخ پچانوي ڏيهن توري عريضي لکندو.

قانون ٽريو: اپيل واري ڪاپي کي اپيل جي سٽن جي ڪل آهي تہ ڏيهن گذرڻ پڄاڻان پڌي پر هن طرح تہ اپيلي ڇٽڪو سبب ڏيندو تہ هن واسطي ڏيهن اپيل جي منج اپيل ڪرڻ نسکيو.

چوٿهر: سيڪو عريضي منجه مقصد دانہ ڪرڻ جيءَ ۾ قيمت مال جي جتي معاملو آهي ۽ ...... ناراضي ٿيو آهي تہ هن واسطي فيصلنامو برابر نہ آهي سبب انجو عريضي منج لکندو ۽ جيتري ... فيصلو لکي ٿو .... لکندو.

پنجهر: جيڪو اپيلي تہ اپيل جي عريضي ڏيندو دستوري پهچائيندو سو ائي ان مارو جو ٺهلو آهي ۽ ٺهلائي انجي ثابت ٿيندي.

ڇهر: سيڪو ڪامي اپيل جي عريضي جي پٺ تي تاريخ پهچڻ جي لکهندو ۽ پڻ لکهندو تہ اپيلي ... دستور جا ناٻوٺي انکي ريجسٽر تپاس جي واسطي ڪندو جيڪڏه اپيل سندس ڪورٽ منج آهي نا تہ جي ڪورٽ کي اپيل جي نبيرڻ جي موڪل آهي انہ ڪورٽ منج موڪلندو.

ستر: فيصلنامي هيٺ ياداشت فارسي منج لکندو تہ اپيل ڪرڻ جا هيترا ڏينہ آهين ۽ سيني ڪامورن کي تاڪيد آهي تہ مارون کي فيصلنامي جو نقل سکو ڏين ۽ هميشه نقل تي تاريخ ڏيڻ جي لکهن.

اٺهر: انن معاملن کي هي قانون اثر نٿا ڪن تہ جيتي آکي حڪم موجب اپيل نہ ٿيڻ آهي.

نو: دستوري معاملي فرياد ۽ اپيل جي تي پنج روپيو سا قيمت مال تي جيتي معاملو آهي رٿبو شرط تہ سيڪي معاملي فرياد ۽ اپيل جي روپي ڪناکهت دستوري نوٿبي.

ڏهر: ٻيا دستوريءَ جا خرچ سان لکهندا پوئي مرئي يا حصو جيڪو معاملي کي نبيري فيصلي موافق وٺبو.

H . B . F r e r e Commissioner in Scinde	Free translation,W.H. Preedy Captain Collector and Magistrate of Kurrachee

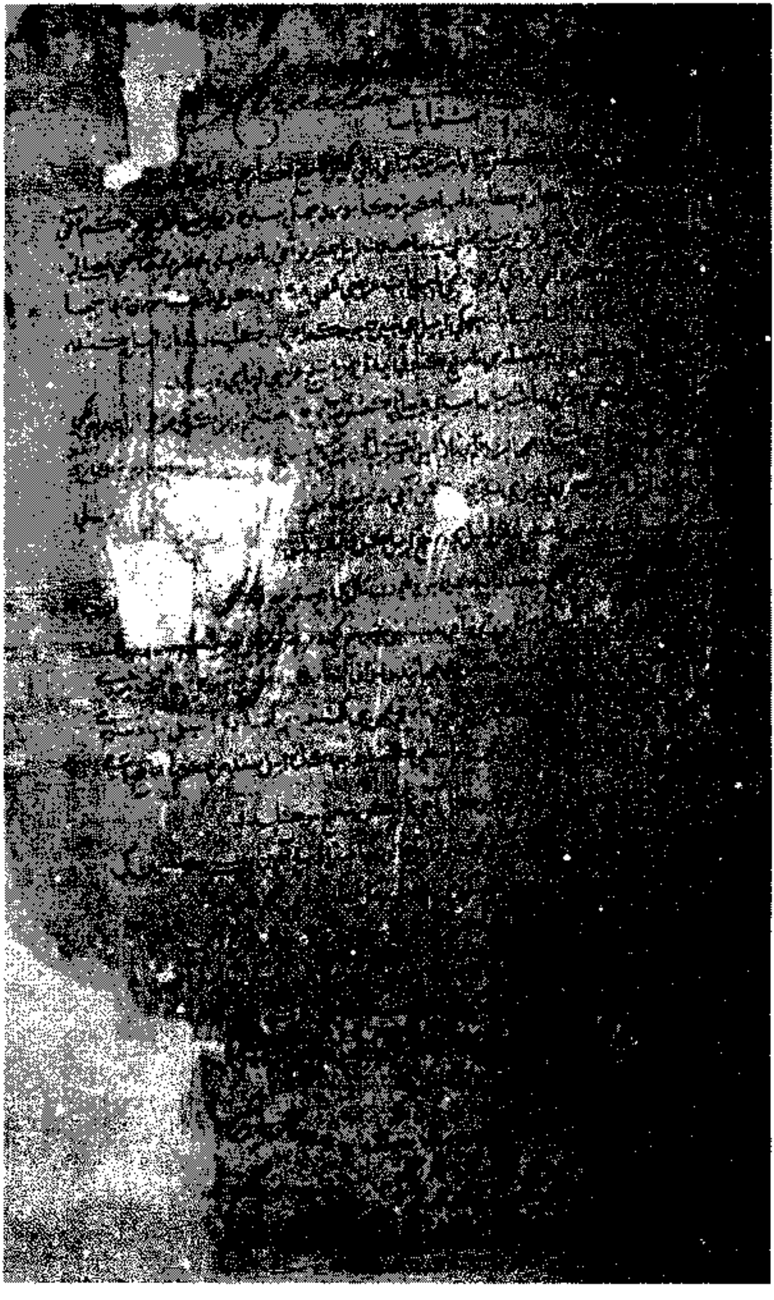

اهڙي طرح مختلف ڪمشنرن جي دؤر ۾ مختلف پڌرناما جاري ڪيا ويندا هئا، جن ۾ عوامي سطح تي آگاهي ڏني ويندي هئي تہ ڪورٽن سان ڪيئن رجوع ڪجي ۽ ڪيئن انصاف حاصل ڪجي. 7 فيبروري 1855ع تي پڌرنامو جاري ڪيو ويو تہ قانوني درخواست ۽ اپيل ڪهڙي ريت لکي ۽ جمع ڪئي ويندي:

بند ڪرڻ لاءِ ڳاتي دول جي لکجي ٿو تہ اڳي سيئي رويڪاري ۽ ياداشت ۽ ٻي ملڪي ٻولي ۾ ديوانين ۽ فوجدارين ڪچهرين ۾ خواهہ ماليات بين مقدمن ۾ هٿري ڪاڳر تي لکجي جو فل اسڪيپ جي ڪاڳر سان برابر هجي، ذرو پڻ تفاوت نہ هجي جيڪڏهن هٿڪرٽي صفحہ ڪنان واڏو لکٹون هجي تہ ان ورق جي هيٺ ٻيو ورق نہ چپٽائي جيٿرو تہ اهو دول آهي. صفحي ٻي تي لکي ۽ ورق تا ورق ڪتاب وانگر لکي جيلو تہ انگريزي چٺي چپاتي جو دول آهي ۽ پيري (پهرين) تاريخ مارچ ڪنان ٻوٽي. جيڪو ايتائي هن حڪم جي ڪندو سو ڏاڍي ڏواٻي وارو ٿيندو ۽ منشي ڪنان چٺي وٺبي. فقط ".

(نوٽ: هنن پڌرنامن ۽ نوٽيسن ۾ لکيل ٻولي اڄ واري مروج ٻوليءَ کان ڪيئن مختلف ۽ فارسي طريقي سان لکيل آهي، اهو پڻ هڪ قسم جي اهم تحقيق جو سامان مهيا ڪري ٿو. ٻوجوا اڻويهين صديءَ جي لکت هاٽوڪي لکت ۾ ڪجهہ قدر فرق اچي ويو آهي)

[illegible] ڪتاب [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] پادشاهه [illegible] ملڪي [illegible]

ديوانين ۽ فوجدارين ڪچهرين ۽ ماليات [illegible]

[illegible]

[illegible] عدالت [illegible]

[illegible]

وقت جي [illegible] آهي [illegible]

[illegible] ڪتاب ۽ انگريزي [illegible]

[illegible] آهي [illegible] صلاح ڪئي [illegible]

[illegible]

[illegible]

ججن جي مقررين ۽ بدلين جا پڌرناما

ڪمشنري دؤر ۾ سنڌ جا عدالتي معاملا، بمبئي پريزيڊينسي ۾ ڏنا ويندا هئا ۽ ججن جي پرتي اتان ئي ٿيندي هئي. ان دؤر ۾ فوجي ۽ آءِ.سي.ايس آفيسرن کي ٻه جرح جا اختيار هوندا هئا. ججن کي بدلي ڪري ڪمشنر جي اختيار تي رکيو ويندو هو. ڪمشنر جو اختيار هوندو هو ته ڪهڙي ٻه جج جي بدلي ڪهڙي ٻه ضلعي ۾ ڪئي وڃي. هتي هڪ پڌرنامو جنرل ڪاتي مان جاري ڪيل 11 آڪٽوبر 1884ع جو ڏجي ٿو:

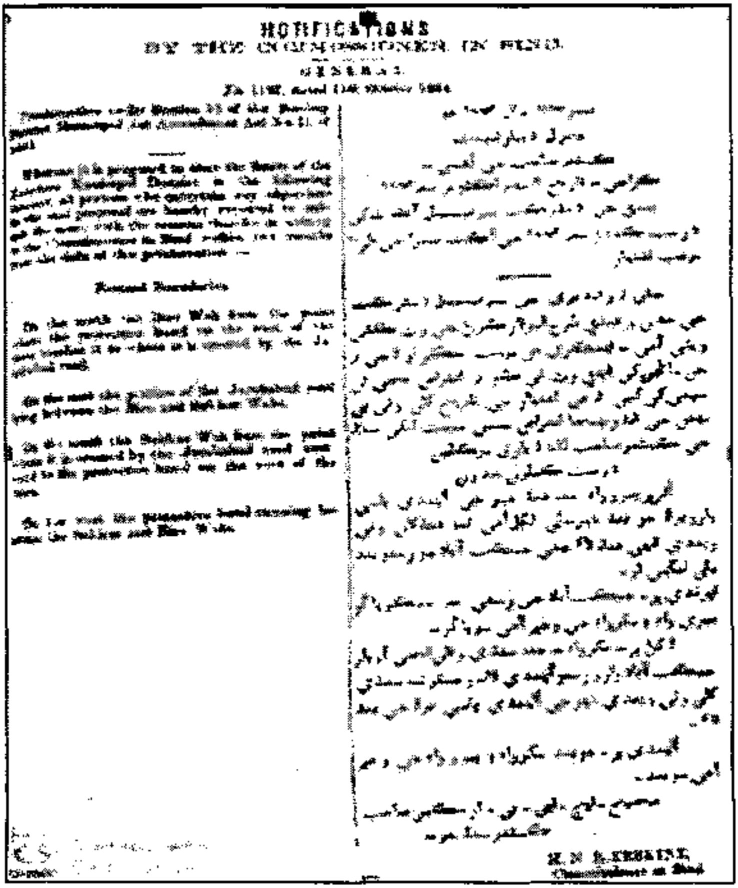

هينين ججن جون خدمتون ڪليڪٽر جي اختيار تي رکيون وينديون هيون. ڇو جو ڪليڪٽرن کي خود بہ مئجسٽريٽري اختيار هوندا هئا. ضلعي ڪليڪٽر، ڪرمنل پروسيڊيئر ڪوڊ جي قلم تحت اختيار هينين عملدارن کي منتقل ڪندو هو. هتي 14 فيبروري 1884ع تي جاري ڪيل شڪارپور جي ڪليڪٽر جي پڌرنامي جو عڪس رکون ٿا:

SHIKARPUR DISTRICT.

JUDICIAL.

No. 744, dated 14th February 1884.

Under the authority vested in him by Section 12, Criminal Procedure Code, the District Magistrate of Shikarpur hereby empowers Khan Saheb Sadikali walad Sheralli, 2nd Class Magistrate, Ghotki Taluka, to entertain complaints of offences triable by him as a Magistrate of the 2nd Class and arising in the Mirpur Taluka, during the absence of Rao Saheb Virumal Kachumal, 2nd Class Magistrate of the latter Taluka, on three weeks' privilege leave.	ڪرمنل پروسيڊر ڪوڊ جي قلم ١٢ ۾ ڪيس وڏي اختياري هاڻي ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ شڪارپور جي جو صاحب خانصاحب شيخ صادقعلي ولد شيخ شيرعلي سيڪنڊ ڪلاس مئجسٽريٽ تعلقہ گهوٽڪي جيکي اختياري ڏئي ٿو تہ راوصاحب ويرومل ڪاڇومل سيڪنڊ ڪلاس مئجسٽريٽ ميرپور تعلقہ جي ٽن هفتن جي هڪ رخصت تي غير حاضري ۾ جيڪي فرياد ڏيڻجا ميرپور تعلقہ ۾ ٿين ٿا جي ٻي سيڪنڊ ڪلاس مئجسٽريٽ تي ڪري دريافت ڪري سگهندو جهڙي ريت فرياد ڏنڊ وري رهي -

R. WALLACE, Colonel,
District Magistrate of Shikarpur.

مئجسٽريٽ طرفان پيش ٿيڻ جو سمن

مئجسٽريٽ يا عدالت، ڪنهن ملزم يا شاهد کي طلب ڪندي آهي ته ان جي حاضريءَ لاءِ سمن (طلب ڪرڻ) جو پروانو جاري ڪندي آهي. ان دؤر ۾ عدالت سڳورين ۾ سمن گهڻو ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ٿيندو هو. ڪليڪٽرن کي پڻ مئجسٽريٽي اختيار هوندا هئا. اهي ڪنهن به سمن ڪري گهرائڻ جا مجاز هوندا هئا. انهن پاران سنڌن منشي سمن جاري ڪري ڪنهن به مسئلي تي گهرائيندا هئا. هتي جولاءِ 1857ع جي هڪ سمن جو نمونو ڏجي ٿو، جيڪو منشي ويرومل جي صحيح سان وڏيري علي مراد خان ابڙي، ضلعي شڪارپور جي نالي جاري ڪيل آهي:

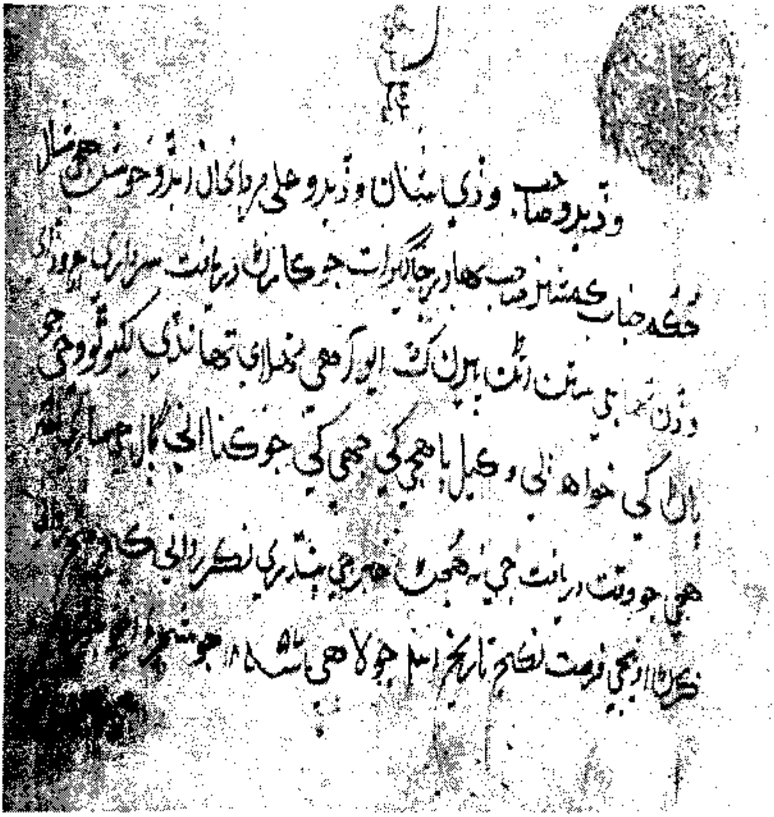

سنڌي ٻوليءَ ۾ فيصلا

جتي جڄن کي سنڌي ٻوليءَ جو لازمي امتحان پاس ڪرڻ ضروري هوندو هو، قانوني ڪتاب به سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود هئا. اتي شنوائي به سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندي هئي ته هيٺين عدالت ۾ فيصلا به سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيا ويندا هئا يا وري انگريزي ۾ لکيل فيصلن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو ويندو هو. اهڙا فيصلا سنڌ آفيشل گزيٽ ۾ به شايع ٿيندا هئا، ته جيئن عوام تائين پهچن. هتي 1884ع ۾ ان وقت جي جج ڏيارام گدومل جي فيصلي جو نقل ڏجي ٿو:

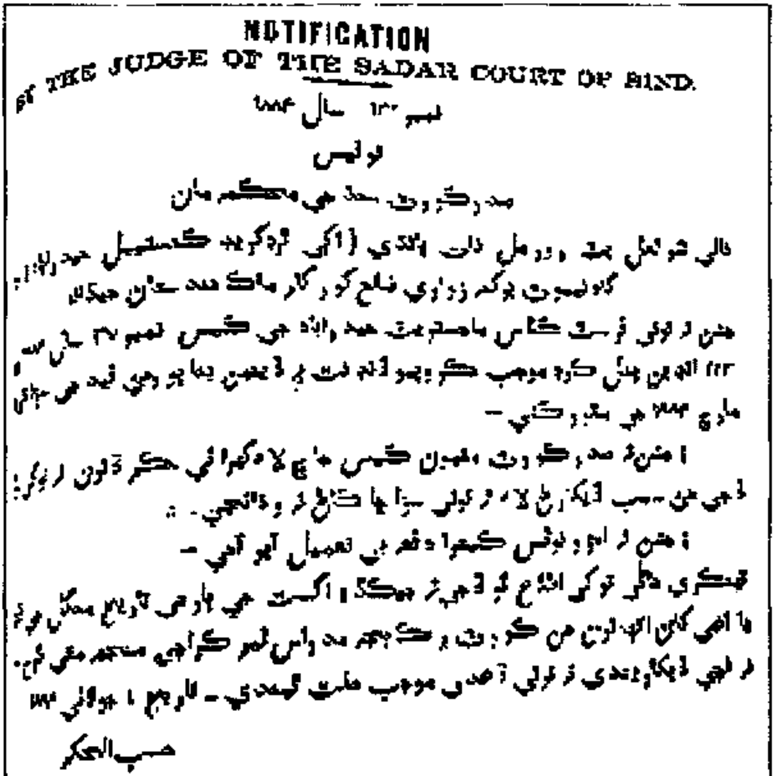

روينيو ۽ جاگيرن جي معاملن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال

انگريزن، ٻين محڪمن جي پيٽ ۾ روينيو کاتي کي مڪمل سنڌي ٻوليءَ ۾ منتقل ڪيو. ڇو ته سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفتري درجي ڏيڻ جو هڪ سبب، روينيو کاتو به هو. سڄي سنڌ جي ڪمشنر ۽ ڊپٽي ڪمشنرن ۽ مختيارڪارن جي آفيسن ۾ انگريز دؤر جي روينيو کاتي جو سنڌي ٻوليءَ ۾ جوڙيل رڪارڊ اڄ به اصل صورت ۾ موجود آهي، جنهن کي ان دؤر جي آفيسرن انتهائي محنت سان جوڙيو هو. لينڊ روينيو جا قانون سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيا ويا يا ترجمو ڪيا ويا. انگريزن زمينن جي مالڪي جي حقن خاطر 23 قسمن جا سنڌي ٻوليءَ ۾ فارم ٺاهيا هئا، جن وسيلي روينيو جو سڄو رڪارڊ محفوظ ڪيو ويندو هو. 25 مارچ 1857ع ۾ بمبئي سرڪار، سنڌ جي ڪمشنر کي خط لکي هدايت جاري ڪئي ته سنڌ جي عدالتي شعبي ۽ روينيو کاتي کي مڪمل طور سنڌي ٻوليءَ ۾ هلايو وڃي.

روينيو کاتي جا اشتهار ۽ پڌرناما

سنڌيءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جي درجي ڏيڻ جو هڪ سبب، روينيو کاتي کي مقامي نظام ۾ آڻڻ هو. ان سلسلي ۾ سمورين پاليسين، ڪتاب، فارم، مالڪيءَ جا حق وغيره ۽ هيٺيان ۽ مٿيان ملازم ۽ آفيسر به سنڌيءَ جاڻيندڙ هوندا هئا. 6 مارچ 1857ع تي سرڪار هڪ اشتهار جاري ڪيو، جنهن ۾ زمينن جي حقن کي واضح ڪيو ويو. هتي ان جو متن ۽ عڪس ڏجي ٿو:

اشتهار

پهريون: سڀ زمين جهڙي طرح جي هجي ته هيٺين ٽن قسمن منجهان هڪڙي نه هڪڙي سان لڳندي:

1. غير آباد زمين جنهتي ڪنهجي دعوىٰ نه آهي
2. غير آباد زمين جنهجي يا جنهجي پٽيءَ تي ڪهنجي دعوىٰ آهي.
3. جنهن زمين تي ڪنهجي دعوىٰ آهي ون ون ۾ يا ڪيترا ون ڇڏي ڪپرين ۽ پوکين ٿا.

پهريون قسم

غير آباد زمين جنهتي ڪنهجي دعويٰ نه آهي

پهريون: جتي ڪو (روينيو يا سيٽلمينٽ آفيسر) ڏسي ته پهرين قسم وانگي زمين آهي (يعني غير آباد ڪنهجي دعويٰ نه آهي) اهاسجي زمين يا ان منجهان ڪنهن پٽي جو مقاطعو ڪرڻ جيتري مدت ناهي ۽ جهڙي شرط سان ته ان کي واجبي برابر نظر اچي انهيءَ جي وس آهي ۽ انهيءَ ڳالهه جي بحالي وس واري صاحب جي هٿ ۾ آهي.

ٻيون: اهڙن مقاطعن لاءِ پٽو لکبو جين ته نمونو ان جو ساڻ نمبر جي لکيل تاريخ چوٿين مهيني 1856ع جي اڳي موڪليو آهي ۽ ريت وانگي ان تي صحيح ۽ شاهدي وٺبي ۽ پٽي جي لکٽي وانگر عمل ڪبو.

چوٿون: اهڙي غير آباد زمين جي دعويٰ مقاطعي ٿيل زمين ۾ دڳي سرڪار ۽ مقاطمي دار جي دعويٰ ۽ اهڙي مقاطعي ڪٽڻ لاءِ سڀ ڪنهن ملڪ جي ماڻوءَ جي وس آهي هن شرط ساڻ ته اهو مقاطعي ڏيندڙ صاحب جي پٽي لکيل قرار وانگي خوشي ساڻ قبول ڪري ۽ ضامن ڏي تنهن ۾ جاگيردار يا زميندار يا ٻئي ماڻو جي اٽڪ ۽ اهنج نه ٿيندو.

پنجون: ضروري نه آهي ته مقاطيدار رڳو هڪڙو هجي جيڪڏهه ٻه يا واڌو ماڻو مقاطعو ڪٽڻ قبول ڪن ته اهي ڌار ڌار ۽ گڏ ذمو پنهنجو قبول ڪري تني آئن پانگي پٽي تي صحيح ڪن ۽ ٻئي جي ٻول پوري ڪرڻ لاءِ هڪڙي هڪڙ کي ۽ سيني کي جواب ڏيڻو پوندو.

ڇهون: جيڪڏهه مقاطعي دار هن طرح مقاطعو ڪٽي ۽ ڪنهن ماڻو سان خانگي طرح ساڻ پنهنجي گنئي جي مطلب ساڻ جوڙجڪ ڪندو ته وس وارو آهي پر انهيءَ جي ڪم ۾ ڪارويدل يا جهڙو ٿيو ته اهو ٿيون دستور وانگي سڌو عدالت ۾ نبرندو.

ستون: روينيو آفيسر مقاطعي ٿيل زمين تي اهڙي خانگي مقاطعيدار جي ڪا دعويٰ رکڻ نه ڏئي ۽ اها زمين مقاطعي پوري ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن جي دعويٰ ڌار موٽي سرڪار ٿيندي ۽ جيڪڏهه اهو يا ڪو ٻئو مقاطعيدار زمين مٿي جو موٽي مقاطعو ڪٽڻ قبول ڪندو ته تني آئين وانگي دري نئي شرط سان پٽو لکبو.

اٺون: نئي مقاطعي ڏيڻ وير جيڪڏهن اهو پهريون مقاطعو قبول ڪري ته پٽئي جي ڏيڻ کان پهريان ان کي ڏجي.

پٽو قسم

غير آباد زمين جنهنجي يا جنهجي پٽيءَ تي ڪنهنجي دعوىٰ آهي:

ناٺون: جتي روينيو يا سيٽلمينٽ آفيسر ڏسي ته زمين غير آباد آهي پر جنهن تي يا جنهجي پٽي تي ڪنهن جي دعويٰ لڳي ته چڱي طرح دلجاءِ ڪري پڇي ته دعوىٰ وارو مرضيءَ ساڻ اها زمين يا ان جي پٽي آباد وڪري سگهي ٿو يا پنهنجي واهپ سان يا سرڪار جي ما ضامني سان پٽئي ڪنهن کي آباد ڪرڻ لاءِ آڻي ٿو. معتبرن ماڻهن کان شاهدي وٺي ته ڪيترن ڏينهن کان غير آباد هئي. جيڪڏهن سڌ پوي ته اها زمين ڇهن ورهين کان غير آباد هئي ۽ دعوىٰ دار اجا تائين سڄي زمين يا ان جي پٽي جي بابت سرڪار جي ڍل جو ڏمو ڪٽي نٿو سگهي يا ناراض آهي ته اها زمين يا پٽي غير آباد دعوىٰ چاٺبي ۽ جي آڻين ته غير آباد ۽ بي دعوىٰ جي زمين لاءِ آهن انهن وانگي ٽيندي (يعني پٽئي آڻين کان وٺي ستي توڙي) ۽ هن ريت ۾ قير نه ٿيندو جو زميندار يا لاپي يا پٽي نالي ساڻ زمين جي ڳتي ۾ دعوىٰ رکن ٿا ان دعوي جي ڪٽ ۾ سرڪار جي به پٽي آهي تنهنڪري جيڪڏهن اهو دعوىٰ وارو انهيءَ نفعي ۾ سرڪار جي پٽي سلامت نه رکي ته ان جي دعوىٰ به چڱي طرح نه هلي سگهندي.

ڏهون: جيڪڏهن سڌ پوي ته زمين جنهجي دعوىٰ آهي جيتوڻيڪ ته اها بي غير آباد زمين آهي پر ڇهن ورهين جي اندر آباد ٿي هئي هڪڙي ٻن ورهين جي اندر موٽي ڪيڙن جو سبب پڌرو ٿئي ته بندو بست واري آفيسر جي وس شمي ته هڪڙي ٻن ورهين تائين دعوىٰ واري کي مهلت ڏئي يا پٽي ڪنهن کي جيتري مدت تائين جوڳو ڄاڻي مقاطعو ڏئي پر ان تي دعويدار جي دعوىٰ لڳي پٽي هئي ته مقاطعي پوري ٿيڻ کان پوءِ جيڪڏهن اهو دعويدار پهڇي دعوىٰ جا پول پورا ڪري سگهي ۽ راضي ٿئي ته موٽي ان جي دعوىٰ هلي سگهي ٿي.

يارهون: غير آباد زمين جنهن تي ڪنهن جي دعوىٰ آهي جي موٽي انهيءَ طرح آباد ڪجي ته ان جو جوڙجڪ به انهيءَ زمين وانگر ٿيندو ڪنهن جي دعوىٰ آهي ۽ آباد ٿي.

فقط تاريخ 6 مهينو مارچ 1857ع ".

Camp Office	John Jacob
Kurrachee	Brigadier General
6 March 1857	Acting Commissioner
	Sind

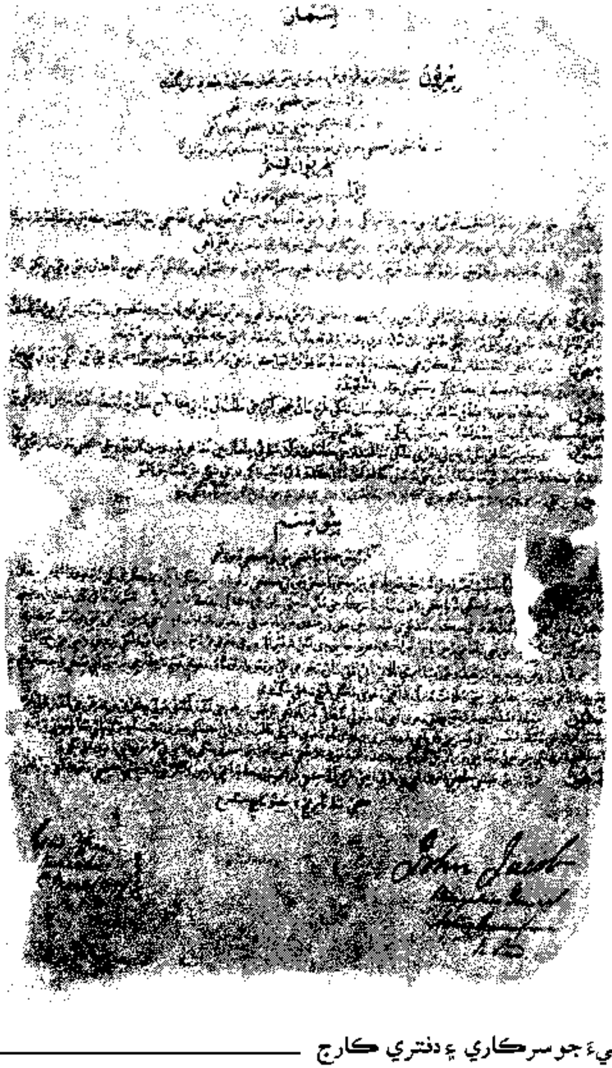

زمينداريءَ جي حقن لاءِ ۽ زمينن جي آباديءَ لاءِ باقاعدي انتظام ڪيا ويندا هئا ۽ ان لاءِ باقاعدي سرڪاري نظام هو جنهن جو هڪ مثال ڏجي ٿو:

آبادي جهڙي زمين غير آباد ٿي پئي آهي ان
سبب ڪري اسانجو وڏو نقصان سال بسال
آهي ۽ هاڻي اسين اوهانکي صاف خبر ٿا ڏيون
۽ نوٽيس لکيو اٿون تہ جيڪا سربستي
زمينداري اوهانجي جاگير اسانجي ۾ آهي
تہ سب زمين جو پورو بندوبست آبادي
جو ڪري ڏيو جيڪڏهن اوهانکان پورو
بندوبست آبادي جو نہ ٿي سگهي تہ بيزاري
حق مالڪاڻي اٿي زمينداري پنهنجي جي
لکي ڏيو تہ اسين پنهنجي خرچ خواه ڪنہ
بي بندوبست سان ٿي مٿي آباد ڪريون نہ
تہ اڄ تاريخ ١٧ مهني اپريل ١٨٨٣ برابر تاريخ
٢ مهني جميد الثاني ١٣٠١ کان وٺي پندرهن
ڏينهن جو عرصو ڏجي ٿو انهي عرصي جي اندر
خبر ڏيو جيڪڏهن خبر نہ ڏينديو تہ بيزاري
لکي ڏيڻ جو پڙ اسان سان بندوبست نہ
ڪنديو تہ جيڪا شرح ڏل سرڪاري ڏيڻ
وڃڻ جهڙي بابت آهي اها شرح رهيل زمين
جي ماب ڪري اوهانکان ڏل وٺي بندي
هن سال خريف ١٢٩٥ لاءِ پورو آکٽي واسطي
اسين اختيار وارا آهيون جهڙي دستور
بندوبست آبادي جو ٿي سگهندو انموجب
ڪنداسين ٢- اهي تہ سمجهڻ گهرجي تہ
جاگير اسانکي مقاطعي آهي ۽ نفعو نقصان
مقاطعدارن جو آهي جڏهن وڏو پاڳرنيو جهن
پاڻ مٿي اسانجو مقاطعو ڪڍيل آهي تڏهن
هن نوٽيس جي ڊلت واسطي اسين وسوار آهيون
٣- موسم آبادي جي جهڙي آئي آهي جيڪڏهن
مٿي لکي موجب اوهانکان پورو بندوبست
نہ ٿي سگهيو تہ حق زمينداري اوهانجي جو
اوهانکان ڪٽي وٺنداسين تاريخ ١٧ اپريل ١٨٨٣
برابر تاريخ ٢ جميد الثاني ١٣٠١ -

اصل تي صحيح غلامعلي خان لغاري

منزل حيدرآباد

هي نوٽيس واسطي اطلاع اوهانجي جي ڇاپيا

منزل ڪراچي

روينيو کاتي جي رڪارڊ لاءِ مختلف فارم

روينيو کاتي ۾ زمينن جي مالڪيءَ جي حساب سان 23 فارم شامل هوندا. جن وسيلي ڪنهن به ماڻهو جي اصليت کان ويندي ملڪيتن ۽ ٽيڪس سميت سمورو رڪارڊ اچي ويندو آهي ۽ اهي سيئي فارم سنڌي ٻوليءَ ۾ ڀريا ويندا هئا. انهن سيني فارمن ۾ فارم ستون (Form _ VII) اهم هوندو آهي، جنهن ۾ حقن جو رڪارڊ محفوظ ڪيو ويندو آهي.

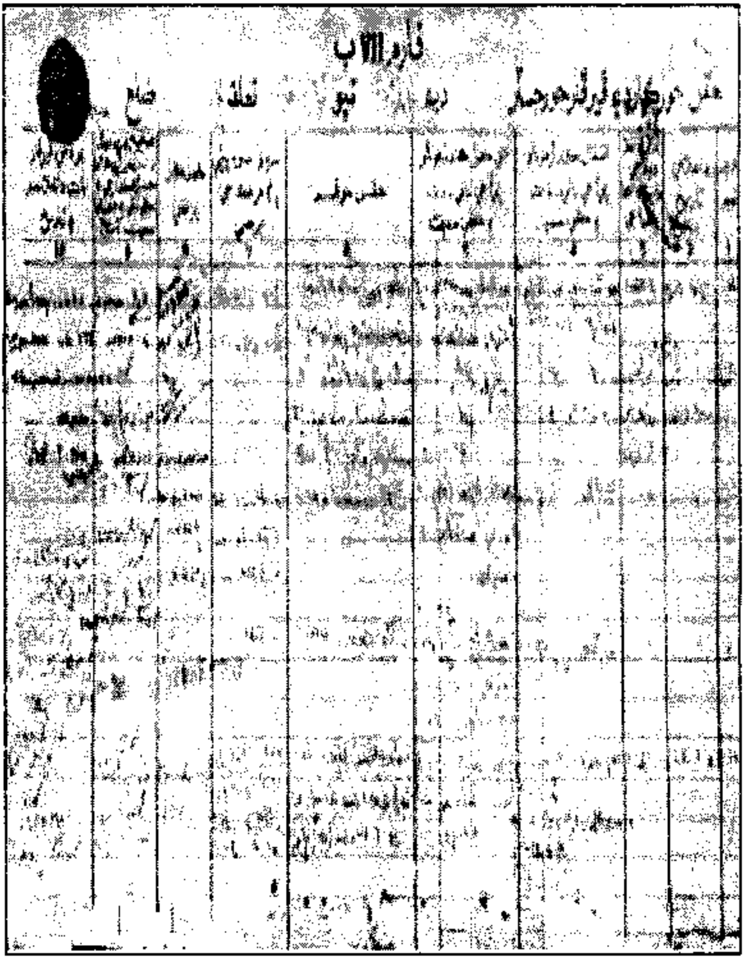

ديهہ جو فارم نمبر II

هن فارم ۾ ڪنهن بہ ديهہ جي غير زرعي مقصدن لاءِ ڪم آيل، منظور ٿيل زمين جو رڪارڊ محفوظ ڪيو ويندو آهي:

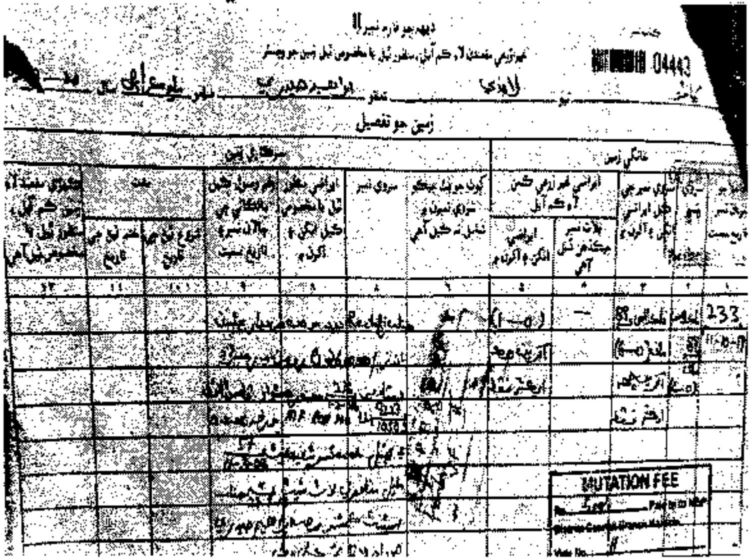
ديهہ جو فارم نمبر II

زمين جو تفصيل

MUTATION FEE

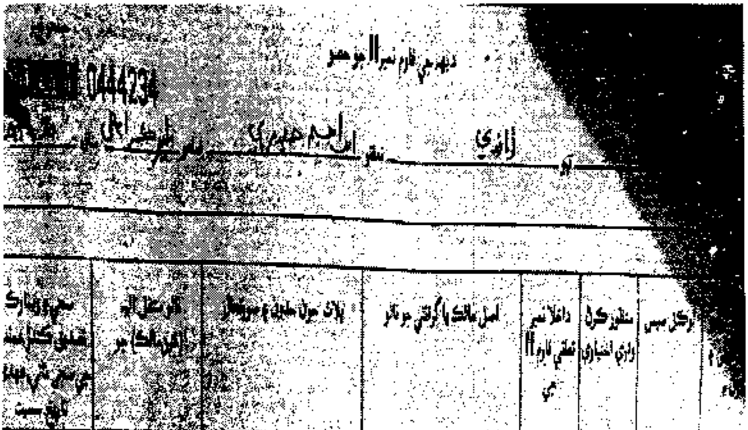
0444234

ديهہ جي فارم نمبر II جو حصو

کاتيداريءَ جو حق

انگريز راڄ ۾ زمينن جي مالڪي جا باقاعدي ڪاتا قائم ڪيا ويا. زمينن جي الاٽمينٽ ٿيڻ لڳي. سنڌ جو روينيو ڪاتو شروع کان ئي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ۽ هر قسم جي لکپڙهه سنڌي ۾ ڪئي ويندي آهي. ساڳي نموني زمينن جي ڪاتيداريءَ جو باقاعدي نوٽيفڪيشن جاري ڪيو ويندو هو. جيڪو اڄ به هلندڙ آهي. هتي 1859ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ الاٽ ٿيل 300 جريب زمين جي الاٽمينٽ جو نمونو سنڌي ٻوليءَ ڏجي ٿو:

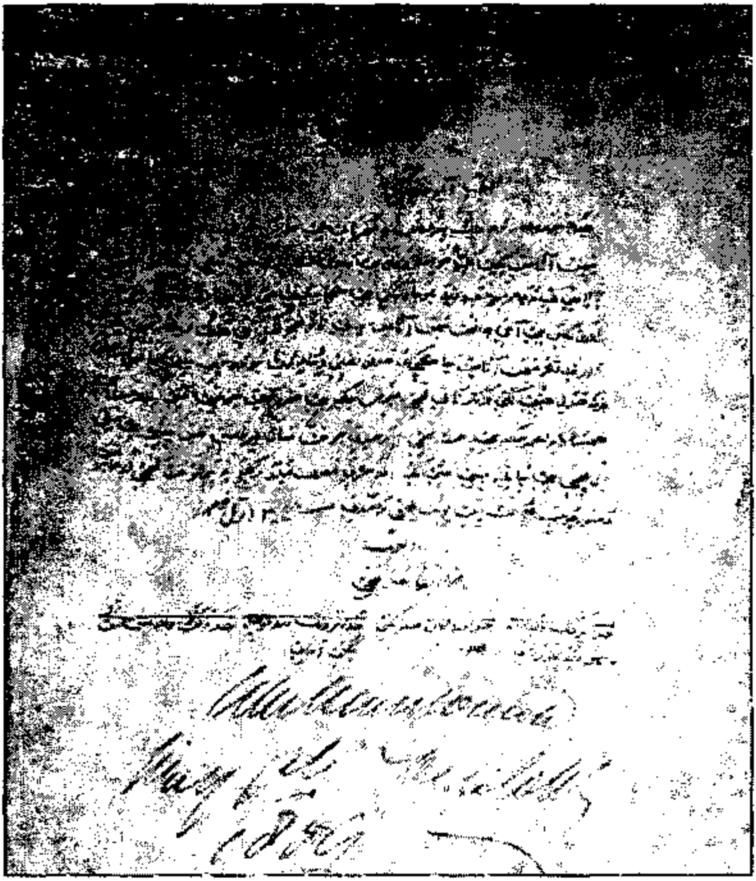

روينيو کاتي جا امتحان

سنڌ ۾ تپيدارن جي تربيت جو واحد ڪاليج حيدرآباد ۾ ٿڌي سڙڪ تي راڻي باغ جي پرسان قائم آهي. پهريان هي هڪ اسڪول هو، جيڪو 1881ع ۾ قائم ٿيو هو. روينيو کاتي ۾ انگريزن جي راڄ کان وٺي، اڄ تائين ملازمن لاءِ لازمي آهي ته هو روينيو قانونن جو امتحان پاس ڪن. جيتوڻيڪ اهو امتحان مڪمل طور تي سنڌي ٻوليءَ ۾ ورتو ويندو هو، پر هاڻي ان امتحان کي انگريزي ۾ ورتو وڃي ٿو. امتحان جا پيپر، اشتهار ۽ نتيجو وغيره سنڌي ۾ جاري ڪيا ويندا هئا. هتي جولاءِ 1884ع جو هڪ اشتهار ڏجي ٿو جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي روينيو جي امتحان ۾ خواهش رکندڙ اميدوارن تي ڍڪ جو ائڪٽ به امتحان ۾ شامل هوندو:

REVENUE

No. 2722, dated 1st July 1884.

Notice is hereby given that the Fourteenth Departmental Examination of Subordinates in the Revenue, Magisterial, Police, and Registration Departments in this District, prescribed in Government Resolution No. 4475, dated 18th October 1869, will be held on Wednesday, the 10th September 1884, at 11 A. M. (Madras time) at the office of the Collector and Magistrate of Karachi.

No. 2974, dated 18th July 1884.

Candidates preparing for the ensuing Subordinate Service Departmental Examination to be held in September next, are reminded that Act I. of 1871 (The Cattle Trespass Act) will be one of the subjects for examination.

زايندڙ سيپٽمبر ۾ جيڪو روينيو امتحان ٿيندو تنهن ۾ جيڪي اميدوار اچڻ جي خواهش رکن تن کي سڌ ڏني ٿي ته آڪٽ ١ سال ١٨٧١ جو (يعني ڍڪ جو ايڪٽ) امتحان سان لڳو آهي -

CamScanner

زراعت جي ترقيءَ لاءِ لٽريچر

زراعت ڪاتي جو سڄو ڪاروبار سنڌي زبان ۾ هلندو هو. هارين، زميندارن جي ڄاڻ خاطر ڪمائيون، قصا ۽ ٻيو مواد شايع ڪيو ويندو هو. سنڌ جيئن تہ هڪ زرعي علائقو آهي، ان ڪري چارلس نيپيئر، ڪلڪتي جي اعليٰ حڪومت کان هڪ زرعي اسڪول ڪولڻ جي گهر ڪئي، جهڙي طرح جان پٽ ڪينڊيءَ آئرلينڊ ۾ اسڪول قائم ڪيو هو. پر سرڪار سنڌس اسڪول ڪولڻ جي منصوبي جي منظوري نہ ڏني".[8]

سنڌيءَ ۾ جاري ڪيل اگهوتري

زرعي ڪاتو جنسن، ميون ۽ ٻين زرعي شين جي اگهن جي ڏسٽي، سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ڪندو هو، جنهن مطابق ماڻهو شيون خريد ۽ فروخت ڪندا هئا. 1920ع ۾ ڪاڏي پيتي جي شين جا اگهہ هن ريت هئا:[9]

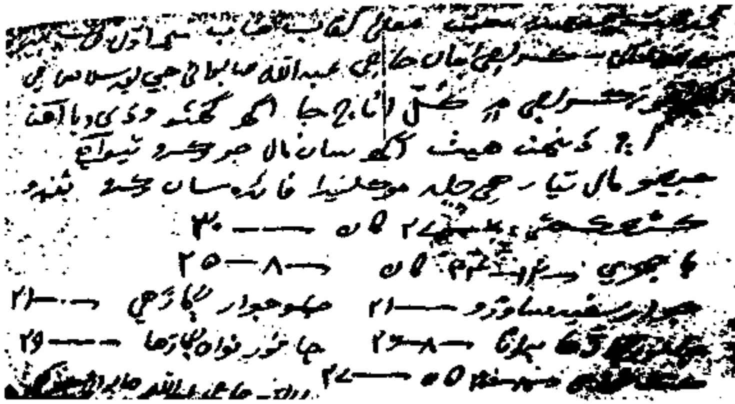

زرعي ڪتابن ۽ رسالن جو اشاعتي سلسلو

ان دؤر جي ڪيترن ئي اديبن زرعي سکيا جي باري ۾ ڪيترائي ڪتاب سرڪار جي چوڻ تي ترجمو ڪيا، جن ۾ مرزا قليچ بيگ جا 'حشرات الارض' (باتصوير) 1897ع)، "زراعت ۽ باغ باني" سنڌس اهم ڪتاب آهن. سرڪاري عملدار اگر ڪوئي آرٽيڪل لکندا هئا يا ڪائي

تقرير ڪندا هئا ته ان کي ترجمو ڪرائي سنڌي ٻوليءَ ۾ به شايع ڪيو ويندو هو. هتي نموني طور تي بمبئيءَ جي گورنر استيوٽ بيليءَ جي زرعي قرضن جي سلسلي ۾ ڪيل تقرير کي ترجمو ڪري عام ڪيل آهي:

[illegible]

اهڙي طرح هارين، زميندارن ۽ عملدارن جي آگاهيءَ لاءِ ڪتاب، رسالا ۽ آگاهي لٽريچر شايع ڪيا ويندا هئا، ۽ جيڪي پاليسيون يا جنسن جا اگهه وغيره هوندا هئا. اهي سڀ سنڌي ٻوليءَ ۾ شايع ٿيندا هئا. انهن ۾ ڪي هن ريت آهن: "سنڌ ۾ برسيم جي پوک ۽ ان جو استعمال" (فيبروري 1932ع)، "سائو پاڻ ڏيڻ" (آگسٽ 1932ع)، " باغ ۽ باغبانيءَ بابت" (فيبروري 1933ع)، "سارياليءَ زمين کي خشڪ پوک جي آباديءَ لاءِ لائق ڪرڻ جي ترتيب" (مئي1933 ع)، "ربيع جي موسم ۾ مال جي چاري لاءِ جوي (اوٽ) جي پوک" (پرچو نمبر 26 1933ع)، "سنڌ جي براج وارين ٻنين ۾ ربيع جي تيلي ٻجن جي پوک" (آگسٽ 1933ع)، "ووٽن جي پوک درياھ جي ساڄي پاسي تي" (مئي 1936ع)، "ڪراچي ضلعي ۾ ڪنگٽي سارين جي پوک" (ڊسمبر 1933ع)، "ٽن ٽڙن جي ناڙي" (جنوري 1934ع)، "سنڌ ۾ پوسا نمبر 114 ڪٽڪ پوکڻ جا فائدا"(سيپٽمبر 1934ع)، "جنڪسن پٽرن پچن جي ليٽڻ" (نومبر 1934ع)، "براج جي ايراضين ۾ ڪٽڪ جي فصل پوکڻ لاءِ پاڻي ڪم آڻڻ جو آسان عملي طريقو" (جولاءِ 1930ع)، "سارياليءَ فصل کي رتيءَ جو مرض" (مارچ 1936ع) وغيره."[10] هتي نموني طور تي مارچ 1933 ع ۾ شايع ٿيل آرٽيڪل جو عڪس ڏجي ٿو:

سنڌ جو زرعي گائيڊ

(زرعي پرچو نمبر ٢٢ – ڇاپو پهريون – مارچ سنه ١٩٣٣ع).

(سنڌ جي صاحب چيف اگريڪلچرل آفيسر صاحب جو لکيل هدايت نامو.

جُوئر جي ڪنڊي ڪاڻي جو علاج.

سنڌ ملڪ ۾ جوئر جو فصل لڳ ڀڳ ٻوڙي جاري جي فصلن ۾ نهايت اعليٰ درجي جو فصل آهي ۽ بدلي ڀاڄي موجود ليکي ڪجي ٿي ان فصل جي آبادي ۾ گهڻي واڌاري لاءِ جو امڪان آهي. سنڌ ۾ جوئر جون گهڻيون جنسون پوکجن ٿيون ۽ سڀني جنسن ڪانگياري مرض جو نقصانڪار رهيون آهن جن کي عام طرح ڪنڊي ڪاڻي جو مرض چوندا آهن. هي مرض سنڌ ۾ ڦهليل ٿي حملو ڪري ٿو ۽ خراب موسمن ۾ لوهڙ ۽ ڇڙي ۽ حملو جو فصل جي آمد بلڪل گهٽجي وڃي ٿي جنهنڪري آبادگارن کي سخت نقصان رسي ٿو.

مرض جون علامتون:– سڀڪنهن آبادگار جوئر جي سنگن ۾ داڻن بدران ننڍا ڳوڙها ٿيندي ڏٺا هوندا. اهي ڳوڙها ڪاري ڌوڙ سان ڀريل ٿين ٿا جا گاهه ڪڍڻ ڳوڙهن جي ڀڃڻ ڪري جوئر جي سڄي ٻج تي چنبڙي ٿي. جڏهن اهو مرض ڇنڊيل ٻج وري ٻيهر پوک ۾ پوکجي ٿو، تڏهن هي مرض ننڍن جوئر جي سلن تي حملو ڪري ٿو ۽ جلد وڌي ٿو، جنهن جو نتيجو اهو ٿئي ٿو ته ڪاڻي وارن سنگن ۾ گهڻي تعداد ۾ ظاهر ٿئي ٿي. جيڪڏهن هن مرض روڪڻ جو ڪم نه ڪبو ته هر سال سال وڏي ملڪ جي گهڻي ڀاڱي ۾ پکڙجي ويندو.

مرض کي روڪڻ جا اُپاءَ:– مٿين ڏنل سان مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو ته هن مرض روڪڻ لاءِ بلڪل سنئون ۽ سولو علاج آهي. ٻوٽا ڪان اڳ ٻج کي دوا ڏيڻ گهرجي، جنهنڪري ڪاڻي جا ذرا جي ٻج کي چنبڙيل هوندا آهن تن کي ماري ٿو ۽ جوئر جي فصل ۾ وري ڪاڻي ظاهر نه

آبپاشي کاتي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو دفتري استعمال

انگريزن سنڌ ۾ آبپاشي (Irrigation) جو نئون نظام آندو ۽ الڳ کاتو قائم ڪيو. سنڌ ۾ واهن ۽ ڪئنالن جي هڪ وسيع ۽ پختي سرشتي جو بنياد وڌو ويو. 1907ع ۾ آبپاشيءَ جي انهيءَ سرشتي ۾ وڌيڪ بهتري آئي، نوان ڪئنال کوٽايا ويا. وڏين ٻوڏن جي حالت ۾ ٻنين کي بچائڻ لاءِ درياهه جي ٻنهي پاسي بچاءَ بندن جي رٿا تي پڻ عمل ڪيو ويو. سنڌ ۾ آبپاشيءَ کي ترقي ڏيارڻ لاءِ سکر بئراج قائم ڪيو ويو. سکر بئراج يا لائيڊ بئراج سکر شهر جي ويجهو سنڌو درياهه تي واقع هڪ مشهور بئراج آهي. ويهين صدي ۾ سکر ۾ جيڪي عمارتون ۽ ترقيءَ جا ڪم ٿيا، انهن ۾ سکر بئراج جو شمار دنيا جي عجائبات ۾ آهي.

آبپاشيءَ سان تعلق رکندڙ اصطلاح

"ناتال" جي تياري گهڻو ڪري ڊسمبر جي آخري هفتي ۾ هوندي هئي. هن موسم ۾ واهن ۾ پاڻي بند ڪيو ويندو هو ۽ واهن، واٽر ڪورسن جي کاٽي کٽائي ويندي هئي. هن موسم ۾ اسڪولن ۾ ٻه موڪل ٿيندي هئي، جنهن کي "ناتال جون موڪلون" سڏيو ويندو هو. سنڌ ۾ آبڪلاڻي جي موسم ۾ واهن، واٽر ڪورسن جي کوٽائي ۽ کاٽيءَ جو ڪم ڪيو ويندو هو جنهن ۾ سرڪار جا نمائينده، زميندار، هاري بيگار جي بنياد تي ڪم ڪندا هئا ۽ گڏجي پاڻيءَ زيان کي بچائيندا هئا ۽ وهڪرن ۾ بهتري آڻيندا هئا. هن منڊ ۾ چؤماسي جي مينهن وسڻ ڪري پاڻي سنڌوءَ ۾ پوندو آهي. ان موسم جي حساب سان عوامي آگاهي مختلف طريقن کان علاوه، سنڌي ٻوليءَ ۾ پمفليٽ لکي ڏني ويندي هئي. ٻيا ڪيترائي اصطلاح آهن، جن ۾ درياءُ، بئراج، باريچ، ٿموڙ، ٽِگهاٽ، واهُ، شاخ، مينَر، مانڊُول، ڪڙيو، واهي، واهُڙ، اَڏَ، واٽَر، واسَر، اَهاندو، ٻندو، موڪَ، کاٽِي، تاسُ، ترو، ڪيرو، وَڏُ، ڪَپَرُ، آپَڙُ، سيمو، اُٽَل، کَنڌي، نيڳال، ٽُلڪي، ڏِرڙُ، وَنجهي، ڊِڪو، جَهتو، لفٽ، نُول، نُولي، ٽڙو، پِڪَ، ٻَنڊِ، مُنڍُ، ٻُچڙي، پُل، موري، سِمَ نالو چَنڊڻ، گهارو، رُوڙَ، ڪنڊ، ٽاپ،

ڇَمِي، ڇاپ، ڇولي، ڇَلَ، لَمر، ريلو، ڱُڻ، ڪاڏ، پيچ، سوڪمڙو، ريج، وارو، ميرَ نالو، ڪنب، ناتال، پيچ، ڇَمي، ڇاپ، ٽاپ، ڪنڌي،ڪپ، پارو ۽ ٻيا تمام ڪوڙسارا اصطلاح آهن.

آبپاشي ڪاتي جا اشتهار ۽ پڌرناما

آبپاشي ڪاتي جو ڪيترو ئي ڪم سنڌي ٻوليءَ ۾ هلندو هو. نوٽيس، ٽينڊر ۽ آگاهي پروگرام سنڌي ۾ ٿيندا هئا. سنڌي ٻوليءَ ۾ آيل هڪ مثال 1383ع ـ 1884ع جي نوٽيس جو ڏجي ٿو:

نوٽيس

ايگزيڪيٽو انجنيئر صاحب بهادر حيدرآباد ڪينال ڊويزن جو هيٺين تعلقن جي واهن جي ڪٽي سال ۸۳ ـ ۱۸۸۴ع جي مقاطعه ڪڍڻ لاءِ ٽينڊر گهرائي ٿو

۱ ڪنب يارو
۲ نوشهرو
۳ مورو
۴ سڪرنڊ
۵ شهداد پور
۶ هالا
۷ ٽنڊو الهيار
۸ مير پور خاص
۹ ڏيرو محبت
۱۰ حيدرآباد

ٽينڊر تاريخ ۲۲ اڪتوبر ۱۸۸۳ع سومر جي ڏينهن وڄڻ ٻارهين تائين ميڙيا کان گهٽ يا ڪو به ٽينڊر قبول ڪرڻ لاءِ ٻڌل نه رهبو

ايگزيڪيٽو انجنيئر صاحب بهادر حيدرآباد ڪينال ڊويزن

سکر بئراج جا انجنيئر، انگريزي ٻوليءَ ۾ لکپڙهه ڪندا هئا، پر سندن هيٺان ملازم عام ٻول چال ۽ لکپڙهه سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪندا هئا. سکر بئراج مان پاڻي جي نيڪال لاءِ باقاعدي شيڊيول سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ٿيندو هو جنهن جو نمونو تاريخ 16 سيپٽمبر 1935ع جو هتي ڏجي ٿو:

جناب ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي آفيس.

گورنمينٽ هائوس، ڪراچي، تاريخ ١٦ ماهه سيپٽمبر سنه ١٩٣٥ع.

نمبر روينيو-١١٦٠- انهيءَ بئراج وارن واهن هيٺ آيل اراضيءَ جي زمين [illegible]
جي سڌ لاءِ بهادر [illegible] ته بئراج جا دروازا سال ١٩٣٥-١٩٣٦ع جي ربيع [illegible]
مقرر هيٺين ٻن وقتن لاءِ کوليا ويندا يعني ته:

(١) ١٢ کان ٢٧ ڊسمبر سنه ١٩٣٥ع تائين ۽

(٢) ١٢ کان ٢٧ مارچ سنه ١٩٣٦ع تائين.

انهن وقتن مقرر بئراج وارن واهن مان [illegible] واڌ ڪي دروازا [illegible]
[illegible] سکر ۽ [illegible] بند ڪيا ويندا - جن تاريخن تي [illegible]
[illegible] کوليا يا بند ڪيا ويندا اُن وقت [illegible] ڪئي ويندي - [illegible]
[illegible] مرمت [illegible] لاءِ [illegible] وقت [illegible] ضرور [illegible]
جي ضرورتن لاءِ [illegible] ڪندا ايندا -

(صحيح) جي - ايف - ايس - ڪالنس،
ڪمشنر صاحب بهادر

ميڊيڪل شعبي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال

انگريزن سنڌ ۾ صحت ۽ تندرستي جي خاطر ميڊيڪل کاتو قائم ڪيو هو. جيئن ته سنڌ جو سرڪاري ۽ ڪاروباري نظام سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ڪيو ويو ۽ ان سلسلي ۾ نوٽيس ۽ پڌرناما به سنڌيءَ ۾ جاري ٿيندا هئا. سنڌي زبان ۾ ميڊيڪل سائنس جا ڪتاب لکجڻ شروع ٿيا، جن جو هاڻي مثال ملڻ مشڪل آهي. ٻارن جي سکيا لاءِ الڳ ميڊيڪل جا ٻاراڻا ڪتاب ڪورس تي رکيل هوندا هئا. دوائن جا نالا، انگريزيءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ لکيا ويندا هئا. دنيا جي سڌريل ملڪن ۾ معياري صحت لاءِ علاج ۽ پوسٽ مارٽم جو رواج انتهائي پراڻو آهي. هتي 1858ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس مان جاري ٿيل هڪ سرڪاري دستاويز ڏجي ٿو:

”جڏهن ڪا زال يا مڙس اگهائي ڪري دوا لي ۽ اسپتال ۾ ويندو ۽ ڪوات (اتي) مري ويندو ۽ انجي مرڻ ۾ ڪو شڪ ڪو نهوندو، تڏهه ان جي لوٽ چيرڻ ضروري نآهي جي ان جا مارث ان ڳال تي راضي نه هوندا مگر جه سهل ڪنهن جي مرڻ ۾ شڪ هوندو ته سهل ان جي لوٽ کي مرڻ جي سبب پروڙڻ لاءِ چيربس“.

سال 1896ع کان سنڌ سميت سموري هندستان ۾ موت مار پليگ ڦهلجي وئي، جنهن سان ڪيترائي جاني نقصان ٿيا. ان سلسلي ۾ بہ سرڪاري ۽ غير سرڪاري سطح تي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابڙا ۽ هدايت ناما جاري ڪيا ويا. اهڙي طرح، سنڌ جي صحت کاتي طرفان مختلف وقتن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ڪتاب، رسالا، اخبارون ۽ هدايت ناما جاري ٿيندا رهيا.

گورنمنٽ سنڪونا فبري فيوج يعني تپ جي دوا

هي دوا ڪوئنين جي بدران چڱي فائديواري آهي ۽ هيٺين اگهن تي روڪ پيسا ڏيڻ ڪلڪتي جي بوٽانيڪل گارڊن (ڪمپني جي باغ) جي سپرنٽنڊنٽ وٽان سرڪاري عملدار سرڪاري ۽ خيراتي ڪمن لاءِ ۽ جو ماڻهو ڪم ۲۰ پون گڏ وٺندو سو خريد ڪري ته سگهي - چئن اونسن جي ڏبي لاءِ ۸ - ۴ رپيا - اٺن اونسن جي ڏبي لاءِ ۸ - ۸ رپيا - هڪ پون جي ڏبي لاءِ ۸ - ۱۶ رپيا - عام ماڻهن کي پرهيٺين ليکي اگهن تي رکيو روڪ پيسن جي ڏيڻ سان بوٽانيڪل گارڊن جي سپرنٽنڊنٽ وٽان ملي سگهندي - چئن اونسن جي ڏبي لاءِ ۸ - ۵ رپيا - اٺن اونسن جي ڏبي لاءِ ۸ - ۱۰ رپيا - هڪ پون جي ڏبي لاءِ ۲۰ رپيا - ٻن مکيہ يوروپي يعني وڏا ولايتي ۽ ڏيهي دوا وڪڻندڙ ڪلڪتي ۾ هي دوا وڪڻن ٿا - مٿين اگهن کان سواءِ چئن ۽ اٺن اونسن وارن ڏبن تي ۸ آنا ۽ هڪ پون واري ڏبي تي ۱۲ آنا ٽپال جو محصول پوندو

1939ع ۾ سنڌ جي لاءِ نرسن ۽ داين جي رجسٽريشن جو قاعدو ٺاهيو ويو جنهن جو مقصد اهو هو ته نرسن ۽ داين کي سکيا ڏئي کين رجسٽر ڪجي. هتي ان قانون جو عڪس ڏجي ٿو:

The Government of Sind Act No. XIII of 1939 — An Act to provide for the registration and better training of nurses, midwives, health visitors and "dais" in the province of Sind

[illegible] ۱۹۳۹.

سنہ ۱۹۳۹ جو سنڌ جو آڪٽ نمبر ۱۳.

[illegible] ۱۹۳۹ [illegible]

سنڌ صوبي ۾ نرسن ۽ مڊوائفن (ويم [illegible] دائين) ۽ هيلٿ وزيٽرن ۽ دائين کي رجسٽر ڪرڻ ۽ بهتر سکيا ڏيڻ لاءِ مهيا ڪرڻ واسطي آڪٽ.

جڏهن ته مناسب آهي ته سنڌ صوبي ۾ نرسن ۽ مڊوائفن ۽ هيلٿ وزيٽرن ۽ دائين [illegible] رجسٽر ڪرڻ ۽ بهتر سکيا [illegible] مهيا ڪجي [illegible]

۱ (۱) هي آڪٽ [illegible] ۱۹۳۹ [illegible] سنڌ جي نرسن ۽ مڊوائفن [illegible] ۽ هيلٿ وزيٽرن ۽ دائين جي رجسٽر ڪرڻ جو [illegible] آڪٽ [illegible]

(۲) هيءُ آڪٽ [illegible] سنڌ صوبي سان [illegible]

(۳) (الف) هيءُ آڪٽ [illegible] جي [illegible] تاريخ کان عمل ۾ ايندو جا تاريخ [illegible] سنڌ گورنمينٽ گزيٽ ۾ [illegible] مقرر ڪري.

(ب) [illegible] (۲) ڪراچي ۽ حيدرآباد [illegible] جي ميونسپل ۽ [illegible] هن آڪٽ جي [illegible]

[illegible]

ميونسپالٽيون ۾ سنڌي ٻوليءَ جو نفاذ

1860ع کان ميونسپل انتظام لاءِ هڪڙو ڪشادو سرشتو ٺاهيو ويو. هندستان جي هر علائقي لاءِ قاعدا پاس ڪيا ويا، جيڪي شهري ڪم مڪاني جماعتن جي هٿ وس ڇڏيل آهن، جن جا ڪي مشير شهر جا چونڊيندا آهن ته ڪي سرڪار مقرر ڪندي آهي".[11] ميونسپالٽين جي اهڙي نظام کي "سيلف گورنمينٽ" سسٽم چئبو هو. سنڌ جي سيني وڏن توڙي ننڍن شهرن ۾ ميونسپل ڪاميٽيون جوڙي، انهن ۾ سرڪاري لکپڙهه سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ڪئي وئي ۽ سرڪاري سرڪيولر ۽ پڌرناما سنڌيءَ ۾ جاري ٿيڻ لڳا. ان جو وڏو سبب اهو هو ته ميونسپالٽين ۾ ميمبر ۽ عملدار سڀ مقامي هوندا هئا ۽ اتي جو ڪاروبار به مقامي ماڻهن جو هوندو هو. ان ڪري، سڄو ڪم ڪار سنڌي ٻوليءَ ۾ هلايو ويندو هو. هتي هڪ 1859ع جي اشتهار جو متن ڏجي ٿو:

ڪاميٽي تاريخ 2 مهيني اپريل سنه ١٨٥٩ع تجويز ڪمن هيٺين جي ڪئي اڳ فانوسن ۾ تيل ڄانبي جو ٻرندو هو مگر پروڪي سال ۾ امتحان واسطي ڪوپريجو تيل ٻارڻ جي تجويز ٿي پر معلوم ٿيو ته سياريجي ڏينهن ۾ گهڻي سرد هوا جي سببا تيل ڪوپريجو ڄميو پئي تهڪري روشنائي ۾ حرڪت ٿي ٿي انهيلاءِ هن سالواسطي موٽي اڳوڻي موجب ڄانبي جو تجويز ڪي ٿي مگر هنڌين ۾ ڪوپريجو ٻرندو ۽ هن تجويز ڪري البت اڳوڻي تي خرچ گهٽ ۽ ڪو برابر ٿيدو ۽ ٻيو سبب لٽ ۽ مٽي جي شهر ۾ ڪلر گهڻو ٿو ٿي تهه ۾ پاڻي ڇنڊڻ بازارين ۾ ۽ گهٽين ۾ گرجي تمجي هي تجويز ته به پيپ تمجي واسطي به گاڏيون جي موجود آهين تمجي واسطي به ماڻو هڪڙي گاڏي واسطي انجو پگهار ڏيڍ روپيا زياده ٿيندا سو ابتداءِ مهيني ۾ ١٨٥٩ع شروع ڪجي ۽ ٿي ڏڳا موجود آهين باقي هڪڙو ڏڳو پٺاندر احتياج جي چرند ڪجي ۽ اي خرچ پاڻي ڇنڊڻ جيڪي زياده ٿيندو! سو البت فانوسن جي روشنائيءَ جي خرچمان ڄانبي جو تيل ٻارڻ سببا بچندو سو خرچ مٿي ٿيندو".

ڪامشنر تاريخ ٢ مهيني اپريل سنه ١٨٥٩ تجويز ڪمن هيٺين جي ڪئي

اول اگر فانوسن ۾ تيل جانبي جو ٻرندو هو مگر ٻيو ڪي سال امتحان
واسطي ڪوپري جو تيل ٻارڻ جي تجويز ڪئي پر معلوم ٿيو ته سياري جي
ڏينهن ۾ گهڻي سردي هوا جي سبب تيل ڪوپري جو ڄمي وڃي ٿو ڇڪري
روشنائي ۾ حرڪت ٿي ٿي انهيءَ هن سال واسطي موٽي اگوڻي
موجب تيل جانبي جو تجويز ڪئي ٿي مگر هن ڏينهن ۾ ڪوپري جو
ٻرندو ۽ هن تجويز ڪري البت اگوڻي ٿي خرچ گهٽ ۽ ڪوپرا ٿيندو
۽ ٻيو بالت ۽ منهنجي شهر ۾ ڪلر گهڻو ٿو ٿي تنهن ڪري پاڻي جنهن
ڏانهن ٻرندو ۽ گهٽ ٿين ۾ ڪري جي تنهن جي تجويز ته ٻه پيپ تنهن جي واسطي
ٻه گاڏيون جي موجود آهن تنهن جي واسطي ٻه ماڻهو مقرر ٿي ڪري
گاڏي واسطي انهن جو پگهار ٽيڏو روپيا زياده ٿيندا سو ابتداء
مهيني مئي ١٨٥٩ شروع ڪجي ۽ ٻي ڏهه گاڏا موجود آهن باقي مقرر ڏيڻو
پوندو احتياج جي جرند ڪجي ۽ ٻي خرچ پاڻي جنهن جيڪي زياده
ٿيندو سو البت فانوسن جي روشنائي جي خرچان جانبي جو
تيل پاسٽ سبب بچندو سو خرچ ۾ ٿي ٿيندو فقط

[illegible]

Switching back to mustard oil for street lamps. Note the writing in Sindhi.

ميونسپالٽين جو آڪٽ (محصول)

ميونسپالٽين جي آمدنيءَ جو تمام وڏو ذريعو محصُول ۽ ناڪو هوندو هو. ناڪي تي سرڪاري ملازم ناڪي منشي وهندو هو ۽ هڪ شهر کان ٻئي شهر سامان جي منتقلي يا چر پر تي سرڪاري طرح محصول وصول ڪندو هو، جنهن جي لکت ۽ پڙهت سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪئي ويندي هئي. اهڙي رسيد جو نمونو هتي ڏجي ٿو:

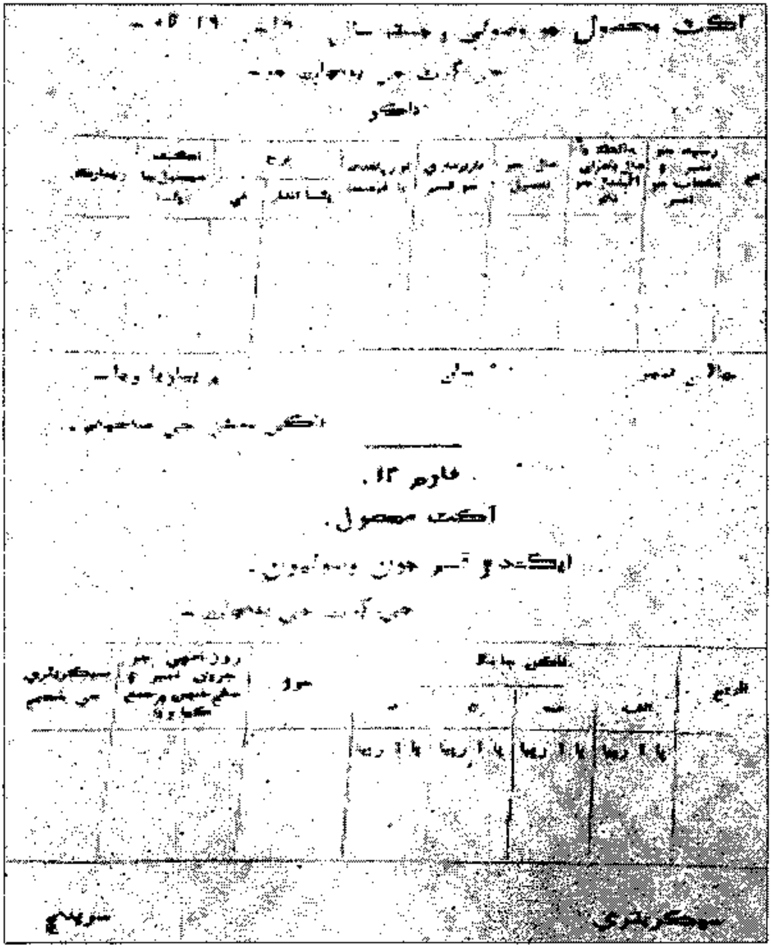
فارم ١٣.

آڪٽ محصول.

سيڪريٽري

اهڙي طرح لوڪل سيلف ڊپارٽمينٽ يا ان سان لاڳاپيل ميونسپالٽين جي سلسلي ۾ ڪا به قانون سازي ۽ ان ۾ ترميم ٿيندي هئي ته ان کي هر حال ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ به عام ڪيو ويندو هو. ته جيئن عام ماڻهن ۽ ملازمن کي قانون جي معلومات هجي. اهڙو هڪ مثال هتي ڏجي ٿو:

سن ۱۸۸۳ع جو ٻيو آڪٽ جو مسودو نمبر ۳

سن ۱۸۸۱ع جو ممبئي ڊسٽرڪٽ ميونسپل آڪٽ کي درست ڪندڙ آڪٽ جو مسودو

ممبئي ڊسٽرڪٽ ميونسپل آڪٽ کي درست ڪندڙ آڪٽ جو مسودو

ممبئي ڊسٽرڪٽ ميونسپل آڪٽ کي درست ڪرڻ لاءِ آڪٽ جو مسودو

جنهن ترميم هيٺ ڄاڻايل نموني طرح ممبئي ڊسٽرڪٽ ميونسپل آڪٽ کي درست ڪرڻ مناسب آهي [illegible] هيٺين نڪتن وانگر [illegible] ڪجي

۱ — اوائل

[illegible]

ڪسٽم کاتي جا اشتهار

سنڌ ۾ ڪسٽم کاتو 1843ع ۾ قائم ٿيو ڇو جو سنڌ ۾ سمنڊ هجڻ ڪري ساموندي ڪسٽم ٽيڪس جو نفاذ ٽالپرن جي دؤر کان اڳ ئي موجود هو. ڪراچيءَ ۾، پوري خطي ۾ اڪيلو پورٽ هوندو هو جنهن ڪي ننڍي شهر جي پراڻن پورٽن جي ڪري به اهميت حاصل هئي. برطانوي راڄ ۾ سنڌ ورڪين جو درآمد ۽ برآمد جو تمام وڏو ڪاروبار هو جنهن جي ڪري سنڌ جي ڪسٽم کاتي ۾ هر طرح سان انگريزيءَ سان گڏوگڏ، سنڌي ٻوليءَ جو بول بالا هو. آفيسرن کي سنڌي ٻوليءَ جو خاص امتحان پاس ڪرڻ لازمي هو ۽ کاتي جون پاليسيون ۽ روزنامچن ۽ اڳهن جي لکت ۽ پڙهت سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿينديون هيون. هتي 27 جنوري 1883ع ۾ جاري ڪيل نوٽيس جو عڪس ڏجي ٿو. جنهن ۾ رسيور آف ڪسٽم ان سنڌ پڪڙيل جهازن جا تفصيل پيش ڪري ٿو:

ايڪسائيز کاتي جا اشتهار

ايڪٽ ٧ سن ١٨٨١ جي باب ٥ موجب نوٽيس [illegible]
[illegible]

قسم سامان جو	تعداد يا انداز	ڪڏهن ڄاتو ويو		ڪٿي مليو
ڪاٺي [illegible] جي ڊيگهه ٣٦ فوٽ	١	جنوري ١٨٨١	[illegible]	[illegible] جي ڪناري
[illegible] جو ڊيگهه ٣٣ فوٽ	[illegible]	اپريل ١٨٨١	٢٠	[illegible]
[illegible] جو ڊيگهه ١١ فوٽ	١	مي ١٨٨١	٢٧	[illegible]
[illegible] ڊيگهه ٣٠ فوٽ	١	جولاءِ ١٨٨١	٨	[illegible] جي [illegible]
[illegible] ساٿ جو ڊيگهه ١٠ فوٽ	١	ايضاً	١٨	[illegible] بندر جي ڪناري [illegible]
[illegible] ڊيگهه ٦٦ فوٽ	١	ايضاً	٢٥	[illegible] جي [illegible]
[illegible] ڊيگهه ١٢ فوٽ	١	نومبر ١٨٨١	٣	[illegible] جي [illegible]
[illegible]	٣	اڪٽوبر ١٨٨١	٢٧	[illegible] جي [illegible]
[illegible] جي [illegible]	٣	ايضاً	ايضاً	[illegible]

[illegible]

R. N. COGHLAN,

رسيور آف [illegible] ان سنڌ

[illegible] ڪراچي

[illegible] جنوري ١٨٨٣

سنڌ ۾ ايڪسائيز جا سرڪاري معاملا سنڌي زبان ۾ هلندا هئا ۽ ايڪسائيز کاتي جا انگريز توڙي مقامي عملدار، عوام سان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳالهه ٻولهه ڪندا هئا. اهڙي نموني ٺيڪسن جي وصوليءَ جا معاملات به سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيندا هئا.

شروع ۾ محصولات جا اختيار ضلعي ڪليڪٽرن جي معرفت ڏنا ويندا هئا. هتي ٿرپارڪر جي ڪليڪٽر جو جاري ڪيل اشتهار جو نمونو ڏجي ٿو:

نمبر ۲۰۸ سال ۱۸۸۲

مدزل حيدرآباد تاريخ ۶ جون ۱۸۸۲

هيٺيان ڳوٺ ضلع ٿرپارڪر جا تاريخ ١٥ جولاءِ ۱۸۸۲
جي ڏينهن جي ڏيڍ ان پهرين مهل ٿي پوليٽيڪل ڪمشنر
صاحب بهادر جي آفيس ۾ نيلام ٿيندا

سڄي ضلع لاءِ

١ شراب جي جوڙڻ ۽ ويڪڻ جي ٺيڪري لاءِ
عمرڪوٽ ۽ اين تعلقن لاءِ

٢ ڀنگ چرس گانجي ۽ معجون جي ٺيڪري لاءِ
عمرڪوٽ ناره ۽ ڏيپلو تعلقن لاءِ

٣ مڇي
ناره ۽ ڏيپلو تعلقن لاءِ

٤ ٻن دروازي ۽ پهڻ لاءِ
ناره ۽ ساگهڙ تعلقن لاءِ گڏ

٥ ڦلي جا ٿيهر سيفي مان ڪٽڻ لاءِ

مقاطعو پهرين آگسٽ ۱۸۸۲ کان تاريخ ۳۱ جولاءِ ۱۸۸۳
تائين ڏني ويندا

ٺيڪري جا شرط ۽ ٻيو حقيقتون درخواست تي ايڪسٽرا
اسسٽنٽ ڪليڪٽر صاحب بهادر ٿرپارڪر جي کان
معلوم ٿيندي ڪڇهري ڏهاڙي ١١ بجي کان ٣ بجي ڏينهن
جي وچ

R. I. CRAWFORD, Major,
Deputy Commissioner, Thar and Parkar.

هتي هڪ ٻيو مثال مارچ 1884ع جو ڏجي ٿو، جنھن ۾ سنڌ جي ڪمشنر پاران لوڻ جي وڪري جو نوٽيس جاري ڪيو آهي:

نمبر ۲۸۳ تاريخ ۳ مهينو مارچ سنہ ۱۸۸۴

سنہ ۱۸۸۴ جي اپريل مهني جي تاريخ پهرين ۽ تهڪان پوءِ جو لوڻ ماريپور (مواچ) جي لوڻ جي ڪارخاني ۾ وڪڻبو تنهن سبب لوڻ تي في من ٽي اسٽابلشيمنٽ جو خرچ ۹ پاين مان گهٽائي ۳ پائون ڪبو.

مٿين تاريخ ۽ تنهڪان پوءِ جنهن قيمت تي لوڻ ماريپور ۾ وڪڻبو سا قيمت ـ ۳ ـ ۲ رپين جي بدران ۶ ـ ۱ ـ ۲ رپيا ٿيندي

سنڌ جي في من تي سرڪاري محصول ...		ـ ـ ـ ۲ رپيا
ايضاً	جوڳائي	ـ ـ ۱ ـ ،،
ايضاً	رڪاٽي	۳ ـ ـ ـ ،،
ايضاً	اسٽابلشيمنٽ جو خرچ	۳ ـ ـ ـ ،،

H. N. B. ERSKINE,
Commissioner in Sind.

C5

ترقياتي ڪمن جا ٽينڊر

انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ رستا ٺهڻ شروع ٿيا. واهن جي کوٽائي شروع ٿي ته ڪن عمارتن جي ٺهڻ جي شروعات ٿي ۽ ڪجهه پراڻن عمارتن جي مرمت جو ڪم شروع ٿيو. هن شعبي جو سنڌ جي جوڙجڪ ۾ تمام وڏو ڪردار هو. خاص طور تي اسڪولن، اسپتالن ۽ ٻين عام ڀلائيءَ جي عمارتن، پيئڻ جي پاڻيءَ جي فراهمي، گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ ڊرينيج، ۽ ٻيا ڪم شامل هئا. پبلڪ ورڪس کاتي جي آفيسرن ۽

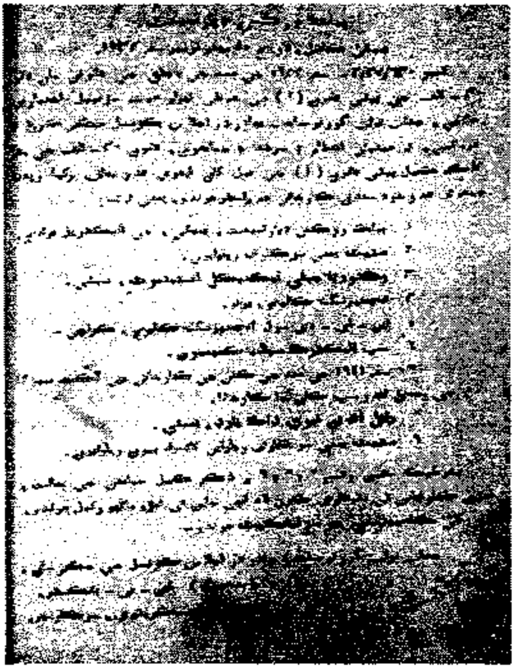

انجنيئرن لاءِ لازم هو ته هو سنڌي ٻوليءَ جو خاص امتحان پاس ڪن ته جيئن عوامي سطح تي آسانيءَ سان رابطو ڪري سگهن. مختلف دؤرن ۾ ڪيترائي آفيسر ۽ عملدار هن کاتي ۾ خدمتون ڏيندا رهيا. انهن جون جوڙيل عمارتون، کوٽيل واهه، کوهه، هال، اڄ به سنڌن محنت ۽ ايمانداريءَ جي گواهيءَ ڏين ٿا. انهن مان ڪيترائي آفيسر ۽ ٻين عملدارن سنڌي ٻوليءَ ادب ۾ به خدمتون ڏنيون. پبلڪ ورڪس کاتي جا ٽينڊر، هوڪا، خرچ جو حساب ۽ ڪتاب وغيره سنڌي ٻوليءَ ۾ محفوظ ڪيو ويندو هو.

پبلڪ ورڪس ڊپارٽمينٽ.

بمبئي ڪئمپ، تاريخ ٧ مهينو جون سنه ١٩٣٥ع.

نمبر ٣٠/٦/٢٧ - سنه ١٩٣٣ع جي نومبر مهيني جي تاريخ ٢٢ واري بمبئي گورنمينٽ گزيٽ، ڀاڱي ١، جي ٢٠٠٠ ڪالم ١٥١٠ صفحي تي ڇپيل قانون سرڪار جي پڌرنامي نمبر ٣٠/٢٣-١، تاريخ ١٥ نومبر سنه ١٩٣٢ع واري ۾ ڏنل پڌرا ڪيا ويا هوا تي قانون مٿي قانون ۱ جي موجب داخل ٿيندڙ جي سنڌ لاءِ پڌرو ڪيو ويو آهي ته جونيئر ۽ ماڻهن لاءِ سالانه امتحان ١٩٣٦ع ۾ ٿيندڙ جن جي قانون ۹ ۾ لکيل آهي - جن کان پوءِ امتحان - ١٩٣٦ع جي جنوري مهيني ۾ ٿيندو، جن تاريخن تي ڪيو ويندو؛ سي جن کان پوءِ پڌريون ڪيون وينديون.

جناب نواب گورنر صاحب بهادر جي اجلاس جي حڪم سان،

(صحيح) سي - ايم - ايس،

سيڪريٽري سرڪار جو.

A. P. LeMESURIER,
Sindhi Translator to Government.

حوالا

1. اخبار تعليم، ٽريننگ ڪاليج فار مين، حيدرآباد، مارچ 1933ع، ص 5
2. هيءَ معلومات ڪراچيءَ ۾ واقع سنڌ پوليس ميوزيم جي انچارج سيد ذوالفقار شاهه وٽان، 27 جنوري 2020ع تي ملي.
3. مرزا قليچ بيگ: "سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي جاگرافي"، شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 2019ع، ص 147، 148
4. Professor Chand Bibi:"The Impact of Western Education System in Sindh", Pakistan Study Centre, University of Sindh Jamshoro, 1998, p.79
5. انسائيڪلوپيڊيا (سنڌيانا جلد نائون، سنڌ نمبر)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2015ع، ص 523
6. هندستان ۾ انگريزي راڄ جي گذريل پنجاهه سالن ۾ هندستان جي حڪومت جي ڪن نتيجن بابت مختصر احوال، ڪمشنر پرنٽنگ پريس، ڪراچي، 1909ع، ص 25
7. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (جلد ڇهون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2012ع، ص 828
8. William Napier, History of General Sir Charles Napier's Administration of Scinde, and Campaign in the Cutchee Hills (1851), p. 250.
9. لوڪ رام ڏوڏيجا: "منهنجو وطن منهنجا ماڻهو"، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1986ع، ص 123
10. Website of Gul Hayat Institute: drpathan. com/ index. php/about-us/gul-hayat-institute
11. هندستان ۾ انگريزي راڄ جي گذريل پنجاهه سالن ۾ هندستان جي حڪومت جي ڪن نتيجن بابت مختصر احوال، ڪمشنر پرنٽنگ پريس، ڪراچي، 1909ع، ص 97، 98

آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي دفتري حيثيت

1947ع ۾ جڏهن هندستان جو ورهاڱو ٿيو ته ڪراچيءَ کي پاڪستان جو گاديءَ جو هنڌ بڻايو ويو. ڪراچيءَ کي ٻين لفظن ۾ سنڌ کان الڳ ڪيو ويو. ان وقت سنڌ ۾ صرف اٺ ضلعا هئا. "حسب دستور بمبئيءَ ۽ سنڌ جي آءِ.سي.ايس آفيسرن جو تعداد 131 هئو. جنهن مان 60 انگريز ۽ باقي هندستاني هئا. 71 آءِ.سي.ايس آفيسرن مان 60 غير سنڌي هئا ۽ 11 مسلمان هئا، جن مان 09 ڄڻن پاڪستان ۾ نوڪريءَ کي ترجيح ڏني. ٻن هندستان ۾ نوڪري ڪرڻ وڌيڪ مناسب سمجهي. انهن 09 آءِ سي.ايس آفيسرن مان صرف هڪ اصلي سنڌي هو. اي.جي.اين قاضي، جيڪو پاڪستان ۾ اسٽيٽ بينڪ جو گورنر ۽ پوءِ ڊپٽي چيئرمين پلاننگ ڪميشن رهيو. باقي 08 ڄڻن مسلمان آءِ.سي.ايس آفيسرن جو واسطو هندستان جي مختلف علائقن سان هئو. جن ۾ اي.اي فاروقي، نظير احمد، ايم.ايچ صوفي ۽ ايم مسعود پنجاب ۽ آر محمدي حيدرآباد رياست جو هئو. جڏهن ته هاشم رضا ۽ عبدالحميد جو تعلق يو.پي سان هئو ۽ آغاشاهي مدراس جو هئو".[1] 1947ع کان اڳ، هندستان جا اهي ڪامورا، جيڪي سنڌ ۾ مقرر ٿي آيا، اهي سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻ رکندا هئا، جنهن جو مثال اسٽيٽ بينڪ جي اڳوڻي گورنر سليم رضا جو والد سيد هاشم رضا آهي، جيڪو 1940ع ۾ لاڙڪاڻي جو ڊپٽي ڪمشنر ۽ 1947ع ۾ ڪراچي جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ ۽ ايڊمنسٽريٽر هو. هو سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻ رکندو هو. اهڙي طرح بمبئي سول سروس ڪميشن تحت هر اهو ملازم، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻ نه رکندو هو، ان لاءِ لازم هو ته هو ڇهن مهينن جو مخصوص ڪيل سنڌي ٻولي جو امتحان پاس ڪري، پلي هو سنڌ جو مستقل رهاڪو هجي يا ڪنهن ٻئي رياست مان مقرر ٿي آيو هجي، ان لاءِ لازم آهي ته هو سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪري، نه ته ٻي صورت ۾ سنڌ ۾ نوڪري ڪرڻ جو اهل نه هوندو.

عملدارن ۽ ڪامورن جي سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان جو سوال

1947ع جي آزاديءَ واري ائڪٽ هيٺ ٻوليءَ بابت ڪو به مسئلو ڏنل

ڪو نہ هو. ڇاڪاڻ تہ اڃا 1935ع وارو ائڪٽ مڪمل ختم ڪو نہ ٿيو هو. تنهنڪري ساڳئي تسلسل هيٺ سنڌيءَ کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي ۽ آفيسرن لاءِ لازم هو تہ سنڌيءَ جو امتحان پاس ڪن. ان دؤر ۾ نڪرندڙ اردو رسالي "قومي زبان"، جيڪو انجمن ترقي اردو جي سهاري نڪرندو هو. ان رسالي پهريون دفعو سنڌ ۾ لساني مسئلن کي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن رسالي ۾ آفيسرن جي سنڌي امتحان تي تنقيد ڪئي وئي، جنهن جي جواب ۾ ان وقت جي سنڌ حڪومت 14 جولاءِ 1950ع تي پنهنجو جواب "آبزرور" ۾ شايع ڪرايو. جنهن ۾ لکيو تہ "سنڌ سرڪار جو ڌيان ڪراچيءَ مان نڪرندڙ هڪ اردو رسالي "قومي زبان" جي پهرين جولاءِ واري اشاعت ڏانهن ڇڪايو ويو آهي، جنهن ۾ قانون جو حوالو ڏيندي سنڌ سرڪار جي انهيءَ فيصلي تي بي بنياد الزام مڙهيا ويا آهن، جنهن موجب سنڌ سرڪار گزيٽيڊ توڙي نان گزيٽيڊ ملازمن کي ٻن سالن جي اندر واجبي سنڌي امتحان پاس ڪرڻا آهن. سنڌ سرڪار رسالي جي غير واجبي ۽ ناپاڪ الزام جي جواب ۾ ظاهر ڪرڻ گهري ٿي تہ رسالي جو مقصد قوم کي ياڳن ۾ ورهائڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. اهڙي قسم جي مقصد کان اڳ سرڪار اهو محسوس ڪيو تہ حڪومت جي سٺي انتظام لاءِ اهو فيصلو ضروري آهي. سنڌي ٻوليءَ وارو قانون، جن کي "قومي زبان" ويهي ننديو آهي، سي اڄڪلهہ جي پيدائش ڪو نہ آهي، اهو ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ چالو هو. انهيءَ وقت جي حڪومت اهو ضروري سمجهيو هو. تڏهن ان کي رائج ڪيو هو".(2)

1954ع ۾، سنڌ اسيمبليءَ جي سيشن ۾ تڏهوڪي وزير اعليٰ سنڌ عبدالستار پيرزادي ۽ مخالف ڌر جي اڳواڻ جي ايم سيد جي وچ ۾ اهو مسئلو زير بحث آيو. ان ڪارروائي جي گفتگو هتي ڏجي ٿي:

مسٽر جي.ايم سيد: آنريبل منسٽر ٻڌائي سگهندو تہ ٻيا ڊپارٽمينٽل امتحان آهن؟ ڇا سنڌي ٻوليءَ جو ڊپارٽمينل امتحان آهي؟

آنريبل پيرزاده عبدالستار: هن سنڌيءَ جو سوال ڪو نہ پڇيو. هن اهو پڇيو تہ ٽن سالن جي اندر جيڪڏهن ڪو بہ ڊپارٽمينل امتحان پاس ڪري تہ ان کي سروس ۾ رکڻ نہ ڏيندا. مون چيو تہ انهن کي ڊپارٽمينٽل امتحان ٽن سالن اندر پاس ڪرڻو آهي ٻي صورت ۾ انهن کي سروس ۾ نہ رکڻو آهي.

مسٽر جي.ايم سيد: ڊپارٽمينٽل امتحان سنڌيءَ جو نہ آهي ۽ اهو سنڌيءَ ۾ نہ ٿيا ڏين؟

آنربل پيرزاده عبدالستار: مان ڪيس ٻڌائڻ ٿو گهران تہ ڪي اهڙا ڊپارٽمينٽ امتحان ٽيڪنيڪل آهن جهڙوڪ روينيو ڪواليفائينگ يا ڪي ٻيا اهڙا ٽيڪنيڪل ڊپارٽمينٽل امتحان آهن، جن جو پاس ڪرڻ سروس جي لحاظ کان ضروري آهي. ٻيو تہ سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ هنن ڪي امتحان ڏيڻو آهي ۽ پاس ڪرڻو آهي ڇاڪاڻ تہ سواءِ سنڌي ٻوليءَ جي ڪيئن سنڌ جي پبلڪ سان هلي سگهندا".[3]

1956ع واري دستور جي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت لاءِ رسول بخش انڙ لکي ٿو تہ: " 1956ع جي دستور موجب آرٽيڪل 214 تحت اردو ۽ بنگالي کي مرڪزي سرڪار جون سرڪاري ٻوليون (يعني انگريزي جي جاءِ تي) بڻايو ويو. پر 1962ع جي آمريت واري دستور ۾ اردو ۽ بنگالي قومي ٻوليون ٺهرايون ويون. جيئن ايوب خان ملڪ جي نوڪر مان ترقي وٺي ڏنڊي جي زور تي صدارت جي ڪرسي والاري، تيئن اردو کي بہ ترقي ڏيئي قومي ٻولي بڻايو ويو. ايوب صاحب ڪامورن جي قوم جو چڱو مڙس هو. اردوءَ 25 سال ڪامورن کي وندرايو آهي. وري عارضي آئين وارن بہ قومي ۽ سرڪاري ٻوليءَ ۾ فرق ڪيڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي. ٻئي طرف کان جيڪڏهن 1947ع، 1956ع، توڙي 1962ع واري دستور ۾ سنڌيءَ بابت ڪجهہ بہ لکيل نہ آهي، پر انهيءَ حالت ۾ سنڌيءَ جي حيثيت ۽ مرتبي تي ڪوبہ اثر ڪونہ پيو ڇاڪاڻ تہ سنڌي، سنڌ اندر عدالتي ۽ دفتري ٻولي هئي ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو فيصلو قائم هو. اهو بہ چيو ٿو وڃي تہ 1954ع واري دستوري خاڪي ۾ سنڌيءَ جي حيثيت چٽيءَ طرح مڃي وئي هئي ".[4]

1948ع ۾ ڪراچيءَ کي مرڪزي گادي قرار ڏئي انتظامي طور سنڌ کان ڌار ڪيو ويو. پوءِ جيئن تہ مقامي آبادي جو وڏو حصو سنڌي هو، تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي ساڳي حيثيت برقرار رهي. پر ون يونٽ ٺهڻ بعد مرڪزي سرڪار سنڌيءَ جي حيثيت کي گهٽائڻ لاءِ قدم کنيا. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي تہ: "ڪراچي يونيورسٽيءَ، پنهنجي قائم ٿيڻ کان هڪدم پوءِ، هڪ حڪم نامي تحت، سنڌي ٻوليءَ جي، ڪراچي ۽

ان جي آس پاس واري خطي ۾ تعليم جي ذريعي ۽ امتحان جي ذريعي طور کم اچڻ واري حيثيت، ختم ڪري ڇڏي. ان ڪانسواءِ، ڪراچي سب ڊويزن (وفاق ۾ شامل خطي) واري علائقي ۾ قائم، سنڌي تعليم جي ذريعي وارا سيءِ اسڪول (1300) ڪن بند ڪري ڇڏيا ۽ انهن سنڌي اسڪولن جي جاءِ تي، نوان اردو زبان جي ذريعه تعليم وارا اسڪول قائم ڪيا ويا ".[5] اُن دوران 1958ع ۾ 'شريف ڪميشن'، جوڙي، سنڌي ٻوليءَ جي تعليم ۽ تدريس کي پنجين ڪلاس تائين محدود ڪري، اُن جي ذريعه تعليم توڙي سرڪاري زبان وارو درجو ختم ڪيو ويو. وڏي پيماني تي سنڌي ميڊيم اسڪول بند ڪيا ويا. جنهن جي خلاف سنڌ جي اديبن، استادن، شاگردن، قومپرستن، سياستدانن ۽ سنڌي ادبي سنگت زبردست جدوجهد هلائي، نتيجي طور ايوب حڪومت کي گوڏا کوڙڻا پيا ۽ 12 آڪٽوبر 1962ع تي سنڌي ٻوليءَ جي ساڳئي تدريسي ۽ دفتري حيثيت بحال ڪئي وئي، پر ون يونٽ جي موجودگي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت متاثر رهي.

انهن مسئلن جي باوجود سنڌي ڪورٽن، روينيو، پوليس ايف. آءِ. آر ۽ ٻين کاتن ۾ استعمال ٿيندي پئي آئي. ان سلسلي ۾ رسول بخش انڙ لکي ٿو ته:"اردو ڪڏهن به سنڌ اندر عدالتي ٻولي ڪانه هئي ۽ ان جي برعڪس سنڌ سول ڪورٽس رولس 1954ع جي قاعدي 33 ڀاڱي 4 کي پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته سنڌ چيف ڪورٽ به سنڌيءَ کي عدالتي ٻوليءَ جي حيثيت سان قبول ڪيو آهي. (پڙهو فقرو 33 ڀاڱو 4) "هر هڪ دعوىٰ جيڪا ضلع يا ماتحت عدالت ۾ داخل ڪئي وڃي ۽ ان جي رقم 5 هزار يا ان کان مٿي آهي ته انگريزي يا سنڌيءَ ۾ لکي ويندي ۽ سنڌيءَ جي حالت ۾ انگريزي نقل شامل ڪيو ويندو. قاعدي نمبر 82 ۾ آهي ته ڪارروائي عدالتي ٻولي سنڌي ۾ هلائي ويندي يا جيڪڏهن قانون اجازت ڏئي ته انگريزيءَ ۾. قاعدو نمبر 95 نوٽيس ۽ سمن بابت آهي ۽ ان ۾ عدالتي ٻولي (سنڌي) ڏيکاريل آهي.هنن فقرن تي عمل ٿيندو رهيو آهي ۽ ٿئي ٿو. ان کان علاوه سول سروس ڪلاسيفڪيشن قاعدا 1952ع جي قاعدي نمبر 11 موجب هر غير سنڌي ملازم کي ملازمت ۾ گهڙڻ کان هڪدم بعد ٻن سالن اندر سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪرڻو هو. قاعدو 101 جنهن ۾ چيل آهي "سڀ گزيٽيڊ ۽ نان گزيٽيڊ آفيسر نوڪري

حاصل ڪرڻ کان پوءِ ٻن سالن اندر سروس ڪميشن جي نگرانيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪندا. مقرر ڪيل مدت ۾ امتحان پاس نہ ڪرڻ جي حالت ۾ هن جي نوڪري ختم ڪئي ويندي، پر خاص حالتن ۾ سنڌ سرڪار اها مدت وڌائي سگهي ٿي، پر وڌايل مدت دوران اهو ملازم نہ اضافي جو حقدار رهندو ۽ نہ ترقي وٺي سگهندو".[6]

سنڌ سول سرونٽ جي زباني امتحان جو قانون، 1963ع

آڪٽوبر 1958ع ۾ فيلڊ مارشل ايوب خان جي مارشل لا آئي ۽ سنڌي زبان تي ٻيو وار ٿيو. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ غير سنڌي شاگردن کي سنڌي زبان جو هڪ پيپر لازمي طور پڙهڻو پوندو هو، اهو ختم ڪيو ويو. ايوب خان جي ٺاهيل تعليمي ڪميشن، جيڪا شريف ڪميشن سڏجڻ ۾ آئي، ان خلاف سنڌي اديبن، عالمن، سخت اختلاف رکندي مادري ٻولي بچائڻ لاءِ زور دار تحريڪون هلايون. آخرڪار 13 آڪٽوبر 1962ع تي مرڪزي حڪومت هڪ آرڊيننس جي ذريعي سنڌي زبان کي انٽر تائين تعليم جي ذريعي طور قبول ڪيو. هن قانون تحت سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ اعليٰ عملدارن لاءِ لازمي هو تہ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن. اهي امتحان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو ۽ ٻيا نالي وارا استاد پڙ وٺندا هئا ۽ اميدوارن جي تياري ڪرائيندا هئا.

سنڌ (سنڌي ٻولي جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) ائڪٽ 1972ع

1971ع ۾ اوير پاڪستان جي عليحدگي کان پوءِ اولهہ پاڪستان جي حڪومت جي واڳ جنرل يحيٰ، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي حوالي ڪئي، جنهن سويلين چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر سان گڏ صدر جو عهدو بہ سنڀاليو ۽ سنڌي ماڻهن جي پراڻي مطالبي کي مان ڏيندي سنڌ اسيمبليءَ ۾ "سنڌي ٻولي بل" پيش ڪيو ويو. جيڪو 7 جولاءِ 1972ع تي صوبائي اسيمبلي طرفان منظور ڪيو ويو ۽ جنهن جي بحالي 16- جولاءِ 1972 تي سنڌ جي گورنر ڪئي. 17 جولاءِ تي هڪ نوٽيفڪيشن جي ذريعي اهو لاڳو ڪيو ويو. بل جي حوالي سان ڳالهائيندي ان وقت جي صدر ذوالفقار علي ڀٽي پنهنجي خطاب ۾ چيو:

"سنڌي هڪ قديم زبان آهي. موهن جي دڙي جي زماني کان سنڌين جي الڳ زبان رهي آهي، جڏهن برطانيا سنڌ تي قبضو ڪيو، تڏهن سر چارلس نيپيئر صاف طور چيو هو تہ مقامي زبان سان هٿ چراند ڪرڻ جي ضرورت ناهي، سنڌ جڏهن بمبئي جو حصو هئي، تڏهن بہ سنڌي بمبئي يونيورسٽي ۾ پڙهائي ويندي هئي، تمام گهڻي وقت کان سنڌي عدالتن ۽ روينيو ڪاتي ۾ استعمال ٿيندي رهي آهي ۽ اها سرڪاري زبان جي حيثيت سان صوبي ۾ رواج ۾ رهي آهي، لساني بل ذريعي ان جي اڳوڻي حيثيت بحال ڪئي وئي آهي، جيڪا 1959 ع ۾ مارشلا لاڳو ٿيڻ کان پوءِ زباني حڪمن هيٺ ختم ڪئي وئي هئي".[7]

ان ائڪٽ ۾ اهو بہ واضح ڪيو ويو تہ جيئن تہ سنڌي ٻولي سرڪاري ڪاتن ۽ آفيسن ۾ استعمال ٿي رهي آهي ۽ جيئن تہ سنڌي ٻولي تعليمي ادارن ۾ پڙهائڻ لاءِ لازمي مضمون هئي، پر ان کي مارشل لا اختيارين جي زباني حڪم تي ختم ڪيو ويو ۽ جيئن تہ اها صوبي سنڌ جي فطري آرزو ۽ خواهش آهي تہ سنڌي ٻولي جي سکيا ۽ استعمال کي ترقي ڏني وڃي، تنهنڪري هي قانون ناهيو پيو وڃي. ان ائڪٽ ۾ سنڌي ٻولي جي سکيا لاءِ فقري 4_15 ۾ اهو بہ واضح ڪيو ويو تہ, "اهڙن سيني ادارن ۾، جن ۾ چوٿين کان ٻارهين ڪلاس تائين تعليم ڏني پيئي وڃي، سنڌي ۽ اردوءَ کي لازمي مضمون جي حيثيت هوندي ۽ فقري 4 (2) ۾ اهو ڄاڻايو ويو تہ لازمي مضمون جي حيثيت ۾ سنڌي جي شروعات هيٺين سطح يعني چوٿين ڪلاس کان عمل ۾ آندي ويندي ۽ درجي بدرجي مٿين درجن ۾ ٻارهين ڪلاس تائين رائج ڪئي ويندي.

(3) صوبائي ٻولي : سنڌيءَ کي سنڌ صوبي جي صوبائي ٻوليءَ جي طور تي استعمال ڪيو ويندو.

(6) سنڌيءَ جو استعمال : حڪومت آئين جي فقرن جي دائري اندر رهندي آفيسن ۽ سرڪاري ڪاتن ۾ جن ۾ عدالتون ۽ اسيمبلي شامل آهن، سنڌي ٻوليءَ جي درجي بدرجي استعمال لاءِ انتظام ڪري سگهي ٿي".[8]

هن بل ذريعي اردو ۽ سنڌي، ٻنهي لازمي مضمون طور تي پڙهائڻ لاءِ رکيا ويا هئا. ان اڪيڊمڪ پروگرام تحت اردوءَ تي بہ تمام گهڻا نصابي اثر مرتب ٿي سگهيا ٿي، ڇو جو سنڌيءَ ۾ ادبي ۽ ٻين ڪتابن جي کوٽ ڪانہ هئي ۽ سنڌ جو ادب تہ ادبي خزاني سان مالا مال هو. ان سان اردو ادب تي اڃا بہ وڌيڪ اثر مرتب ٿين ٿا. هن بل سان سنڌيءَ جيڪا دفتري ۽ عدالتي زبان آهي، اردوءَ کي بہ جاءِ ڏني ويئي. بل ذريعي ايسٽ انڊيا ڪمپني جي يڪراءِ فيصلي کي بہ ختم نہ ڪيو ويو هو. هن بل ذريعي ئي اردو، جيڪا سنڌ ۾ عدالتي ٻولي ڪانہ هئي، اها بہ ٻنجي وئي. سنڌ ۾ رهندڙ شهري آبادي، خاص طور تي اردو ڳالهائيندڙن پاڻ ان بل جي سخت مخالفت ڪئي ۽ وڏن شهرن ۾ لساني جهيڙا ٿي پيا. نتيجي ۾ ان بل تي مڪمل طور عمل درآمد روڪيو ويو. بهر حال، هن بل جي پاس ٿيڻ بعد ٻوليءَ جي نالي تي سنڌ ۾ وڏي خون ريزي ٿي.

سنڌي ٻولي آرڊيننس ذريعي سنڌي سکڻ لاءِ 12 سالن جي مهلت ڏني ويئي. سنڌي ٻولي ايڪٽ 1972ع ۾ ڄاڻايو ويو تہ:

2ـ مذڪوره ائڪٽ جي فقرن جي باوجود هن آرڊيننس جي شروعات کان ٻارهن سالن جي عرصي تائين: زبان جي بنياد تي ڪنهن فرق جو نہ هجڻ

(الف) ڪنهن بہ شخص سان، جيڪو ٻي صورت ۾ سول نوڪريءَ يا صوبي سنڌ جي معاملن جي بجا آوريءَ سان متعلق ڪنهن سول آساميءَ تي تقرر يا ترقيءَ جو اهل هوندو، فقط ان ڪري فرق نہ رکيو ويندو جو هن کي سنڌي يا اردو ٻوليءَ جي ڄاڻ ڪانهي،

(ب) ڪنهن بہ شخص کي، جيڪو هن آرڊيننس جي نافذ ٿيڻ کان هڪدم اڳ، سول نوڪري ڪري رهيو هو يا صوبي سنڌ جي معاملن جي بجا آوريءَ سان متعلق ڪنهن سول آساميءَ تي ڪم ڪري رهيو هو، فقط ان ڪري نوڪريءَ کان ڌار نہ ڪيو ويندو جو هن کي سنڌي يا اردو ٻوليءَ جي ڄاڻ ڪانهي". (9)

اها مهلت ان دؤر ۾ جڏهن اخبارون، ريڊيا، ٽيليويزن، اشتهار، فلم، ۽ ٻيا آڊيو- ويوئل ايڊ (ڏسڻ ۽ ٻڌڻ) جا انيڪ طريقا موجود هئا، اهو تمام

گهٽو وقت هو جڏهن ته سنڌي سکڻ لاءِ انگريزن کي شروع ۾ فقط 18 مهينا ڏنا ويا هئا. رسول بخش انڙ لکي ٿو ته: "اردو وارا سنڌ ۾ نوان آيا، پر ون يونٽ کان اڳ واري سنڌ سرڪار هنن کي صرف ٻه سال ڏنا. پر پنجويهه سالن رهڻ کان پوءِ انهن کي 12 سال مهلت ڏني ويئي آهي.... آرڊيننس جي ڪري سنڌ سول سروس ڪلاسيفڪيشن رولس 52 جو قاعدو 11، چئن ڀاڱن سميت بيڪار ٿي ويو. ملازمتن لاءِ سنڌي ڄاڻ لازمي هئي پر هاڻي اردوءَ جي ڄاڻ اڻ سڌي طرح لازمي ڪئي ويئي آهي. سنڌيءَ جو امتحان ٻن سالن ۾ پاس ڪرڻ وارو هاڻي 12 سالن ۾ پاس ڪيو ويندو".[10]

سنڌ سول سرونٽ جي زباني امتحان جو قانون، 1981ع

28 مارچ 1981ع تي سنڌ حڪومت پاران، سنڌ سول سرونٽ جي زباني امتحان جو قانون (The Sind Civil Servants Language Examination Rules, 1981.)، 1981ع جاري ڪيو ويو. هن نئين قانون جي نفاذ سان سنڌ گورنمينٽ جي سول سرونٽ جو ٻوليءَ جو امتحاني قانون، 1963ع منسوخ ڪيو ويو. هن قانون مطابق جيڪي سرڪاري ملازم گريڊ 5 يا مٿي گريڊ جا هوندا، اهي سڀ اردو زبان جو امتحان پاس ڪندا (سواءِ انهن جي جن جي مادري ٻولي اردو آهي) اهڙي طرح سنڌي ٻوليءَ جو معاملو ٿيندو (سواءِ انهن جي، جن جي مادري ٻولي سنڌي آهي). هن قانون تحت سيئي سرڪاري ملازم، جيڪي سنڌ صوبي سان تعلق رکندڙ هوندا يا وري وفاقي سرڪار طرفان سنڌ صوبي ۾ خدمتون سرانجام ڏيندا، اهي سڀ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪندا. هن قانون ۾ مادري زبان جي امتحان، انڪريمنٽ، طريقه امتحان، امتحان مان ڇوٽ وغيره بابت مڪمل طور تي بحث ٿيل آهي. هتي ڪجهه حصن جو ترجمو ڏجي ٿو:

(2) 17 گريڊ ۽ مٿئين گريڊ وارن سول سرونٽ لاءِ امتحان جو معيار ميٽريڪيوليشن جي برابر هوندو ۽ ٻين سول ملازمن جي لاءِ مڊل امتحان جي برابر هوندو.

(3) سول سرونٽ کي اهڙي قسم جو امتحان ذيلي قاعدي (1) تحت نوڪري ۾ اچڻ جي تاريخ جي ٻن سالن جي اندر پاس ڪرڻو پوندو.

وضاحت:۔ ذيلي قاعدي جي حصول جي مقصد لاءِ نوڪريءَ جو دورانيو سنڌ جي سيڪريٽريٽ، يا جنهن آفيس جي حوالي قاعدي 3 جي فقري (a) تحت ڪم ڪندڙن کي خارج نہ ڪيو ويندو.

(4) امتحان، سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن، حڪومت طرفان مختلف وقتن ۾ مقرر نصاب تحت، ڪراچي، حيدرآباد، سکر سال ۾ بہ ڀيرا ورتو ويندو.

(3) قاعدو نمبر 2 هيٺين تي لاڳو نہ ٿيندو:

(a) اهي سول سرونٽ، جيڪي سنڌ جي سيڪريٽريٽ ۾ ملازمت ڪري رهيا آهن، پنهنجن ڪاتن جا سربراهہ آهن، ۽ اهي آفيسر، جن جو اختيار پوري صوبي جي دائري ۾ اچي ٿو.

(b) سول سرونٽ، جيڪي 17 گريڊ يا مٿئين گريڊ جا آهن، جن ميٽرڪيوليشن کان گهٽ درجي جو امتحان پاس نہ ڪيو آهي، ۽ اهي ٻيا سول ملازم، جن اردو يا سنڌيءَ ۾ مڊل معيار کان امتحان پاس نہ ڪيو آهي، جيئن بہ معاملو جڙي.

(c) اهي سول سرونٽ، جن جي هڪدم هن قانون لاڳو ٿيڻ وقت عمر چاليهہ سال آهي.

4 (1) سول سرونٽ کي مقرر وقت ۾ امتحان پاس ڪرڻ جي صورت ۾، 17 گريڊ يا مٿئين گريڊ وارن لاءِ 500 رپين، ۽ هيٺئين گريڊ جي صورت ۾ 300 رپيا انعام جا حقدار هوندا.

(2) امتحان پاس ڪرڻ جي صورت ۾ قاعدي (1) ۾ ذڪر ڪيل معاوضي يا انعام کانسواءِ ٻيو ڪو فائدو يا معاوضو نہ ڏنو ويندو.

اهي سول سرونٽ جيڪي هن قانون کي لاڳو ٿيڻ کان اڳ ٿي اهڙي قسم جو الائونس کٽي رهيا هئا، انهن جو اهو ساڳيو الائونس جاري رهندو.

(5) اهي سول سرونٽ، جيڪي مقرر وقت ۾ قاعدي نمبر 2 جي ذيلي نمبر (3) تحت امتحان پاس ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيندا، سندن ساليانو اضافو (انڪريمينٽ) امتحان پاس ڪرڻ تائين روڪيو ويندو، امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ ڪين امتحان جي پاس ڪرڻ واري تاريخ کان اضافو ٻيهر جاري ڪيو ويندو.

(6) جيڪڏهن حڪومت چاهي ته، لکت ۾ ڏنل ڪنهن به سول سرونٽ جي درخواست تي مطمئن ٿيڻ کان پوءِ هن قانون جي ڪنهن به حصي تي ڇوٽ ڏئي سگهي ٿي ".[11]

سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ سڀ کان وڏو قدم اهو هو ته اسلامي جمهوري پاڪستان جي ١٩٧٣ع واري آئين جي قلم ٢٥١ (٣) هيٺ "قومي ٻوليءَ جي حيثيت کي قائم رکندي، قومي ٻوليءَ سان گڏ صوبائي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽ استعمال لاءِ قانوني اپاءَ لاءِ سنڌ جي صوبائي اسيمبلي "سنڌ ايڪٽ ١٩٧٢ع" (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) ۽ "سنڌ ترميمي ايڪٽ ١٩٩٠ع" (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) جي صورت ۾ منظور ڪيو، جنهن موجب قومي ٻوليءَ جي حيثيت کي قائم رکندي سنڌ ۾ لازمي طور سنڌي ٻوليءَ جو استعمال صوبائي ٻوليءَ طور ٿيندو ۽ وڌيڪ جيئن ان ايڪٽ جو مقصد آهي ته سنڌ حڪومت صوبي ۾ "بورڊ"، "اڪيڊميون" ۽ "اٿارٽي" قائم ڪندي ۽ ان سلسلي ۾ اثرائتا انتظام ڪندي ۽ قاعدا بحال ڪندي ته جيئن صوبي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال وڌي، اداري جو نالو "سنڌي لئنگئيج اٿارٽي" رکيو ويو ۽ ان جي آفيس حيدرآباد ۾ رکي وئي. هن اداري جا مقصد ۽ ڪم هن طرح مقرر ڪيا ويا:

1. سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪم ڪرڻ.
2. سنڌي ٻوليءَ جي تعليم ۽ سکيا کي بهتر بنائڻ، خاص ڪري سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر سنڌي نه ڄاڻندڙ سرڪاري ملازمن ۽ عام شهرين کي سنڌي ٻوليءَ جي سکيا ڏيڻ.
3. سنڌ جي سرڪاري ۽ نيم سرڪاري دفترن، توڙي ٻين خودمختيار ادارن، عدالتن ۽ مڪاني ادارن اندر سنڌيءَ ۾ لکپڙهه ڪرڻ ۽ سنڌيءَ ۾ رڪارڊ رکڻ کي يقيني بنائڻ.
4. درسي ڪتابن، اخبارن، ريڊيو ۽ ٽي وي تي سنڌي ٻوليءَ جي صحيح استعمال کي يقيني بڻائڻ ۽ ان کي ترقي وٺائڻ.
5. مقابلي جي امتحانن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال لاءِ ڪوشش وٺڻ.

6. خاص وفاقي دستاويزن ۽ اشاعتن کي سنڌيءَ ۾ شايع ڪرائڻ لاءِ راهه هموار ڪرڻ.

سرڪاري سطح تي "سنڌي لئنگئيج اٿارٽي" جو سنڌ جي آفيسن ۽ آفيسرن کي سنڌي سيکارڻ ۾ تمام وڏو ڪردار آهي. مثال طور:

ب ـ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت کي هر سطح تي صوبائي حڪومت جي سرڪاري ۽ نيم سرڪاري دفترن توڙي ٻين خودمختيار ادارن ۽ مڪاني ادارن جي دفترن ۽ لکپڙهه ۾ برقرار رکڻ ۽ مضبوط ڪرڻ.

ج ـ هيٺين سطحن تي، موافقت ذريعي، سنڌي ٻوليءَ جي صحيح استعمال کي يقيني بنائڻ؛ (١) صوبائي ۽ مڪاني ادارن جي لکپڙهه، پڌرنامن، ڪتابڙن ۽ اشاعتن ۾، (٢) تعليمي نصاب جي ڪتاب ۾، (٣) دفتري لکپڙهه جي دائمي دستاويزن، رفاح ـ عام جي يادگارن ۽ ٻين سلسلن جهڙوڪ: بنيادي پٿرن، نقشن، نالي وارين تختين، رستن جي فاصلو ڏيکاريندڙ پٿرن، جاين ۽ ماڳن جي نالن وغيره ۾.

د ـ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي تعاون سان مقابلي جي امتحانن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال لاءِ راهه هموار ڪرڻ".[12]

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي بنيادي مقصدن: سنڌي زبان جي تدريس(Teaching of Sindhi Language) ، سنڌي زبان جي دفترن ۾ استعمال (Official use of Sindhi Language)۽ سنڌي زبان جي ترقي ۽ واڌويجهه (Promotion & development of Sindhi Language)کي آڏو رکندي، مختلف دؤرن ۾، مختلف چيئرمينن، ڪيترا ڪم ڪيا ان ڏس ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ سنڌي زبان نه ڄاڻندڙ سرڪاري ملازمن ۽ عام شهرين لاءِ تدريسي ڪلاس هلايا ويا. ڊاڪٽر غلام علي الانا، جو وڏو ڪردار اهو آهي ته هن سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن کان اها ڳالهه قبول ڪرائي ته آئندي ڪميشن جو امتحان ڏيندڙ غير سنڌي اميدوارن لاءِ اهو لازمي هوندو ته هو سنڌيءَ جو خاص امتحان پاس هجن، جنهن جي ڪورس ٺاهڻ ۽ ڪلاس هلائڻ جو ڪم "سنڌي لئنگئيج اٿارٽي" جي ٻلي هوندو.

"ڊاڪٽر غلام علي الانا جي وقت ۾ ڪلاسن هلائڻ سان سنڌي زبان سيکارڻ واري مقصد لاءِ ڪتابن ۽ ڪئسيٽن جي تياريءَ طرف ڌيان ڏنو ويو

۽ سنڌي زبان جي تدريسي اصولن کي سامهون رکي، 'اسڪيم آف اسٽڊيز' (Scheme of Studies) تيار ڪئي وئي ۽ ماضيءَ ۾ غير سنڌين لاءِ اردو ۽ انگريزيءَ ۾ ڇپايل ڪتاب نظر مان ڪڍيا ويا ۽ جديد دؤر جي تقاضائن ۽ تيز ترين مواصلاتي ضرورت کي محسوس ڪندي دنيا جي ترقي يافته ايجوڪيشنل ٽيڪنالاجي ۽ فاصلاتي تعليم جي طريقي هيٺ، سنڌي زبان سکڻ لاءِ سنڌي لنگئافون (Sindhi Linguaphone) تيار ڪيو ويو، جنهن جي پئڪيج ۾ هڪ ٽيڪسٽ بڪ، هڪ ورڪ بڪ ۽ ڇهه آڊيو ڪئسيٽون تيار ڪيون ويون. ٽيڪسٽ بڪ ۽ ورڪ بڪ جو مواد ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو ۽ ورڪ بڪ جون تصويرون آرٽسٽ علي اڪبر سومري کان ٺهرايون ويون ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي اڳوڻي ڊپٽي ڊائريڪٽر محمد قاسم ماڪا جي سهڪار سان ڪتابن جي تياريءَ بعد آڊيو ڪئسيٽن جي رڪارڊنگ ڪئي وئي. ان ڏس ۾ ڊاڪٽر نسرين جوڻيجو جي سول لائين حيدرآباد واري گهر جي هڪ ڪمري کي اسٽوڊيو طور ڪم آندو ويو ۽ ڇهن آڊيو ڪئسيٽن جو سيٽ ماهين هيسباڻيءَ ۽ محمد قاسم ماڪا جي پٽ آفتاب ماڪا جي آوازن ۾ مڪمل رڪارڊ ڪيو ويو. هن ڪتاب ۾ ايجوڪيشنل ٽيڪنالاجيءَ جي مدد سان سنڌي نصاب جو خود تدريسي طريقو (self_learning system) ۽ استادن لاءِ هدايتون شامل آهن. آڊيو ڪئسيٽن جي رهنمائيءَ ۾ ٽيڪسٽ بڪ ذريعي زبان سکڻ کان پوءِ ورڪ بڪ خود تدريسي ۽ خود آزمائشي طريقي موجب ڇڻ ته هڪ استاد آهي ۽ هي طريقو فاصلاتي تعليمي نظام (Distance Teaching system) جي اصولن موجب آهي".[13]

"سنڌي لئنگئيج اٿارٽي طرفان مختلفن وقتن ۾ سنڌي ٻولي پڙهائڻ لاءِ ڪوششون ٿيون آهن. سڀ کان اول، سنڌي ڪلاسن جي سمري ڊاڪٽر نواز علي شوق جي وقت ۾ منظور ٿي. ڪلاس جو طريقيڪار ان وقت منظور ٿيو ۽ "سنڌي ڪتاب" جي عنوان سان هڪ ڪتاب تيار ڪري ڇپرايو ويو. ان کان پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش قاضيءَ جي ايامڪاريءَ ۾ غير سنڌي آفيسرن لاءِ سنڌي ٻوليءَ جا ڪلاس، ڪراچيءَ شهر ۾ سنڌ آرڪائيوز جي بلڊنگ ۾ شروع ٿيا. ڊاڪٽر غلام علي الانا انهيءَ ڪم کي وڌايو ۽ غيرمادري زبان وارن لاءِ وڌيڪ ڪتاب اٿارٽيءَ طرفان تيار ٿيا. ڊاڪٽر فهميده حسين جي زماني

۾ بہ غير سنڌي آفيسرن لاءِ سنڌيءَ جا ڪلاس ڪراچيءَ ۾ ڊائريڪٽوريٽ آف ڪلچر جي آفيس ۾ شروع ڪرايا ويا.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پاران، مختلف وقتن تي سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسن لاءِ نہ صرف ڪلاسن جو بندوبست ڪيو ويو آهي پر خاص طور تي اردو ۽ سنڌي ٻولين ۾ ڪتاب بہ شايع ڪيا ويا آهن. ان سلسلي ۾ ”سنڌي درسي ڪتاب“ پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا جو تيار ڪيل آهي، جيڪو آڪٽوبر 2000ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان شايع ٿيو. غير مادري زبان وارن/ غير سنڌي آفيسرن/ ملازمن لاءِ سنڌي سکيا جو هيءُ ڪتاب سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي نصاب ۽ منظوريءَ مطابق تيار ڪيو ويو. هن ڪتاب جي مطالعي مان نہ صرف مذڪوره آفيسر/ ملازم سنڌي ٻولي چڱي ريت لکڻ ۽ پڙهڻ جي قابل ٿين ٿا، پر دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال کي يقيني بنائڻ ۾ مدد پڻ ملي ٿي . ڪتاب ۾ سنڌي ٻولي سکندڙن کي هن زبان جي گرامر جا اصول ۽ انهن اصولن موجب سنڌي زبان جي جملن جي جوڙجڪ پاٽمر ادو سکڻ لاءِ رهنمائي ڪيل آهي. ڊاڪٽر فهميده حسين ريڊيو پاڪستان حيدرآباد اسٽيشن تان سنڌي سيکارڻ جو سلسلو شروع ڪيو. رڪارڊ ٿيل پروگرام لاڳيتو پنج سال هليو. انهن سبقن تي مشتمل سنڌس تيار ڪيل ڪتاب ”آئيي سنڌي سيکهين“ بہ اهم ڪتاب آهي، جنهن ۾ بهترين معلومات اردو ۾ آسان ڪئي وئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري طرفان قانون جي لغت ۽ آفيسن ۾ استعمال ٿيندڙ اصطلاحن جي لغت بہ شايع ڪئي وئي آهي. قانون جا کي ڪتاب ترجمو ڪري شايع ڪيا ويا آهن. ان کانسواءِ سنڌي ٻوليءَ جون ڪيتريون ئي ڊڪشنريون پڻ آن لائين رکي، سنڌي ٻوليءَ کي سمجهڻ سولو بڻايو ويو آهي.

سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ۽ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان

سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو شمار سنڌ جي اوائلي ادارن ۾ ٿئي ٿو. ان جو بنياد پهرين اپريل 1937ع تي بمبئي پريزيڊينسيءَ ۾ پيو .ان زماني ۾ هيءَ ڪميشن ’سنڌ بمبئي پبلڪ سروس ڪميشن‘ سڏبي هئي. پاڪستان ٺهڻ کان بہ هفتا اڳ، پهرين آگسٽ 1947ع تي ان گڏيل ڪميشن کي ٽوڙي سنڌ لاءِ الڳ’ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن ‘ قائم ڪئي وئي. سنڌ

پبلڪ سروس ڪميشن جي ايڪٽ (1973) جي سيڪشن ـ 6 تحت، 28 مارچ 1974ع تي ڪميشن هنن قاعدن ۽ ضابطن تحت ڪم شروع ڪيو:

1. گريڊ 16 ۽ ان کان مٿي جي آسامين لاءِ سرڪاري کاتن، سول سروس توڙي سرڪار جي هٿ هيٺ ڪم ڪندڙ خودمختيار ادارن ۽ ڪارپوريشن وغيره لاءِ پرتين جو انتظام ڪرڻ.
2. اميدوارن جي اهليت يا گهربل تعليمي قابليت وغيره بابت حڪومت کي مشورا موڪلڻ.
3. ڊپارٽمينٽل ۽ لئنگئيج ايگزام (ٻوليءَ جا امتحان) منعقد ڪرائڻ".[13]

وقت سان گڏوگڏ، سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي قاعدن ۾ ترميم ٿيندي رهي آهي، پر آفيسرن جي ٻوليءَ جا اختيار سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن وٽ ئي رهيا آهن. سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي طرفان سنڌي ٻوليءَ جي اميدوارن لاءِ مختلف امتحان ورتا ويندا آهن، جن مان ڪي هي آهن:

ڊپارٽمينٽل ۽ لئنگئيج ايگزام (ٻوليءَ جا امتحان)

هي امتحان پاڪستان جي قيام کان گهڻو اڳ تڏهوڪي سنڌ سرڪار شروع ڪيا هئا، جيڪي مختلف وقتن ۾ مختلف سرڪاري ادارا منعقد ڪندا هئا. پاڪستان جي قيام کان پوءِ به هي امتحان جاري رهيا ۽ نوان قانون به متعارف ٿيا، جن ۾ "سنڌ سول سرونٽ جي زباني امتحان جو قانون، 1963ع"، " سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي ايڪٽ (1973)"، "سنڌ سول سرونٽ جي زباني امتحان جو قانون، 1981ع" وغيره اهم آهن. پر هنن قانونن تحت ڪيترن آفيسرن امتحان پاس ڪيا، انهن جا انگ اکر موجود نه آهن ۽ آهستي آهستي ان قانون تي عمل گهٽجي ويو، پر 1990ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي قيام سان اهو سلسلو هڪ دفعو ٻيهر شروع ٿيو، ڇو جو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي مقصدن ۾ اهو به شامل هو ته اهي ماڻهو جيڪي سنڌ ۾ سرڪاري توڙي نيم سرڪاري ادرن يا لوڪل باڊيز ۾ پنجين اسڪيل کان وٺي اعليٰ عهدن تائين ڪم ڪري رهيا آهن، انهن لاءِ سنڌي سيکارڻ جو بندو بست ڪيو وڃي ۽ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن طرفان سندن

امتحان ورتو وڃي. ان سلسلي ۾ سنڌ حڪومت جي ڪاتي سروسز ۽ جنرل ايڊمنسٽريشن ڪاتي جي ذميواري آهي تہ آفيسرن کي خط لکي پابند ڪري تہ هو ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن. ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي تہ "ان سلسلي ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان سنڌ سرڪار جي واسطيدار کاتن سان لکپڙهہ بہ ڪئي وئي، پر سرڪار طرفان انهيءَ فيصلي تي ڪو بہ قدم نہ کنيو ويو. ايتري قدر جو سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن، جنهن کي انهن ٻنهي ٻولين ۾ لازمي طور امتحان وٺڻو هو، تنهن بہ پنهنجي ساليانې رپورٽ، سال 1999ع جي صفحي 27 تي اهو ڄاڻائي شايد پنهنجو فرض پورو ڪيو تہ سنڌي ۽ اردو زبانن جي امتحانن ڏيڻ لاءِ ڪو بہ اميدوار حاضر نہ ٿيو. شڪر آهي، جو اٿارٽيءَ طرفان خط و ڪتابت ڪان پوءِ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي چيئرمين ايم.ايم. عثماني صاحب سان مورخہ 2000_2_1 تي هڪ گڏجاڻي ٿي. هن گڏجاڻيءَ ۾ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي چيئرمين ۽ اٿارٽيءَ جي چيئرمين، سيڪريٽريءَ ۽ پبليڪيشن آفيسر شرڪت ڪئي. مذڪوره گڏجاڻيءَ ۾ سنڌي ٻولي سيکارڻ جي سلسلي ۾ ڪي اهم فيصلا ٿيا ۽ انهن فيصلن جي عمل در آمد لاءِ هڪ ڪاميٽي پڻ ٺاهي وئي، جنهن کي سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي اسڪيم آف اسٽڊيز موجب سنڌي ٻولي سيکارڻ لاءِ نصاب ٺاهڻ جو اختيار ڏنو ويو. تاريخ 2000 _2_29 تي مذڪوره ڪاميٽيءَ جي گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي اسڪيم آف اسٽڊيز کي سامهون رکي، BPS_5 کان وٺي BPS_16 تائين ۽ BPS_17 ۽ ان کان مٿي ڪم ڪندڙ آفيس ملازمن لاءِ نصاب تجويز ڪيو ويو. ۽ ان گڏجاڻيءَ ۾ اٿارٽيءَ جي چيئرمين کي اهو اختيار ڏنو ويو تہ هو ڪاميٽيءَ جي ميمبرن هر هڪ: محترم محمد ابراهيم جويو، تاج جويو ۽ امين لغاريءَ کي شامل ڪري، ٻنهي امتحانن لاءِ ڪتاب تيار ڪري".(14) ياد رهي تہ هن ڪاميٽيءَ سنڌي ٻوليءَ جي امتحان پاس ڪرڻ لاءِ بہ ڪتاب "سنڌي درسي ڪتاب" (ڀاڱو پهريون 2000ع) ۽ "سنڌي درسي ڪتاب" (ڀاڱو ٻيون، 2000ع) ڊاڪٽر غلام علي الانا کان تيار ڪرائي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان شايع ڪرايا. مسٽر ايم. ايم. عثماني صاحب کان پوءِ مسٽر محمد حسن پٺو، سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو چيئرمين رهيو. سنڌس

ڏيڍ ٽائين آفيسرن ۽ هيٺين اسڪيل وارن ملازمن جا امتحان ڪجهہ قدر ٿيندا رهيا. هي امتحان سال ۾ ٻہ دفعا ورتا ويندا هئا. هڪ سو مارڪن جو سوالن ۽ جوابن تي مبني پيپر نالي وارن استادن کان تيار ڪرايو ويندو هو. 1995ع ٽائين هي امتحان باقاعده ٿيندا رهيا. پر پوءِ آهستي آهستي ختم ٿيندا ويا.

گڏيل چٽاپيٽي وارو امتحان

سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن طرفان گريڊ 16 ۽ 17 جي اعليٰ عهدن وارين نوڪرين لاءِ گڏيل چٽاپيٽي وارو امتحان (Combined Competitive Examination) ورتو ويندو آهي. گڏيل چٽاپيٽي وارن امتحان جي معرفت سنڌ صوبي مان اعليٰ درجي جا آفيسر مقابلي کان پوءِ ڀرتي ڪيا ويندا آهن، جن مختيارڪار، اسسٽنٽ ڪمشنر، سيڪشن آفيسر ۽ ٻيا ڪيترائي آفيسر، اسڪريننگ ٽيسٽ، اٿ پيپر، زباني امتحان وغيره پاس ڪري ڪامياب ٿيندا آهن . هن امتحان ۾ جملي ٽن سو مارڪن جا ٽي پيپر سنڌي ٻولي ۽ ادب جا شامل هئا: "سنڌي مضمون نگاري" (50 مارڪون)، "جنرل سنڌي" (100 مارڪون) ۽ "سنڌي ادب جي تاريخ" (150) مارڪون. 2019ع واري ترميمي ڪورس ۾ پهريون دفعو سنڌي مضمون نگاريءَ جي پيپر کي ختم ڪري سنڌي ٻوليءَ سان زيادتي ڪئي وئي آهي. مضمون نگاريءَ جي پيپر ۾ مستقبل جي آفيسرن کان سنڌي ادب، ثقافت، سائنس، سياست، دينيات، حالات حاضره وغيره جي باري ۾ ڪنهن هڪ موضوع تي لکڻ جو چيو ويندو هو. جنهن مان اميدوار جي مضمون نگاريءَ جي باري ۾ ڄاڻ، موضوع جي ڄاڻ، ٻوليءَ جي تز لفظن ۽ صحيح استعمال وغيره جي بہ خبر پوندي هئي. جڏهن تہ سنڌي ادب جي تاريخ جي پيپر ۾ سنڌي ادب جي مختلف دورن، ادبي شخصيتن، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ خوبين، شاعري جي مختلف صنفن ۽ لوڪ ادب جي باري ۾ سوال پڇيا ويندا آهن. جڏهن تہ جنرل سنڌيءَ جي پيپر ۾ اميدوار کان ٻوليءَ جي بنيادي ڄاڻ، ٻوليءَ جي درست استعمال، واحد، جمع، ضد، اشتقاق وغيره سان گڏ صورتخطي جا مسئلا، گرامر جي بنيادي ڄاڻ ۽ تشريح بابت سوال پڇيا ويندا آهن. ان کان علاوه سنڌي ٻوليءَ جي پيراگراف جو انگريزي ترجمو ۽ انگريزي پيراگراف جو سنڌي ترجمو پڻ

ڪرايو ويندو آهي. ڏنو اهو ويو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جا اهي مضمون گهٽي قدر سنڌي ڳالهائيندڙ اميدوار چونڊ ڪندا آهن. جڏهن ته غير سنڌي اميدوارن کي اهي موضوع مشڪل محسوس ٿيندا آهن، ان ڪري انهن جي آسانيءَ لاءِ اردو ۾ بندو بست ڪيو ويندو آهي.

سينٽرل سپريئر سروسز ۾ سنڌيءَ جو امتحان

سينٽرل سپريئر سروسز (C.S.S) هڪ چٽاپيٽي جو امتحان آهي، جنهن ذريعي گورنمينٽ آف پاڪستان گريڊ (17 ـBS)جي ڀرتي (recruitment)ڪندي آهي. هي امتحان سال ۾ هڪ ڀيرو فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن ڪندي آهي. چٽاپيٽي جي هن امتحان ذريعي نهايت ئي قابل ۽ مستقل مزاج اميدوارن جي چونڊ ڪري ڪامورا شاهي (Bureaucracy) ۾ ڪين شامل ڪيو ويندو آهي ۽ ڪامورا شاهي گورنمينٽ جي مشينري کي هلائڻ ۾ ڪرنگهي واري حثيت رکي ٿي.هن امتحان ۾ سنڌي ادب جي تاريخ بابت 100 مارڪن جو پيپر رکيل آهي. اڪثر سنڌي اميدوار سنڌي پيپر تي گهٽ ڌيان ڏيندا آهن ۽ مارڪيٽ ۾ موجود ڪتابن تان تياري ڪندا آهن.

سنڌ جوڊيشل اسٽاف سروس رولز، 1992ع جي سيڪشن 10 تحت، مانوارن جڄن ۽ سندن ڪلرڪن لاءِ سنڌي ۽ اردو ٻولين جا امتحان رکيل آهن. جن جي مادري زبان سنڌي آهي، انهن لاءِ اردو جو امتحان ۽ جن مادري زبان سنڌي نه آهي، ان لاءِ نوڪريءَ جي ٻن سالن اندر سنڌي ٻوليءَ لکڻ ۽ پڙهڻ لاءِ سنڌيءَ جو امتحان پاس ڪرڻ آهي ۽ ٽن سالن اندر سنڌي ٻوليءَ جو ڊپارٽمينٽل امتحان پاس ڪندو. اهي امتحان هر سال جي اپريل مهيني جي آخري سومر تي سکر، لاڙڪاڻي، ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ منعقد ٿيندا.

جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي ته هن وقت سنڌي ٻوليءَ جو صوبائي محڪمن توڙي وفاقي محڪمن ۾ استعمال تمام گهٽ آهي، ڪجهه ڪاتن ۾ بلڪل ڪونهي ۽ ڪجهه جاين تي نالي ماتر آهي. ان بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي جيڪا 1853ع کان 1947ع تائين سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ هر محڪمي جي سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جو ڪارج بخوبي ادا ڪندي هئي، اها وقت سان گڏ سياسي، پنهنجن جي ڪوتاهين ۽ اڻچاڻائي سبب، ماضيءَ

وارو اوج وجائي ويٺي آهي. ان جي باوجود، تمام گهڻي سگهه هڻڻ ڪري، وفاقي توڙي صوبائي محڪما، سنڌي ٻوليءَ کي ڪنهن به طرح سان نظرانداز ڪري نه ٿا سگهن. جو ته سنڌي ٻوليءَ جي ڪرشماتي اهميت آهي. هن وقت به سڄي سنڌ صوبي جي سيني محڪمن، ڪورٽن، آفيسن، پوليس ڪاتي، نيب، مطلب ته هر هنڌ هزارن جي تعداد ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل درخواستون وصول ٿين ٿيون، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته اڄ به عام ماڻهو، پنهنجي ذاتي مسئلن، ڏکڙن جي اظهار جي ٻولي سنڌيءَ کي سمجهي ٿو. پاڪستان جا وفاقي ادارا جهڙوڪ هاءِ وي، سپر هاءِ وي، ريلوي وغيره، سنڌ ۾ گذرندڙ روڊن، رستن ۽ ريلوي اسٽيشنن تي انگريزي ۽ اردوءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ شهرن ۽ اسٽيشنن جا نالا لکندا پيا اچن. هن وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ لکپڙهه تمام هيٺين سطح تي ڪجهه کاتن ۾ ٿئي ٿي. مثال طور:

سنڌي ٻوليءَ ۾ ايف. آءِ. آر

سنڌ ۾ پوري پوليس نظام کي انگريزن سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج ڪيو هو. پوليس، ٿاڻي، ڪچهري جي ڀرين رپورٽ کي انگريزي ۾ فرسٽ انفارميشن رپورٽ (F.I.R) چيو ويندو آهي. سنڌ ۾ ايف.آءِ. آر. انگريز دؤر کان اڄ تائين ڪراچي جي ڪجهه علائقن کان علاوه سنڌي ۾ لکي ويندي آهي ۽ بغير ڪنهن شڪ جي سنڌي ٻوليءَ ۾ هر قسم جي گناهه، ڏوهه، قانوني قلمن جي ڪارج کي پوري ڪندي پئي اچي. البت، مختلف وقتن تي ڪجهه سياسي ۽ لساني سوچ رکندڙ ڌرين طرفان سنڌي ٻوليءَ ۾ ايف.آءِ. آر ڪٽڻ تي به وڏي مخالفت ٿيندي رهي آهي.

ريلوي اسٽيشنن جا سنڌي نالا

ريلن جي اچڻ وڃڻ جو وقت به سنڌي ۾ لکيو ويندو هو ۽ هاڻي به سنڌ جي ننڍين اسٽيشنن تي اهڙو شيڊيول سنڌيءَ ۾ بورڊن تي لڳل هوندو آهي. مثال طور ميرپور خاص اسٽيشن جو نمونو ڏجي ٿو:ريلوي اندر مسافرن جي هدايت لاءِ پيغام سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل هوندا هئا. 1969ع تائين اسٽيشنن جا نالا صرف سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ هوندا هئا، پر آڪٽوبر 1969ع ۾ انگريزي ۽ سنڌيءَ سان گڏ اردو ۾ به لکجڻ شروع ٿيا. اهڙي طرح اڄ به سنڌ جي ننڍين

ريلوي اسٽيشنين تي ريلوي ٽائيم ٽيبل سنڌي ۾ لکيو وڃي ٿو.

آدمشماريءَ جا فارم

سنڌ جي آدمشماري جو سرڪاري طور تي حساب ۽ ڪتاب انگريز سرڪار شروع ڪيو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ 1951ع، 1961ع، 1972ع ۽ 1981ع ۾ آدمشماري ٿي. انهيءَ کان پوءِ حڪومت طرفان 1991ع، 1998ع، 2009ع ۽ 2018ع ۾ آدمشماري ڪرائي وئي، صوبن جي ضرورتن، ترقياتي ڪمن، ملازمتن، روزگار وغيره جو دارومدار آدمشماريءَ جي انگن اکرن تي هوندو آهي. ملڪ ۾ آدمشماري وفاقي سرڪار، گهڻو ڪري پرائمري استادن جي معرفت ڪرائيندي آهي. ان سلسلي ۾ فارم سنڌي ۽ اردو زبانن ۾ شايع ڪيا ويندا آهن، جيڪي استاد گهر گهر وڃي ڀريندا آهن.

سنڌي ۾ ووٽر لسٽون

ووٽر لسٽون، هي اينڊز اليڪشن کان اڳ ۾ پاڪستان اليڪشن ڪميشن ڪي پاڪستان جي سيني صوبن ۾ تازه ترين انگن اکرن سان شايع ڪرڻو هوندو آهي. سنڌ ۾ انگريزن جي ڏينهن کان ووٽر لسٽون سنڌي ٻوليءَ ۾ شايع ڪيون وينديون هيون، پر ون يونٽ کان پوءِ سڄي ملڪ جون ووٽر لسٽون اردو ۾ شايع ٿيڻ شروع ٿيون. هڪ ته سنڌ جي ڳوٺاڻن ۽ اڻ پڙهيل ڪي سنڌن نالا اردو ۾ ڳولهڻ ۾ مشڪل اچي رهي هئي ته ٻئي طرف، سنڌي ٻوليءَ کان اهو حق ٻہ کسڻ جي، ڪوشش تي ڪئي وئي. مرڪزي سرڪار طرفان جڏهن اهڙي ڪوشش ڪئي وئي ته سنڌ جي اديبن، دانشورن، سياستدانن ۽ قومي ڪارڪنن وڏي جدوجهد ڪئي جنهن ڪري مرڪزي سرڪار پنهنجا فيصلا واپس ورتا ۽ 1969ع ۾ ووٽر لسٽن جي سنڌيءَ ۾ لکرائڻ لاءِ ٿيل جدوجهد جي نتيجي ۾ فيصلو واپس ورتو. اڳتي هلي ووٽر لسٽ جي ذميواري نادرا (NADRA) جي حوالي ٿي. ان اداري هڪ دفعو ٻيهر سڄي سنڌ صوبي جون ووٽر لسٽون اردو ۾ شايع ڪرڻ شروع ڪيون. 2000ع ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا پڻ اٿارٽيءَ جي پليٽ فارم تان ڪوششون ورتيون، جنهن جي خلاف پڻ سنڌي ماڻهن ردعمل ڏيکاريو ۽ ووٽر لسٽن کي اردو ۽ سنڌي ٻولين ۾ ممڪن ڪرايو.

قومي شناختي ڪارڊ

. "نادرا"جڏهن قومي سڃاڻپ ڪارڊ ۽ اليڪشن ڪميشن جي سهڪار سان ووٽر لسٽن لاءِ ڪم شروع ڪيو تہ شروع ۾ سنڌيءَ جو ان ۾ ڪوبہ ذڪر نہ هو. يعني سنڌي ماڻهن کي هن کان اڳ، جيڪي قومي سڃاڻپ ڪارڊ سنڌي ۾ ٺهي ملندا هئا، اهي هاڻ نئين نظام ۾ متروڪ ٿي ويندا هئا. نوان ڪارڊ اردو ۾ ٺاهڻ جو اعلان ڪيو ويو هو. اردو ۾ ڪارڊ ٺاهڻ واري اعلان کان پوءِ سنڌ جي ماڻهن جو رد عمل فطري هو. سنڌي ماڻهن طرفان هر پليٽ فارم تان اها گهر ڪئي وئي تہ جيئن اڳي سڃاڻپ ڪارڊ ۽ ووٽر لسٽون سنڌي ٻوليءَ ۾ ٺاهيون ٿي ويون، ائين ڪمپيوٽري ڪارڊ ۽ لسٽون بہ سنڌي ۾ ٺاهيون وڃن. سنڌي عوام جي پرزور اپيلن ۽ احتجاج کان پوءِ، نادرا سنڌي سافٽ ويئر ٺاهيا، جن سان سنڌي ٻوليءَ ۾ قومي شناختي ڪارڊ ممڪن ٿي پيا.

روينيو کاتي جي رڪارڊ جو سنڌي ۾ تحفظ

سنڌ روينيو کاتو، 'سنڌ بورڊ آف روينيو' (بنيادي طور 1967ع جي ايڪٽ تحت جوڙيو ويو. جنهن کي ون يونٽ ٽٽڻ کان پوءِ 1976ع ۾ 'سنڌ بورڊ آف روينيو ' طور ڄاتو ويو. سنڌ بورڊ آف روينيو 1967ع واري روينيو لئنڊ ايڪٽ جو پاسدار کاتو آهي، جيڪو زمينن جي پيداوار، آمدنيءَ جي ٽيڪس (ڍل) کان وٺي زمين جي رڪارڊ ۽ ورهاست ۾ بااختيار حيثيت رکي ٿو. انگريزن جي دؤر کان وٺي، سنڌ جو روينيو رڪارڊ سنڌي ٻوليءَ ۾ محفوظ ڪيل آهي. سنڌ لئنڊ روينيو قانون1967ع تحت سنڌ جي سرڪاري، نيم سرڪاري دفترن، خودمختيار ادارن، عدالتن ۽ مڪاني ادارن اندر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکپڙهہ ڪرڻ ۽ سنڌي ۾ رڪارڊ رکڻ کي يقيني بڻائڻ واري بنيادي مقصد تي مبني آهي. سنڌ بورڊ آف روينيو، زمين جي مالڪن جي حق جو محافظ هئڻ سان گڏ زميني تڪرارن جي نبيري ۽ سرڪاري زمين جي ورهاست جا اختيار وغيره سنڌي ٻوليءَ ۾ حل ڪندو آهي.

هن وقت بورڊ آف روينيو منظم ۽ صحيح انتظامي سرشتي طور ڪم ڪري رهيو آهي، جنهن ۾ ابتدائي هدايتن سان گڏ تپاسن ۽ جاچ لاءِ ريجنل روينيو آفيسر موجود آهن . ڊويزنل هيڊڪوارٽرن ۾ روينيو جا ڊويزنل آفيسر

ڪم ڪن ٿا. جڏهن تہ ضلعن ۾ ضلعي آفيسر ڪم ڪن ٿا ۽ انهن جي هٿ هيٺ مختيارڪار آهن. ضلعن توڙي تعلقن جي روينيو آفيسن ۾، گڏيل حصيداري، جمع بندي، اوڳاڙي، بي باقي، حق جا ڪاغذ، موروثي ورهاست/ لکپڙهہ، داخل خارج، گهٽ وڌ ڪاتن، فوتي ڪاتن ۽ حد بندين جي سروي ڪئي وڃي ٿي .سنڌ بورڊ آف روينيو جي سرگرميءَ سان ڪاتي جا عملدار، زميندار، روينيو اڪيڊمي ۽ وڪيل توڙي عوام لاڳاپيل آهي، ان ڪري ان جو اڄ بہ سيڪريٽريٽ ڪانسواءِ سڄو ڪاروبار سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيو وڃي ٿو.

تعليم ڪاتي ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکپڙهہ

هن وقت سنڌ جو تعليم ڪاتو سيڪريٽري آفيس کان ڊائريڪٽر، ڊي.اي.او ۽ تعلقي آفيسن تائين، سرڪاري لکپڙهہ انگريزي ٻوليءَ ۾ ڪري ٿو، صرف تعليم ڪاتي ۾ پرائمري اسڪولن ۾ سرٽيفيڪٽ، امتحان، حاضري رجسٽر، روزنامچہ وغيره سنڌي ۾ لکيا وڃن ٿا. پرائمري سطح تي سنڌ جي شهرن ۾ هاڻي اردو ميڊيم ۽ انگريزي ميڊيم تعليم عام ٿي وئي آهي، پر ڳوٺن ۾ ۽ خاص طور تي سرڪاري اسڪولن ۾ ميٽرڪ تائين تعليم لاءِ سنڌي ميڊيم ڪتاب، سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ طرفان تيار ٿيندا آهن، ۽ انهن کي استاد سنڌي ٻوليءَ ۾ لکرائيندا ۽ پڙهائيندا آهن. پرائمري اسڪولن جا هيڊ ماستر پنهنجي مختصر سرڪاري لکپڙهہ اڄ بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪندا آهن، جنهن ۾ اسڪول مينيجمينٽ ڪاميٽي جي گڏجاڻين جا فيصلا، خرچ جا تفصيل، اسڪولي امتحان، رزلٽ شيٽون، حاضري جا رجسٽر، تعلقي آفيسرن سان لکپڙهہ وغيره سموري سنڌيءَ ۾ ڪئي ويندي آهي. سنڌ جي مادر علمين جهڙوڪ سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، ڪراچي يونيورسٽي، شاهہ عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور، وفاق يونيورسٽي، ڪراچي ۾ سنڌي ٻوليءَ جا شعبہ قائم آهن، جتي ايم. اي تائين سنڌي ۾ تعليم، ايم.فل ۽ پي.ايڇ .ڊي جي سلسلي ۾ تحقيق ڪندڙن کي ڊگريون پڻ ڏنيون وينديون آهن. انهن يونيورسٽين مان سنڌي ٻوليءَ جا تحقيقي جرنل شايع ٿيندا آهن. سنڌ جي يونيورسٽين ۾ قائم مختلف چيئر، جهڙوڪ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، ڊاڪٽر

بني بخش خان بلوچ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، علامہ غلام مصطفيٰ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، شيخ اياز چيئر، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور، تنوير عباسي چيئر، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور وغيره ۾ پڻ سرڪاري لکپڙهہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪئي وڃي ٿي.

سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

آگسٽ 1940ع ۾ سنڌ جي تڏهوڪي صوبائي وزير تعليم جي. ايم. سيد جي ڪوشش سان سنڌ سرڪار سنڌي ادب جي واڌ ويجهہ ۽ تخليقي ۽ تحقيقي سرگرمين جي وسيع پئماني تي ڦهلاءَ خاطر "سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ" جي نالي سان هڪ اداري جو بنياد رکيو. ڊسمبر 1951ع ۾ سنڌ جي عوام کي هڪ منظم ادبي ادارو فراهم ڪرڻ جي خيال کان، سنڌ سرڪار "سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ" ختم ڪري، ان کي "سنڌي ادبي بورڊ" جو نالو ڏنو. سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي قيام کان وٺي اڄ تائين سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ڀلائيءَ ۽ واڌاري خاطر سرگرم عمل آهي. وقت بوقت ٿيندڙ انتظامي تبديلين ۽ ڪم ڪار جي طريقي ڪار ۾ ردوبدل سان بورڊ جي سرگرمين ۽ ترجيحن جا رُخ تبديل ضرور ٿيا آهن، پر اداري جي بنيادي مقصد ۽ ڪارج تي ڪوبہ فرق ناهي آيو. ان جو روشن ثبوت اهو آهي جو سنڌي ادبي بورڊ اڄ بہ هڪ باوقار اداري جي حيثيت ۾ پنهنجا فرض خاطر خواهہ انداز سان ادا ڪري رهيو آهي. گُذريل اڌ صديءَ جي تاريخ ۾ بورڊ تقريبن 500 ڪتاب ڇپرائڻ کانسواءِ تسلسل سان ٽي رسالا: "مهراڻ"، "سرتيون" ۽ "گل ڦل" شايع ڪري رهيو آهي ۽ هن اداري سنڌ ۾ علمي، ادبي ماحول پيدا ڪرڻ ۾ ڪليدي ڪردار ادا ڪيو آهي. هي ادارو، هن وقت سنڌ جي تعليم کاتي هيٺ هلندڙ آهي ۽ پنهنجي سموري لکپڙهہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪندو آهي.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1962ع ۾ "سنڌي اڪيڊمي" جي نالي سان قائم ڪيو ويو. 1965ع ۾ ان جو نالو بدلائي "انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي" رکيو ويو. اداري قائم ڪرڻ جو مقصد اهو هو تہ سنڌي ٻولي، علم

ادب، تاريخ ۽ ثقافت جي تحفظ خواهہ ترقي لاءِ مختلف ذريعن ۽ وسيلن سان ڪم ڪيو وڃي. هن اداري پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو تہ ادارو خوش اسلوبيءَ سان ڪم جي معيار ۽ مقدار وارا مقصد ماڻي رهيو آهي. هي ادارو، سنڌ يونيورسٽي جو ذيلي ادارو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ، تهذيب، علم، ادب، موسيقي، ادبي، سياسي، سماجي شخصيتن جا ڪارنر وغيره عام ڏسندڙن لاءِ رکيا ويا آهن. هي ادارو، پنهنجي لکت ۽ پڙهت سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪندو آهي.

ثقافت کاتو ۽ سنڌي ٻولي

1976ع ۾ سنڌ جي تعليم کاتي ۾ "ڪلچرل سيل" قائم ڪيو ويو، جنهن تحت مختلف ثقافتي پروگرام ۽ سيمينار منعقد ڪيا ويندا هئا. ثقافت کاتي سنڌ کي انتظامي اختيار باقاعدگي سان 1988ع ۾ مليا ۽ ثقافت جو الڳ کاتو ٺاهيو ويو. ثقافت کاتي ۾ اشاعتي ڪم، فنڪارن ۽ اديبن جي پرگهور ۽ ميڄتا لاءِ بہ قدم کنيا ويا، جڏهن تہ هن وقت ثقافت کاتي سنڌ جي انتظام هيٺ 15 لائبريريون، هڪ صوبائي سنڌ ميوزيم، حيدرآباد، مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد، هڪ اسٽوڊيو (ممتاز مرزا اسٽوڊيو، ڪراچي) ۽ هڪ ڪلچرل سينٽر ڪم ڪري رهيو آهي. ان ڪانسواءِ ٻين انتظامن ۾ هي کاتو سنڌ جي نامور بزرگ صوفين ۽ شاعرن جهڙوڪ: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست، قلندر لال شهباز سميت ٻين درگاهن تي عرس جي موقعي تي شاندار انتظام ڪندو آهي. سرگرمين ۾ ادبي ڪانفرنسون، راڳ رنگ جون محفلون ۽ ميلن تي مختلف ثقافتي اسٽال لڳائڻ بہ شامل آهي. ثقافت کاتي سنڌ پاران تحقيق، ڪلاسيڪي ۽ لوڪ ادب، شاعري، تاريخ ۽ ٻين ڪيترن ئي موضوعن تي بهترين ڪتاب پڻ شايع ڪرايا ويا آهن، جيڪو سلسلو جاري آهي. سنڌ ميوزيم، لائبريرن جي لکت ۽ پڙهت ۽ ميلن ملاکڙن وغيره ۾ سنڌي ۾ لکت ڪئي ويندي آهي.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

سنڌ جي صوبائي اسيمبلي، "سنڌ ايڪٽ ١٩٧٢ع" (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) ۽ "سنڌ ترميمي ايڪٽ ١٩٩٠ع" (سنڌي ٻوليءَ

جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) موجب "سنڌي لئنگئيج اٿارٽي" قائم ڪئي آهي. اٿارٽيءَ جي اهم مقصد ۽ ڪمن ۾ اهو بہ شامل آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت کي هر سطح تي صوبائي حڪومت جي سرڪاري ۽ نيم سرڪاري دفترن توڙي ٻين خودمختيار ادارن ۽ مڪاني ادارن جي دفترن ۾ لکپڙهہ ۾ برقرار رکڻ ۽ مضبوط ڪندي، ۽ هيٺين سطحن تي، موافقت ذريعي، سنڌي ٻوليءَ جي صحيح استعمال کي يقيني بڻائيندي ؛ (١) صوبائي ۽ مڪاني ادارن جي لکپڙهہ، پڌرنامن، ڪتابڙن ۽ اشاعتن ۾، (٢) تعليمي نصاب جي ڪتاب ۾، (٣) دفتري لکپڙهہ جي دائمي دستاويزن، رفاهہ عام جي يادگارن ۽ ٻين سلسلن جهڙوڪ: بنيادي پٿرن، نقشن، نالي وارين تختين، رستن جي فاصلو ڏيکاريندڙ پٿرن، جاين ۽ ماڳن جي نالن وغيره ۾. اهڙي طرح سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي تعاون سان مقابلي جي امتحانن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال لاءِ راهہ هموار ڪندي".[15]

سنڌ جو اطلاعات کاتو ۽ سنڌي ٻولي

سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري سطح تي اطلاعات کاتي جو اهم ڪم آهي. اطلاعات کاتي جو مک مقصد حڪومت جي معمول وارين سرگرمين جا بهتر ۽ بامقصد تفصيل اليڪٽرانڪ ۽ پرنٽ ميڊيا تائين رسائڻ ۽ صحافين کي هر مسئلي بابت آگاهي ڏيڻ آهي. اطلاعات کاتي ۾ "پريس انفارميشن شعبو"، خبرن جا تفصيل ۽ وضاحت ناما ۽ ٻيو مواد صحافين کي انگريزي، سنڌي ۽ اردو زبانن ۾ ڏيڻ کان علاوه پريس ڪانفرنسن جو انعقاد پڻ ڪندو آهي. ٻيو "پبليڪيشن شعبو" آهي، جنهن مان اردو زبان ۾ "اظهار" ۽ سنڌي زبان ۾ "پيغام" نالي رسالو جاري ڪيو ويندو آهي. ٽيون آهي "اشتهارن جو شعبو"، جنهن جي معرفت سنڌي، اردو ۽ انگريزي اخبارن ۽ ٽي.وي وغيره کي سرڪاري کاتن جا اشتهار ۽ نوٽيس وغيره مهيا ڪيا ويندا. ان کان علاوه "فلم شعبو" پڻ آهي، جنهن ذريعي گورنر، وڏي وزير ۽ ٻين وزيرن جي پروگرامن جي ريڪارڊنگ کان علاوه اهم مسئلن ۽ موضوعن تي ڊاڪيومينٽريون وغيره تيار ڪيون وڃن ٿيون، جيڪي ٻي. ٽي. وي ۽ سرڪاري ريڊيئي تان نشر ڪيون وينديون آهن.

زراعت کاتو ۽ سنڌي ٻولي

سنڌ حڪومت جو زراعت کاتو، صوبي ۾ زرعي پيداوار جي واڌاري، آبادگارن جي رهنمائيءَ، تحقيق ۽ جديد طريقن سان زراعت جي ترقيءَ لاءِ سرگرم عمل آهي. زراعت کاتي سنڌ جي مکيہ مقصدن ۾ جديد زرعي تحقيق ڪي هٿي وٺرائڻ، فصلن جي پيداوار ۽ تحفظ بابت آبادگارن جي رهنمائي ڪرڻ، تحقيق بعد نيون جنسون ۽ ٻج متعارف ڪرائڻ، زمينن تي پاڻيءَ جي محفوظ ۽ مناسب پهچ لاءِ واٽر ونگ جي معرفت اپاءَ وٺڻ اچي وڃن ٿا. زراعت کاتي جي انتظام هيٺ زرعي فارم ۽ تحقيقي ۽ تربيتي ادارا سنڌ جي مختلف شهرن ۾ قائم آهن. زراعت کاتي ۾ گهڻو ڪري سڄي لکپڙهہ انگريزيءَ ۾ ٿيندي آهي، پر هارين ۽ زميندارن جي لاءِ معلوماتي پروگرام سنڌي ۾ ٿين ٿا ۽ شين جا اگهہ سنڌي ۾ جاري ڪيا وڃن ٿا. زراعت کاتي جي انفارميشن شعبي مان هڪ سنڌي معلوماتي رسالو پڻ جاري ڪيو ويندو آهي.

آبپاشي کاتو ۽ سنڌي ٻولي

آبپاشي کاتي جو ڪم مڪمل طور تي انگريزي ۾ هلندو آهي، پر ڳوٺن ۽ ننڍن شهرن ۾ ڪم ڪندڙ بيلدار ۽ داروغا ۽ سرويئر، آبدار وغيره پنهنجون ماپون، سروي، آبياني جي وصولي جون رسيدون، واٽر ڪورسن جا پيچ ۽ ٻي لاڳاپيل معلومات سنڌيءَ ۾ محفوظ ڪري پنهنجي تعلقي ۽ ضلعي آفيسرن کي موڪلندا آهن.

تعلقي ۽ ضلعي ڪورٽن جون شنوايون

تعلقي ۽ ضلعي سطح تي ڪم ڪندڙ ڪورٽن جا فيصلا تہ انگريزيءَ ۾ لکيا وڃن ٿا، پر عوام جي سهولت خاطر ڪيسن جي شنوائي سنڌيءَ ۾ بہ ڪئي ويندي آهي. اهڙي طرح جج صاحبن طرفان گوسڙو ملزمن کي جاري ڪيل سمن (Summon) ترجمو ڪري سنڌي ٻوليءَ جي اخبارن ۾ شايع ڪيا ويندا آهن.

جيل خانا ۽ سنڌي ٻولي

جيل خاني جو کاتو، هوم ڊپارٽمينٽ جي اثر هيٺ هلندو آهي.

سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ جيلن ۾ انگريزن جي دؤر کان اسڪول قائم هئا. بعد ۾ اهي اسڪول پنهنجي افاديت وڃائي ويٺا. هن وقت بہ سينٽرل جيلن ۾ مختلف ڪورس ڪرايا ويندا آهن، جن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ڪورس پڻ شامل آهي. ڪاميابيءَ سان ڪورس ڪندڙن جي سزا ۾ قانون مطابق گهٽتائي ڪئي ويندي آهي. ان کان علاوه، قيدين جي اصلاح لاءِ سرڪاري سطح تي ڪجهہ اهڙا ڪتاب ۽ ٻيو مواد سنڌي ۽ ٻين ٻولين ۾ شايع ڪرايو ويندو آهي، جن سان سندن اصلاح ٿي سگهي.

اهڙي طرح ٻين محڪمن ۾ انتهائي مختصر نموني مشهوري وارا پمفليٽ، سکيا جا ڪورس وغيره سنڌي ۾ شايع ڪيا ويندا آهن، جيئن ڊزاسٽر مينيجمينٽ وارا ماڻهن کي خبردار ڪرڻ لاءِ اخبار ناما ۽ ٽريننگ جا ماڊيول سنڌي ۾ شايع ڪندا آهن. صحت کاتو مليريا، ڊينگي، ايڊز، يرقان ۽ ٻين بيمارين جي بچاءَ جو ادب سرڪاري طور سنڌيءَ ۾ شايع ڪندو آهي. ايڪسائيز کاتو نشي آور شين جي روڪٿام جو لٽريچر سنڌي ۾ بہ شايع ڪندو آهي. محتصب جي آفيس، اينٽي ڪرپشن کاتو نيب وغيره بدعنواني جي مخالفت وارو لٽريچر سنڌيءَ ۾ بہ شايع ڪندا آهن. بين الاقوامي ادارا جهڙوڪ يونيسيف، يو.ايس ايڊ، يونيسڪو ورلڊ بينڪ وغيره پڻ سنڌ جي مختلف ضلعن ۾ سنڌي ٻولي ذريعي آگاهي مهم هلائيندا آهن.

مستقبل لاءِ ڪي رٿون

ڪمپيوٽر ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۽ گلوبلائزيشن جي هن دؤر ۾ ٻوليون هڪبئي ۾ ضم ٿي رهيون آهن، لکت جا نظام يڪسان ٿي رهيا آهن، روز جي بنياد تي نيون ايجادون ٿي رهيون آهن ۽ انهن جا جيڪي نالا رکيا وڃن ٿا، انهن کي دنيا جيئن جو تيئن قبول ڪري رهي آهي ۽ سائنس، ٽيڪنالاجي ۽ ٻين علمن ۾ جنم وٺندڙ نوان لفظ ۽ اصطلاح سڄي دنيا جي ٻولين ۾ رائج ٿي رهيا آهن. نہ صرف ايترو، پر ڪمزور ۽ گهٽ استعمال ٿيندڙ ٻوليون دنيا مان ختم ٿي رهيون آهن ۽ ڪيتريون ئي ٻوليون تمام تيزيءَ سان هڪبئي جي اثر هيٺ لفظ اڌارا وٺي پنهنجا ڪري رهيون آهن . اهڙي قسم جا ڪيترائي چيلنجز سنڌي ٻوليءَ کي بہ درپيش آهن. هن وقت سنڌي ٻولي

آفيسن ۾ سرڪاري حيثيت وڃائي رهي آهي. ان جي باوجود ڳوٺن ۾ پوليس ٿاڻن تي اڃ بہ ايف. آءِ. آر سنڌي ۾ لکي وڃي ٿي، سنڌ جو روينيو سسٽم اڃ بہ سنڌيءَ ۾ هلي ٿو. زمينن جا ڪاتا، ڍل وغيره سنڌيءَ ۾ لکجي ٿي. آبپاشي کاتي جون ڳوٺن ۾ هلندڙ آفيسون پنهنجا سروي، ۽ بيون ماپون سنڌيءَ ۾ ڪري رهيون آهن. تعليم جو نظام اڃا بہ سنڌي ۾ هلي پيو. پر سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري لکت جو عروج سياست جي ور چڙهي ويو آهي. قانون بہ موجود آهي تہ ادارا بہ موجود آهن، پر عمل ڪرڻ ۽ ڪرائڻ وارو ڪو بہ نہ آهي. ان سلسلي ۾ ڪجھ گذارشون رکجن ٿيون. ان لاءِ سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ سيني آفيسرن کي پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻو پوندو:

1. ملڪي سطح تي سنڌي سميت سمورن مادري ٻولين کي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏياري توڙي، سنڌي ٻولي ائڪٽ 1972ع موجب سنڌي ٻوليءَ جي تدريسي ۽ دفتري حيثيت کي بحال ڪرائڻ واسطي سنڌ جي چونڊيل ايم پي ايز، ايم اين ايز توڙي وفاقي ۽ صوبائي وزيرن کي پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي تہ هو ايوانن ۾ قانون سازي ڪرائي سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري حيثيت کي مفاهمت واري انداز سان مڃرائين.
2. سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ ڊپٽي ڪمشنر، پوليس آفيسر ۽ ٻيا مختلف صوبن مان بدلي تي سنڌ اچن ٿا، هو سنڌ جي ٻهرڙاين وارن شهرن ۽ ضلعن ۾ نوڪريءَ دوران عام ماڻهن سان عام گفتگو ڪري نہ ٿا سگهن، ان ڪري عام ماڻهن جي ڏکڙن جي داد رسي نہ ٿي ٿئي. ان لاءِ ضروري آهي تہ سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ اهم غير سنڌي آفيسر هر حال ۾ پبلڪ سروس ڪميشن طرفان سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن تہ جيئن سرڪاري ڪارڪردگيءَ ۾ بہ بهتري اچي سگهي.
3. سنڌي زبان، سنڌ اندر رهندڙ سمورن ماڻهن جي وچ ۾، سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو هڪ عام ذريعو آهي ۽ سمورن سرڪاري ملازمن، واپارين ۽ ٻين ماڻهن کي ان جي ڄاڻڻ ۽ سکڻ جي ضرورت آهي. سرڪاري ملازمن لاءِ سنڌيءَ جو امتحان لازمي آهي. قانون جي پاسداري ڪندي سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، پنهنجا ڪلاس ڪراچي، حيدرآباد ۾ شروع ڪري ۽ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن امتحاني سلسلي کي ٻيهر شروع ڪري.

4. سروس ۽ جنرل ايڊمنسٽريشن کاتو سيني آفيسرن ۽ لاڳاپيل کاتن کي پابند ڪري ۽ هدايتون جاري ڪندو رهي تہ آفيسر قانون مطابق امتحان پاس ڪن ۽ لاڳاپيل سرڪاري ادارا امتحانن جو بندوبست ڪن. آفيسرن ۽ ٻين ملازمن کي مناسب لئنگئيج الائونس ۽ سرٽيفڪيٽ ڏنا وڃن.
5. سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کي گهرجي تہ غير سنڌي ملازمن لاءِ سنڌي ٻولي سيکارڻ واري عمل کي هڪ مستقل اداري جي شڪل ڏيئي سنڌي ٻوليءَ جا ڪلاس ڪراچي، حيدرآباد ۽ سکر ۾ پوري سال ۾ هلائيندي رهي ۽ آفيسرن ۽ ٻين ملازمن کي 30 مارچ 1981ع واري قانون تحت ٻولين جو امتحان پاس ڪرڻ ۾ آساني پيدا ڪري.
6. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ بااختيار ادارو آهي، ان ڪري ثقافت کاتي کي گهرجي تہ اٿارٽيءَ جي قانون ۾ ترميم ڪري اٿارٽيءَ کي اهڙو قانوني پاور ڏنو وڃي تہ اها ڪنهن بہ اداري کي سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ جي سلسلي ۾ شوڪاز ڏئي سگهي.
7. حڪومت ادارن تي لڳل تمام سائن بورڊ، ادارن جا نالا، آفيسن اندر آفيسرن جا نالا اردو يا انگريزيءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ لکرايا وڃن. وفاقي وزارتن بہ جهڙوڪ ريلوي، پاڻي بجليءَ وغيره کي هدايت ڪئي وڃي تہ هو سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي ترجيح ڏين. سمورين اسٽيشنن جا نالا اوليت جي بنياد تي سنڌيءَ ۾ بعد ۾ انگريزي ۽ اردو لکيا وڃن. اهڙي طرح وفاقي ادارن جا آفيسر پڻ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن.
8. تعليم کاتي جي تعلقي ۽ ضلعي آفيسرن جي لکپڙهہ کي مڪمل سنڌيءَ ۾ ڪيو وڃي. جنهن ۾ سرڪيولر، پڌرنامہ، نوٽيفڪيشن ۽ بدلي جا آرڊر وغيره بہ شامل هجن.
9. حڪومت سنڌ پاران سيني خانگي ادارن کي هدايت ڪئي وڃي تہ سمورا اشتهار وغيره انگريزي ۽ اردو سان گڏ سنڌيءَ ۾ بہ شايع ڪن.
10. سنڌ سيڪريٽريٽ ۾، ضلعن، تعلقن ۾ ڪم ڪندڙ ڊپٽي ڪمشنر، پوليس آفيسر ۽ ٻيا مختلف صوبن مان جيڪي بدلي تي سنڌ اچن ٿا، هو سنڌ جي ٻهراڙين وارن شهرن ۽ ضلعن ۾ نوڪريءَ دوران ماڻهن سان عام گفتگو ڪري نہ ٿا سگهن، ان ڪري عام ماڻهن جي ڏکڻ جي داد

رسي بہ نہ ٿئي. ان لاءِ ضروري آهي تہ سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ اهم غير سنڌي آفيسر هر حال ۾ پبلڪ سروس ڪميشن طرفان سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن تہ جيئن سرڪاري ڪارڪردگيءَ ۾ بہ بهتري اچي.

11. سنڌ ۾ قائم ريڊيو ۽ ٽي وي اسٽيشنن تان 75 سيڪڙو ۽ باقي صوبن مان تناسب مطابق سنڌي پروگرام ڏنا وڃن.

12. نجي اسڪولن ۾ لازمي طور آسان سنڌي پڙهائڻ لاءِ جاري ٿيل سرڪيولر تي عمل ڪرائڻ لاءِ بنا ڪنهن دير جي مانيٽرنگ ٽيمون ٺاهي، انهن ۾ سنڌ جي اديبن، شاعرن ۽ سول سوسائٽي جي نمائندن کي بہ ڪنيو وڃي.

13. سنڌ ۾ قائم تمام وفاقي ۽ صوبائي آفيسن جا نالا، ڪم ڪندڙ آفيسرن جون تختيون سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيون وڃن.

14. سنڌ جي موٽر ويز (Motorways)، قومي شاهراهہ (National Highway)، سپر هاءِ وي (Super Highway) ۽ انڊس هاءِ وي (Indus Highway) جي اٿارٽين کي روڊن جي ميل جي پٿرن، بورڊن ۽ نشانن ۾، ريلوي اسٽيشنن جي نالن ۾ سنڌي ٻولي استعمال ڪرڻ لاءِ سنڌ حڪومت، سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري، سگا، سنڌي ادبي سنگت ۽ سنڌ جي سمورين سياسي پارٽين کي پاڻمرادو لکپڙهہ ڪرڻ گهرجي.

15. نوڪرين جا اشتهار، ٽينڊر ۽ ٻيا سڀ سرڪاري حڪم ناما ۽ اشتهار، هر حال ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ شايع ڪرايا وڃن.

16. انگريزي ۾ لکيل قانون ۽ قاعدن جي اهم ڪتابن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائي شايع ڪرايو وڃي.

حوالا

1. فضل سليمان قاضي: "سنڌ ۽ سنڌي"، ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2017ع، ص 287

2. نوڪرين واري لاءِ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان، ماهوار عام راهہ، ڪراچي، آگسٽ، 1950ع، ص 7

3. Sindh Legislative Assembly Debates, Sindh Government Press, 1954, p.p 33,34

4. "سنڌي ٻولي ٻل ۽ آرڊيننس"، (رسول بخش انڙ شخصيت ۽ علمي خدمتون، مرتب ثناءُ الله سومرو)، پيڪاڪ پبلشرز ڪراچي، 2018، ص 123,124

5. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ٻوليءَ جي بقا، بچاءَ ۽ ترقيءَ لاءِ ڪيل ڪوشش جو جائزو"، سنڌي ٻولي عالمي ڪانفرنس (ترتيب پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين)، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، 2016ع، ص 24,25

6. "سنڌي ٻولي ٻل ۽ آرڊيننس"، (رسول بخش انڙ شخصيت ۽ علمي خدمتون، مرتب ثناءُ الله سومرو)، پيڪاڪ پبلشرز، ڪراچي، 2018، ص 123

7. يوسف سنڌي: "اوپارا عَبير جا"، سچائي اشاعت گهر، دڙو / حيدرآباد، 2017ع

8. The Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) (Application) Act, 1972, (http://sindhlaws.gov.pk/setup/publications_SindhCode/PUB-15-000232)

9. Sind (Teaching, Promotion and use of Sindhi language) Act, (Application) Ordinance, 1972

10. "سنڌي ٻولي ٻل ۽ آرڊيننس"، (رسول بخش انڙ شخصيت ۽ علمي خدمتون، مرتب ثناءُ الله سومرو)، پيڪاڪ پبلشرز، ڪراچي، 2018، ص 126

11. The Sind civil Servants Language Examination Rules, 1981, http://sindhlaws.gov.pk/setup/Publications_SindhCode/PUB-15-000525)

12. Constitution of Sindhi Language Authority (http://sl.sindhila.org/sd)

13. انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا، (جلد ائون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2013ع، ص 143,144

14. The Sindh Public Service Commission (Functions) Rules, 1974

15. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي درسي ڪتاب" (ڀاڱو پهريون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، آڪٽوبر 2000ع، ص 4

16. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جي سرڪاري ويبسائيٽ (آن لائين)

Government [illegible]

Karachi, 13 July 1927

From

The Commissioner in Sind.

To

Seth [illegible],

[illegible] of [illegible].

You are hereby granted the privilege of a Chair in the Darbar of the Commissioner in Sind.

جناب ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي حضور مان

[illegible]

اوهانکي حضور جناب ڪمشنر صاحب [illegible] جي

درٻار ۾ ڪرسي جو حق ڏنو وڃي ٿو

J. F. [illegible]

Commissioner in Sind

ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ

9 789696 251246